

Sveučilište u Zadru / Universitas studiorum Jadertina
Odjel za kroatistiku i Odjel za rusistiku / UDK 81+82 / ISSN 1845-6839
Croat. Slav. Iadert. / Vol. 21/1 / Zadar, 2025.

CROATICA
et SLAVICA
IADERTINA

Vol. 21/
1

CROATICA et SLAVICA IADERTINA

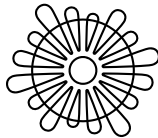

VOL. 21/1

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

IZDAVAČ / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / *Publishing Committee*
Lena Mirošević (predsjednica / *Chair*)

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA / *Editor in Chief*
Miranda Levanat-Peričić

ZAMJENICA GLAVNE UREDNICE / *Deputy Editor-in-Chief*
Marina Radčenko

IZVRŠNA UREDNICA / *Executive Editor*
Eugenija Čuto

UREDNIŠTVO / *Editorial Board*

Marijana Bašić (Zadar), Gordana Čupković (Zadar), Eugenija Čuto (Zadar), Sandra Hadžihalilović (Zadar),
Kornelija Kuvač (Zadar), Miranda Levanat-Peričić (Zadar), Divna Mrdeža-Antonina (Zadar), Krystyna
Pieniżek-Marković (Poznań), Antonia Pintarić (Zadar),
Marina Radčenko (Zadar), Ljudmila Vasiljeva (Lavov)

ZNANSTVENI SAVJET / *Scientific Board*

Maciej Falski (Varšava), Sibelan Forrester (Swarthmore), Martin Henzelmann (Greifswald), Elena
Koriakowcewa (Siedlce), Boris Lanin (Poznań), Andrea Lešić-Thomas (Sarajevo), Tijmen Pronk (Leiden),
Andrey N. Sobolev (Marburg), Petr Stehlik (Brno), Enrique J. Vercher Garcíá (Madrid), Stijn Vervaeet (Oslo),
Slobodanka Millicent Vladiv-Glover (Melbourne)

ADRESA UREDNIŠTVA / *Address of the Editorial Board*

Croatica et Slavica Iadertina, časopis Odjela za kroatistiku i Odjela za rusistiku Sveučilišta u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385(0)23/200-553 e-mail: csi.unizd@gmail.com

GRAFIČKO OBLIKOVANJE / *Graphic design*
Sveučilište u Zadru

ČASOPIS IZLAZI DVAPUT GODIŠNJE / *Published twice a year*

ISSN 1845-6839 (Tisak)
ISSN 1849-0131 (Online)

Časopis se referira u Linguistics and Language Behavior Abstracts (LLBA), Linguistic Bibliography,
Bibliography of Slavic Linguistics, Humanities International Index, Humanities Source Ultimate i European
Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS), DOAJ – Directory of Open Access
Journals, Scopus

Publikacija se objavljuje financijskom potporom Ministarstva znanosti i obrazovanja.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA
Odjel za kroatistiku i Odjel za rusistiku

CROATICA
et SLAVICA
IADERTINA

VOL. 21/1

Sveučilište u Zadru
Zadar, 2025.

KAZALO / CONTENTS

UVODNIK

RADOVI

JOSIP VUČKOVIĆ

The Narrative Hagiographic Source of the Old Croatian

Play *Muka svete Margarite*

9-41

MARIJA KRNIĆ

Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika: tekst, izvedba i zajednica

43-65

ZANETA VIDAS SAMBUNJAK

Morgan le Fay u srednjovisokonjemačkom arturijanskom romanu

67-83

MARIJANA TOGONAL

Zapisi s putovanja: folklorističke i druge teme u pismima

Stanka Vraza Dragojli Štauduar

85-107

ANITA RUNJIĆ-STOILOVA

Etos, patos i logos u poeziji Tonča Petrasova Marovića

109-135

MIODARKA TERAVČEVIĆ

Poetika i filozofija stvaranja Stefana Mitrova Ljubiše

137-157

OLIVERA POPOVIĆ

Slika Crne Gore u putopisu *Mjesec dana pješke* Petra Kuničića

159-185

LYUDMILA SAFRONOVA, БОТАГОЗ БАЙЗНИГИТ, АИГЕРИМ БЕКМУРАТОВА

Психоаналитическая модель русского «серединного»

человека в рассказе В. Маканина «Антилидер»

187-207

NATALIA SKOROKHOD

Война в зеркале новейшей русскоязычной драмы:

трансформация текста

209-231

KRISTIAN NOVAK

Književni tekst kao sociolingvistički i kontaktolingvistički izvor –
primjer prozne zbirke *Aus Kroatien* (1920) Arthura Achleitnera 233-257

ANA VASUNG

Frazemi – izgubljeni u prijevodu (translatološka analiza romana
Misija London Aleka Popova) 259-285

IVO FABIJANIĆ

Kolokacije u epitafima na gradskom groblju Novalja na otoku Pagu 287-321

PETRA BRAILO

Osnovne sintaktičke značajke konavoskih govora 323-341

GRZEGORZ LISEK

Russian in Artistic and Regulatory Discourses? The Appearance and
Thematic Composition of Multilingual Signs in Linguistic
Landscape of the Czech Town of Karlovy Vary 343-365

JURICA POLANČEC, Maša MUSULIN, TOMISLAVA BOŠNJAK BOTICA

Genitiv množine kao leksikografski problem na primjeru imenica
ženskog roda s višesuglasničkim završetkom osnove 367-403

PRIKAZI

LESZEK MAŁCZAK

Hrvatski romantičarski putopis iz poljske perspektive. Krystyna Pieniążek-
Marković: *Smak drogi. Podróże chorwackiego romantyzmu (1839–1860)*.
Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2023. 407-413

KAZALO / CONTENTS

LUCIJA ŠIMIĆ

Hrvatskoglegoljski *Ars bene moriendi: Meštija dobra umrtija s ritualom.*

Ur. Ivana Eterović i Juraj Matej Kovač. Zagreb: Nacionalna i
sveučilišna knjižnica u Zagrebu. 2024.

415-421

MARTIN HENZELMANN

Važan doprinos jezikoslovne hrvatistike. Előd Dudás: *Od povijesti jezika
do jezične politike.* Budapest: ELTE BTK Szlav Filológiai Tanszék. 2023.

423-425

SLAVICA VRSALJKO

Ovladavanje jezikom kao temeljno ljudsko pravo. Marko Alerić:
Pravo na jezik. Zagreb: Školska knjiga. 2024.

427-429

LJUDMILA VASILJEVA

Znanstveni doprinos glotodidaktičkim istraživanjima hrvatskoga jezika.

Marijana Bašić, Sanja Baričević: *Ini jezik hrvatski.*

Zadar: Sveučilište u Zadru. 2024.

431-435

IN MEMORIAM

DIJANA MIKŠIĆ LABURA

Feđa Šehović, pisac *nazbilj*

439-443

UVODNIK

Prvi svezak broja 21 našeg časopisa ujedno je i prvi broj koji uređuje novo uredništvo izabrano u prosincu 2024. godine.

Kao nova glavna urednica časopisa koji u kontinuitetu izlazi od 2005. godine, prihvatila sam obvezu održavanja ugleda i visokih standarda koje su postavili prethodni urednici, prije svega profesor Josip Lisac koji je časopis pokrenuo i uređivao do 2021. godine kada je uredništvo preuzela kolegica Rafaela Božić. Zaslugom prethodnih urednika časopis je uvršten u sve relevantne baze, uključujući najprije skupinu (a1) kategoriziranih domaćih publikacija, a zatim i Scopus. U tom smislu, među izazovima koje nosi novo vrijeme, pred novim je uredništvom prije svega teret odgovornosti za održavanje kvalitete prethodnih svezaka. No, zahvaljujući vrijednim priložima u ovom broju koji sadrži petnaest znanstvenih radova i pet stručnih radova, čini se da smo ipak krenuli u dobrom smjeru.

U sadržaju prevladavaju književnoznanstvene teme iz kroatistike, rusistike, montenegristike te slavistike i komparatistike u širem smislu. Prilozi su tematski i metodološki raznovrsni – od izvornih znanstvenih radova posvećenih srednjovjekovnim svetačkim prikazanjima nastalim na hrvatskom području, uključujući tekst *Muka svete Margarite* (Josip Vučković) i *Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika* (Marija Krnić), preko priloga koji istražuje lik Morgane le Fay u srednjovisokonjemačkom arturijanskom romanu (Zaneta Vidas Sambunjak), preglednog rada koji se dotiče korespondencije Stanka Vraza i Dragojle Štauduar (Marijana Togonal) do istraživanja poetskog diskursa Tonča Petrasova Marovića kroz analitičke okvire retoričke argumentacije (Anita Runjić-Stoilova). Dvama radovima književni su tekstovi poslužili kao oslonac diskurzivne i frazeološke interpretacije. U tom smislu polazište za sociolingvističku i kontaktnolingvističku analizu bila je zbirka prozih tekstova *Aus Kroatien* Arthura Achleitnera (Kristian Novak), dok je hrvatski prijevod romana *Misija London* bugarskog pisca Aleka Popova predmet poredbene frazeološke interpretacije izvornika i prijevoda (Ana Vasung).

Tri rusistička priloga u časopisu otvaraju književne i općekulturne teme polazeći od obilježja Gogoljeva tipa „malog čovjeka” u prozi Vladimira Makanina (Lyudmila Safronova, Botagoz Bayzhigit i Aigerim Bekmuratova), preko razvoja suvremene migrantske drame na ruskom jeziku u uvjetima promijenjenih političkih okolnosti nakon početka rata u Ukrajini (Natalia Skorokhod), do istraživanja koje, uz poseban osvrt na umjetničke i regulatorne diskurse, propituje percepciju ruskog jezika u urbanom jezičnom krajoliku Karlovih Vara (Grzegorz Lisek).

Od dva montenegristička rada prvi je fokusiran na filozofske aspekte u opusu Stefa-

na Mitrova Ljubiše (Miodarka Tepavčević), a drugi predstavlja imagološko istraživanje slike Crne Gore u putopisu Petra Kuničića (Olivera Popović).

Premda u ovom broju prevladavaju prilozi iz književnosti, zastupljeni su i radovi iz područja jezikoslovlja, uključujući frazeologiju, dijalektologiju i morfologiju, odnosno korpusnu lingvistiku. Dva su rada zaokupljena frazemima – uz već spomenuti članak koji iz translatološke perspektive pristupa frazemima u romanu Aleka Popova, tu je i rad koji frazeme i kolokacije propituje na epitaforma novaljskog groblja (Ivo Fabijanić). Dijalektološko istraživanje konavoskih govora koncentrirano je na njihova sintaktička obilježja (Petra Brailo), dok je na imeničku morfologiju koncentriran iscrpan suautorski rad posvećen preobilju, tj. supostojanju više oblika koje se javlja u genitivu množine hrvatskih imenica *e*-sklonidbe (Jurica Polančec, Maša Musulin i Tomislava Bošnjak Botica).

Na kraju, u ime uredništva zahvaljujem svim autorima i autoricama na tome što su nam povjerili svoje radove, a u svoje ime zahvalnost dugujem prije svega kolegici Eugeniji Čuto koja je kao izvršna urednica odradila najzahtjevniji dio posla. S obzirom na broj i vrsnoću priloga u ovom svesku, sa zadovoljstvom mogu konstatirati da se, uzimajući u obzir visoke standarde postavljene u prošlosti, uz radove koji nam pristižu ipak nešto manje bojim budućnosti.

Miranda Levanat-Peričić

THE NARRATIVE HAGIOGRAPHIC SOURCE OF THE OLD CROATIAN PLAY *MUKA SVETE MARGARITE*¹

JOSIP VUČKOVIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, HR-23000 Zadar
jvuckovic@unizd.hr

UDK: 821.163.42-2“15/16“
DOI: 10.15291/csi.4798
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 16. 5. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

The article contributes to the debate on the primary narrative hagiographic source of the Old Croatian octosyllabic saint play *Muka svete Margarite* [‘The Passion of Saint Margaret’], which is preserved in the *Florentine Miscellany* and the *Šibenik Manuscript* from the 16th century, as well as in the *Zadar Manuscript* from the first half of the 17th century. It argues that the play’s source was likely a Latin version of the widespread prose legend of Saint Margaret, pseudoepigraphically attributed to Theotimus. This Latin origin was previously postulated by Carlo Verdiani, although he eventually failed to substantiate his hypothesis convincingly. The present article verifies the plausibility of Verdiani’s view. Also, it challenges a competing interpretation by Eduard Hercigonja that *Muka svete Margarite* draws on the Croatian Glagolitic hagiographic tradition. The article demonstrates that the Old Croatian play contains numerous motifs common to Latin versions of the Pseudo-Theotimus legend that are not attested in the Croatian Glagolitic translation. Furthermore, while Hercigonja claims that *Muka svete Margarite* shares specific motifs exclusively with the Croatian Glagolitic legends, the article shows that those same motifs also appear in the Latin hagiographic tradition. The demonstrated affinity between *Muka svete Margarite* and the Latin prose legend also sheds new light on the degree of proximity between the play’s versions and their hypothetical urtext.

KEYWORDS:

Croatian Glagolitic hagiography, Latin literary sources, literary transfers, Margaret of Antioch, Old Croatian plays

¹ This article is a corrected, improved, and somewhat expanded version of a subchapter from my PhD thesis, *Provenijencija, žanrovski sastav i čitatelji* Firentinskoga zbornika [‘Provenance, Genres and Readers of the *Florentine Miscellany*’] (Vučković 2025: 19–37). The research has been supported by the Croatian Science Foundation under the project IP-2020-02-5611 Premodern Croatian Literature in European Culture: Contacts and Transfers.

1. INTRODUCTION

1.1. MANUSCRIPT SOURCES OF THE OLD CROATIAN SAINT PLAY

This article contributes to the debate on the primary narrative hagiographic source of the anonymous Old Croatian saint play *Muka svete Margarite* [‘The Passion of Saint Margaret’],² which is preserved in three manuscript codices written on paper, all three in the Latin script: the *Florentine Miscellany* from the first half of the 16th century (Florence, Laurentian Medici Library, sign. Ashb. 1582, ff. 1r–6v),³ the *Šibenik Manuscript* from the 16th century (Zagreb, Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts, sign. XV 44/8, ff. 13v–25v),⁴ and the *Zadar Manuscript* from the first half of the 17th century (Zagreb, Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts, sign. I a 44, ff. 1r–28r).⁵ Among these, only the *Zadar Manuscript* preserves

² There have been attempts to attribute *Muka svete Margarite* to Marko Marulić (1450–1524) (Verdiani 1957; 1958; 1973; Pandžić 2009: 50–106; 2019: 51–55). A comprehensive exposition of the attribution dispute is beyond the scope of this paper. To put it succinctly, the attribution of the play to Marulić rests on the assumption that one of its manuscript sources, the so-called *Florentine Miscellany*, began as a collection of Marulić’s vernacular texts written for his sister Bira, who was a Benedictine nun (Verdiani 1957; 1958; 1973). However, the hypothesis that Marulić is the sole author of the oldest section of that codex does not hold up under philological and codicological scrutiny, as demonstrated in Malić 2002; 2010; Vučković 2025: 139–156.

³ For an edition of the version from the *Florentine Miscellany*, see Kapetanović et al. 2010: 794–812. For a description of the *Florentine Miscellany*, see Verdiani 1957; 1958; 1973; Vučković 2025. Its record of *Muka svete Margarite* (Ashb. 1582, ff. 1r–6v) appears in the oldest section of the codex (ff. 1r–120v), which is a deliberately planned compilation of religious texts copied by a single scribe (Vučković 2025: 7–12). Until recently, philologists have mostly assumed that this scribe’s section of the *Florentine Miscellany* belongs to the final quarter of the 15th century or the initial years of the 16th century (Verdiani 1957; 1958; 1973). However, Bratislav Lučin has proposed a later timeframe, dating the miscellany’s watermarked paper either at the beginning of the 16th century or between the 1530s and 1560s (Lučin 2020: 84). Lučin’s revised dating is a welcome intervention, even though, based on my watermark analysis, I find his latter range more convincing than his dating to the beginning of the 16th century (Vučković 2025: 197–210). The dating of the oldest section of the miscellany has been further refined. Most notably, I have recently established a slightly later and more secure *terminus post quem* for its creation by showing that its three texts closely render a few chapters from Alberto da Castello’s Italian devotional book *Rosario della gloriosa Vergine Maria*, first published in Venice in 1521 (Vučković 2025: 117–138).

⁴ For an edition of the Šibenik copy, see Kapetanović et al. 2010: 813–829. The *Šibenik Manuscript* is briefly described by Franjo Fancev (Fancev 1925: 114–115) and in more detail by Amir Kapetanović (Kapetanović 2010).

⁵ For an edition of the copy in the *Zadar Manuscript*, see Kapetanović et al. 2010: 831–865. Franjo Fancev has scantily described the content of the codex, and its more thorough description would be welcome (Fancev 1932a: 20–21). *Muka svete Margarite* is usually presumed to be the oldest surviving saint play in the Croatian language. However, it is worth noting that its manuscript witnesses do not precede those containing the Croatian play *Prikazanje historije svetoga Panuncija*, usually

the complete copy of the play. In contrast, the acephalous *Florentine Miscellany* is missing approximately the first half of the text, while the *Šibenik Manuscript* lacks the second half (Kapetanović et al. 2010: 792; Malić 2010: 188–189).⁶ As is typical of medieval Croatian drama, in the surviving manuscript sources the play is not formally split into acts and scenes, despite the considerable length of 1,200 verses in its completely preserved copy from the *Zadar Manuscript* (cf. Perillo 1978: 61). Its dialogues and monologues are written in octosyllabic verse – the most common metre of medieval Croatian poetry – whereas its relatively elaborate staging instructions are provided in prose (Kapetanović et al. 2010: 792–793).

1.2. THE LEGEND OF ST. MARGARET OF ANTIOCH

Muka svete Margarite dramatizes the arrest and the trials of Margaret of Antioch in Pisia, a virtuous virgin who is said to have endured imprisonment, demonic visits, and gruesome tortures before being decapitated for resolutely defying the Roman prefect Olybrius, who demanded that she venerate his gods and become his mistress or

attributed to Marko Marulić, which is based on Feo Belcari's (1410–1484) *Rappresentazione di san Panunzio*. The oldest complete copy of the Croatian adaptation of Belcari's play appears in the manuscript R6634 (Zagreb, National and University Library, sign. R6634, ff. 90v–95r), written around the year 1530 (Bibliotheca Phillippica 1976: 89; Lupić 2019: 9). However, an excerpt from *Prikazanje historije svetoga Panuncija* also appears as an interpolation in a version of the Croatian prosimetric life of Saint John the Baptist, recorded in the *Florentine Miscellany*, a codex that is also the oldest source of *Muka svete Margarite*, which is the focus of this study (Verdiani 1958: 134–135; 1973: 52). In attempts at dating of the composition of *Muka svete Margarite*, considerable attention has been given to the verse mentioning 1,500 years, which occurs in the Angel's epilogue from the version in the *Zadar Manuscript*: “Margarite, dive čiste, / ki prošćenja ne jimiste / lit tisuća pet sat više / ovu Muku svi ki sliše, / ki ju štiti svak dan bude, / svojoj duši raj dobude” (Kapetanović et al. 2010: 865). However, it is unclear whether the verse refers to the year of the play's composition, its past performance (Fancev 1932a: 16; Verdiani 1957: 73–74), the year when Saint Margaret's devotees received a promise of the plenary indulgence (Pandžić 2019: 54), or it simply quantifies the duration of the remitted purgatorial torments (Kapetanović et al. 2010: 792; Malić 2010: 188).

⁶ The *Šibenik Manuscript* is a convolute created from quires that initially belonged to two separately conceived volumes (Fancev 1925: 114; Kapetanović 2010: 185). Although the opening half of *Muka svete Margarite* is the final textual item in the first “codicological unit” of the *Šibenik Manuscript* (cf. Gumbert 2004), it is worth noting that two blank leaves appear afterwards within the same unit, which strongly suggests that the incompleteness of the *Šibenik* version is not due to material loss but instead due to an unfinished scribal undertaking (Kapetanović 2010: 185–186, 189).

⁷ While the saint came to be known as Margaret in Western Christianity, she appears as Marina in Greek hagiography (Clayton and Magennis 1994: 3). The latter name is also used, though rarely, in some of her earlier Latin passions (Dresvina 2012: 190, 203). In the Croatian hagiographic corpus, she is called Marina in a brief Glagolitic fragment from the late 13th or the early 14th century, which is uncovered from the binding of a 17th-century birth registry from Novo Mesto, now in Slovenia (*non vidi*). The fragment was edited and analysed in Petrović and Mihaljević 2013.

wife. While this martyrological narrative, which emphasizes the saint's resistance to venerate official Roman deities, clearly draws on the central themes of the Christian collective memory of late antique persecutions of the members of the Church, it is at best doubtful whether a specific historical martyr inspired the creation of Margaret as a hagiographic hero or whether she was apocryphally conceived from the outset to serve as a memorable model for becoming a virginal Bride of Christ through a triumph over the purported weaknesses historically ascribed to female nature (cf. Petrović and Mihaljević 2013; Dulibić-Paljar 2018).⁸ Skepticism regarding Margaret's historical existence arises from the absence of records of her veneration amongst early Christians as well as from the nature of her legend, whose typical versions are unusually exiguous in providing specific biographical details such as locations and dates (Clayton and Magennis 1994: 3; Petrović and Mihaljević 2013).⁹ Additionally, the central section of Margaret's legend reads like an exorbitant cumulation of diverse tortures experienced by the saint, many of which appear individually in vitae of other early Christian martyrs, some of whom have a longer history of veneration (Petrović and Mihaljević 2013; cf. Badurina Stipčević 2016: 11). Finally, the episode portraying Margaret's escape from a dragon that had swallowed her, while memorable and iconographically stimulating,¹⁰ was considered so excessive even by some of the saint's hagiographers that they explicitly questioned its truthfulness, even though they worked within a genre otherwise remarkably permissive of depicting supernatural events (Clayton and Magennis 1994: 34; cf. Dresvina 2012: 189, 192; Bledsoe 2013: 31–33).¹¹

Despite the occasional emergence of voices expressing doubts regarding Margaret's historical existence or the veracity of specific episodes from her hagiography, the saint's popularity was immense in both Eastern and Western Christendom throughout the Middle Ages and Early Modern period. Unsurprisingly, the Eastern Adriatic area was no exception. While a comprehensive account of the popularity of

⁸ The overall skepticism regarding Margaret's historicity has eventually culminated in the expulsion of the saint's name from Catholic liturgical books in 1969 during their official revisions following the Second Vatican Council (1962–1965) (Dresvina 2012: 189; Bledsoe 2013: 33).

⁹ The earliest traces of Margaret's cult come from the late 8th century (Dresvina 2012: 190).

¹⁰ The enduring preoccupation with the scene of Margaret's escape from the dragon's abdomen was probably due to its symbolic potential; indeed, many redactors and readers of the legend tended to interpret it as representing exorcism, birthing, or both (Dresvina 2012).

¹¹ Most famously, Jacobus de Voragine (c. 1228–1298), a learned member of the Order of Preachers and the compiler of a renowned hagiographic collection *Legenda aurea*, highlights the frivolity and fictionality of that episode of Margaret's vita (Clayton and Magennis 1994: 4, 34; Bledsoe 2013: 31–32). Interestingly, Voragine's sermons on the same saint refer to her clash with the dragon without similar reservations regarding the story's tastefulness or veracity (Bledsoe 2013: 32, 42–43).

Margaret's cult in this region is beyond the scope of this paper, the following texts from Croatian literary tradition may offer a glimpse into her enduring veneration. In addition to being the heroine of the Old Croatian medieval play copied in the *Florentine Miscellany*, *Šibenik Manuscript*, and *Zadar Manuscript*, Margaret of Antioch is also the subject of the postmedieval Croatian play *Prikazanje života svete Margarite, divice i mučenice* ['The Depiction of the Life of Saint Margaret the Virgin and Martyr'], which survives in a 17th-century manuscript collection containing a dozen religious plays based on biblical, apocryphal, and hagiographic themes (Zagreb, Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts, sign. IV a 33) (*non vidi*) (Valjavac 1893: VII–X).¹² Besides these two dramatic representations – and prose legends, which will be discussed comparatively in later sections of this article – Margaret also features prominently in Croatian didactic prose. Within the Croatian Glagolitic corpus, of particular note is a genologically hybrid piece of instructive prose on the importance of fasting, repentance, and prayer, copied in *Berčić's Miscellany No. 5* (Saint Petersburg, National Library of Russia, sign. Bč 5, ff. 2r–4r) from the 15th century and *Gršković's Miscellany* (Zagreb, Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts, sign. VII 32, ff. 126v–129v) from the 16th century (Dürriegl 2024: 249). Namely, this text, which opens descriptively, ends with a long dialogue in which Margaret compels the devil to reveal the identity of his servants among twelve categories of sinners (Dürriegl 2024). Finally, it is important to draw attention to Franjo Fancev's hypothesis that the opening of the oral poem *Ovce pase Zadarkinja Mare* ['Mare from Zadar is Grazing Sheep'], recorded in Sućuraj on the island of Hvar, echoes the initial pastoral monologue in *Muka svete Margarite* and the saint's first encounter with Olybrius and his servants. Although this particular example remains somewhat speculative, since the record of the oral poem narrates the capture of a shepherdess by an Ottoman emperor rather than a Roman official,¹³ the observed narrative similarities should, at the very least, serve as a valuable reminder of the importance of considering alternative modes of disseminating Margaret's cult beyond manuscript copying (Fancev 1932a: 18–19).

¹² For an edition of *Prikazanje života svete Margarite, divice i mučenice*, see Valjavac 1893: 256–280. The play edited by Valjavac is likely a creative translation of an Italian saint play *La rappresentazione et festa di Santa Margherita, vergine e martire* ['The Depiction and the Celebration of Saint Margaret the Virgin and Martyr'], which is believed to have been initially written in 15th-century Florence (Krnić 2020: 159–160).

¹³ Despite the caution expressed above, this kind of narrative reworking does allign well with the typical dynamics of oral transmission.

1.3. DEBATE ON THE HAGIOGRAPHIC SOURCE OF MUKA SVETE MARGARITE

Researchers of the Old Croatian saint play *Muka svete Margarite* have long grappled with identifying its prose narrative model. At times, their conclusions have been largely speculative. For example, Franjo Fancev, familiar with the manuscripts from Šibenik and Zadar, suggested that the play was based on an unspecified Croatian prose legend, though he offered no concrete evidence to support this claim (Fancev 1932b: 148; cf. Vučković 2015: 484–485). Addressing the question of the prose model more systematically than Fancev, Carlo Verdiani argued that the play’s source was a Latin prose legend attributed to Pseudo-Theotimus. At the same time, he explicitly rejected the possibility that the writer of the Old Croatian *Muka svete Margarite* had drawn on Croatian translations of Pseudo-Theotimus preserved in the Glagolitic manuscript tradition (Verdiani 1973: 42). Verdiani’s assertion of the play’s independence from these Glagolitic versions was later challenged by Eduard Hercigonja, who argued that the Croatian Glagolitic tradition played a crucial role in shaping the octosyllabic *Muka svete Margarite* as found in the *Florentine Miscellany*, as well as in the *Šibenik and Zadar Manuscript* (Hercigonja 1987). Ever since, Hercigonja’s thesis has been favourably received in Croatian scholarship (e.g., Badurina Stipčević 2016: 13).

While Hercigonja rightly criticizes Verdiani for failing to present sufficiently clear arguments in support of his claim about the Latin legend’s influence, in this paper I will show that Hercigonja has placed too much emphasis on the opposing view, one that is based more on general observations about the interplay between Croatian Latin and Glagolitic literacies than on close textual analysis.¹⁴ In addition to highlighting the weaknesses in Hercigonja’s arguments for a Glagolitic prose model, I aim to demonstrate, in a more compelling manner than Verdiani, that the Old Croatian play contains numerous motifs absent from the surviving Croatian Glagolitic prose legends but well attested in the Latin legendary tradition.¹⁵ Obviously, such findings significantly strengthen the case for a Latin source of *Muka svete Margarite*.

¹⁴ Cf. Hercigonja 2006.

¹⁵ Cf. with the comment of Marija Kričić: “Even though Verdiani’s theory is formulated in a more explicit way than the Glagolitic theory, the Latin origin is again not strongly supported by the evidence; Verdiani provided only a few examples which failed to establish a firm connection between the play from the Florentine codex and the Latin narrative legend” (Kričić 2021: 38). While Kričić’s evaluation of Verdiani’s and Hercigonja’s arguments is itself not thoroughly substantiated, her intuitive assessment – as I will show in the following discussion – is largely accurate.

2. ON THE AFFINITY OF THE SURVIVING VERSIONS OF THE PLAY AND ITS HYPOTHETICAL URTEXT

Before turning to a critique of Hercigonja's thesis on the Glagolitic model for Old Croatian *Muka svete Margarite*, it is necessary to first address the differences between the surviving versions of the play. At first glance, the circulation of *Muka svete Margarite* does not exhibit nearly as high a degree of textual instability as that of Old Croatian Marian laments and Passion plays, which arguably represent a peak of textual "variance" in the entire Old Croatian literary corpus (Vučković 2015; cf. Cerquiglini 1999). However, previous comparisons between the preserved portions of the two incomplete copies in the *Florentine Miscellany* and *Šibenik Manuscript* and the complete version in the *Zadar Manuscript* did reveal occasional differences in the selection and length of characters' responses (Fancev 1932a: 21; Malić 1973: 116; 2010: 214). While the specific thematic emphases of the surviving versions of the play remain to be systematically studied, Dragica Malić has identified countless slight variations between analogous verses of its different versions. While some variations may reflect scribes' efforts to enhance literary expression, many seem to result from accidental copying errors or failures at grasping the meaning intended by the initial playwright (Malić 1973: 116; 2010: passim). Based on her analysis of these errors, Malić has concluded that the language of the play's hypothetical urtext is often best preserved in its latest source, the 17th-century *Zadar Manuscript* (Malić 2010: 214).¹⁶

Malić has also observed that some characters' replies in the *Zadar Manuscript* version of *Muka svete Margarite* are considerably more extensive than their counterparts in the versions preserved in the *Florentine Miscellany* and the *Šibenik Manuscript*. She interprets this difference in length as evidence of the play's gradual expansion, culminating in the work of the scribe who wrote the *Zadar Manuscript* (Malić 2010: 214). This conclusion may reflect Malić's considerable experience studying the transmission of anonymous texts in Old Croatian manuscript culture, where amplification appears to have been a more common scribal practice than abridgment. However, if, as Malić argues, the latest source of *Muka svete Margarite* in some places best preserves the language and stylistic features of its urtext, it is reasonable to ask whether it might also more faithfully transmit its content. That the *Zadar Manuscript* may indeed better reflect the urtext's content in some instances is evident from the fact

¹⁶ Malić's conclusion presents a considerable challenge for scholars who sought to attribute both the *Florentine Miscellany* and *Muka svete Margarite* to Marko Marulić (e.g., Verdiani 1957; 1958; 1973; Prosperov Novak 1986: 14, 42; Pandžić 2009: 60–61, 107–109, 146). See footnote 2.

that its unique verses are not always arbitrary. As I will demonstrate below, in some cases, the characters' replies in this version more closely mirror the content of the Pseudo-Theotimus' Latin legend than do those in the older copies from the *Florentine Miscellany* and the *Šibenik Manuscript*. Such instances of the closer alignment of the version from the *Zadar Manuscript* with the Latin legend are best explained as evidence that this version more accurately preserves elements of the urtext. To argue otherwise, we would have to posit an implausible scenario in which the scribe of the *Zadar Manuscript* approached an existing popular Old Croatian play with an unlikely degree of philological rigour that he decided to consult Latin legends in order to enrich them with obscure biblical and apocryphal motifs exactly where they occur in the Latin hagiography.

The differences between the versions of *Muka svete Margarite* are evident in the dialogue between Margaret and the devil, especially in the devil's response after the saint forces him to reveal the source of his power. For my argument, it is worthwhile to contrast the devil's response from the *Zadar Manuscript* and the *Florentine Miscellany* with that found in the prose Pseudo-Theotimus' Latin legend from the *Bobbio Passional Vat. Lat. 5771* (Vatican, Vatican Library, sign. Vat. Lat. 5771, ff. 71r–76v) and the *Prague Manuscript VI. E. 1.* (Prague, National Library of the Czech Republic, sign. VI. E. 1., ff. 77r–87r).¹⁷ Although the content of the latter Latin source is particularly close to the Old Croatian saint play, it was not consulted by Verdiani and Hercigonja, despite having been edited already in the 19th century (Patera 1887: 234–241).¹⁸

¹⁷ I am referring to the current foliation. Adolf Patera's edition places the Margaret's vita between ff. 76r–86r (Patera 1887: 234–241).

¹⁸ The citations from Kapetanović et al. 2010 are lightly edited: for ease of reading, I have replaced the editors' *l* with *lj*, and *n* with *nj*.

<p><i>Bobbio Passional Vat. Lat. 5771 (Verdiani 1957: 100)</i></p>	<p><i>Prague Manuscript VI. E. 1. (Patera 1887: 239)</i></p>	<p><i>Zadar Manuscript (Kapetanović et al. 2010: 853)</i></p>	<p><i>Florentine Miscellany (Kapetanović et al. 2010: 798)</i></p>
<p>“Satanas rex noster est qui proiectus de paradiso.</p> <p>In libris tamen Jamne et Mambre inuenies genus nostrum: scrutare et uide.”</p>	<p>“Satanas rex noster est, qui proiectus est de paradiso, et mittit nos, ubi uult. Et ubi audimus opera iusticie, currimus cum armis nostris pugnare cum ipsis. Et si audierit, quod tu Rufonem occidisti, irascetur super te et nocebit tibi.</p> <p>In libris tamen jamne et mambre inuenies genus nostrum, scrutare et uide.</p> <p>Nam uie nostre non sunt super terram, sed cum uentis ambulamus.”</p>	<p>“Satana se naš kralj zvaše, ki v nebeskom raju staše, da cić njega oholosti, bi izgnan iz radosti</p> <p>i Bog njega od jistine z neba varže u dubine. Ta Satana kada čuje gdi se pravda al’ Bog štuje on nas čini tja otiti s oružjem se ne smim biti. Svaki svoje mriže stere kako vernih zverne z vere. Ako pozna da ti s’ bila ka s’ drakuna umorila, na te će se rasarditi i mnogo te pogarditi. Zovemo se zloči[ni]telji i anjeli razčinitelji, Zovemo se mi zlotvori i od dobrih dil uvari. Poj štit knjige Jamesove i tolikoj Mambrezove, ondi hoćeš ti viditi gdo roditelj naš hti biti. Ovo, zabih jur sam sebe jer okrih Isus tebe. Ne smim usta otvoriti ni već s tobom govoriti. Mi po zemlji nismo hitri po ajeru gremo s vitri.”</p>	<p>“Satanas kralj naš se zvaše, ki v nebeskom raju staše, ki cić njega oholosti, izgnan bi prez milosti.</p> <p>I njega Bog od istine posla s neba u dubine. Ki Satanus kada čuje, gdi se sveti al’ Bog štuje, onamo nas čini iti jeda bi htli naši biti da smožemo mi onoga ki verovati bude Boga. I sardi se jer s’ ti bila ka si Rufna umorila. Mi svi jesmo učinjeni tad anjeli izmučeni kad nas Bog varže doli jere bismo svi oholi. Pasti nas čini v jame paklene. Gđino stoje duš’ neverne. Ne smim usta otvoriti ni već s tobom govoriti. I zabi’ sam jur sam sebe gdi okrih jest Bog tebe. Mi po zemlji ne hodimo, negli s vitri svi letimo.”</p>

The greater textual affinity of the *Zadar Manuscript*’s version of the play to the presumed urtext can be inferred from its mention of the books of Jannes and Jambres at precisely the same narrative point where such literature is referenced in the Latin prose legends from *Vat. Lat. 5771* and the *Prague Manuscript VI. E. 1*.¹⁹ This detail is particularly revealing, as Jannes and Jambres are not integrally connected to the plot of Margaret’s passion. Instead, they appear in the devil’s response as a biblico-demon-

¹⁹ As will be demonstrated below, the reference to the books of Jannes and Jambres does not appear in the Glagolitic prose legends (cf. Verdiani 1957: 100; Badurina Stipčević 2016: 18). This omission is one of the telling indicators that the Croatian saint play is derived from a Latin rather than a Glagolitic source.

ological reference, which is well-contextualized, but sufficiently uncommon to render it implausible that their inclusion in the Old Croatian play occurred independently from the Latin prose hagiographic tradition.²⁰

Although the *Zadar Manuscript* overall seems to more faithfully preserve the urtext in this section, only the version from the *Florentine Miscellany* retains the name of the dragon in the verses “*I sardi se jer s’ ti bila / ka si Rufna umorila,*” which the editors of a source collection *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo* considered an unintelligible error (Kape-tanović et al. 2020: 798). However, the name *Rufo* is clearly well-attested in the Latin hagiographic tradition, and this is one of the instances where the version from the *Florentine Miscellany* aligns more closely with the Latin sources than the *Zadar Manuscript* (cf. Verdiani 1957: 117; Clayton and Magennis 1994: 28, 36, 124, 162, 206, 208).²¹ The *Florentine Miscellany* also appears to be closer to the urtext in the following segment, which it shares with the version from the *Šibenik Manuscript* (cf. Verdiani 1957: 116).

²⁰ To clarify, within the canonical books of the *Bible*, Jannes and Jambres are named only in the *Second Epistle to Timothy* (2 Tim 3:8), where Paul identifies them as adversaries of Moses and amoral defiers of the truth. He alludes to the Egyptian magicians from a memorable scene in the *Book of Exodus*, in which they transform their staffs into serpents in front of the Pharaoh in an attempt to discredit a similar sign performed earlier by Aaron as a demonstration of Yahweh’s power (Exod 7:8–12). Although they are unnamed in *Exodus*, Jewish tradition has provided these two figures with their personal names (Pietersma 1994: 36–42). By the early Christian era, the legend of the two magicians had even reached some Roman authors such as Pliny the Elder (23/24–79 CE) and Apuleius (mid-2nd century) (Pietersma 1994: 24). Furthermore, a book dedicated to them has been disseminated at least since the 3rd century, and it even survives to this day, though only in fragments (Pietersma 1994: 43, 48–59). Owing to Paul’s mention and the renown of the book dedicated to them, Jannes and Jambres do occasionally appear in medieval writings about magic and demonology (Pietersma 1994: 43–47). Given the prominence of demonic scenes in the legend of Saint Margaret of Antioch (Dresvina 2012), the reference to Jannes and Jambres in her vita may be considered warranted. Nonetheless, it is unlikely that the scribe of the *Zadar Manuscript* would independently introduce it at precisely the same discursive point at which it appears in the Latin hagiography.

²¹ The name *Rufen/Rufin* is also attested in the Croatian Glagolitic translations of Pseudo-Theotimus, though not at the corresponding place (Verdiani 1957: 97; Badurina Stipčević 2016: 18).

<i>Prague Manuscript</i> <i>VI. E. 1.</i> (Patera 1887: 238)	<i>Florentine Miscellany</i> (Kapetanović et al. 2010: 794)	<i>Šibenik Manuscript</i> (Kapetanović et al. 2010: 826)	<i>Zadar Manuscript</i> (Kapetanović et al. 2010: 849)
“Belzes nomen est michi, postea Belzebub. Ego multorum iustorum laborem in uentrem meum deglutiui, et ego cum omnibus pugno et nullus potuit me uincere ; tu autem oculum meum eiecisti [...]”	“Znaj da Bezes ja se zovem, / i mnogo se v paklu slovem, / pak Belbezub prozvan jesam / zač prijatelj Bogu nisam. / Cića mene pravi mnozi / stvoreni su svi ubozi. / I žeral sam ja njih muku , / bi’ sam [v] tomu ja nauku. / Ja svakomu dvižem rati, / nigdor meni moć ne skrati . / Samo sada ruke tvoje / izbodoše oči moje.”	“Znaj da Belbezub ja se zovem, / u paklu se mnogo slovem, / pak Belbezub poznat jesam / jer prijatelj Bogu nisam. / Ja svakomu di se rati, / činim da su svi nebozi. / Njihovu sam požro muku / jer sam na tom bil nauku. / Ja svakomu di se rati / nitkore mi moć ne skrati . / A sada mi ruke tvoje / izbodoše oko moje.”	“Znaj da Bezes ja se zovem, / u paklu se mnogo slovem, / pak Belzebub prozvan jesam / jer prijatelj Bogu nisam. / Ja pravadni, da znaš, mnozi / činih dušu svih nebozi. / A sada mi ruke tvoje / izbodoše oko moje.”

Finally, I would like to draw attention to a motif from the Pseudo-Theotimus’ legend that is reflected only in the version preserved in the *Šibenik Manuscript*, perhaps because it belongs to a section of the play that is missing in the acephalous *Florentine Miscellany*. When Margaret’s torturers attempt to persuade her to comply with Olybrius’ demand that she worship pagan gods, she addresses them as evil counselors (“*O prizali svitovnici*”) in the *Šibenik Manuscript*, echoing the phrasing found in the Pseudo-Theotimus’ legend (“*O mali consilarii!*”), which I cite from the *Parisian Legendary Lat. 5574* (Paris, National Library of France, sign. Lat. 5574) (Clayton and Magennis 1994: 196). That motif is absent from the corresponding Margaret’s response in the *Zadar Manuscript*.

<i>Šibenik Manuscript</i> (Kapetanović et al. 2010: 814–815)	<i>Zadar Manuscript</i> (Kapetanović et al. 2010: 833)	<i>Parisian Legendary Lat. 5574</i> (Clayton and Magennis 1994: 196)
“O prizali svitovnici, zalih bogov naslidnici, pojte činit vaša dila, ja se dosle nis’ hinila.”	[omitted]	“O mali consiliarii! O pessimi omnes! Ite uiri ac mulieres ad opera uestra.”

3. MUKA SVETE MARGARITE IN COMPARISON WITH THE LATIN PSEUDO-THEOTIMUS’ HAGIOGRAPHY AND ITS CROATIAN GLAGOLITIC TRANSLATION

3.1. CARLO VERDIANI’S ARGUMENTS FOR THE LATIN SOURCE

Carlo Verdiani discusses the question of the prose source of the Old Croatian Margaret play in greatest detail in his article “Il codice Dalmatico-Laurenziano. Manoscritto croato dei primi decenni del XVI secolo”, published in *Ricerche Slavistiche* in 1957 (Verdiani 1957: 75–137). His Croatian monograph, published in 1973, addresses the question more briefly and without offering fresh arguments (Verdiani 1973: 41–46). In the 1957 article, he presents the problem in two chapters: “Le fonti latine e le fonti glagolitiche” (Verdiani 1957: 75–113) and “Le fonti latine della Leggenda e la Rappresentazione croata” (Verdiani 1957: 114–137). Although this division reflects two logical stages of research, the chapters are only loosely connected, rendering the arguments regarding the source implicit rather than explicit.

In “Le fonti latine e le fonti glagolitiche”, Verdiani compares the Latin version of Pseudo-Theotimus’ passion of Margaret from the *Bobbio Passional Vat. Lat. 5771* with a similar Croatian Glagolitic version. The latter is preserved in two manuscripts: the *Parisian Miscellany Code Slave 73* (Paris, National Library of France, sign. Code Slave 73), written in 1375 by Grgur Borislavić from Modruš for the recluse nuns associated with the church of Saint Julian in Šibenik, and the *Oxford Miscellany Can. Lit. 414* (Oxford, Bodleian Library, sign. Ms. Can. Lit. 414), written in the 15th cen-

tury in the area of Senj or Modruš (Verdiani 1957: 75).²² By publishing the Latin and Croatian Glagolitic versions of Pseudo-Theotimus' legend side by side, Verdiani demonstrates that the Glagolitic version largely follows the Latin one, although it is occasionally abbreviated. Having identified the differences between the Latin and Croatian Glagolitic versions, Verdiani was well positioned to offer a compelling case about the origin of the Old Croatian play. By showing that *Muka svete Margarite* includes motifs from Latin prose legends not found in the Croatian Glagolitic texts, he was in a position to convincingly argue that the Croatian playwright did not rely on a Glagolitic model.

In the chapter “Le fonti latine della Leggenda e la Rappresentazione croata,” Verdiani highlights several motifs and constructions in the play that he considers closely aligned with the Latin prose legend and illustrative of its adequate transposition into Croatian dramatic dialogue in verse (Verdiani 1957: 115–117). However, he does not explicitly clarify whether these expressions are absent from the preserved versions of the Croatian Glagolitic prose legend. The very omission to state that already undermines the strength of Verdiani's argument: although in the previous chapter he presented the material that may support his hypothesis on the Latin source, in this chapter, he essentially shifts the burden of analysis onto the reader, who is left to examine the evidence without sufficient guidance. Therefore, it is worthwhile to examine some of his examples more closely, and here I present the first five.

	<i>Bobbio Passional Vat. Lat. 5771</i> (Verdiani 1957: 115–116)	<i>Florentine Miscellany</i> (Kapetanović et al. 2010: 796, 810)
(i)	“et tamen nemo de manu mea evadit”	“Uistinu jur nitkore Grišit mojih ruk ne more.”
(ii)	“Ego enim tecum sum”	“Uistinu s tobom stojim i od tebe ne odhodim.”
(iii)	“et aperiam tibi januam regni coelorum”	“Rajska vrata hoću tebi otvoriti kako sebi.”
(iv)	“Sed de illis dico in quibus portione habeo, quos frigidus et sine vexillo crucis invenio”	“I kih najdu nepripravnih Tere na boj moćno slabnih, Ki zlamenje nima križa, Uhiti ga moja mriža.”

²² For more information on the *Parisian Miscellany 73*, see Tadin 1954b. Badurina Stipčević 2016: 10–11; 2023. For the *Oxford Miscellany Can. Lit. 414*, see Tadin 1954a: 139–144. Curiously, Verdiani erroneously dates both codices, the *Parisian Miscellany 73* to the 15th century, and the *Oxford Miscellany Can. Lit. 414* to the 16th (Verdiani 1957: 76; cf. Hercigonja 1987: 32; Badurina Stipčević 2016: 13).

	<i>Bobbio Passional Vat. Lat. 5771</i> (Verdiani 1957: 115–116)	<i>Florentine Miscellany</i> (Kapetanović et al. 2010: 796, 810)
(v)	“vel si iuuenis me vinceret non cura (es- set mihi). Ecce a tenera puella superatus sum”	“Bi mi žalost privelika da me je smogla moć človika, Da divojka gdi me dobi, to mi žalost s tugom pribi.”

Examples (i), (iv), and (v) all originate from the same response by the devil, while examples (ii) and (iii) are drawn from a later speech by the dove proclaiming Margaret’s virginal beatitude. Whereas the cited parts of the devil’s lines from the Latin prose do not have a counterpart in Croatian Glagolitic legends (cf. Verdiani 1957: 97–99), the same cannot be said for the dove’s lines, which are attested in the Croatian Glagolitic translation of Pseudo-Theotimus (cf. Verdiani 1957: 109).²³

	<i>Bobbio Passional Vat. Lat. 5771</i> (Verdiani 1957: 115)	<i>Parisian Miscellany Code Slave 73</i> (cf. Badurina Stipčević 2016: 20)
(ii)	“Ego enim tecum sum”	“Ja bo s toboju jesam”
(iii)	“et aperiam tibi januam regni coelorum”	“i otvoru tebi vrata kraljevstva nebeskago”

The presence of these expressions in both the Latin and Croatian Glagolitic traditions complicates Verdiani’s claims, and indicates that the evidence for a Latin source needs to be reconsidered with greater clarity and rigour.²⁴

3.2. EDUARD HERCIGONJA’S PLEA FOR THE CROATIAN GLAGOLITIC SOURCE

Building on well-documented cases of textual transfer between manuscripts written in the Glagolitic and Latin script, as well as on the activity of individuals proficient in

²³ Although I rely on the existing transliterations of the Glagolitic sources, I have chosen to present their citations in transcription.

²⁴ Furthermore, Eduard Hercigonja rightly pointed out that Verdiani occasionally overstates the differences between the legend’s Latin and Glagolitic prose versions (Hercigonja 1987: 43–45). Namely, in his analysis of the Croatian Glagolitic version of the Pseudo-Theotimus’ legend, Verdiani primarily relies on the version preserved in the *Oxford Miscellany Can. Lit. 414*, citing variant readings from the *Parisian Miscellany Code Slave 73* only in the critical apparatus. However, Hercigonja emphasizes that the Parisian codex is not only older but also a more detailed source for the Croatian Glagolitic translation of the Latin legend than the Oxford codex (Hercigonja 1987: 32, 43–45; cf. Verdiani 1957: 76). Taking into account this Hercigonja’s textual critical observation, I have consistently consulted both Verdiani’s edition of the Oxford version (Verdiani 1957: 76–113) and Badurina Stipčević’s edition of the Parisian one (Badurina Stipčević 2016: 14–21).

both,²⁵ Hercigonja asserts that such an exchange must also have occurred in the case of *Muka svete Margarite*:

“Na zaključak o udjelu glagoljaške hagiografsko legendarne tradicije u nastajanju ove *Muke* ne navode, međutim, samo predočene činjenice o postojanju tekstova koji su, zacijelo, mogli biti uzorom postojećoj versificiranoj dramtizaciji već i sama dijalektika procesâ i odnosâ karakterističnih za hrvatsko književno srednjovjekovlje. U ozračju ove stilske formacije čiji je korpus specifično jedinstvo u različitosti tropismenog i trojezičnog stvaralaštva teško je, naime, pretpostaviti takvu selektivnu izolaciju po kojoj bi pisac jedne čakavske, latiničke religiozne drame posve izbjegao utjecajima glagoljske proze na istu temu te se dosljedno oslonio isključivo na latinski hagiografski predložak. Jer: rukopisi su se ovdje stoljećima stvarali i trajali u plodotvornom isprepletanju i međudjelovanju nekoliko grafijskih i jezično-književnih, tekstovnih tradicija” (Hercigonja 1987: 49).

[“The conclusion regarding the degree of influence of the Glagolitic hagiographic-legendary tradition on the creation of this *Muka* is not, however, based solely on the presented evidence concerning the existence of texts that could evidently have served as models for the existing versified dramatization, but also on the very dialectic of processes and relationships characteristic of Croatian medieval literature. In the context of this stylistic formation, whose corpus represents a specific unity within the diversity of trigraphic and trilingual production, it is indeed difficult to assume such selective isolation whereby the author of a Chakavian, Latin-script religious drama would entirely avoid the influence of Glagolitic prose on the same theme and rely solely on a Latin hagiographic source. For manuscripts were created and preserved here over centuries through the fruitful interweaving and mutual interaction of several orthographic, linguistic-literary, and textual traditions” (Hercigonja 1987: 49).]

Although it is important to consider general processes when analysing the transfer of individual texts, discussion about sources should be primarily grounded in concrete comparisons rather than vague assumptions. This is something Hercigonja is clearly aware of, as he states already in the abstract of his article that it presents “places

²⁵ For a specific example of such entanglements, see a recent case study of Gverin Tihčić, a 16th-century notary and writer who was fully proficient as a scribe in both Latin and Glagolitic scripts: Lupić 2021.

[...] where the dramatic text aligns with the Glagolitic, and not the Latin version of the same redaction of the legend” [original: “mjesta [...] na kojima se dramski tekst podudara s glagoljskom, a ne latinskom verzijom iste redakcije legende”] (Hercigonja 1987: 29). Unfortunately, in the unnecessarily convoluted discussion that follows, such places are not easily identifiable. The article, which lacks the precision otherwise characteristic of Hercigonja’s writing, is often overly focused on demonstrating the “stylistic expressiveness” of the Glagolitic prose legends about Margaret of Antioch (cf. Hercigonja 1987: 42), but it fails to explain how this “expressiveness” relates to the question of whether the Glagolitic prose legends served as the source for *Muka svete Margarite*, which survives only in Latin-script manuscripts.²⁶

I have chosen to refrain from attempting to untangle Hercigonja’s convoluted discourse in writing, as doing so would amount to little more than speculation about the significance of a series of his claims. Such an effort could easily grow to monographic proportions without offering real value to the state of the research. Instead, I will refute Hercigonja’s assertion about a Glagolitic source with a few examples demonstrating a significantly stronger affinity between the Old Croatian play and the Latin legend. In other words, these examples will show that Verdiani’s hypothesis on the Latin model is ultimately a more plausible provisional explanation for the origin of *Muka svete Margarite*.²⁷

²⁶ Besides emphasizing the “expressiveness” of the Croatian Glagolitic translation of the Latin Pseudo-Theotimus, Hercigonja also points out that citations from the legend of Saint Margaret – more precisely, the dialogue between the saint and the devil – appear in the Glagolitic didactic text on repentance found in the *Gršković’s Miscellany* and the *Berčić’s Miscellany No. 5* (Dürriegl 2024: 249). He argues that these quotations are “clearly part of a complete manuscript of the passion” [original: “očito dio nekog cjelovitog rukopisa pasije”], which “aligns more closely with the Latin (and the play) in places where the *Borislavić’s Miscellany* and *MS. Can. lit. 414* do not have the same thematic elements” [original: “se bliži latinskom (i prikazanju) na onim mjestima gdje Borislavićev zbornik i *MS. Can. lit. 414* nemaju istovjetnih sadržajnih elemenata”] (Hercigonja 1987: 39). Hercigonja’s postulation of a lost Croatian Glagolitic version of Margaret’s passion strikes me as unconvincing. There is no evidence that the didactic text from the *Gršković’s* and the *Berčić’s Miscellany No. 5* is a compilation created by a Croatian Glagolite, rather than a translation of a Latin didactic compilation in which the quotations from Margaret’s legend were already present (cf. Dürriegl 2024: 249).

²⁷ Although Verdiani, who was familiar with quite a few prose and verse Italian legends (cf. Verdiani 1973: 45–46), excludes possible connections with the Italian vernacular hagiographic tradition (Verdiani 1973: 42), I suspect that this possibility has not yet been entirely explored, in part because Italian philologists have studied thus far only a fraction of the corpus of premodern vernacular religious manuscripts preserved in Italy’s vast libraries and archives. During this research, I consulted several editions of Italian verse legends edited after Verdiani, all of which proved to be significantly more distant in content from the Croatian play than the Latin prose version. See e.g., Banfi 1996; 1997; Nocita 2015.

3.3. SCENES ILLUSTRATING THE AFFINITY BETWEEN *MUKA SVETE MARGARITE* AND THE LATIN PROSE LEGEND

3.3.1. DEVIL'S SPEECH ON THE SOURCE OF HIS POWER

It seems appropriate to begin demonstrating the affinity between the Old Croatian *Muka svete Margarite* and the saint's Latin legend with the previously discussed extended speech by the devil on the source of his power. As briefly noted in Sections 2 and 3.1 of this article (cf. Verdiani 1957: 97–99), the Croatian Glagolitic translation of Pseudo-Theotimus contains a significantly abbreviated version of this speech compared to the versions found in the copies of the play in the *Florentine Miscellany*, the *Zadar Manuscript*, and the prose Latin legend in the *Prague Manuscript VI. E. 1.*

<i>Parisian Miscellany Code Slave 73</i> (cf. Badurina Stipčević 2016: 18)	<i>Oxford Miscellany Can. Lit. 414</i> (cf. Verdiani 1957: 100)	<i>Prague Manuscript VI. E. 1.</i> (Patera 1887: 239)	<i>Zadar Manuscript</i> (Kapetanović et al. 2010: 853)
“Jere Satan kralj naš jest ki izvržen jest iz raja i šale nas gde hoćet. I gde slišimo dela pravde, tečemo s oružijami našimi rvati se suprotiv.”	“Jere Setan kralj, on naš jest ki izvržen jest iz raja, i šale nas gde hoćet. I gde slišimo dela našeje pravde, onamo tečemo sa oružijem rvati se protivu nim.”	“Satanas rex noster est, qui proiectus est de paradiso, et mittit nos, ubi uult. Et ubi audimus opera iusticie, currimus cum armis nostris pugnare cum ipsis. Et si audierit, quod tu Rufonem occidisti, irascetur super te et nocebit tibi. In libris tamen jamne et mambre inuenies genus nostrum, scrutare et uide. Nam uie nostre non sunt super terram, sed cum uentis ambulamus.”	“Satana se naš kralj zvaše, ki v nebeskom raju staše, da cić njega oholosti, bi izgnan iz radosti [...]. Ta Satana kada čuje gdi se pravda al' Bog štuje on nas čini tja otiti s oružjem se ne smim biti. [...] Ako pozna da ti s' bila ka s' drakuna umorila, na te će se rasarditi i mnogo te pogarditi. [...] Poj štit knjige Jamesove i tolikoj Mambrezove, ondi hoćeš ti viditi gdo roditelj naš hti biti. [...] Mi po zemlji nismo hitri po ajeru gremo s vitri.”

As evidenced by the presented citations, all the sentences in the devil's response from the Croatian Glagolitic versions have their parallels in the Latin legend preserved in the *Prague Manuscript VI. E. 1*, as well as in the devil's speech in *Muka svete Margarite* from the *Florentine Miscellany* and the *Zadar Manuscript*. However, the Croatian Glagolitic versions at this place omit the comment about Satan's anger at Margaret for killing the dragon Rufo, and the claim that devils move through the air rather than on the ground, both of which appear in the Latin hagiographic tradition and the copies of *Muka svete Margarite* from the *Florentine Miscellany* and the *Zadar Manuscript*. Furthermore, the Latin legend and the play from the *Zadar Manuscript* also include a diabolical "bibliographic" reference to the books of Jannes and Jambres, which does not appear in the Glagolitic versions.

3.3.2. MARGARET COMPARED WITH A CAPTURED ANIMAL

The distance between *Muka svete Margarite* and the Croatian Glagolitic prose legend is already evident in the line spoken by the future martyr after her capture by Olybrius' servants. While this speech is absent from the acephalous *Florentine Miscellany*, it appears in both the Šibenik and Zadar manuscripts. As shown below, the differences between Margaret's speeches in these two manuscripts are rather minor: in place of the *Šibenik Manuscript*'s use of the third person plural aorist of the verb "izdati," the *Zadar Manuscript* uses the verb "jati", which is a better semantic fit for the context and may more accurately reflect the urtext of the *Muka*.

<i>Šibenik Manuscript</i> (Kapetanović et al. 2010: 814–815)	<i>Zadar Manuscript</i> (Kapetanović et al. 2010: 833)	<i>Parisian Legendary Lat.</i> 5574 (Clayton and Magennis 1994: 196)	<i>Parisian Miscellany Code Slave 73</i> (Badurina Stipčević 2016: 15)	<i>Oxford Miscellany Can. Lit. 414</i> (cf. Verdiani 1957: 81)
“u poganski jesam ruci, / kako ovca meu vuci. / Od ptičara kako ptica / lač[e]na jesam ja divica. / Izdaše me sad tužnicu / kako ribu na udicu. / Kako i zvir u tenetu / pridoh u množ sad prokletu. / Slavni Bože, pozri mene, / u potrebi ne pusti me!”	“U poganskoj jesam ruci / kako ovca meu vuci. / O[d] ptičara kako ptica / lačena jesam ja divica! / Jaše mene sad tužnicu / kako ribu na udicu / Kakono zvir u tenetu / pridoh u množ sad prokletu. / Slavni Bože, pomozi me, / u potrebi ne pusti me!”	“Video enim me sicut ouem in medio luporum, et facta sum sicut passer ab aucupe comprehensa in retia et sicut piscis in amo; ecce comprehensa sum uelut capra in laqueo . Adiuua me, Domine, et sana me. Ne derelinquas me in manus impiorum.”	“Viju bo me kako ovcu posrede vlkov, se stvorena jesam kako rebac jat v mreži, k(a)ko riba na udici. Pomozi me G(ospod)i B(ož)e ne ostavi me v ruke nečistivih”	“Viju bo se kako ovce posrede vlkovo [sic!] učinena jesam kako rebac jat v mriži i kako riba na udici . P(o)m(i)l(uj) (m)e G(ospod)i B(ož)e i sp(a)si me i ne pusti me v ruci nečistivih”

In the lines from the plays in the Šibenik and Zadar manuscripts, Margaret compares her plight to that of a sheep among wolves, a bird caught by a bird-catcher, a fish on a hook, and a beast (*zvir*) caught in a trap (*teneto*).²⁸ In the prose legend recorded in the Glagolitic manuscripts *Code Slave 73* and *Can. Lit. 414*, the captured virgin compares her unfortunate condition to being a sheep among wolves, a caught sparrow (*rebac*), and a fish on a hook, but she omits the image of a trapped beast. By contrast, some Latin versions of the legend include the image of a trapped animal, frequently a goat (*capra*) (Clayton and Magennis 1994: 220). The word “*capra*” appears in the corresponding place in the *Parisian Legendary Lat. 5574*, cited above (cf. Clayton and Magennis 1994: 196), and in the version from the *Bobbio Passional Vat. Lat. 5771*, published by Verdiani (Verdiani 1957: 81). In other words, Margaret’s line in

²⁸ Malić describes the examples “*kako ribu na udicu*” [“like a fish on a hook”] and “*kako i zvir u tenetu*” [“like a beast in a trap”] as being “marked by a ‘folk’ character” [original: “‘narodski’ obilježeni”] (Malić 2010: 207). However, the obvious dependence of these examples on the Latin legend shows that scholars’ impressions are not reliable guides for determining which motifs and expressions originate from the authors’ native folk tradition.

the Croatian play aligns more closely with the referenced Latin tradition than with the Croatian Glagolitic legend, which likely reflects a text from a different branch of the Pseudo-Theotimus' legend, which skips the motif of a trapped animal (cf. Clayton and Magennis 1994: 220).

It is difficult to determine with certainty why the Croatian play features the word “*zvir*” (‘beast’), whereas most Latin legends mention “*capra*” (‘goat’). However, given that “*zvir*” could historically denote any wild animal, not necessarily a carnivore, I am inclined to think that the Croatian writer may have drawn from a Latin version in which “*caprea*” (‘roe deer’) appears instead of “*capra*” (‘goat’).²⁹ The word “*caprea*” is attested in the legend in *Vat. Lat. 6074* (Verdiani 1957: 81), and a similar reading, “*cap(re)ola*,” is found in the *Prague Manuscript VI. E. 1.* on f. 78v, although Patera mistakenly transcribes it as “*campola*” (Patera 1887: 235). The word “*caprea*” may be the original choice in the Latin legendary tradition, possibly alluding to a verse from the Book of Sirach, which is found in the Vulgate: “*Sicut enim eructant praecordia foetentium, et sicut perdis inducitur in caveam, et ut caprea in laqueum: sic et cor superborum, et sicut prospector videns casum proximi sui*” (Sirach 11:32) (Clayton and Magennis 1994: 220). Although the hypothesis that “*zvir*” was motivated by the word “*caprea*” is probably the most compelling explanation for Margaret’s comparison of her condition to that of an animal caught in a trap, one cannot entirely dismiss the possibility that the word “*zvir*” resulted from a later correction by an ‘intelligent scribe’ who, based on everyday observation, may have recognized that wild animals are more likely to be caught in traps than domestic ones.

3.3.3. DOVE’S PRAISE OF SAINT MARGARET

Among the unambiguously formulated arguments by Hercigonja in support of the thesis about the Glagolitic origin of *Muka svete Margarite*, there are also some inaccurate claims. For example, Hercigonja indicates that the versions of the legend in the *Parisian Miscellany Code Slave 73* and the *Oxford Miscellany Can. Lit. 414* contain “an extensive address of the dove to Margaret in prison, as opposed to only one sentence in the Latin version” [original: “opširno obraćanje goluba Margareti u tamnici prema svega jednoj rečenici u latinskoj verziji”], which is implied to explain better the

²⁹ Cf. the entry for *zvijer* in the Academy’s dictionary: RHSJ 1880–1976, vol. 23. Among the attestations cited in the entry, particularly noteworthy is the one found in lines 267–268 of Antun Sasin’s *Filida*, where the word *zvijer* refers to a “*košuta*” (‘doe’), the female of a herbivorous mammal related to the roe deer, which is similarly perceived as an embodiment of timidity: “*Nu beruč ružicu zamjerih kon puta / gdi pase travicu tiha zvir košuta*” (Sasin 2021: 61).

longer dove's praise in the Old Croatian play (Hercigonja 1987: 33). It is evident that Hercigonja is referring here to the first appearance of the dove in the legend from the *Bobbio Passional Vat. Lat. 5771*, where there is only a single sentence.

<i>Bobbio Passional Vat. Lat. 5771</i> (Verdiani 1957: 96)	<i>Parisian Miscellany Code Slave 73</i> (cf. Badurina Stipčević 2016: 18)	<i>Oxford Miscellany Can. Lit. 414</i> (cf. Verdiani 1957: 96)
“Te sancta expectant portę paradisi.”	“Blažena jesi Margarita, ka devstvo želila jesi. Rufina ubila jesi, nebesko otačstvo želila jesi. Tebe vrata svetago raja čekajut v ne vhodećimi tebi neka jest ot Boga ugotovana krana pravde.”	“Blažena devo Margarito, ka devstvo želila jesi. Rufena ubila jesi. V nebesko otačstvo želila jesi. Tebja vrata svetago raja čekajut i meju vsimi va ne vhodiš, ka je ugotova(na) krana tebi ot Boga.”

However, at this point, Hercigonja overlooked Verdiani's critical notes beneath the text, which include a significantly lengthier dove's praise attested in Boninus Mombritius's hagiographic collection *Sanctuarium*. Hercigonja's oversight is somewhat confusing, as he later in the article refers to that very citation (Hercigonja 1987: 39), which is also very close to an even more detailed dove's response in the legend from the *Prague Manuscript VI. E. 1*.

<i>Bonino Mombritius, Sanctuarium</i> (Verdiani 1957: 96)	<i>Prague Manuscript VI. E. 1.</i> (Patera 1887: 238)
“Beata es Margarita, quae draconem occidisti, quae dentes eius comminuisti. Beata es Margarita quae uirginitatem desiderasti, tibi est parata corona gloriae, te expectant.”	“Beata es, Margareta, que draconem occidisti, beata es Margareta, que dentes eius comminuisti, beata es, Margareta, que uirginitatem desiderasti. Tibi est parata corona glorie, te sanctam expectant porte paradisi.”

As demonstrated below, the content of the dove's praise in the Old Croatian play resembles the praise in the Latin *Prague Manuscript VI. E. 1*. far more closely than the versions found in the Glagolitic codices. Specifically, both Glagolitic texts mention the 'gates of paradise' before the 'preparedness of the crown,' whereas the Latin *Prague Manuscript VI. E. 1*. and the Old Croatian play share the reversed order of motifs. Moreover, the expression “*krana ka je svake dike puna*” [‘the crown that is full of all glory’] from the Old Croatian play aligns more with the expression “*corona glorie*” found in the *Prague Manuscript VI. E. 1*. than with the expression “*krana pravde*” (‘crown of justice’), which appears in the Glagolitic legend from the *Parisian Miscel-*

lany Code Slave 73. Notably, in the corresponding passage from the Glagolitic *Oxford Miscellany Can. Lit. 414*, the noun “*kruna*” appears without a qualifying attribute.

<i>Prague Manuscript VI. E. 1.</i> (Patera 1887: 238)	<i>Zadar Manuscript</i> (Kapetanović et al. 2010: 848)
<p>“beata es, Margareta, que uirginitatem desiderasti. Tibi est parata corona glorie, te sanctam expectant porte paradisi.”</p>	<p>“Blažena si, Margarita, kruno divic ovog svita! Jere uzderža divstvo v sebi, blažena češ bit na nebi! Pripravna je tebi kruna ka je svake dike puna. Čekaju te sve svete i blažene sve divice, svi anjeli tebe že,le, ob tebi se svi vesele! Svi na vratih rajskih stoje otvorivši krilo svoje da te primu na nebesi, zato mirno sve podnesi!”</p>

3.3.4. PAGAN DOG

In *Muka svete Margarite*, the saint directly addresses Olybrius as a dog twice, once following the scourging (Kapetanović et al. 2020: 820, 838) and again after the torture involving the tearing of her flesh (Kapetanović et al. 2020: 822, 841). Hercigonja notes that this insult appears at the same points in the Croatian Glagolitic legends from the Parisian and Oxford manuscripts but not in the Latin versions, where, according to him, it appears only after the scourging.

“Epiteta *pse* u Margaretinu odgovoru Olibriju nema na paralelnom mjestu ni jedan od latinskih tekstova kojima operira Verdiani, *ali zato dolazi u Borislavićevu zborniku i kodeksu MS. Can. lit. 414*: ‘*O nepravavno i bezsramni i s’mini pse.*’ (što može biti i opet jedna od podrobnosti indikativnih za odnos glagoljska legenda - prikazanje)” (Hercigonja 1987: 63).

[“The *pse* epithet does not appear in Margaret’s response to Olybrius at the corresponding passage of any of the Latin texts Verdiani uses, *but it does appear in Borislavić’s miscellany and in the codex MS. Can. lit. 414*: ‘*O nepravavno i bezsramni i s’mini pse.*’ (which may again be one of the details indicative of the relationship between the Glagolitic legend and the play)” (Hercigonja 1987: 63).]

Although it is true that in the Latin texts presented by Verdiani Margaret does not call Olybrius a dog after the scene of the flesh tearing, the Latin tradition does in fact contain a repeated insult in the corresponding place, as evidenced by the 14th-century version of Margaret's passion published by Gordon Hall Gerould (Gerould 1924: 531).

Gerould 1924: 531	<i>Zadar Manuscript</i> (Kapetanović et al. 2010: 841–842)
“Tunc beata Margarita respondit: O inique et impudes et audax canis, imo tormentis tuis carnem meam trado, ut anima mea sit coronata in celis cum sanctis uirginibus et martiribus.”	“ <i>Odgovori sveta Margarita Olibriju:</i> O pre[z] stida pse nečisti, neć' bit vazda na tom misti! [...] Zato tilo karvi punim, neka dušu ja okrunim. U nebeskom stanju gori Isus meni raj otvori.”

3.3.5. MARGARET'S SIGN OF THE CROSS IN A STAGE INSTRUCTION

After Margaret triumphs over the devil in the dungeon, Olybrius sends his servants to bring the virgin before his throne, hoping to use the threat of further torture to persuade her to worship his gods. At this point, in the Old Croatian play, a stage direction mentions that Margaret makes the sign of the cross as she is leaving the dungeon. While the performance of the sign of the cross appears in the Latin legend, this narrative detail is absent from the Glagolitic versions in the Parisian and Oxford codices (Verdiani 1957: 102).

<i>Florentine Miscellany</i> (Kapetanović et al. 2010: 800)	<i>Zadar Manuscript</i> (Kapetanović et al. 2010: 855)	<i>Parisian Legendary</i> <i>Lat. 5574</i> (Clayton and Magennis 1994: 210)	<i>Parisian Miscellany Code</i> <i>Slave 73</i> (cf. Badurina Stipčević 2016: 15)
<p>“<i>Tada zapovidi Olibrij slugam svojim da dovedu svetu Margaritu njim govoreći:</i></p> <p>Sad k tamnici vi pojdite, Margaritu dovedite, neka vidim hoće l’ htititi, svoju misal prominiti.</p> <p><i>Pojdu sluge po svetu Margaritu i znemu ju iz tamnice i ona izašadši, prikrži se. Privedoše ju sluge k Olibriju. Reče joj Olibrije govoreći:</i></p> <p>Molim tebe, Margarita, divojčice plemenita, ne čin’ muke da te kolju, učin’ jure moju volju. Hotij k meni pristati, boge moje adorati. Dostoji se ta rič tebi ako hoćeš život sebi.”</p>	<p>“<i>I tada Olibrij zapovidi slugam da dovedu svetu Margaritu:</i></p> <p>Vi k tamnici sad pojdite, Margaritu dovedite, neka vidim hoće [l’] htititi, svoju misal prominiti.</p> <p><i>Jidu slige i privedu svetu Margaritu. I ona kad izajde, prikrži se i kad dojde, reče njoj Olibrij:</i></p> <p>Molim tebe, Margarita, divojčice plemenita, ne čin’ da te muke kolju, jur učini moju volju! Hoti’ meni ti pristati, boge moje adorati! Pristoji se ta rič tebi ako želiš život sebi.”</p>	<p>“<i>Altera uero die iussit prefectus beatam Margaretam adducere ante tribunal suum. Sancta autem Margareta cum exiret de carcere consignavit corpus suum cum signaculo Christi. Tunc uenerunt cuncti de ciuitate ut uiderent que patiebatur beata Margareta. Praefectus dixit, ‘Margareta, consente mihi et adhora deos meos. Decet namque te eos adorare.’”</i></p>	<p>“I v drugi d(a)n pov(e)lja nepr(a)v(a) dni vl(a)давас b(la) ž(e)nu Marg(a)ritu privesiti pred sedo svoje i r(e)če jej: ‘Marg(a)rita pristani k mni i pokloni se b(ogo)m mojim i dobro tebi budet.”</p>

3.3.6. THE PLAY’S ENDING

One of Hercigonja’s seemingly most compelling arguments for the Glagolitic source of *Muka svete Margarite* is based on a comparative analysis of the sequence of motifs at the end of the medieval Croatian saint play, the Glagolitic legends, and the *Bobbio Passional Vat. Lat. 5771*. He argues that the play’s ending represents a simplification

of the one in the Glagolitic versions, which had themselves simplified the finale found in the Latin manuscript tradition (Hercigonja 1987: 46). To represent his argument in the clearest possible manner, I have prepared the following table.³⁰

<i>Bobbio Passional Vat. Lat. 5771</i>	<i>Croatian Glagolitic prose legends</i>	<i>Zadar Manuscript</i>	<i>Florentine Miscellany</i>
1. angelic blessing of Margaret's body;	1. angelic blessing of Margaret's body, with the exclamation: " <i>Bog krepak i silan va vsih blažene Margarite...</i> " (Verdiani 1957: 111);	1. angelic blessing and receiving of Margaret's soul with the chant <i>Sanctus</i> ;	1. angelic blessing and receiving of Margaret's soul with the chant <i>Sanctus</i> .
2. cries of demons over Margaret's body with the exclamation: " <i>Unus Deus fortis, Deus magnus beatę Margaritę</i> " (Verdiani 1957: 111);	2. the demons are in torment after approaching Margaret's body;	2. the demons are in torment.	
3. angels carry Margaret's body (" <i>corpus beatę Margaritę</i> ") to heaven (Verdiani 1957: 112);	3. angels come to receive Margaret's soul (" <i>prijati dušu blažene Margarite ponesti ju na nebo</i> ") singing <i>Sanctus</i> (Verdiani 1957: 111–112).		
4. demons come to Margaret's relics and are tormented.			

However, I find it difficult to avoid the question of whether Hercigonja places too much emphasis on the fact that *Muka svete Margarite* from the *Zadar Manuscript* omits the final scene in which the demons are tormented after approaching the saint's relics. Although this scene is also absent from the Glagolitic prose legend, it is entirely plausible that the play's writer independently chose to exclude events that occurred long after Margaret's death in order to achieve greater unity of action in the perform-

³⁰ The table closely reflects Hercigonja's discursive reasoning (Hercigonja 1987: 46), with the exception that I have chosen to present the *Florentine Miscellany* and the *Zadar Manuscript* in separate columns, because these sources diverge at one point. Hercigonja does not comment on the fact that the ending of the play in the *Florentine Miscellany* is simpler than that in the *Zadar Manuscript*. This difference is another instance in which the version from the *Zadar Manuscript* appears to preserve the urtext more faithfully than the one copied in the older *Florentine Miscellany*.

ative text. More importantly, Hercigonja's thesis about the gradual development of the simple play's ending through the simplified Glagolitic prose legend is called into question by the fact that a similar simplified arrangement appears already in some Latin versions of Pseudo-Theotimus, such as the one from the *Prague Manuscript VI. E. 1*, published by Patera:

1. "*Tunc uenerunt angeli et sedebant super corpus beate Margarete*" (Patera 1887: 240);
2. "*Et ueniebant demones et torquebantur*" (Patera 1887: 240);
3. "*Tunc descendentes angeli cum uirtutibus et tollentes animam beate Margarete in gremio suo, ascenderunt super nubem, clamantes et dicentes: Non est similis tui in diis, Domine, et non est secundum opera tua. Sanctus, sanctus, sanctus dominus Deus sabaoth, pleni sunt celi et terra; gloria tua omnis in excelsis*" (Patera 1887: 240–241);
4. [not confirmed].

4. CONCLUSION

The Old Croatian saint play *Muka svete Margarite* includes numerous motifs found in the Latin prose legends of Saint Margaret that are not attested in its Croatian Glagolitic translation. This contrast is especially evident in the devil's lengthy speech on the nature and source of his power. Apart from differences stemming from the play's transposition of prose into verse, this speech is, at the thematic level, similarly developed in both the Latin texts and the Croatian play, but is significantly abbreviated in the Glagolitic sources, which omit many motifs found in both the Latin tradition and the play.

The presented findings support Carlo Verdiani's contention that *Muka svete Margarite* is based on Latin prose hagiography. They also challenge Eduard Hercigonja's hypothesis that the play draws directly on the Croatian Glagolitic tradition. Not only does the play include many motifs widespread in the Latin tradition that are missing from the Glagolitic sources, but the details Hercigonja presents as strong evidence of Glagolitic influence can also be found in Latin sources, once they are examined more broadly and systematically.³¹

³¹ This oversight in Hercigonja's reasoning is uncharacteristic, given his philological work's usual precision and rigour. If I may offer a conjecture, it is possible that his lapse was shaped, at least in part, by an underlying ideological commitment to affirming the continuous creative role of the Glagolitic tradition in the formation of Old Croatian literature. Hercigonja may have misread Verdiani's explicit rejection of Glagolitic influence on *Muka svete Margarite* as a sweeping dismissal of literary relevance of Croatian Glagoliticism itself (Hercigonja 1987: 31–32). He might have too readily positioned Verdiani's analysis of the play's sources within a broader polemical framework, assuming its alignment with the negative stereotypes about Glagoliticism that were deeply rooted in much of 20th-century Italian Slavic studies, especially due to the influence of Arturo Cronia, whose dismissive stance on Croatian Glagoliticism was a frequent object of Hercigonja's critique (cf. Hercigonja 1983: 134–136, 175; Delbianco 2004: 25–54).

BIBLIOGRAPHY**MANUSCRIPTS****FLORENCE, LAURENTIAN MEDICI LIBRARY**Ashb. 1582 = *Florentine Miscellany***OXFORD, BODLEIAN LIBRARY**Can. Lit. 414 = *Oxford Miscellany***PARIS, NATIONAL LIBRARY OF FRANCE**Code Slave 73 = *Parisian Miscellany*Lat. 5574 = *Parisian Legendary*. URL:<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10542004r>. Date: 15 May 2025**PRAGUE, NATIONAL LIBRARY OF THE CZECH REPUBLIC**VI. E. 1. = *Vitae Sanctorum*. URL:https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIP-DIG-NKCR_VI_E_1_____0L0M5A1-cs. Date: 15 May 2025**SAINT PETERSBURG, NATIONAL LIBRARY OF RUSSIA**Bč 5 = *Berčić's Miscellany No. 5*. Fascimile:Svetlana Olegovna Vialova (ed.), *Berčićev zbornik br. 5. Glagoljski zbornik 15. st. Ruska nacionalna biblioteka. Zbirka Ivana Berčića, f. 67, Berčić br. 5. Knjiga 1.*

Zadar: Sveučilište u Zadru – Stalna izložba crkvene umjetnosti, 2016.

VATICAN, VATICAN LIBRARY Vat. Lat. 5771 – *Bobbio Passional*. URL:https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.5771. Date: 15 May 2025**ZAGREB, ARCHIVES OF THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS**I a 44 = *Zadar Manuscript*IV a 33 = *A Collection of Premodern Religious Drama* [non vidi]VII 32 = *Gršković's Miscellany*XV 44/8 = *Šibenik Manuscript***ZAGREB, NATIONAL AND UNIVERSITY LIBRARY**R6634 = *A Collection of Poetry by Marko Marulić, Petar Hektorović and Anonymous Authors*. URL: <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=580707>. Date: 15 May 2025**SCHOLARLY WORKS**

BADURINA STIPČEVIĆ, Vesna. 2016. "Prilog istraživanju ličkih glagoljskih rukopisa:

- Muka svete Margarite u Pariškom zborniku Slave 73 (1375)*”. *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva: zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Ed. Tanja Kuštović, Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 9–23.
- BADURINA STIPČEVIĆ, Vesna. 2023. “Pariški zbornik Slave 73 (1375.) u kontekstu hrvatskoglagoljske benediktinske baštine”. *Crkva u svijetu* 58:1-Suppl.: 179–190.
- BANFI, Luigi. 1996. “Una nuova redazione in versi della Leggenda di Santa Margherita secondo il manoscritto trotti 502 della biblioteca ambrosiana”. *Quaderni di filologia e lingue romanze. Ricerche svolte nell’Università di Macerata* 3s:11: 5–32.
- BANFI, Luigi. 1997. “La redazione in versi della Leggenda di Santa Margherita di Antiochia secondo un manoscritto quattrocentesco Bergamasco”. *Quaderni di filologia e lingue romanze. Ricerche svolte nell’Università di Macerata* 3s:12: 6–39.
- BIBLIOTHECA PHILLIPPICA. 1976. *Bibliotheca Phillippica: Catalogue of French, Spanish, Greek, Serbo-Croat and a Few Portuguese and Slavonic Manuscripts [...] which will be sold by auction by Sotheby Parke Bernet & Co [...]. Days of Sale: Monday, 28th June, 1976 Lots 3865–4038, Tuesday, 29th June, 1976 Lots 4039–4170*. London: Sotheby Parke Bernet & Co.
- BLEDSE, Jenny C. 2013. “Practical Hagiography: James of Voragine’s *Sermones* and *Vita* on St Margaret of Antioch”. *Medieval Sermon Studies* 57: 29–48.
- CERQUIGLINI, Bernard. 1999. *In Praise of the Variant. A Critical History of Philology*. Translated from French to English by Betsy Wing. Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press.
- CLAYTON, Mary and Hugh Magennis. 1994. *The Old English Lives of St Margaret*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DELBIANCO, Valnea. 2004. *Talijanski kroatist Arturo Cronia*. Split: Književni krug.
- DREŠVINA, Juliana. 2012. “The Significance of the Demonic Episode in the Legend of St Margaret of Antioch”. *Medium Ævum* 81:2: 189–209.
- DULIBIĆ-PALJAR, Dubravka. 2018. “O herojskome ženskome djevičanstvu u hrvatskolatiničkome prikazanju *Muka svete Margarite*”. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 11: 17–34.
- DÜRRIGL, Marija-Ana. 2024. “O pokajanju, svetoj Margariti i đavlu – tekst specifične kompozicije u *Grškovićeve zborniku*”. *Fluminensia* 36:1: 247–268.
- FANCEV, Franjo. 1925. “Prilozi za povijest hrvatske crkvene drame”. *Nastavni vjesnik* 33: 109–124.

- FANCEV, Franjo. 1932a. "Građa za povijest hrvatske drame: 1. 'Muka svete Margarite', zadarsko prikazaње od g. 1500". *Građa za povijest književnosti hrvatske* 11: 11–38.
- FANCEV, Franjo. 1932b. "Hrvatska crkvena prikazanja". *Narodna starina* 11: 143–168.
- GEROULD, Gordon Hall. 1924. "A New Text of the *Passio S. Margaritæ* with Some Account of Its Latin and English Relations". *Publications of the Modern Language Association of America* 39:3: 525–556.
- GUMBERT, Johann Peter. 2004. "Codicological Units: Towards a Terminology for the Stratigraphy of the Non-Homogenous Codex". *Segno e testo* 2: 17–42.
- HERCIGONJA, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige. Rasprave o hrvatskoglagojskom srednjovjekovlju*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- HERCIGONJA, Eduard. 1987. "Latiničko prikazanje *Muka svete Margarite* i hrvatskoglagojska hagiografsko legendarna tradicija". *Croatica* 26–27–28: 29–70.
- HERCIGONJA, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- KAPETANOVIĆ, Amir. 2010. "Dva svešćića stihova iz XVI. stoljeća, navodno Mihovila Vrančića Šibenčanina". *Čakavska rič* 38:1–2: 183–207.
- KAPETANOVIĆ, Amir, Dragica Malić and Kristina Štrkalj Despot 2010. *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo. Pjesme, plačevi i prikazanja na starohrvatskom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- KRNIĆ, Marija. 2020. "Odbačene tradicije: svetačka prikazanja u hrvatskom dramskom kanonu". *Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 46: 149–167.
- KRNIĆ, Marija. 2021. *Performing martyrdom: theatre and community in the Eastern Adriatic Saints' plays*. Doctoral thesis. Coventry: University of Warwick.
- LUČIN, Bratislav. 2020. "Jeronim za žensku publiku". Bratislav Lučin and Luka Špoljarić (eds.), *Kruna harvackoga jezika. Renesansni pisci o svetom Jeronimu*. Split: Književni krug: 83–112.
- LUPIĆ, Ivan. 2019. "Hektorovićeve snovi". *Colloquia Maruliana* 28: 5–19.
- LUPIĆ, Ivan. 2021. "Rukopisni tragovi Tihićeva *Lucidara*". *Filologija* 76: 53–126.
- MALIĆ, Dragica. 1973. "Šibenska molitva (filološka monografija)". *Rasprave Instituta za jezik* 2: 81–190.
- MALIĆ, Dragica. 2002. "O Verdianijevu pristupu *Firentinskom zborniku*". *Na izvorišta hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska: 268–297.
- MALIĆ, Dragica. 2010. "Zašto *Margarita* nije Marulićeva?". *Colloquia Maruliana* 19:

- 185–218.
- NOCITA, Teresa. 2015. “Vita e passione di S. Margherita d’Antiochia secondo il codice XIII.D.59 della Biblioteca Nazionale di Napoli”. *Spolia: Journal of Medieval Studies*: 314–335.
- PANDŽIĆ, Zvonko. 2009. *Nepoznata proza Marka Marulića. O novootkrivenim i novoatribuiranim rukopisima*. Zagreb: Tusculanae editiones.
- PANDŽIĆ, Zvonko. 2019. “Magnificat anima mea Dominum. Hrvatski prepjev i egzegeza Marka Marulića”. *Anafora: časopis za znanost o književnosti* 6:1: 7–80.
- PATERA, Adolf. 1887. “Zbytky staročeských rýmovaných legend o sn. Kateřině a sv. Margaretě ze XIV. století”. *Časopis Musea Království Českého* 61: 204–241.
- PERILLO, Francesco Saverio. 1978. *Hrvatska crkvena prikazanja*. Translated from Italian to Croatian by the author. Split: Čakavski sabor.
- PETROVIĆ, Ivanka and Milan Mihaljević. 2013. “Hrvatskoglagoljski fragmenti *Legende o sv. Eustahiju i Pasije sv. Marine*”. *Hagiographia Slavica*. Ed. Johannes Reinhart. München: Peter Lang: 171–215. (= Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 82)
- PIETERSMA, Albert. 1994. *The Apocryphon of Jannes and Jambres the Magicians*. Leiden – New York – Köln: Brill.
- PROSPEROV NOVAK, Slobodan. 1986. “Dramski rad Marka Marulića”. Marko Marulić, *Drame*. Ed. Slobodan Prosperov Novak and Marija Klenovar. Zagreb: Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa: 9–75.
- RHSJ. 1880–1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Vol. 1–23. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SASIN, Antun. 2021. *Drame i pjesme*. Ed. Divna Mrdeža Antonina. Zagreb: Matica hrvatska. [= *Stoljeća hrvatske književnosti* 146]
- TADIN, Marin. 1954a. “Glagolitic Manuscripts in the Bodleian Library”. *Oxford Slavonic Papers* 5: 133–144.
- TADIN, Marin. 1954b. “Recueil glagolitique croate de 1375”. *Revue des Études Slaves* 31:1–4: 21–32.
- VALJAVAC, Matija. 1893. *Crkvena prikazanja starohrvatska XVI i XVII vijeka*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. (= Stari pisci hrvatski 20)
- VERDIANI, Carlo. 1957. “Il codice Dalmatico-Laurenziano. Manoscritto croato dei primi decenni del XVI secolo”. *Ricerche slavistiche* 5: 29–141.
- VERDIANI, Carlo. 1958. “Prose e versi inediti di Marco Marulo nel Codice Dalmatico-Laurenziano”. *Ricerche slavistiche* 6: 119–149.
- VERDIANI, Carlo. 1973. *O Marulićevu autorstvu Firentinskoga hrvatskog*

zbornika iz XV stoljeća. Translated from Italian to Croatian by Radovan Vidović and Hrvoje Morović. Split: Čakavski sabor – Katedra za književnost i kulturu Split.

Vučković, Josip. 2015. “Kritika ‘evolucionističkih’ narativa o genezi starohrvatskih pasionskih prikazanja”. *Ricerche slavistiche* 59 (N. S. 13): 441–490.

Vučković, Josip. 2025. *Provenijencija, žanrovski sastav i čitatelji Firentinskoga zbornika*. Doctoral thesis. Zagreb: University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences.

NARATIVNI HAGIOGRAFSKI IZVOR STAROHRVATSKOGA PRIKAZANJA
MUKA SVETE MARGARITE

JOSIP VUČKOVIĆ

SAŽETAK

Članak je doprinos raspravi o narativnome hagiografskome predlošku starohrvatskoga osmeračkog prikazanja *Muka svete Margarite*, koje se sačuvalo u *Firentinskom zborniku* i *Šibenskom rukopisu* iz 16. stoljeća te u *Zadarskom rukopisu* iz prve polovice 17. stoljeća. Autor iznosi tezu da je predložak prikazanja vjerojatno bila neka latinska inačica raširene prozne legende o svetoj Margareti koja se pseudoepigrafski pripisuje Teotimu. Na takvo je podrijetlo teksta već ukazivao Carlo Verdiani, iako svoju hipotezu na poslijetku nije uspio uvjerljivo potkrijepiti. Ovaj rad iznova razmatra utemeljenost Verdianijeve teze i potvrđuje njezinu vjerojatnost. Istovremeno osporava različitu hipotezu Eduarda Hercigonje, koji je smatrao da *Muka svete Margarite* počiva na hrvatskoglagoljskoj hagiografskoj tradiciji. Provedena analiza pokazuje da starohrvatsko prikazanje sadrži brojne motive koji su prisutni u latinskim inačicama Pseudo-Teotimove legende, a nisu potvrđeni u njezinu hrvatskoglagoljskome prijevodu. Nadalje, iako Hercigonja tvrdi da prikazanje dijeli određene motive isključivo s glagoljskom legendom, članak pokazuje da se ti motivi također javljaju i u latinskoj hagiografskoj tradiciji. Povezanost *Muke svete Margarite* s latinskom proznom legendom omogućuje i nove spoznaje o stupnju bliskosti pojedinih zapisa prikazanja s njegovim pratekstom.

KLJUČNE RIJEČI:

hrvatskoglagoljska hagiografija; književni transferi; latinski književni izvori; Margareta Antiohijska; starohrvatska prikazanja

PRIKAZANJE SVETOGA LOVRINCA MUČENIKA: TEKST, IZVEDBA I ZAJEDNICA

MARIJA KRNIĆ

Akademija dramskih umjetnosti
Trg Republike Hrvatske 5
10 000 Zagreb
mkrnic@adu.hr

UDK: 783.28
DOI: 10.15291/csi.4799
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 16. 10. 2024.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

Rasprava o odnosu drame i zajednice već je desetljećima jedna od važnijih tema u istraživanju srednjovjekovne drame, pri čemu je ključno pitanje jesu li teatarske izvedbe poticale kolektivno iskustvo ili su služile kao izvor za društvene isključenosti. Nedostatak dokaza o izvedbama drama srednjovjekovnih žanrova na hrvatskom području razlog je zašto korpus hrvatskih drama nije dijelom rasprava koje u središte stavljaju odnos drame i zajednice. U ovom se radu analizira *Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika*, svetačko prikazanje koje je do nas došlo u više različitih tekstova različitog vremena nastanka, a o čijem izvođenju u ranom novom vijeku na središnjem dijelu otoka Hvara postoje zabilješke. Kritičkim pregledom dosadašnjih istraživanja ukazuje se na važnost studije ruskog filologa Petrovskog s početka dvadesetog stoljeća o genezi tekstova svetačkih prikazanja o svetom Lovri iz hrvatskog korpusa. Kroz transkulturnu perspektivu pokazuje se da se temeljne razlike između talijanskog izvornika i hrvatskih tekstova drame odnose na prilagodbu tekstova izvedbi koje će biti javne, za veće publike. Na kraju, s obzirom na kontekst izvedbe u odnosu na prostor, vrijeme i članove zajednice, ističe se važnost spomenute drame na oblikovanje identiteta.

KLJUČNE RIJEČI:

historiografija, komparativna analiza, Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika, svetačka prikazanja, zajednica

1. UVOD

Kasnosrednjovjekovne i ranonovovjekovne teatarske izvedbe bile su društveni događaji dostupni širokom krugu ljudi, pa su stoga imale važnu ulogu u društvenom životu zajednica u kojima su se izvodile. Otkada je istraživanje srednjovjekovne drame napravilo značajan odmak od tekstualne analize i fokus usmjerilo na različite perspektive izvedbe, upravo je tema odnosa drame i zajednice postala jednom od najistaknutijih preokupacija istraživačica i istraživača, pri čemu je ključno pitanje jesu li teatarske izvedbe poticale kolektivno iskustvo ili su služile kao izvor za društvene isključenosti.¹ Revolucionaran je u tom smislu bio rad Mervyna Jamesa koji je u istraživanju teatarskih izvedbi u kontekstu Tijelova u srednjovjekovnom engleskom gradu Yorku iznio metaforu tijela kao zajednice (James 1983). Ona mu je poslužila da bi ukazao na mehanizme kroz koje se „društvene suprotnosti i društvene diferencijacije mogu i potvrditi i dovesti u kreativnu napetost jedna s drugom” (James 1983: 4). Ništa manje nisu bili revolucionarni i za suvremena istraživanja manje poticajni radovi koji su se suprotstavili ideji o teatru kao izvorištu kohezije i reda te koji su ukazali na složenu dinamiku društvenih sukoba i odnosa moći uključenih u izvedbe. Autorice poput Sarah Beckwith (2001), Katie Normington (2014) i autora Roberta Clarka (1999) naglasili su upravo suprotne tendencije od onih ujedinjavajućih i ukazali na to da su takve izvedbe služile promociji utjecajnijih društvenih skupina (svećenstva, aristokracije, bogate trgovačke klase). U narednim desetljećima istraživanja srednjovjekovne izvedbe priklonila su se različitim novim trendovima uključujući fokus na publiku (gledateljski obrat), fokus na emocije i afekte (afektivni obrat) te kognitivne aspekte recepcije (kognitivni obrat), no u svim tim istraživanjima zajednica i danas zauzima dominantno mjesto.²

Nedostatak dokaza o izvedbama drama srednjovjekovnih žanrova na hrvatskom području razlog je zašto korpus hrvatskih drama nije dijelom ovih debata. Zapadne tradici-

¹ Odmak se dogodio ponajviše zahvaljujući međunarodnom znanstvenom projektu REED (*Records of Early English Drama*), koji po prvi put utvrđuje (u okvirima povijesne Engleske) kontekst iz kojeg je nastala Shakespeareova drama, drama njegovih suvremenika, ali i ono što mu je prethodilo u srednjem vijeku. Više od četrdeset godina REED je radio na lociranju, prepisivanju i uređivanju povijesnih dokumenata koji sadrže dokaze o Izvedbi drame, svjetovne glazbe i ostalih oblika komunalne zabave te ceremonija od srednjeg vijeka do 1642. godine, kada su puritanci zatvorili londonska kazališta. REED je metodološki utjecao na ostale europske istraživačke tradicije. *Records of Early English Drama*. URL: <https://dhn.utoronto.ca/project/records-of-early-english-drama-reed/> (9. 10. 2024.).

² Jedan od primjera koji svjedoči o živom interesu za ovu temu u istraživačkoj zajednici odnosi se na posljednje izdanje časopisa *Medieval English Theatre*, vodećeg časopisa za proučavanje ranog teatra, pod nazivom „Religious Drama and Community”, koje istražuje složene odnose između kazališne izvedbe i vjere, pri čemu se religijsko kazalište razumijeva kao prostor za proučavanje sinkronijskih i asinkronijskih veza i lomova unutar zajednica.

je, poput engleske, francuske ili susjedne talijanske, posjeduju detaljne zapise o materijalnim prilikama u kojima su se odvijale izvedbe, uključujući detaljne troškovnike, čak i traktate koji proskribiraju izvedbu. Dokazi o okolnostima izvođenja olakšavaju njihovu rekonstrukciju i omogućavaju osnovnu predispoziciju kojom se neku izvedbu može povezati sa zajednicom. Na ovim međutim prostorima stanje je bitno drugačije. Na području Hrvatske nailazimo tek na male pisane enklave koje upućuju na izvedbeni kontekst te koje, iako služe kao važno uporište za izgradnju čitavog izvedbenog svijeta, nisu dostatne za značajnije povezivanje drama sa zajednicama u kojima su izvođene. U ovom radu ukazujem na to da u hrvatskom korpusu ipak postoje drame koje je moguće značajnije smjestiti u zajednice u kojima su izvođene, čime se značajno širi izbor interpretacijskih perspektiva, teorija i metoda kojima je tim dramama moguće pristupiti, s naglaskom na one koje se bave društvenim značajem izvedbi. Riječ je o svetačkom prikazanju *Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika*, koje je do nas došlo u nekoliko različitih tekstova, različitog vremena nastanka, o kojima postoje i zabilješke o izvođenju u ranom novom vijeku na središnjem dijelu otoka Hvara. Međutim, u radu ću pokazati da su istraživački trendovi zacrtani prije više od sto godina, koji su zanemarili transkulturnu perspektivu geneze ovih tekstova, značajno utjecali na njihovu današnju znanstvenu recepciju, odnosno na izostanak analiza koje bi ih jače povezale sa zajednicom. U ovaj rad stoga uključujem transkulturnu perspektivu u analizu te uz pomoć komparativnog uvida u dramske tekstove koji tematiziraju muku svetog Lovre na obje strane obale Jadranskog mora svetačko prikazanje *Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika* značajnije stavljam u kontekst zajednice pomoću triju dimenzija: dimenzije zajedničkog prostora drame i zajednice, dimenzije vremena u kojem se u zajednici drama izvodila te dimenzije povezanosti izvedbe s različitim društvenim grupama zajednice koje su dramu izvodile. Doprinos ovog rada stoga je dvojak: s jedne strane donosi kritički pregled dosadašnjih povijesno-književnih istraživanja i upućuje na lakune u znanju, dok s druge strane nudi temelje za odmak od tekstološkog pristupa te produbljivanje različitih aspekata izvedbene analize.

2. PRIKAZANJE ŽIVOTA SVETOGA LOVRINCA MUČENIKA U POVIJESTI KNJIŽEVNOSTI: TRANSKULTURNA PERSPEKTIVA U SJENI PITANJA O AUTORSTVU

Prikazanje života svetoga Lovrinca mučenika svetačko je prikazanje do danas sačuvano u nekoliko različitih tekstova i potvrda je raširenosti kulta svetog Lovre, ranokršćanskog sveca čiji se život i muka prikazuju u starijoj hrvatskoj književnosti (Badurina Stipčević 2017: 61). Uz dramu *Muka svete Margarite* može se smatrati

predstavnikom svetačkih prikazanja unutar hrvatskog srednjovjekovnog dramskog stvaralaštva kojim dominiraju djela pansionske tematike.³ Kao i ostala djela koja pripadaju korpusu hrvatskih srednjovjekovnih prikazanja, ovo prikazanje karakterizira potpuni odmak od aristotelijanskih načela, izgradnja napetosti na razini epizoda, a ne cjeline, te slaba međusobna motiviranost replika (usp. Kapetanović, Malić, Despot 2010: XXXVI-XXXVII). Karakteristika koju *Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika* u svim tekstovima u kojima se pojavljuje dijeli s pasionskim prikazanjima prisutnost je lika Anđela u ulozi donositelja prologa i epiloga, a ključna razlika odnosi se na činjenicu da, dok pasionska prikazanja uglavnom nestaju u ranom novovjekovlju, svetačka prikazanja popularnost doživljavaju kroz šesnaesto i sedamnaesto stoljeće, i to u formi djela koja potpisuju poznati autori poput Vetranovića ili Marulića (usp. Fališevac 1985: 333).

Godine 1874. objavljena je drama *Prikazanje života s. Lovrinca mučenika* u kolekciji pod naslovom *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića* u sklopu edicije *Stari pisci hrvatski*, i to kao jedinstveni dramski tekst, unatoč tomu što je objavljeni tekst drame bio utemeljen odnosno „skrojen” od dvaju tekstova koji se nalaze u arhivu HAZU-a pod signaturom 1050 i 1051. Uz objašnjenje da je riječ o dvama jako sličnim tekstovima, urednik Sebastijan Žepić kao „primarni tekst” koristio je tekst signature 1051, a razlike koje je sadržavao tekst 1050 navodio je u podtekstnim bilješkama.⁴ Ključna razlika među ovima dvama tekstovima odnosi se na didaskalije koje se pot-

³ Ova sistematizacija nije neupitna i ova drama nije dijelom relativno recentne zbirke tekstova hrvatskog književnog srednjovjekovlja pod naslovom *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo*, koju su priredili i osvrte na tekstove sastavili Amir Kapetanović, Dragica Malić i Kristina Štrkalj Despot, zato što se najraniji rukopis ne može sa sigurnošću smjestiti u šesnaesto stoljeće, što je bio kriterij uključivanja u sistematizacije. Naime, u sistematizaciju HSP-a nisu ušli tekstovi koji se poetički dominiraju srednjovjekovnim, ali koji su prvi put zapisani tek nakon šesnaestog stoljeća (Bogdan 2011: 369). Prema Fališevac, u srednjovjekovni korpus *Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika* svrstavaju se osmerac kao dominantna vrsta stiha i pučki ton (usp. Fališevac 1985: 333). Treba naravno uzeti u obzir i činjenicu da tekstovi prikazanja novijeg podrijetla imaju veći udio stihova različite metrike, što je obilježje njihova novijeg nastanka. Iste karakteristike istaknuo je ranije Franjo Fancev (1932: 153). Francesco Saverio Perillo *Prikazanje života sv. Lovrinca* svrstava u treću skupinu drama koju naziva narodno-umjetničkom skupinom te navodi da postoje „dvije varijante prikazanja” te da jednom dominiraju narodna obilježja, dok druga sadrži i umjetnička obilježja (1978: 45).

⁴ Riječ je o pristupu koji podrazumijeva jedan prototipski primarni tekst. U suprotnosti prema njemu stoji pristup „nove filologije” koji razrađuju Stephen G. Nichols i Bernard Cerquiglini 1990-ih te koji zagovara nov način otkrivanja tekstualnog značenja koristeći varijante u rukopisima na drugačiji način. Umjesto da analiziraju različite varijante teksta s ciljem rekonstrukcije jednog „izvornog”, idealnog teksta, kako se ističe u tradicionalnom pristupu, „novi filolozi” smatraju različite varijante teksta izvornicima koji zatim proizvode značenje pod različitim okolnostima u kojima su nastali (usp. Nichols 1990). Slijedeći pristup „nove filologije”, u svojim analizama svakom tekstu pristupam kao autonomnom.

puno razlikuju, što jasno upućuje na to da je noviji od dvaju tekstova nastao uslijed prilagodbe za izvedbe.

Više od stoljeća nakon prvog izdanja drame ove tematike, 1986. godine pod uredništvom Josipa Vončine objavljeno je još jedno prikazanje muke svetog Lovrinca, nepotpuna drama.⁵ Prema Vončini, riječ je o središnjem dijelu teksta koji se imao izvoditi u tri dana, a sačuvan i objavljen komad teksta odnosi se na centralni dio drame i prikazuje Lovrinčevo uhićenje i muku (Vončina 1986).⁶ Dosad navedenim tekstovima u ovom istraživanju potrebno je pridružiti i tekst koji se čuva u arhivu dominikanskog samostana u Starom Gradu i koji je zapisan 1837. godine, a koji se prema paratekstualnim karakteristikama može karakterizirati kao tekst adaptiran za izvedu.⁷ Zajednička osobina obaju tekstova jest ta da su njihove didaskalije napisane na talijanskom jeziku. Pojava da je paratekst pisan jezikom drugačijim od glavnog teksta, upozorava Philip Butterworth, uobičajena je bila u srednjovjekovnim i ranonovjekomnim tekstovima namijenjenim izvođenju (2014: 17).

Drama *Prikazanje života svetog Lovrinca mučenika* zadobila je pozornost povjesničara književnosti već u drugoj polovici devetnaestog stoljeća, u vrijeme formiranja prvog hrvatskog književnog kanona, a ova rana znanstvena pozornost u bitnom je dijelu uključivala i snažan utjecaj inozemnih filologa, slavista, koji nisu bili dobro poznati sa širim kontekstom u kojem su se književna djela pojavljivala i, još važnije, nisu imali potpun pristup izvorima. Unatoč manjkavostima koje su proizašle iz navedenih okolnosti, rana su istraživanja dala neke značajne uvide koji se mogu rezimirati na idući način: sve inačice prikazanja dominantno su napisane tipičnim srednjovjekovnim stihom od osam slogova, a ritam stiha temelji se na naglasku koji se u većini slučajeva stavlja na treći ili peti slog u stihu. Međutim, uočeno je da postoje dijelovi drama koji se mogu izuzeti iz ovog pravila, što je problematika koju je u novije doba ipak najpodrobnije razradio Vončina. Proučavajući naime dramu pohranjenu u

⁵ U arhivu HAZU-a čuva se pod signaturom I. a. 108. Za detaljnu analizu razlika među tekstovima rukopisa 1050 i 1051 u odnosu na I. a. 108, vidi Bošković 1970: 110–117.

⁶ Činjenica da je ova drama dugo ostala neobjavljenom u odnosu na dva teksta starijeg podrijetla rezultirala je konfuzijom kod povjesničarki i povjesničara književnosti i drame. Čak se i u dosta recentnom *Leksikonu hrvatske književnosti*, ediciji *Djela*, u natuknici o ovoj drami implicira da je građa pronađena u različitim formatima te da je jedna verzija tiskana, a druga u rukopisu. Navedeno se međutim odnosi na stanje do 1986., odnosno prije nego je Vončina objavio tekst koji je do tada bio dostupan u rukopisu pod signaturom I a. 108. Način na koji se pisalo o tekstovima mogao je dovesti do zaključka da je jedan tekst bio tiskan u ranonovjekomlju, što nije točno jer su svi tekstovi tiskani u moderno doba (usp. Dujmić-Detoni *et al* 2008: 705). Ista se informacija još pojavljuje u Perillovoj studiji koja je nastala prije Vončinine objave teksta.

⁷ Drama je unesena kao *L'Opera Di San Lorenzo* u dominikanski arhiv u Starom Gradu unutar materijala pod signaturom *Le cose varie* 3.

HAZU-u pod signaturom I.a.108, Vončina je uočio da se ona sastoji od dvaju jezično-stilskih slojeva (Vončina 1986: 32). Dok jedan sloj sadrži značajke stihova usko povezanih s usmenom i pučkom tradicijom, drugi sloj odražava višu književnu svijest (*ibid.*). Taj sloj povremeno sadrži stihove koji imaju više od osam slogova i različitog su ritma kompozicije rime, što je brojne istraživače navelo na zaključak da je riječ o tekstu novijeg podrijetla (usp. Bošković 1970: 117). Nadalje, svi filolozi koji su se bavili ovom dramom složili su se oko toga da po navedenim jezičnim obilježjima tekstovi pripadaju južnočakavskom književnom krugu. K preciznijem geografskom pozicioniranju navele su ih izvantekstualne značajke – činjenica da drama tematizira život i smrt svetog Lovre, lokalnog zaštitnika Vrboske, mjesta na otoku Hvaru u neposrednoj blizini Staroga Grada, iz čega je zaključeno da se izvedbeni kontekst drame može locirati na otok Hvar, preciznije na središnji dio otoka.

Iako posljednje opažanje već samo po sebi pruža dobru podlogu za daljnja istraživanja veze drame i zajednice, ipak je najviše pažnje ranih filologa okupiralo pitanje autorstva, a ono se uglavnom odnosi na prijepore oko tendencije istraživača da autorstvo anonimne drame pripisu istaknutom autoru iz tog razdoblja.⁸ S obzirom na to da su filolozi bili složni u stavu da drama tematski pripada hvarskom krugu, ne čudi da je u ovom slučaju autorstvo pripisano Petru Hektoroviću, najistaknutijem hvarskom humanistu šesnaestog stoljeća iz Starog Grada.⁹ Autor hipoteze o Hektorovićevu autorstvu bio je slovački historiograf Pavel Jozef Šafařík koji je u svojoj monografiji hrvatske i ilirske književnosti iz 1865. pod naslovom *Geschichte der ilirischen und kroatischen Literatur* među Hektorovićeva djela uvrstio *Prikazanje života i muke svetog Lovrinca mučenika bez prethodne analize primarnih izvora*, na temelju izvještaja koji mu je poslan iz Starog Grada.¹⁰ Ovu je atribuciju nekritički prihvatio Šime Ljubić, autor predgovora uz prvo suvremeno izdanje Hektorovićevih djela, a hipotezu je podržao i dodatnim argumentom – usmenom predajom koja je na otoku Hvaru Hektorovića pamtila kao autora drame (Ljubić 1874: XV). Konačno, hipotezu o Hek-

⁸ Sličan je slučaj i kod prikazanja *Muka svete Margarite* koju su pojedini istraživači tendirali pripisati Maruliću (usp. Malić 2010).

⁹ Sistematičan pregled dosadašnjih analiza ovog djela s naglaskom na raspravu o autorstvu prilično su precizno saželi Bošković u tekstu „Petar Hektorović – dramski pisac?” iz 1970. te Vončina u tekstu „Petar Hektorović” u izdanju *Djela Petra Hektorovića* koje su uz njega uredili Josip Hamm i Mirko Deanović (1986: 21–37). Temeljna razlika u videnjima ovih dvaju autora jest ta da Vončina vidi prikazanje kao Hektorovićevo djelo te u tom tonu iznosi argumentaciju, dok Bošković smatra da nema čvrstih argumenta za to da se djelo pripiše Hektoroviću.

¹⁰ Vončinino istraživanje pokazalo je da ono što je Šafařík opisao u svom prikazu nije bila zbirka Hektorovićevih djela, nego zbirka književnih djela koja su bila dio Hektorovićeve osobne ostavštine – između ostalog i tekst *Prikazanje života svetoga Lovrinca mučenika* (1986: 197–234).

torovićevu autorstvu podržao je hrvatski muzikolog Franjo Kuhač koji je u drugom predgovoru prvom suvremenom izdanju napisao tekst u kojem je opisao četiri pjesme koje je snimio u Starom Gradu, a koje po njegovu mišljenju sadrže stihove iz drame kojima je autor Hektorović (usp. Kuhač 1874).

Kritika ove hipoteze temeljila se na tek nešto rigoroznijem pristupu u analizi. Njemački lingvist Leskien fokusirao se na nedostatak Hektorovićeve potpisa na djelima, jezično odudaranje od ostalih djela te na, njegovim riječima, kompozicijsku, versifikacijsku i dramaturšku inferiornost prikazanja u odnosu na ostala Hektorovićeve djela. Na njega se nadovezao ruski filolog Nestor Petrovskij s jednom od najdetaljnijih studija na ovu temu u kojoj je oštro opovrgnuo Hektorovićevo autorstvo. Prema njemu, jezik u drami pripada verziji čakavskog dijalekta novijoj od onoga koji se koristi u ostalim Hektorovićevim djelima (Petrovskij 1901), čime je diskvalificirao Hektorovića kao autora drame. Tumačenje autorstva Petrovskog uglavnom je prihvaćeno među hrvatskim historiografima – referirajući se na njegove analize, većina historiografa dominantno je odbacila hipotezu o Hektorovićevu autorstvu. Dok je većina to učinila samo pozivajući se na argumentaciju Petrovskog, Kolumbić je otišao i korak dalje ističući prevagu „tipičnih srednjovjekovnih elemenata” u drami nad umjetničkim i humanističkim značajkama koje bi bile karakteristične za Hektorovića kao sljedbenika humanističkih i renesansnih tendencija. Kolumbić je međutim dozvolio mogućnost da bi Hektorović hipotetski mogao biti samo autor drame pohranjene pod signaturom I. a. 108. koja sadrži više umjetničkih obilježja (1985: 21). Posljednja Kolumbićeva primjedba mogla bi objasniti zašto je Vončina objavio dramu kao Hektorovićevo djelo 1986., stoljeće nakon općeg prihvatanja hipoteze Petrovskog.¹¹ Sve navedeno upućuje na to da je Hektorović mogao pridonijeti nastanku drame pohranjene pod signaturom I. a.108 preradom pojedinih dijelova drame (možda i preradom drame za neku od izvedbi?), no to još uvijek ne opravdava potpuno pripisivanje autorstva Hektoroviću, što pitanje autorstva ostavlja neriješenim.

Za razliku od pitanja autorstva, koje je izazvalo veliku pozornost u ranoj historiografiji, za pitanje podrijetla samog teksta značajnije se zainteresirao samo Petrovskij.¹² Navedeni aspekt njegova rada međutim nije odjeknuo među istraživačima na način na koji je odjeknuo rad o autorstvu, pa će se refleksije na tu temu svesti tek na Boškovićev rezime argumenata Petrovskog u jednom članku (Bošković 1970) te na spomen moguće povezanosti drame s firentinskom dramom *Sacra Rappresentazione di San*

¹¹ Vončina je u predgovoru svog izdanja drame implicirao da je osoba koja je ulomak zapisala odnosno prepisala s predloška ujedno i autor stilskih preinaka u tekstu i intervencija na marginama.

¹² U kontekstu nastanka studija i formiranja nacionalnog kanona, važnu ulogu igrala je originalnost domaćih autora. S obzirom na to da su postojale naznake za to da je djelo koje analiziram nastalo po uzoru na djelo stranog podrijetla, ne čudi manjak interesa.

Lorenzo u podtekstnoj bilješci teksta Nikice Kolumbića (1985: 21). Zbog navedenog može se zaključiti da rana povijesno-književna istraživanja nisu stvorila poticaj za to da se buduće analize fokusiraju na transkulturnu perspektivu kroz koju bi se istražila složenost adaptacije drame s jedne strane obale Jadranskog mora, procesa u kojem, tvrdim, upravo ključnu ulogu ima zajednica u koju drama dovedena.

3. PREMA IMAGINIRANJU ZAJEDNICE KROZ RAZUMIJEVANJE ADAPTACIJE

Petrovskij je prvi koji je doveo u vezu tekstove prikazanja na hrvatskom s talijanskom dramom *La rappresentazione di santo Lorenzo quando fu martirizzato*, pri čemu nije imao dvojbi oko toga da je upravo anonimni tekst firentinskog podrijetla poslužio kao uzor dalmatinskom/im autoru/ima. Riječ je o drami koja pripada skupini drama koje će Nerrida Newbigina nazvati „*nove sacra rappresentazione*” (Newbegin 1996: 210), dok ih je prema Paoli Ventrone prikladnije zvati „*firentinske sacra rappresentazione*”.¹³ Tim je dramama karakteristično to da, u odnosu na izvedbene forme *feste* koje nasljeđuju, nisu izvođene kao grandiozne javne svečanosti „koje izražavaju kolektivnu vjeru grada u svoje pokrovitelje i želju da im se oda počast” (Newbegin 1997: 77). Naime, teatar je u periodu od trinaestog do polovice petnaestog stoljeća u Firenci bio dijelom svečanosti impresivnih gabarita, usporedivih s onima koji su bile u fokusu istraživača izvedbi u Yorku, a koje su apostrofirane u uvodu, i kojima je cilj bio promocija građanskog identiteta. Takve su izvedbe bile javne, uključivale su brojne članove zajednice i, kako upućuju istraživanja, u političkom smislu predstavljale su glavno mjesto pregovora vladajućih i zajednice (Ventrone 2013: 288). Od sredine petnaestog stoljeća na inicijativu firentinskih uglednika nastaju drame religiozne tematike, ali rafiniranog stila, *sacra rappresentazione* (Antonucci 1995: 17–18). Ove drame, kojima pripada i *La rappresentazione di santo Lorenzo quando fu martirizzato*, kako Ventrone tvrdi, bile su namijenjene užoj publici i usmjerene na članove bratovština mladih Firence, a dramatizacijom života svetaca nudile su primjere za dobro ponašanje (Ventrone 2020).

Nekoliko je zajedničkih osobina koje *La rappresentazione di santo Lorenzo quando fu martirizzato* dijeli sa svim tekstovima prikazanja o svetom Lovri na hrvat-

¹³ Ventrone tvrdi da se pojam *sacra rappresentazione* ne može koristiti, kao što je uobičajeno, za definiranje svih oblika srednjovjekovnog religioznog kazališta na području današnje Italije. Prema njoj, riječ je o novom i originalnom dramskom žanru koji je nastao u Firenci oko kasnih 1440-ih na poticaj firentinskih intelektualaca (Ventrone 2020).

skom. Prva se odnosi na radnju te činjenicu da dalmatinski tekstovi sadrže elemente istovjetne onima anonimne firentinske drame *La rappresentazione di santo Lorenzo quando fu martirizzato* uključujući mučeništvo pape Svetog Siksta, razaranje hrama, ispitivanje svetog Lovre, izvođenje siromaha pred cara, mučenje i smrt. Navedeni se elementi u hrvatskim tekstovima uglavnom donose na sličan način kao u firentinskoj,¹⁴ opisuju prizore mučeništva te sugeriraju njegovo izvođenje na sceni¹⁵. Nadalje, sličnost hrvatske drame s talijanskom dramom *La rappresentazione* može se uspostaviti i s formalne strane jer je firentinska drama napisana u stihovima. Riječ je o *rimi ottavi*, strofi od jedanaest slogova koja se obično koristila u stvaranju *sacre rappresentazione*, a zrcalna se situacija uspostavlja s dalmatinskim tekstovima u kojima prevladava osmerac, stih tipičan za dalmatinska svetačka prikazanja.

Petrovskij je u svojoj studiji donio filološku analizu te ustanovio vezu između svih postojećih tekstova na hrvatskom jeziku te talijanskog djela anonimnog autora. On tako nudi, a Bošković još proširuje u svojoj analizi, listu primjera iz kojih se vidi da svi tekstovi na hrvatskom u srži slijede talijanski tekst utvrđujući također da u hrvatskim dramama postoji niz stihova koji su zapravo vjerno prevedeni (usp. Bošković 1970, Petrovskij 1901). No ustanovivši sličnost, Petrovskij i Bošković usredotočuju se na odstupanja hrvatskih tekstova u odnosu na talijanski izvornik te se slažu oko toga da je kod svih dalmatinskih tekstova riječ o samostalnom proširivanju, razrađivanju i nadopisivanju scena (Bošković 1970: 118). Oba autora nadalje taksativno navode scene koje sadrže hrvatska djela, a dodatno naglašavaju i specifičnost tekstova na hrvatskom koja je osobita i u odnosu na dramu na talijanskom i u odnosu na latinski hagiografski tekst, a to je činjenica da tekstovi na hrvatskom Hipolitovoj ženi daju ime Konkordija.¹⁶ Nadalje, analizu Petrovskog (a potom i Boškovićevu analizu) karakterizira identificiranje kvantitativnih razlika između izvornika i adaptacija, a

¹⁴ Nasuprot tomu, tih elemenata nema u jednoj drugoj firentinskoj drami iste tematike, kojoj Petrovskij očito nije imao pristup jer je ne spominje. Riječ je o drami *Sacra rappresentazione di San Lorenzo* Giovannija Angela Lottinija. Lottinijeva drama izostavlja dramatičnu događaja koji su prethodili Lovrinu utamničenju, dok su scene fizičkog mučenja slabo razrađene.

¹⁵ To je povezano s konvencijom s kraja šesnaestog i početka sedamnaestog stoljeća u Italiji pri čemu se pod utjecajem tumačenja Aristotelove *Poetike* prizori nasilja sklanjaju sve više sa scene (usp. Clubb 1964: 109). Kako Louise George Clubb navodi, drame žanra *sacra rappresentazione* duže su odolijevale tom trendu, no skućene prostorne mogućnosti, odnosno prelazak izvedbi u intimnije dvorske prostore, utjecale su na to da su se elaborirane scene mučenja sve manje prikazivale na sceni. Noviji žanr, pak, *tragedia sacra*, gotovo je u potpunosti napustio praksu prikazivanja nasilja na sceni.

¹⁶ Dok Bošković ovu činjenicu navodi kao dokaz mogućnosti da je cjelovitom prikazivanju objavljenom u devetnaestom stoljeću i ulomku koji u dvadesetom stoljeću objavljuje Vončina autor isti, smatram da je potrebno razmotriti mogućnost da je prilikom nastajanja novijeg teksta autor uzeo u obzir i talijansku dramu, kao i starije tekstove hrvatskog podrijetla.

zbog naglaska na filološkom sloju analize, Petrovskij ne interpretira značenje razlika koje navodi. U terminima adaptacije¹⁷ Petrovskij se zadržava na razini ispitivanja istinolikosti novog teksta u odnosu na izvornik zanemarujući ključnu pretpostavku da se adaptacije ne događaju u vakuumu, nego da su uvijek uvjetovane kontekstom, mjestom, vremenom, kulturom i društvom. Širi kontekst nastanka djela reflektira se u tome kako je pojedini kulturni artefakt preuzet, odnosno koji su dijelovi zadržani, a koji izmijenjeni (Hutcheon 2013: 143). Unatoč tomu, već i sam uvid u kvantitativne razlike koje je Petrovskij ponudio otvara važan interpretativni sloj – implicira se naime da dalmatinski autori nisu samo prevodili drame, već su uzimali u obzir kazališne prakse zajednice i nove tekstove prilagođavali lokalnom izvedbenom kontekstu odnosno zajednici. Ovaj podistraženi aspekt prikazanja o svetom Lovri u fokusu je idućih paragrafa – pokazat ću načine na koji su novi tekstovi prilagođeni izvedbenim praksama zajednice, odnosno na koji su način povezani sa zajednicom.

***

Važnu informaciju o izvedbenom kontekstu daje nam komparativni uvid u talijansku dramu *La rappresentazione di santo Lorenzo quando fu martirizzato*, za koju sam ranije ustanovila da je mogla biti uzorom dalmatinskim tekstovima. Pregledom *dramatis personae* može se uočiti da drama *La rappresentazione di santo Lorenzo quando fu martirizzato* sadrži dvadesetak likova (s obzirom na to da su neki likovi navedeni kao grupni likovi, nije moguće dati točnu procjenu), dok dalmatinski tekstovi broje tridesetak likova. Dalmatinsko prikazanje uključuje sve likove koji su prisutni u talijanskoj drami: svetog Lovrinca, papu Svetog Siksta, Valerijana, rimskog cara Decija – likove koji vuku podrijetlo iz legende o svetom Lovrincu, a koja je dio zbirke *Zlatna legenda* Jacopa da Varazze. Međutim, prikazanje uključuje i **dodatne likove** koji su povezani s likovima neophodnim kako bi se radnja fabule iznijela. Uzmimo za primjer Hipolita, jednog od glavnih likova iz talijanske drame, čije je obraćenje s poganstva na kršćanstvo važno za razvoj radnje – on se pojavljuje u drami kao Valerijanov sluga, ali tijekom razvoja radnje kao obraćenik postaje jednim od Lovrinčevih pratioca. Razlika između talijanske drame i dalmatinskog prikazanja jest ta da dalmatinski tekstovi pored ovih osnovnih, za fabulu važnih likova, uvode i likove Hipolitove obitelji te još niza kršćana i kršćanki. Navedeni likovi bivaju mučeni i brutalno pogubljeni, što je sudbina većine likova dodanih u dalmatinskim adaptacijama: oni

¹⁷ Ranije je pokazano da se geneza dalmatinskih svetačkih prikazanja može promatrati iz perspektive adaptacije (usp. Krnić 2021: 157–163).

su kršćani koje Rimljani pogubljuju jednog po jednog čineći ih tako mučenicima. U kontekstu razmišljanja o izvedbenim praksama u Dalmaciji, važno je primijetiti da za dalmatinska prikazanja načelo adicije u adaptaciji nije strano – sličan je princip prisutan i u drami *Prikazanje života svete Margarete Djevice i mučenice* (usp. Krnić 2020).

Drugo važno distinktivno svojstvo dalmatinskih drama u odnosu na talijanski izvornik također proizlazi iz principa adicije i odnosi se **na trajanje drama** te nam pomaže da pretpostavimo vremensku dimenziju izvedbe *Prikazanja svetoga Lovrinca mučenika*. Kao što sugeriram u prethodnom paragrafu, dodavanje novih likova u dalmatinskim verzijama drama o svetom Lovrinu u odnosu na talijanski tekst nije značajnije utjecalo na radnju jer sve drame donose sličan narativ. Međutim, iz perspektive vremenske dimenzije može se reći da je dodavanje likova utjecalo na duljinu drame. Govoreći u terminima broja stihova, veći broj likova zauzima više prostora. Firentinska drama tako ima 841 stih, dok je primjerice dalmatinska drama 1051 koja je sačuvana u cijelosti znatno duža te broji 2189 stihova. Ulomak koji je objavio Vončina i koji se najvjerojatnije odnosi na središnju trećinu drame (drugi dan izvedbe) ima 1005 stihova. Ova razlika potencijalno se odražava i na trajanje implicitnih izvedbi: dok se za talijansku dramu sa sigurnošću može tvrditi da se izvodila unutar jednog dana, zbog dodavanja novih likova i scena moglo bi se pretpostaviti da su se dalmatinske drame izvodile u više dana. Oba teksta 1050 i 1051 impliciraju izvedbu od dva dana s rascjepom koji se pojavom lika Anđela događa nakon utamničenja lika svetog Lovrinca. Anđeo govori prolog i epilog, što je tipično za srednjovjekovni žanr novih, odnosno firentinskih *sacra rappresentazione* (Antolucci 1995: 17), ali i, kako je utvrđeno, hrvatske srednjovjekovne drame, pasije. Na mjestu koje možemo shvatiti kao kraj prvog dana Anđeo poziva publiku da se sljedećeg jutra vrati kako bi vidjela prikazanje ostatka drame. Didaskalija u dramama 1050 i 1051 kaže: *a zatim angel ustane, govoreći puku i dajući blagoslov, da za jutro imaju opet dojt, i angel govori* (ur. Žepić 1874: 116), nakon čega lik anđela izgovara: *S blagoslovom božjim pojte, / tere s jutra opet dojte* (ur. Žepić 1874: 116).

Međutim, kako je u ranijim poglavljima navedeno, tekst koji je Vončina objavio prema njemu se izvodio tri dana, a objavljeni dio odnosi se na središnju cjelinu odnosno drugi dan izvođenja. Dok nam s jedne strane komparativan uvid ukazuje na to da se kod dalmatinskih tekstova broj stihova umnogostučuje u odnosu na talijansku dramu, što je vjerojatno utjecalo na produljenje izvedbe na više od jednog dana, s druge pak strane neusklađenost u duljini i broju dana kojima su se izvedbe u Dalmaciji odvijale prema dostupnim izvorima ukazuje na to da su skupine zadužene za izvedbe bile fleksibilne u prilagodbi sadržaja drame prigodi izvedbe.

Važnu perspektivu na analizu vremenskog aspekta izvedbe daju nam i podaci o

izvedbi iz 1714. godine prema zapisu dominikanskog redovnika Vicenza Milašića koji je organizirao dominikanski provincijalni kapitul u Starom Gradu u sklopu kojeg je 1714. godine izvedena je drama *Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika*.¹⁸ U knjizi računa dominikanca Milašića stoji da je izvođenje drame trajalo tri noći (ur. Zaninović 1930: 10). S obzirom na to da nije poznato koji je točno tekst prikazanja o svetom Lovri 1714. godine izveden, postoji vjerojatnost da je upravo Vončinin tekst, koji implicira izvedbu od tri dana, bio prikazivan u kontekstu kapitula. U tom bi slučaju prvi dan izvedbe završio nakon mučeništva pape Siksta, što je primjerice u francuskoj tradiciji samostalna drama (usp. Hamblin 2012: 42), dok drugi dan završava pogubljenjem Hipolitove obitelji. Zanimljivo, publici se s pozivom ne obraća lik Anđela, nego lik Kočana (krvnika), i to riječima:

Sutra ćete način gori vidit
 kojim Jude mori.
 Sutra ćete plemeniti
 [od] Lovrinca smart viditi
 Sutra će vas čekat odi.
 Sad u miru doma hodi (ur. Vončina 1986: 133).

Kada govorimo o prostoru u drami, do važnih uvida dolazimo komparativnim uvidom u talijansku dramu, točnije u **implicitnu konfiguraciju pozornice** i položaj izvođača koje možemo iščitati iz eksplicitnih scenskih uputa odnosno didaskalija koje se nalaze u tekstovima. Firentinska drama *La rappresentazione di santo Lorenzo quando fu martirizzato* kao što je rečeno, pripada skupini „novih *sacra rappresentazionea*” ili firentinskih „*sacra rappresentazionea*” koje miču naglasak s javnog izvođenja i fokusiraju se na specifične publike, zatvaraju se u intimnije, dvorske i samostanske prostore, pa njihove izvedbe možemo zamisliti na manjoj pozornici odnosno u zatvorenom prostoru namijenjenom izvedbi. Isto se ne može pretpostaviti za dalmatinske drame, što također možemo saznati iz analize didaskalija. Na prvi pogled didaskalije u firentinskoj drami i u dalmatinskim dramama izgledaju vrlo slično, ista im je duljina i učestalost pojavljivanja. One su također referencijalne utoliko što služe za označavanje fiktivnog prostora u kojem se odvija radnja (na primjer dvor, tamnica, hram) te kao instrukcija izvođačima o tome kako da se ponašaju odnosno glume. Međutim, detaljnija analiza ukazuje na značajnu razliku.

¹⁸ Knjiga računa pohranjena je u Hrvatskom državnom arhivu Split, a 1930. objavio ju je Antonin Zaninović.

U odnosu na talijanski tekst u kojem didaskalije sugeriraju da izvođači ulaze i izlaze s pozornice, kao na primjer u uputi: *Dok svetog Siksta vode u zatvor, sveti Lovro slučajno dolazi na scenu i ugleda ga, kaže svetom Sikstu ovako (Mentre che san Sisto è menato alla prigione San Lorenzo, abattendosi e vedendolo, dice a san Sisto così)*, didaskalije u dalmatinskim tekstovima 1050 i 1051 ukazuju na to da izvođači trebaju biti prisutni na pozornici za cijelog trajanja izvedbe. Umjesto da ulaze i izlaze s pozornice kako to zahtijeva aktivnost njihovih likova odnosno implicitnih izvođača koji su već bili na pozornici, u slučaju dalmatinskih izvedbi trebali su samo stupiti na prednji dio pozornice kada je došao red na njihov lik da govori (usp. Senker 1985: 441). Na primjer: *Za tim cesar ima ustati i poiti na svoje misto* (ur. Žepić 1874: 85). Kada ne izvode aktivno svoju ulogu ili kada su u svojoj „neutralnoj poziciji” (Butterworth 2014: 89), izvođači su dijelili strukturnu poziciju sa svojim gledateljima tiho promatrajući izvedbu. Kao rezultat toga, na izvedbu možemo gledati kao na skupni događaj s oko 30 izvođača koji su stalno bili prisutni na pozornici te koji naizmjenično preuzimaju uloge izvođača i gledatelja. Ovo zapažanje važno je za naše razumijevanje konfiguracije pozornice, prije svega jer podrazumijeva veću pozornicu za razliku od manjih pozornica u dvorovima ili samostanima, što je bio slučaj za firentinsku dramu odnosno za sve drame te skupine drama. Nadalje, potiče nas i na promišljanje o scenografiji koja je mogla biti korištena. Kako bih tematizirala ovu problematiku navodim dvije didaskalije: *Ovdi Valerian povede Sista u tempal i dovedši ga govori Valerian Sistu u temple* (90); *Ovde rekši Sisto mu da ključe od blaga, i tako Sista povedu u tamnicu, i š njim ona dva d'jaka, a Lovrinac pojde u kuću Kirike udovice, i njemu Kirika govori:* (95). Navedene upute impliciraju najmanje tri referencijalna mjesta u drami, *tempal*, *tamnicu* i *kuću od Kirike*. S obzirom na to da se radnja naizmjenično događa na navedenim mjestima, lako se složiti s opservacijom Borisa Senkera o tome da je izvedba ove drame implicirala korištenje mansija (1985: 95). Međutim, teško je iz izvora reći kako su točno mansije izgledale, odnosno koliko su postaje bile elaborirane. Sudeći prema zapisu iz troškovnika redovnika Mašića koji navodi troškove za 150 kartona različitih veličina, iglice, boje u tonovima zemlje, čavlice te daske (usp. Zaninović 1930), možemo zamisliti da su ti kartoni i daske mogli upravo biti korišteni kao scenografija kojom se ocrtavalo svako od navedenih referenciranih mjesta te da su se likovi, inače kružno posjednuti, kretali u izvedbi od mjesta do mjesta prolazeći tijekom izvedbe više puta kroz ista mjesta. Iako ne znamo kako su točno bile organizirane „postaje” odnosno referencijalni *topoi* radnje, vjerojatno je da su zbog dimenzija potrebnih kako bi se udovoljilo zahtjevu da se u izvedbi prikažu navedeni *topoi* takve izvedbe bile javno eksponiranije, za razliku od izvedbi iz Firence. Navedena konstelacija odnosa među izvođačima otvara mogućnost da su se izvedbe odvijale i na kružnoj

pozornici, što nije bila neuobičajena scenska konvencija u Europi.¹⁹ Važno je istaknuti kako se izvedba u ovakvoj konstelaciji potencijalno reflektira u kontekstu zajednice u kojoj se predstava izvodi. Kao što je istaknuo Butterworth, takve se izvedbe „ne odvijaju u konvencionalno dizajniranim kazališnim prostorima, već u prostorima koji prostorno oponašaju formalnije odnose koji se javljaju između pozornice, izvođača i gledatelja te njihovog zajedničkog prostora” (Butterworth 2014: 89). Butterworth je također autor tumačenja koje govori o tome da kružne izvedbe pridonose održavanju stabilnosti i reda jer se predstava izvedena u kružnom, zatvorenom obliku može smatrati sredstvom poticanja kohezije zbog mogućnosti da okupi različite skupine gledatelja (Butterworth 2014: 89).

***

Komparativna analiza omogućila je uvid u specifičnosti tekstova dalmatinskog prikazanja o svetom Lovri u odnosu na firentinski izvor, a tiču se **umnažanja likova i izvođača, produljenog vremenskog okvira u kojem su se izvedbe odvijale te kružne konfiguracije izvođača na pozornici**. Postavlja se pitanje što se iz ovih specifičnosti može naučiti o izvođačkim praksama. Iz perspektive prakse izvođenja dominira princip adicije odnosno ekspanzije u broju likova, dana izvedbe, pa i prostora. Može se zaključiti da se, za razliku od izvornog teksta koji se izvodio u zatvorenim, odnosno intimnijim prostorima, adaptacijom dalmatinsko prikazanje otvara javnosti, široj publici. Kako bih objasnila značaj ovog iskoraka, u idućem poglavlju ocrtavam konture zajednice u kojima se prikazanje izvodilo.

4. SMJEŠTANJE *PRIKAZANJA* U OKVIRE ZAJEDNICE

Kada govorimo o zajednicama u kojima su se odvijale izvedbe *Prikazanja života svetoga Lovrinca mučenika*, prvo ih je potrebno smjestiti u **prostorne dimenzije u širem geografskom smislu**. Više izvora nepobitno upućuje na to da su se izvedbe prikazanja o Svetom Lovri održavale u Starom Gradu, no ne treba odbaciti mogućnost da su se izvedbe događale u drugim, susjednim zajednicama, poput Vrboske, mjesta nedaleko od Staroga Grada, čiji je zaštitnik sveti Lovro. Upravo je tamo u petnaestom stoljeću sagrađena župna crkva posvećena svetom Lovri koja sadrži nekoliko umjetni-

¹⁹ Primjer izvedbe drame *Castle of Perseverance* vjerojatno je najpoznatiji, no samo je jedan u nizu takvih izvedbi u srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj Europi (usp. Young 2015).

na koje se mogu smatrati izrazom štovanja kulta uključujući poliptih na glavnom oltaru koji predstavlja svetog Lovru i prikazuje scene iz njegova života (Bibić 2014: 193). Drugo mjesto u kojem se prikazanje moglo izvoditi kroz rani novi vijek je Vrbanj. U etnografskim istraživanjima iz 1860. godine Vrbanjani spominju „nedavnu izvedbu *Prikazanja muke svetoga Lovrinca* u svom mjestu referirajući se na tu praksu kao na nastavak dugogodišnje povijesne tradicije” (usp. Kuhač 1876: XXVI-XXXIII).

Riječ je o zajednicama koje su smještene na udaljenosti u radijusu od 6 kilometara, a pripadaju središnjem dijelu otoka koji je već u to doba gravitirao Starom Gradu kao regionalnom središtu.²⁰ S obzirom na blizinu svih triju zajednica, može se pretpostaviti da je izvedbena praksa putovala s jednog mjesta izvedbe na drugo te da bi se prikazanja o životu i mučeništvu svetog Lovre trebala smatrati proizvodom koherentne regionalne kulture (usp. Coletti 2004: 8). Riječ je naime o zajednicama koje su, osim spacijalno, bile i simbolično povezane izvođenjem obrednih pobožnih praksi, od kojih je najistaknutija procesija „Za križen”. Ova praksa koja se danas događa u Velikom tjednu po nekima datira još iz šesnaestog stoljeća, što korespondira s mogućim dobom nastanka *Prikazanja svetoga Lovrinca mučenika*. Obred je sačinjen od šest „stacijskih procesija” i odvija se u krugu šest glavnih postaja, mjesta na području središnjeg dijela otoka, od kojih su dva ranije spomenuti Vrbanj i Vrboska. Centralni dio obreda čini izvođenje dijaloškog pjevanja napjeva srednjovjekovnog podrijetla *Gospina plača* (usp. Škunca 2013: 165–170). Ranije spomenuta bilješka etnomuzikologa Kuhača iz 1876. spominje dugu tradiciju izvođenja *Prikazanja svetoga Lovrinca* u kojoj su se pojedini dijelovi dijaloški pjevali. U kojem trenutku u prošlosti se i pjevanje uvelo kao praksa u izvođenju prikazanja teško je reći jer ni jedan od sačuvanih rukopisa ne sadrži i notni zapis. Međutim, ako sagledamo i procesijsku praksu, kao i praksu izvođenja prikazanja kao rezultat koherentne regionalne kulture, moguće je da su prakse međusobno utjecale jedna na drugu te da je upravo pjevačkoj komponenti izvor bio u pasionskoj procesijskoj praksi.

Što se tiče **kalendarskog okvira unutar kojeg se izvodila drama**, može se pretpostaviti da su se izvedbe drame *Život i smrt svetoga Lovre mučenika* obično održavale 10. kolovoza, na blagdan svetog Lovre, što tvrdi i Senker (usp. 1985: 449). To podupire i činjenica da se kult svetog Lovre štovao u središnjem Hvaru, što je u skladu s europskom praksom izvođenja svetačkih prikazanja o blagdanu zaštitnika (usp. Hamblin 2012: 164–74). Međutim, troškovnik kapitula iz 1714. ukazuje na to

²⁰ Slične su prakse bile poznate i drugdje u Europi, na što ukazuje analiza Therese Coletti o dramama koje tematiziraju život i čuda svete Marije Magdalene u Istočnoj Angliji (engl. *miracle plays*). Tim tekstovima se ni dan-danas ne može odrediti precizno mjesto izvedbe, ali znamo da je pobožnost prema kultu Marije Magdalene zahvaćala čitav jedan kraj Engleske (usp. Coletti 2004).

da je trodnevna izvedba u kontekstu kapitula počela 20. travnja, kao i kapitul. Korijene praksi da se svetačke drame ne izvode strogo vezano za slavlje svetaca detektira Katie Normington na temelju istraživanja procesijske proslave svetog Georgea, koja je uključivala i dramsku izvedbu svetačke drame u Norwichu. Slučaj koji Normington opisuje odnosi se na pomicanje datuma izvedbe svetačke drame s dana proslave sveca na dan izbora gradonačelnika, a prema njoj, tendencija izvođenja procesije na datume koji nisu povezani s ritualnom proslavom sveca zaštitnika ukazuje na sve veću povezanost procesije s građanskim životom (2014: 213–233). Ovaj razvoj, po njezinu mišljenju, označava pomak iz faze izvedbe kao oblika religijskog rituala u fazu izvedbe na pozornici na kojoj ona postaje važnim izvorom oblikovanja društvenih identiteta. Smatram da je sličan trend na djelu i u slučaju izvedbe *Prikazanja svetoga Lovrinca mučenika* u povodu hvarskog kapitula sredinom travnja, što ukazuje na prijelaz s religioznog na svjetovnije shvaćanje svetačkog prikazanja. Osim što je imala svrhu slavljenja sveca zaštitnika, izvedba je korištena i za iskazivanje ponosa pred važnim gostima koji su grad posjetili za potrebe kapitula, a time je postala i važan adut za demonstraciju željenog građanskog identiteta.

Konačno, vezano za pitanje tko je izvodio uloge u prikazanju, povijesni izvori ukazuju na izravnu vezu između dominikanskog samostana u Starom Gradu i izvođenja *Prikazanja života svetoga Lovrinca mučenika*. Kako pokazuje knjiga računa redovnika Milašića, za predstavu izvedenu u kontekstu tog događaja troškove scenografskih materijala i rekvizita snosili su dominikanci, dok je prostor oko samostana pogodan za održavanje predstave, pa se može očekivati da se izvedba tamo i zbila. Uzmemo li u obzir da su svetačka prikazanja i drugdje u Europi izvodili redovnici, opravdano je pretpostaviti da su u uprizorenju *Prikazanja muke svetoga Lovrinca* kao izvođači bili angažirani i starogradski dominikanci. Međutim, uvid u samostanske upravne knjige iz perioda od petnaestog do devetnaestog stoljeća pokazuje da je u samostanu tada u prosjeku živjelo samo osam redovnika. Sjetimo li se da prema *dramatis personae* izvedba *Prikazanja života svetog Lovrinca mučenika* može uključivati do 30 izvođača, pa i uzimajući u obzir mogućnost da je isti izvođač igrao više uloga, gotovo je sigurno da redovnici sami u svojim kapacitetima nisu mogli iznjedrili izvedbu drame. Nisu naime svi nužno ni bili u fizičkom stanju igrati predstavu, a na koncu, nisu ni morali imati interes za tim. Kao logičan izbor za „nadopunu” glumačke postave nadaju se stoga članovi nekih od bratovština koje su bile aktivne u to vrijeme na otoku.

Iako u naravi civilna udruženja, bratovštine su bile dominantno organizirane u religioznom duhu, a u njima su se građani okupljali kako bi organizirali dobrotvorni rad i obavljali pobožne prakse (usp. Raukar 1997: 234–238). Bratovštine, koje su postojale

i u gradskim i u ruralnim zajednicama, predstavljale su glavna „žarišta aktivnosti”²¹ u ranonovovjekovnoj Dalmaciji, dok su vjerske priredbe bile među njihovim središnjim društvenim aktivnostima. Na to upućuju i arhivska istraživanja starogradskih bratovština koja su u inventarima otkrila rekvizite korištene u izvođenju obreda ili drama pasionske tematike. Naime, povjesničar Bernardin Škunca u inventaru je Bratovštine sv. Križa s Hvara otkrio dokument u kojem se spominje oprema za nastup uključujući maske, užad, čavle i druge drvene rekvizite (2013: 275). S obzirom na središnju poziciju bratovština za ranonovovjekovnu društvenost, kao i s obzirom na njihovu važnost za bogoslužne prakse, a, možemo posljedično zaključiti, i scenske izvedbe, moguće je da su one pomagale redovnicima dominikancima u Starom Gradu u izvedbi *Prikazanja života svetoga Lovrinca mučenika*. Također možemo zaključiti da su isključivo članovi bratovštine izvođački nosili čitave izvedbe, čime bi se mogla objasniti i činjenica da se u knjigama računa redovnika Milašića među izdacima ne spominju troškovi vezani uz kostime izvođača.

S obzirom na Škuncino otkriće i mogućnost da je *Prikazanje života i muke svetoga Lovrinca mučenika* mogla izvoditi Bratovština svetoga Križa, važno je uputiti na činjenicu da je riječ o karitativnoj bratovštini koja je imala mješovit sastav s obzirom na društveni status njezinih članova – uključivala je i plemiće i pučane. Nažalost, teško je preciznije povezati ovu izvedbu drame s nekom od bratovština, no iako ne znamo koja je bratovština izvodila predstave, ta činjenica mogla bi značiti da je kolektiv koji je bio zadužen za organizaciju izvedbe *Prikazanja života svetog Lovrinca mučenika* mogao biti sastavljen od pripadnika različitih društvenih skupina. Ova informacija na zanimljiv način formira naše razumijevanje izvedbe ove drame u prošlosti. Naime, kao što je poznato, statuti starogradskih bratovština propisivali su nošenje bratovštinskih tunika za sve članove bratovštine u slučajevima javnog djelovanja i za bogoslužne radnje (usp. Novak 2014: 123–154). Dok je javno nošenje bratovštinskih tunika bilo obvezno, inventari starogradskih bratovština koji spominju rekvizite vezane za izvedbu (koji bi se mogli povezati uz izvedbu pasionskih sadržaja) također ne spominju izdatke za odjeću.²² To može značiti da su izvođači nastupali u bratovštinskim tunikama, tim više što je izvođenje svetačkih prikazanja ujedno predstavljalo i praksu pobožnosti koja se odvijala u javnom prostoru. Iako dostupni povijesni izvori malo govore o utjecaju angažmana bratovština u izvedbi *Prikazanja svetoga Lovrinca*

²¹ Scott Feld i William C. Carter definiraju „žarišta aktivnosti” kao društvene, psihološke, pravne ili fizičke entitete oko kojih se organiziraju zajedničke aktivnosti i koji okupljaju osobe u opetovanim interakcijama unutar i oko fokusiranih aktivnosti (usp. 1999: 136).

²² Prema Škunci, riječ je o inventaru Bratovštine svetog Križa pohranjenom u arhivu obitelji Machiedo, Hvar, Bratovštine II (svezak nije paginiran) (Škunca 2013: 275).

mučenika, može se nagađati da je javno izlaganje njihovih simbola na tako važnim društvenim događajima imalo važne posljedice za zajednicu. Naime, priključimo li ovome ranije izneseno zapažanje o tome da su izvedbe mogle biti korištene kao izvor izvedbe identiteta, upravo grupa koja je imala mogućnost na pozornici pokazati svoje simbole dobila bi mogućnost da se na taj način promovira.

5. ZAKLJUČAK

Pitanje odnosa teatarskih izvedbi i zajednica u kojima su se izvodile već desetljećima poticaj je živim raspravama u području istraživanja srednjovjekovne i ranonovovjekovne izvedbe. Drame hrvatskog korpusa dosad nisu razmatrane kroz prizmu društvenog značaja i to uglavnom zbog nedostatka materijalnih dokaza o izvedbi, što je predispozicija za to da se dramski tekst uopće dovede u vezu s nekom zajednicom. Ovaj rad pokušaj je da se *Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika*, srednjovjekovno svetačko prikazanje koje je do nas došlo posredstvom nekoliko tekstova različitog vremena nastanka, značajnije smjesti u zajednice u kojima je izvođeno.

Kritički pregled dosadašnjih istraživanja pokazao je dominaciju interesa za temu autorstva, dok je pitanje podrijetla teksta ostalo u sjeni. Ipak, važnom se pokazala davna studija ruskog filologa Petrovskog s početka dvadesetog stoljeća, koja je ukazala na to da je izvor svih tekstova svetačkog prikazanja o svetom Lovri iz hrvatskog korpusa firentinska drama *La rappresentazione di santo Lorenzo quando fu martirizzato*. Riječ je drami koja je u svom lokalnom kontekstu bila namijenjena užoj, specijaliziranoj publici, a time je javnost njezine izvedbe bila uža. Komparativna analiza koju sam provela u radu pokazala je da se temeljne razlike između talijanskog izvornika i hrvatskih tekstova prikazanja odnose upravo na prilagodbu tekstova izvedbi koje će biti javne, pred širokim gledateljstvom. Nadalje, s obzirom na kontekst izvedbe u vremenu i prostoru, pokazala sam da je moguće da je upravo *Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika* po svojim izvedbenim karakteristikama imalo funkciju drame koja oblikuje identitet i predstavlja komunalni ponos.

Na kraju, ako su drame u kontekstu ranonovovjekovnoga Hvara mogle služiti kao sredstvo izvođenja i promocije identiteta, komu su točno izvedbe služile? Pitanje načina na koje su previranja i društveni sukobi koji su pratili nastanak i izvedbe prikazanja utjecali na njegovu recepciju (i obratno), ostalo je izvan dosega ovog rada. Međutim, stavljajući *Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika* u kontekst njegove važnosti za zajednicu, ovaj rad nastoji pružiti pretpostavke za provođenje takvih istraživanja, koja mogu značajno doprinijeti raspravi o društvenom značaju izvedbe.

BIBLIOGRAFIJA

PRIMARNA LITERATURA

- HEKTOROVIĆ, Petar. 1874. „Prikazanje života sv. Lovrinca Mučenika”. *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića*. Ur. Sebastijan Žepić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (= *Stari pisci hrvatski VI*): 77–172.
- HEKTOROVIĆ, Petar. 1986. „Prikazanje o Sv. Lovrincu”. *Djela Petra Hektorovića*. Ur. Josip Vončina. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (= *Stari pisci hrvatski XXXIX*): 109–133.
- LA RAPPRESENTAZIONE DI SANTO LORENZO QUANDO FU MARTIRIZZATO. *La rappresentazione di santo Lorenzo quando fu martirizzato*. Firenze: Biblioteca Riccardiana, R. 686. (1490-1495.).
- LE COSE VARIE 3. 1837. „L’ Opera Di San Lorenzo”. Stari Grad: Arhiv Dominikanskog samostana u Starom Gradu.
- LOTTINI, Giovanni Angelo. 1592. *Sacra Rappresentazione di San Lorenzo*. Ur. Michelangelo di Bartolomeo Sermartelli. Firenze: Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Palat 12. 5. 1. 44.
- ZANINOVIĆ, Antonin, 1930. „Troškovi prikazanja sv. Lovrinca u čast dominikanskih kapitulara godine 1714. u Starom Gradu na otoku Hvaru”. *Hrvatska prosvjeta* 10: 10.

SEKUNDARNA LITERATURA

- ANTONUCCI, Giovanni. 1995. *Storia del teatro Italiano*. Rim: Tascabili Economici Newton.
- BADURINA STIPČEVIĆ, Vesna. 2017. „Glagoljski tekstovi Pasije svetoga Lovrenca”. *Croatica* 61(41): 9–24.
- BECKWITH, Sarah. 2001. *Signifying God. Social Relation and Symbolic Act in the York Corpus Christ Plays*. Chicago: University of Chicago Press.
- BIBIĆ, Zorka. 2014. „Oltarna pala Gospe od Ružarija u Vrboskoj i ostala djela slikarske obitelji Bassano na otoku Hvaru”. *Prilozi povijesti otoka Hvara* XII(1): 193–215.
- BOŠKOVIĆ, Ivan. 1970. „Petar Hektorović – dramski pisac?”. *Kritika* 6(1): 110–117.
- BOGDAN, Tomislav. 2011. „Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo. Pjesme, plačevi i prikazanja na starohrvatskom jeziku”. *Colloquia Maruliana* 20(20): 367–373.
- BUTTERWORTH, Philip. 2014. *Staging Conventions in Medieval English Theatre*. Cambridge: Cambridge University Press.

- COLETTI, Theresa. 2014. *Mary Magdalene and the Drama of Saints Theater, Gender, and Religion in Late Medieval England*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- CLARK, Robert L.A. 1999. „Community Versus Subject in Late Medieval French Confraternity Drama and Ritual”. *Drama and Community: People and Plays in Medieval Europe*. Turnhout: Brepols Publishers: 34–56.
- CLUBB, Louise George. 1967. „The Virgin Martyr and the Tragedia Sacra”. *Renaissance Drama* 7: 103–126.
- DUTTON, Elisabeth i Olivia ROBINSON, Ur. 2021. *Medieval English Theatre. Religious Drama and Community*. Suffolk: Boydell & Brewer.
- DUJMIĆ-DETONI, Dunja i dr., Ur. 2008. *Leksikon hrvatske knjevnosti. Djela*. Zagreb: Školska knjiga.
- FALIŠEVAC, Dunja. 1985. „Struktura i funkcija hrvatskih crkvenih prikazanja”. *Srednjovjekovna i folklorna drama i kazalište*. Ur. Nikola Batušić i dr. Split: Književni krug.
- FANCEV, Franjo. 1932. „Hrvatska crkvena prikazanja”. *Narodna starina* 29(11): 143–168.
- FELD, Scott i William C. CARTER. 1999. „Foci of Activity as Changing Contexts for Friendship”, *Placing Friendship in Context*. Ur. Rebecca G. Adams i Graham Allan. Cambridge: Cambridge University Press: 136–152.
- HAMBLIN, Vicki L. 2012. *Saints at Play: The Performance Features of French Hagiographic Mystery Plays*. Kalamazoo: Medieval Institute Publications. Western Michigan University.
- HUTCHEON, Linda. 2013. *A Theory of Adaptation*. London i New York: Routledge.
- JAMES, Mervyn. 1983. „Ritual, Drama and Social Body in the Late Medieval English Town”. *Past & Present* 98(1): 3–29.
- KAPETANOVIĆ, Amir, Dragica MALIĆ, Kristina ŠTRKALJ DESPOT. 2010. *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo – Pjesme, plačevi, prikazanja na starohrvatskom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- KOLUMBIĆ, Nikica. 1985. „Hrvatska srednjovjekovna drama u vremenu i prostoru”. *Dani Hvarškoga kazališta* 1, 2: 4–25.
- KOVAČIĆ, Joško. 2017. „Prikazanje života sv. Lovrinca mučenika i njegov pisac”. *Kruvenica: List Župe sv. Stjepana i pape i mučenika* 42(1): 20–24.
- KRNIĆ, Marija. 2020. „Odbačene tradicije: svetačka prikazanja u hrvatskom dramskom kanonu”. *Dani Hvarškoga kazališta* 46(1): 149–167.
- KUHAČ, Franjo. 1874. „O napjevih k narodnim pjesmama i k prikazanju sv. Lovrinca”. *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića*. Ur. Sebastijan Žepić. Zagreb:

- Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (= *Stari pisci hrvatski VI*): XXVII–XXXIII.
- LJUBIĆ, Šime. 1874. „Petar Hektorović. Život”. *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića*. Ur. Sebastijan Žepić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (= *Stari pisci hrvatski VI*): I–XXVII.
- MALIĆ, Dragica. 2010. „Zašto Margarita nije Marulićeva”. *Colloquia Maruliana* 19: 185–218.
- NICHOLS, Stephan G. 1990. „Introduction: Philology in a Manuscript Culture”. *Speculum* 65: 1–10.
- NEWBEGIN, Nerida. 1996. *Feste d' Oltrarno: Plays in Churches in Fifteenth-Century Florence*. Firenca: Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento.
- NEWBEGIN, Nerrida, 1997. „Agata, Apollonia and Other Martyred Virgins: Did Florentines Really See These Plays Performed?”. *European Medieval Drama* 1: 77–100.
- NORMINGTON, Katie. 2014. „Drama and the City: City Parades”. *Theatre Performance Practice 1400–1580 – Critical Essays on European Theatre Performance Practice*. Ur. Philip Butterworth i Katie Normington. Aldershot: Ashgate: 213–233.
- NOVAK, Zrinka. 2014. „Uloga bratovština u svakodnevnom životu hvarske komune u ranome novom vijeku”. *500. Obljetnica ustanka Hvarskih pučana. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ur. Mateo Bratanić. Hvar i Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, Muzej hvarske baštine Hvar: 123–154.
- PERILLO, Francesco Saverio. 1978. *Hrvatska crkvena prikazanja*. Split: Mogućnosti.
- ПЕТРОВСКИЙ, Нестор. 1901. О сочинениях Петра Гекторовича: (1487–1572). Казань: Типо-литография Императорского университета. [PETROVSKII, Nestor. 1901. *O sočinenijah Petra Hektorovića: (1487–1572)*. Kazan: Tipo-litografija Imperatorskago universiteta].
- RAUKAR, Tomislav. 1997. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.
- RECORDS OF EARLY ENGLISH DRAMA. URL: <https://dhn.utoronto.ca/project/records-of-early-english-drama-reed/> (9. 10. 2024.).
- SENKER, Boris. 1985. „Didaskalije u srednjovjekovnoj drami s teatrološkog aspekta”. *Dani Hvarskoga kazališta* 1, 2: 426–451.
- ŠKUNCA, Bernardin. 2013. *Za križen na otoku Hvaru*. Hvar: Biskupski ordinarijat.
- VENTRONE, Paola. 2013. „Simbologia e funzione delle feste identitarie in alcune città italiane fra XIII e XV secolo”, *TEATRO E STORIA* 17: 285–310.
- VENTRONE, Paola. 2020. „The Fifteenth-Century Florentine ‘sacra rappresentazione’”.

European Medieval Drama 24: 55–64.

VONČINA, Josip. 1986. „Petar Hektorović”. *Djela Petra Hektorovića*. Ur. Josip Vončina. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (= *Stari pisci hrvatski XXXIX*): 1–34.

YOUNG, Andrea Louise. 2015. *Vision and Audience in Medieval Drama a Study of the Castle of Perseverance*. London: Palgrave.

THE DEPICTION OF ST LAWRENCE THE MARTYR: TEXT, PERFORMANCE, AND COMMUNITY

MARIJA KRNIĆ

ABSTRACT

The relationship between drama and community has been a central topic in medieval drama research for decades. However, due to the scarcity of evidence about performances of medieval dramas in Croatian territories, Croatian dramas have largely been excluded from these discussions. This paper examines *Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika* [*The Depiction of St Lawrence the Martyr*], a saint play preserved in several texts of different times of creation, with records of its performance in the early modern era in the central part of the island of Hvar. A critical review of past research highlights the significance of the early 20th-century work by Russian philologist Petrovski on the origins of Croatian texts depicting martyrdom of St Lawrence. Through a trans-cultural lens, the paper demonstrates that key differences between the Italian original and Croatian adaptations lie in tailoring the texts for public performances aimed at larger audiences. Ultimately, the paper emphasizes the role of this drama in shaping community identity, considering the performance's spatial, temporal, and communal context.

KEYWORDS:

community, comparative analysis, historiography, Prikazanje svetoga Lovrinca mučenika [*The Depiction of St Lawrence the Martyr*], *saints' plays*

MORGAN LE FAY U SREDNJOVISOKONJEMAČKOM ARTURIJANSKOM ROMANU

ZANETA VIDAS SAMBUNJAK

Sveučilište u Zadru, Odjel za germanistiku
Kralja Petra Krešimira IV/2
HR-23000 Zadar
zsamb@unizd.hr

UDK: 821.112.2-31“11“
DOI: 10.15291/csi.4800
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 19. 3. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

Tema ovog rada istraživanje je lika Morgane le Fay u srednjovisokonjemačkoj književnosti 12. stoljeća, s fokusom na kontinuitet i funkciju dosad neistraženih poganskih elemenata kao što su apolonijski kult ili tripartitna božica u njezinu prikazu i s njima povezane magije, rituali, medicina i konstelacija među protagonistima. U teorijskom okviru razmatraju se različita tumačenja Morganina lika u srednjovjekovnoj i ranijoj književnosti uključujući razvoj i promjene u njezinoj karakterizaciji kroz razne kulturne tradicije i žanrove. Cilj istraživanja sadržan je u analizi specifičnih tekstova 12. stoljeća i razmatranju kako su srednjovisokonjemački autori Hartmann von Aue (*Erec* i *Iwein*) i Ulrich von Zatzikhoven (*Lanzelet*) prikazivali Morganin lik u svjetlu svojih izvora, analogija i njima suvremenog konteksta, a ne gledajući pritom njezine prikaze u ovim tekstovima samo kao arhetipove. Korpus rada čine srednjovisokonjemački arturijanski romani u kojima se izričito spominje Morgana ili su prisutni elementi koji navode na to da se radi o njezinu liku. Metodologija uključuje komparativno tumačenje, identifikaciju izvora i analizu ironije u prikazima Morgane s ciljem utvrđivanja specifičnih funkcija njezinog lika u svakom djelu. Kroz ovo istraživanje pokazuje se raznolikost karakterizacija Morgane i njihov utjecaj na razvoj srednjovisokonjemačke arturijanske književnosti, ali i obrnuto: utjecaj srednjovisokonjemačke arturijanske književnosti na raznolikost karakterizacije Morgane.

KLJUČNE RIJEČI:

arturijanski roman, magija, medicina, Morgan le Fay, poganski elementi, srednjovisokonjemačka književnost

1. UVOD

Morgana le Fay pojavljuje se u srednjovjekovnoj književnosti tijekom više od tri stotine godina, na različitim jezicima i u različitim žanrovima. Postoje istraživanja koja proučavaju razvoj Morgane u odnosu na engleske romane, tradiciju engleskih kronika, tradiciju francuskih romana, potencijalne izvore Morgane u klasičnoj tradiciji te mogući utjecaj irske i velške narodne književnosti na prikaz Morgane. Morganin lik podvrgnut je dosljednom procesu omalovažavanja koji doseže svoj vrhunac u kasnom srednjem vijeku. Tumačenje Morganina lika ovisi o specifičnom kontekstu svakog teksta i njegovim izvorima. Jedan od najranijih spomena Morgane iz 12. stoljeća pokazuje da su mnogi negativni aspekti povezani s njezinim kasnijim književnim inkarnacijama bili integralni dijelovi njezina nejasnog lika od samog početka. Tema ovog rada bit će istraživanje Morgan le Fay u srednjovisokonjemačkoj književnosti s posebnim fokusom na kontinuitet, postojanost, funkciju i komparaciju dosad neistraženih poganskih elemenata kao što su apolonijski kult i tripartitna božica u prikazu njezina lika u srednjovisokonjemačkim romanima iz 12. stoljeća kroz magiju, rituale, medicinu i za Morganu vezane konstelacije među protagonistima.

2. APOLONIJSKI KULT – MORRÍGAN – MORGAN LE FAY

Tijekom srednjovjekovnog razdoblja Morgana le Fay pojavljuje se u širokom spektru jezika i žanrova u različitim ulogama i oblicima. U srednjovisokonjemačkoj književnosti 12./13. stoljeća njezin se lik pojavljuje u *Iweinu* (oko 1200.) i *Erecku* (oko 1185.) Hartmanna od Aue i *Lanzeletu* Ulricha od Zatzikhovena (oko 1194.). Prvi se put pojavljuje kod Geoffreyja od Monmoutha u *Vita Merlini* (oko 1150.), gdje je prikazana kao misteriozna figura, vođa skupine sestara koje nastanjuju otok (Loomis 1945). Vrlo slična figura prikazuje se i u *Lanzeletu* Ulricha od Zatzikhovena. *Lanzelet* je prva obrada lanceletske tradicije na njemačkom jeziku i sadrži najraniji poznati izvještaj o djetinjstvu protagonista s likom najbližijim Dami od jezera (Bumke 2000: 217f). Uočava se i paralela s irskom božicom Machom (Perez 2014: 74). Naime, kad je Lanzeletova majka napadnuta dok ga je držala u rukama, morska ga je vila spasila. Može se slobodno reći da ga je morska vila, mudra kraljica, otela i odvela u svoju zemlju, na otok. Lako je tvrditi da je to bila otmica, jer da je kraljica htjela učiniti dobro djelo, mogla je spasiti i majku od njezinih otmičara, a ne samo dijete. S druge strane, u njezinoj zemlji nije bilo muškaraca, već deset tisuća

žena, djeвица,¹ pa je zapravo otela muško dijete čija je jedina životna svrha kasnije u romanu bila otkriti vlastiti identitet i pripadnost. Otmica djece pripada poganskom apolonijском kultu: žena obožava muško dijete, ali ne odraslog muškarca. Dijete je dokaz njezine božanstvenosti jer postajanje muškarcem ovisi o njezinoj brizi (Graves 2011: 119f). Sugerirano je i da bi originalni odnos Gospe od Jezera s Lanzeletom mogao biti ljubavni (Perez 2014: 82), a na temelju *Diu Crône* (oko 1230.), dugog arturijanskog pjesničkog djela na srednjovisokonjemačkom jeziku, koje je napisao Heinrich von dem Türlin. U epizodi iz *Diu Crône*, Kai zadirkuje Lancelota: „*daz ir die gotinne, / verkurt an ir minne, / diu iu zôch in dem sê*” („odrekao si se ljubavi božice koja te podigla na otoku u moru”).² Međutim, u ovom radu smatra se da ju je Lanzelet napustio kad je odrastao jer je, za razliku od njezina rođenoga sina Mabuza, sposoban mladi vitez, dok je potonji kukavica kojeg je njegova majka trebala stalno štiti čarolijama.³ To ide u prilog ideji o interpretaciji ove scene kao one vezane uz apolonijски kult, žena koja stalnom brigom i uplitanjem onemogućuje sinu da samostalno rješava vlastite probleme te umjesto zrelog muškarca stvara emocionalno nesposobno dijete. Ta kraljica također nema poznato ime, već se samo naglašava da je mudra morska vila, bolja kraljica od drugih,⁴ što doprinosi njezinoj misterioznosti, gdje se može pretpostaviti da je to Morgan le Fay upravo zbog prethodno spomenutih elemenata. I ne samo to, u njezinoj zemlji vlada vječno proljeće,⁵ što je magija koja štiti Avalon Morgane le Fay, čineći ga zemljom vječne mladosti (Graves 2011: 156). Morgan le Fay u arturijanskoj tradiciji često je prikazana kao božica i čarobnica, što je povezuje s drevnim arhetipom Majke-božice. Uz nju se pojavljuje i Dijana iz šume, božica lova s osobinama klasične Diane, te Djeva od Jezera, koja u *Diu Crône* nosi ime Giramphiel, a ima iste karakteristike – lovkinja, čarobnica, i izričito je nazvana božicom. Sve tri figure – Morgana, Dijana i Djeva – dijele mi-

¹ „Dô kom ein merfeine/ mit eim dunst als ein wint./ siu nam der künigîn daz kint/ und fuort ez mit ir in ir lant./ daz sâhen di vînde zehant./ di vrouwen si geviengen./ in di burc si wider giengen/ mit blutigien swerten/ und tâten, swes si gerten./ Ist ez iu liep an dirr stunt./ sô tuon ich iu vil schiere kunt./ war daz kint ist bekomen./ ez hât ein vrouwe genomen./ ein wîsiu merminne./ diu was ein küniginne/ baz danne alle, di nuo sint./ Sîu hete zehen tûsint/ vrouwen in ir lande./ der keiniu bekande/ man noch mannes gezoc.” *Lanzelet* 180–199.

² *Die Krone* 24517–24520.

³ „dirr zage als unguot./ der was der merfeine kint./ diu unsern ritter an den sint/ fuort in daz schœne lant./ dâ er wuohs und dâ er genâde vant/ von maniger vrouwen gemeit./ der merfeine waz daz ge-seit./ ê si den sun gebære./ daz er immer ein zage wære./ durch daz sô vleiz siu sich/ umb daz kastel wunderlich./ daz ez ir sune wære vor./ daz lant was sîn urbor./ ir sun was Mâbûz genant.” *Lanzelet* 3564–3577.

⁴ „ez hât ein vrouwe genomen./ ein wîsiu merminne./ diu was ein küniginne/ baz danne alle, di nuo sint.” *Lanzelet* 192–195.

⁵ „ich ensage iu für wâr./ ir lant was über allez jâr/ also miten meien gebluot.” *Lanzelet* 203–205.

tološke korijene i simboliziraju moćne ženske sile povezane s prirodom, magijom i božanskim majčinstvom (Darrah 1997: 68). Osim toga, kada Lanzelet odraste i krene na avanturu u potrazi za vlastitim identitetom i svrhom, kraljica mu daje konja za putovanje i on s vremenom postaje nepobjediv.⁶ Tako ju se može identificirati kao Morganu ili Morrígan, tj. Veliku Kraljicu, u *Lanzeletu* nazvanu „najvećom od svih”,⁷ koja je mogla biti prepoznata po tome što je uvijek poklanjala konja na dar. To ima veze s poganskim mitovima: mitom o Demetri koja je imala sina konja i jela djecu, što opet ima veze s mitom o Leucippe iz Orcomene, koja je zajedno sa svojim dvjema sestrama poludjela i pojela svog sina Ippasa (ždrijebe), ili s mitom iz Pausanije, prema kojem je Rhea, kada je rodila Posejdon, dala svom ljubavniku Kronu da pojede ždrijebe umjesto djeteta, a Posejdon je poslan u Arkadiju na liječenje. Morgana le Fay ili Morrígan ili Velika Kraljica u 2. stoljeću bila je među hereticima identificirana kao Marija Magdalena, a bila je dio drevne trostruke božice: Kopti su ujedinili tri Marije, svjedokinje raspeća, u jednu figuru, gdje Mariju Kleofinu predstavlja Blodeuwedd, Djevicu predstavlja Arianrhod, a Mariju Magdalenu predstavlja Morgan le Fay (Graves 2011: 164). Ovo postaje važnom informacijom za tumačenje Morgane kod Hartmanna od Aue u njegovim kanonskim djelima srednjovisokonje-mačke književnosti, *Iweinu* i *Erecku*.

2.1. IRONIZIRANJE I DEGRADACIJA TRIPARTITNE BOŽICE

Kasnije je Morgana uključena u obitelj kralja Artura, prikazana ne samo kao rođakinja neodređenog odnosa s Arturom već i kao njegova sestra, kao i u Hartmannovu *Erecku*. Kritičari su skloni pretpostaviti da je Morganin lik svjesno omalovažen kako se arturijanska tradicija razvijala, te da su autori romana tijekom vremena mijenjali njezinu izvorno blagu ulogu kao nadnaravne iscjeliteljice u ulogu zle žene zavodnice koja prikazuje sve urođene slabosti žene kako ju definira srednjovjekovna antifeministička tradicija (Sharpe 1998). Na primjer, u Hartmannovu *Iweinu*, nakon što Iwein poludi, izliječen je od svoje ludosti Morganinim pomastima, namazanima po cijelom tijelu. Također je zanimljivo da je sluškinja morala lagati koliko je Morganine pomasti dobivene od svoje gospodarice iskoristila kako bi pomogla

⁶ „Dô diu künigîn daz bevant./ daz er gerne rûmte daz lant/ durch niht wan umb êre./ dô gewan im diu vrouwe hêre/ ein vil zierlichez marc./ daz was rosch und starc./ dar ûf er moht ervolgen./ sweme er was erbolgen.” *Lanzelet* 349–356.

⁷ „diu was ein küniginne/ baz danne alle, di nuo sint.” *Lanzelet* 194–195.

Iweinu.⁸ Rečeno djelomično odgovara gore spomenutoj ideji da je Morgana prešla iz nadnaravne žene liječnice koja smišlja čarobnu pomast, do žene koja više ne želi pomoći ili želi pomoći samo određenim ljudima od kojih ima koristi,⁹ a ne svima koji trebaju pomoć. Istodobno, spomenuta snažna drevna ideja o nedjeljivoj trojci prisutna je, ali jako promijenjena. Tri žene pomažu Iweinu: Morgana, koja je napravila čarobnu mast, gospodarica koja je u posjedu masti i bira komu će s njome pomoći i neposlušna služavka koja pretjeruje u korištenju masti i na kraju praznu posudu baca u rijeku u strahu od gospodaričinih prijekora o količini korištene masti te smišlja vještu laž o gubitku posude.¹⁰ Kod Hartmanna, naime, radi se o ironičnoj degradaciji. Od trostruke božice, preko trostruke muze i povratku u Arkadiju i na Helikon s čarobnim travama, do koristoljubive gospodarice i nesmotrene, ali predane služavke. Evo kako: kult muza na Helikonu bavio se magičnim ritualima blagoslova i prokletstva, a sam Helikon bio je poznat po ljekovitim biljkama koje su se koristile za jačanje čarolija, a biljke s Helikona posebno su bile poznate po liječenju ludila. Muze su nazivali Helikonskim djevicama, ali i vješticama jer su obožavale Hekatu, tj. trostruku božicu (Graves 2011: 442f). Čini se da se Hartmann oslanja na upravo ovu tradiciju kada u *Iweinu* opisuje Morgan le Fay kao dobru, jer pravi lijek za ludost, ali i njezinu nasljednicu kao koristoljubivu, jer ne pomaže svima kojima je pomoć potrebna, a pomast se mora ukrasti od nje kako bi izliječila Iweina, do služavke koja mast nesmotreno koristi i na kraju baca. Od tripartitne božice, odnosno jednog njezina dijela, Morgane, moćne čarobnice, iscjeliteljice i Velike Kraljice, odnosno Morrígan, kod Hartmanna je ostala samo sjena, prazna posuda bačena u rijeku. U kontekstu konstelacija među likovima, Iweina je izliječila neposlušnost, ljudska briga i požrtvovnost služavke prema potrebitom, a ne čudotvorna Morganina mast, što otkriva dodatnu ironiju ove Hartmannove scene.

2.2. IRONIZIRANJE I DEGRADACIJA MAGIJE I MORGAN LE FAY

Kao što primjećuje Kenneth Hodges, Morganin ugled ima tendenciju degeneracije iz jednog romana u drugi (Hodges 2002), dok Zoë Enstone (2011) ukazuje na veliki

⁸ „Diu vrouwe was des trôstes vrô./ si sprach ‘und ist der suht also/ daz si von dem hirne gât./ der tuon ich im vil guoten rât./ wand ich noch einer salben hân./ die dâ Feimorgân/ machte mit ir selber hant./ dâ ist ez umbe sô gewant/ daz niemen hirmsühte lite./ wurd er bestrichen dâ mite./ erne wurde dâ zestunt/ wol varende und gesunt.’” *Iwein* 3419–3430.

⁹ „ob er von uns wirt gesunt./ mir ist sîn manheit wol kunt./ wirt er des lîbes gereit./ er hât in schiere hin geleit./ und sult ir ouch vor im genesen./ daz muoz mit sîner helfe wesen.’” *Diu vrouwe was des trôstes vrô.* *Iwein* 3413–3419.

¹⁰ „Diu vrouwe ouch des niht vergaz/ sîne wolde wizen daz/ wâ ir salbe waere./ mit einem lûgemaere/ beredte sich diu wîse maget.’” *Iwein* 3655–3659.

afektivni ponor između lijepe mlade vile, pune slatkoće na početku engleske arturijske književnosti, i Arturove lukave, stare suparnice i tajne neprijateljice u kasnijoj srednjovjekovnoj tradiciji. To uključuje prijelaz od božice do vještice, od medicinske sestre do zavodnice. Različiti razlozi predloženi su za ovaj opaženi pad. Maureen Fries ističe zlo koje će okaljati njezin lik od trinaestog stoljeća nadalje i sugerira da pad njezine moralne naravi, njezinih magičnih moći i čak njezine ljepote koincidira s virulentnim rastom mržnje prema ženama u religijskom i laičkom društvu i u svim vrstama književnosti koju povjesničari dokumentiraju kao značajku kasnog srednjeg vijeka (1994). Charlotte Spivack tvrdi da demonizacija Morgane počinje s francuskim romanima, sugerirajući da je to djelomično povezano s njezinom početnom ulogom iscjeliteljice jer su u kršćanskom okruženju umjetnosti liječenja ljekovitim biljem i drugim prirodnim lijekovima u srednjem vijeku i ranom renesansnom razdoblju bile povezane sa starijim ženama koje su bile optuživane za vještičarenje (Spivack 1992: 19). Dok je u *Lanzeletu* morska vila prikazana najprije kao mudra najveća kraljica,¹¹ kasnije se u tekstu jasno naglašava da se jedino s veličanstvenom Morganom, sad nazvanom imenom Fêmuturgâne, iz velških tekstova, „nach dem welschen Buch”, može usporediti kći čarobnjaka Malduca: lijepa, časna, zgodna, ponosna i, pametna, jer je iščitala svu mudrost iz knjiga.¹² Slično je tako u *Vulgate Lancelotu* Morgana jedna od rijetkih žena koje se nazivaju vilama, no taj se naziv uvijek dodatno pojašnjava kako bi se racionalizirala njezina moć. Prikazana je kao učenica koja je vlastitim znanjem stekla čarobne sposobnosti, čime zauzima složen položaj između smrtnice i nadnaravnog bića. Njezin lik odražava srednjovjekovnu nesigurnost u vezi s pojmom „vile” i ženske moći, koja se pokušava objasniti, ali ostaje dvosmislena i neuhvatljiva (Harf-Lancner 2015: 143f). U *Iweinu* se naglašava samo da je svojim vlastitim rukama napravila iscjeljujuću pomadu, nije poznato je li ona lijepa i mlada ili stara i ružna vještica.¹³ Dakle, degradacija i ironija je očita: Morgana je ili izolirana na otoku usred mora, gdje pronalazi svoju svrhu u otimanju dječaka ili odgoju mladih muškaraca u slabiće, ili su o njezinoj slavi, ljepoti, moćima i znanjima ostale tek samo priče i ironično, pokoja pomada. Spomenuto je da mudrost dolazi iz knjiga, a ne od magije.

¹¹ „ez hât ein vrouwe genomen./ ein wîsiu merminne./ diu was ein küniginne/ baz danne alle, di nuo sint.” *Lanzelet* 192–195.

¹² „**M**om nâch des küniges ger./ dô reit über di brücke her./ als ez vruo was ertaget./ des wirtes tohter, ein scheniu maget./ diu hübsch was und êrbære./ siu fuort einen sperwære./ von maniger müze wol getân./ man sach ir pferit schöne gân./ **M**it dem selben stoltzen kinde/ liefen zwêne winde./ wan siu durch baniken ûz reit./ als uns daz welsche buoch seit./ sô endorft siu niht wîser wesen./ wan siu hât gelesen/ diu buoch von allem liste./ dâ von siu wunder wiste./ âne Fêmuturgânen di rîchen./ sô enkunde sich ir gelichen/ dehein wîp, von der ich ie vernam.” *Lanzelet* 7169–7187.

¹³ „die dâ Feimorgân/ machte mit ir selber hant.” *Iwein* 3423.

Da se radi o magiji, Morgana bi bila još tu, a ne samo u pričama iz prošlosti, čime se degradira i magija i Morgana.

2.3. *MEDICINA – MAGIJA*

U Hartmannovu *Erecku*, pak, ona je prikazana kao Arturova pokojna sestra, božica, s ogromnim znanjem nepoznatog izvora koje je nestalo s njom. Prikazana je kao čudotvorna žena s velikim magičnim moćima koja je mogla letjeti oko zemlje, bila je ujedinjena s elementima vode, zraka, vatre, mogla je mijenjati oblike ljudi i životinja, nije bila u skladu s Bogom, imala je rođake u paklu, ali je vladala vragom i zmajevima, znala je sve o biljkama i njihovim učincima te je mogla oživjeti mrtve, pretvoriti glupe u pametne ili lude u zdrave. Prakticirala je vještičarenje na nekršćanski način. Hartmann stoga stvara kombinaciju božice i vještice, ali ne i njezina opadanja, već žaljenja zbog nestanka moći i znanja koje je, „nažalost”, nestalo s njom, a ono što je od nje ostalo jest čudotvoran lijek koji sad kraljica Guinevere koristi kako bi do savršenstva izliječila Erecka.¹⁴ Hiperbolirani ekskurs o Famurgani sadrži Hartmannovu ironično prikrivenu poetološku izjavu koja cilja na umanjivanje važnosti vjere u

¹⁴ „der es gerne vernäme,/ von wannen ditz phlaster käme?/ das hette Famurgan,/des kuniges Schwester, da verlan/ lang darvor, da si erstarb./ was starcher liste an Ir verdarb/ von frembden sinnen!/ Si was | ein götinen./ Man mag die wunder nit gesagen/ von Ir, man mus Ir mer verdagen,/ der dieselb frau phlag./ doch so ich maiste mag,/ so sag ich, was si kunde,/ wenn si begünde/ augen Ir zauberlist:/ so het si in kurtzer frist/ die welt umbfam da/ und kam wider sa./ ich waiss nit, wer si es lert:/ ee ich die umbkerte/ oder zügeschlüege die pra,/ so füer si hin und schin doch sa./ Si lebete ir vil werde:/ im luften als auf der erde/ mochte si zu rue schweben,/ auf dem wage und daründter leben./ auch was Ir das unteure:/ si wonte in dem feure/ also sanft als auf dem taue./ ditz kunde die fraue./ und so si des began,/ so machte si den man/ Ze vogel oder ze tiere./ darnach gab si im schiere/ wider sein geschäft./ si kunde doch zaubers die kraft./ Si lebete vast wider got,/ wann es wartete Ir gepot/ das gefügl zu dem wilde/ an walde und an gevilde./ und daz mich daz maiste –/ die ubeln geiste,/ die da tiefn sint genant,/ die waren alle under Ir handt./ si mochte wunder machen,/ wann Ir müsten die trachen/ von den luften bringen/ steure zu Irn dingen,/ die vische/ von dem wage./ auch het si mage/ tief in der helle:/ der teuffl was Ir geselle./ der sant Ir steure/ auch aus dem feure,/ wievil si des wolte,/ und was si haben solte/ von erdriche,/ des nam si im angstliche/ alles selb genüg./ die erde dhain wurtzen trüg./ Ir ware Ir craft erkannt/ als mir mein selbs handt./ Seit daz sibilla erstarb/ und Ericto verdarb./ von der uns Lucanus zalt,/ daz Ir zäuberlich gewalt,/ wem si wolte, gepot./ der davor was lang todt./ daz er erstünd wol gesünt./ von der ich euch hie zestünd/ nu nicht mer sagen wil./ wann es wurde ze vil./ – Si gewan das erdrich./ das wisset warlich./ von zauberlichen sinne –/ nie besser maisterinne/ was dann Famurgan./ von der ich euch gesaget han./ wann da were er nicht weiser man./ wer im wolte daran/ nemen gros laster:/ auch si ein phlaster/ für In gebrüefen kunde./ Ja wann man nindert funde./ wie sere man si wolte ersüchen./ die craft aus Artztpüchen./ so kreftigkliche liste./ die si wider criste/ üebete, so des begerte Ir müt./ dasselb phlaster machet si güt/ von allem Irem sinne./ damit die küninginne/ Erecken die wüندن verpant.” *Ereck* 6140–6232.

čuda. Naime, Ereckovo ozdravljenje rezultat je dobre medicinske i ljudske njege – bez magije. Činjenice iznesene u romanu otkrivaju da Famurganina mast uz kontinuiranu primjenu unutar razumnog vremenskog razdoblja može sigurno imati dobar ljekoviti učinak, ali očito ne može činiti čuda (Niesner 2008: 153).

2.4. MEDEJA – KIRKA – MORGAN LE FAY

Doista postoji velika razlika u načinu na koji je prikazana u različitim tekstovima, pa tako i u srednjovisokonjemačkima, a nekoliko romana postavlja ju u izravan konflikt s njezinom početnom ulogom u Geoffreyjevu *Vita Merlini*. Mnogi kritičari različitih disciplina, uključujući folkloristiku i keltske studije, pokušali su objasniti ovu razliku u smislu utjecaja ostataka njezina izvornog izvora ili izvora u ranijoj literaturi. Kao što Fanni Bogdanow ističe, za folkloriste nije bilo transformacije, jer, prema njihovu mišljenju, Morganine uloge u arturijanskim romanima sve odražavaju njezine ranije uloge u usmenoj tradiciji i keltskoj literaturi (Bogdanow 1969). Pišući u odgovoru na početnu tvrdnju Ferdinanda Lota da je Morgan izvorno keltska morska vila, Lucy Allen Paton bila je prva arturijanska kritičarka koja je povezala Morganu s jednom od najstrašnijih i najtajanstvenijih figura u ranoj irskoj literaturi, Morrigan. Paton ističe da se Morriganin ambivalentan stav prema Cú Chulainnu, heroju ulsterskog ciklusa irske mitopoetske naracije, čini kao da odražava Morganin konfliktan odnos s Arturom. Morrigan, a slijedom toga i Morgana le Fay, prikazana je kao velška vila-morska vila, odnosno neka vrsta vodenog božanstva, a kao takva pojavljuje se i u srednjovisokonjemačkom *Lanzeletu*, kao što je već gore spomenuto. Nastavljajući svoje istraživanje na ono Lucy Allen Paton, ključni članak R. S. Loomisa istražio je elemente njezina lika u različitim figurama iz irskih i velških tekstova, koji su utjecali na generacije kritičara, željnih naglasiti pogansku, keltsku teoriju porijekla za ovu velšku vilu, a taj utjecaj još uvijek snažno djeluje na popularna shvaćanja Morgane do danas (Loomis 1945). Myra Olstead (1967) i Carolyne Larrington (2006) uočile su korelacije između Morgane i vještica Medeje i Kirke, identificirajući posebne elemente i scene koje se čine izvedenima iz klasične tradicije. Osim toga, Maureen Fries ističe da Geoffreyjev koncept Morgane ima izražene sličnosti s figurama poput Boetijeve Dame Filozofije i drugih alegorijskih žena koje su postojale od Prudencija naovamo (Fries 1994: 15), a doista, drugi kritičari su primijetili da kasnija prikazivanja Morgane također koriste opsežnu zbirku apstraktnih personifikacija korištenih u srednjovjekovnoj alegorijskoj ili egzegetske tradiciji. Analiza tih mogućih izvora pokazuje da ih se ne treba smatrati izoliranim, jer klasična tradicija nije samo hranila alegorijsku ili egzegetske tradiciju na latinskom jeziku, već i mitopoetske narative zabilježene na narodnom jeziku i u

Irskoj i u Walesu. Također treba uzeti u obzir prijenos tih tekstova. Postoje brojni dokazi koji upućuju na to da su i Medeja i Kirka bile dobro poznate figure tijekom srednjeg vijeka, a alegorijska ili egzegetska tradicija sastavni je dio srednjovjekovne književnosti. Međutim, izravan utjecaj irskih i velških narodnih tekstova ipak je znatno kontroverzniji (Russel 2005). U Hartmannovu se prikazu Morgana, slično kao i Kirka, prvi put jasno prikazuje kao božica – što je rijetkost (jedan od četiri takva prikaza) u njezinoj književnoj povijesti. To označava važan trenutak u Morganinoj karakterizaciji: Hartmann ju prikazuje kao ženu koja ne samo da stoji izvan okvira kršćanske tradicije već joj se i svjesno protivi, odražavajući napetosti religijskog prijelaza u njemačkom visokom srednjovjekovlju (Lambert 2015: 97).

2.5. *MORGANA LE FAY – MEDB*

Naime, većina sačuvanih rukopisa irskih i velških tekstova nastali su nakon prvih pojava Morgane. Iako ovi rukopisi čuvaju materijal koji datira iz ranog irskog razdoblja, bilježeći tekstove izvorno zapisane na staroirskom, neki kritičari teško prihvaćaju Loomisove tvrdnje o nepokidanoj usmenoj tradiciji koja seže do sumraka keltskih bogova i božica. Ideju da ta usmena tradicija osigurava prijenos ranih irskih tekstova iz Irske u Wales, Britaniju, a potom u Francusku, gdje postaju osnova za prvu generaciju pisaca romana (Loomis 1959), smatraju problematičnom, jer ne postoje čvrsti povijesni dokazi koji bi potkrijepili ovu tvrdnju. Naime, detaljna analiza navodnih izvora za lik Morgane u irskim i velškim tekstovima pokazuje da postoji samo površinska sličnost, u najboljem slučaju. Loomis, kao i neki kritičari prije njega (Brown i Paton), skloni su brisanju razlika između pojedinih ženskih likova u srednjovjekovnoj arturijanskoj tradiciji i njihovih navodnih irskih i velških izvora, kako bi ojačali svoj argument (Nitze 1904: 83f). Međutim, postoji dokaz da irski i velški narativi imaju ulogu u oblikovanju osnove za arturijanske romane općenito. Naime, komparativna studija između razvoja Morgane i lika Medb kroz odabrane tekstove starog, srednjeg i ranog modernog irskog razdoblja pokazuje da su pisci u Irskoj, Britaniji i na kontinentu očigledno koristili analogne teme i motive. Postoji niz analogija između arturijanske tradicije i rane irske i velške narodne književnosti u pogledu općih karakteristika i niti narativa, što otvara mogućnost određenog utjecaja na oblikovanje i kasniji razvoj Morganina lika. Međutim, postoji malo opravdanja za identificiranje jednog pojedinog lika, poput Morrigan, kao *fons et origo* Morgane, unatoč dijeljenju dvostruke prirode koja spaja aspekte plodnosti i agresije, povezanosti s magijom i sklonosti mijenjanja oblika (Gulermovich 1992: 184; Hebert 2013), ili za spajanje niza različitih likova kako bi se stvorio arhetipski kompozit na način Loomisa i nekoliko suvremenih kritičara (Tracy 2007: 35, 41).

2.6. ČAROBNI PLAŠT

Međutim, Hartmannova Famurgan u *Erecku* doista ima dijelove koji se mogu prepoznati kod Morrigan, poput mijenjanja ljudskih i životinjskih oblika, magičnih moći te dvostruke prirode božice i vještice, i one koja se kreće između svjetova živih i mrtvih, dobra i zla. Spominjući i Lukanove Sibilu i Ericos,¹⁵ Hartmann ukazuje na rimski izvor i vjerojatno na kumansku Sibilu koja je prizivala duhove mrtvih i prokovala pijenjem krvi. Međutim, kao što se vidjelo, Hartmann prikazuje Morgana i kao toliko nadmoćnu da bi njegova Morgana doista mogla označavati i Kraljicu svih vila – Medb, ili Mab (Graves 2011: 120, 296, 267). Sve to potvrđuje ideju da nije moguće identificirati jedan lik, poput Morrigan, kao izvor za književnu sliku Morgane, već treba uzeti u obzir i, na primjer, Hartmannove poticaje koje je naveo u svom djelu.

Štoviše, postoje značajne točke podudarnosti između Morgane i njezinih dviju klasičnih prethodnica. Kao što će se vidjeti, njezin dar haljine koja ubija nositelja, pronađene u Post-Vulgata *Suite du Merlin* i kod Sir Thomasa Maloryja, odražava Medejin smrtonosni dar u Senekinoj *Medeji*, Euripidovoj *Medeji* i Higinovim *Fabulae* (Enstone 2011: 11).

U Zatzikhovenovu *Lanzeletu* i Hartmannovu *Erecku*, Medejin haljina postaje haljina morske vile u koju je utkano crno magijsko umijeće, vile koja je otela Lanzeleta, no haljina ne donosi smrt, već otkriva nevjeru dama prema njihovim vitezovima.¹⁶ Srednjovisokonjemački autori transformiraju Medejin smrtonosni začarani dar čime ukazuje na to da bi morska vila u njemačkim arturijanskim romanima zapravo mogla biti Morgana, ali Morgana nije ta koja donosi smrt, već ona koja svojom magijom donosi zlo i nemir među Arturove vitezove i na njegov dvor. To se može prepoznati kao Morganin način otkrivanja nepoštenja dvorskih dama kojima ona ne pripada i kao neku vrstu Kirkinе osvete nad muškim dvorskim plemićima Arturova dvora.¹⁷ Može

¹⁵ „Seit daz sibilla erstarb/ und Erico verdarb./ von der uns Lucanus zalt./ daz Ir zaüberlich gewalt./ wem si wolte, gepot./ der davor was lang todt./ daz er erstünd wol gesünt./ von der ich euch hie zestünd/ nu nicht mer sagen wil./ wann es wurde ze vil.“ *Ereck* 6202–6211.

¹⁶ „geworht mit fremeder spæhe./ dar ûz nam diu maget sân/ einen mantel wunderlich getân./ der wuohs in allan gâhen./ daz siz an sâhen./ er wart lanc und breit./ für wâr sî iu daz geseit./ daz alle diu varwe dran erschein./ die eht menschen dhein/ ie gesach oder erkande./ an disem fremeden gewande/ was geworht allerslahte/ mit wîbes handen ahte./ tier, vogel, merwunder./ swaz ûf der erde oder drunder/ und zwischen himel und erde ist erkant./ daz eht mit namen ist genant./ daz stuont dran, als lebte./ sô ez iezuo hie swebte./ sô ruct iz aber fürbaz./ ein zouberlist geschuof daz/ von nigromanzie.“ *Lanzelet* 5810–5831.

¹⁷ „wann In ein fein durch frauen neid/ worchte vor der hochzeit./ „die fein worchte den phelle/ so getane weis, daz Er welle./ Welhe frau den mantl trait./ hat Si mit kainer valschait/ Zu Ir manne missetan./ der stet der Mantl zwerchs an./ dasselb Er den frauen tût./ die mit werche oder mit mût/ Irn man gefelschet hat./ der Mantl Ir minder rechte stat./ Er sei ze kurtze oder ze lang:/ sünst | meldet Er valsche minne kranckh.“/ Do Er hette beschaiden./ wie Er under baiden/ nach valscher minne gezame und wie ungenäme/ Er zu tragen wære./ der valber mût päre/ unstäte an der minne.“ *Ereck* 585–605.

se vidjeti da njemački arturijanski roman nastavlja tradiciju prikaza Medeje i Kirke kroz karakterizaciju Morgane, ali u blažoj verziji. Lanzeletova draga, Iblis, otkriva se kroz Morganinu haljinu kao jedina čestita. Plašt ju liječi od tuge i nesreće koju je osjećala dok Lanzelet nije bio u njezinoj blizini.¹⁸ U njemačkom arturijanskom romanu Morgana nije potpuno zla, već selektivno pomaže ili se osvećuje. Pomaže Lanzeletu, svom otetom sinu, čarolijama na način apolonijuskog kulta, a na temelju svoje proaktivnosti prema onesposobljavanju muškaraca. Ironija je to koja se odnosi na nesposobne i nezrele muškarce koji se pouzdaju u magiju umjesto u svoje vlastite snage, ne znaju prepoznati plemenitu i čestitu ženu, a žene zbog društvenih ograničenja uz takve muškarce pate.

2.7. VRAG(OVI)

Morganina osveta protiv ženske suparnice u *Vulgata Lancelotu* i kod Maloryja također podsjeća na Kirkinu kaznu prema Skilli, koja se nalazi u Ovidijevim *Metamorfozama* i Servijevu komentaru na Vergilija. S obzirom na to da su se Medeja i Kirka pojavile u tekstovima koji su bili osnovni dio školskog kurikulumu, njihova je vjerojatnost da su utjecale na razvoj Morgane znatno veća. Međutim, ovaj utjecaj možda nije bio jednostran: opis Morgane u *Vita Merlini* Geoffreyja od Monmoutha zapanjujuće je sličan opisu Medeje u *Roman de Troie*, ali *Vita Merlini* prethodila je vremenski djelu *Roman de Troie*, iako se ne može definitivno identificirati kao izvor za njega. Čini se stoga vjerojatnim da su ti autori, kao i mnogi kasniji pisci koji su pisali o Medeji, Kirki i Morgani, koristili opća mjesta koja su se ticala magičnih žena. Naime, prikazi Medeje podjednako su promjenjivi kao i prikazi Morgane, koju srednjovjekovni autori ne prikazuju uvijek u negativnom svjetlu. Istraživanje Morgane također pokazuje da, u nekim tekstovima, njezin prikaz može imati alegorijsku ili egzegetičku dimenziju, osobito u Lancelotovu snu u Post-Vulgata *Queste* u kojem se ona pojavljuje kao vođa skupine đavola i šalje ih za Lancelotom. Slična Morganina karakteristika kao vladarice vruga se pojavljuje i u srednjovisokonjemačkom *Erecku*.¹⁹ Međutim, utjecaj alegorijske ili egzegetičke tradicije teško je kvantificirati, jer se čini malo vjerojatnim da je lik Morgane crpljen iz jednog jedinog izvora (Enstone 2011: 12). Zapravo, mogu se prepoznati klasični, alegorijski, irski i velški elementi u

¹⁸ „wan daz diu merminne wîs/ si êrte durch ir âmîs./ Der mantel het noch einen site:/ swer in truoc, daz er vermite/ jâmer und senedez klagen.“ *Lanzelet* 6195–6199.

¹⁹ „die ubeln geiste./ die da tiefln sint genant./ die waren alle under Ir handt.“ *Ereck* 6181–6183; ili „auch het si mage/ tief in der helle:/ der teufl was Ir geselle./ der sant Ir steure/ auch aus dem feure./ wievil si des wolte.“ *Ereck* 6190–6194.

Morganinu liku, ali je vjerojatno da nijedan od tih elemenata samostalno ne ukazuje na konačni izvor za Morganu. Umjesto toga, različiti autori koji su prikazivali njezin lik gradili su svoj prikaz na kombinaciji prethodnih izvora, utemeljenih na specifičnim utjecajima na njih. Nadalje, iako neki autori tvrde da postoji malo tekstualnih dokaza koji sugeriraju da se Morganu može tretirati kao arhetipski prikaz tripartitne božice (Tracy 2007: 32), u njemačkim arturijanskim romanima, vidjelo se, postoji dokaz za mogućnost da ju se može tretirati kao tripartitnu božicu, ali u obliku koji pokazuje njezino postupno umanjivanje odnosno mijenjanje književne slike kroz ironiziranje i degradaciju.

2.8. ČUDOVIŠNOST – ŽENSTVENOST

Za razvoj lika Morgane kroz francuske tekstove koji su utjecali na srednjengleske arturijanske romane, valja reći i to da se Morgana ne pojavljuje isključivo u arturijanskim tekstovima, a njezin se lik drastično razlikuje čak i unutar same arturijanske tradicije. Tako, dok je u kasnijim srednjovjekovnim engleskim tekstovima poput romana *Sir Gawain i Zeleni vitez* i Maloryjevu djelu *Morte D'Arthur* prikazana kao inherentno zla i ružna, u skladu s francuskim tekstovima poput proznog *Tristana* i Post-Vulgate *Suite du Merlin*, u talijanskoj arturijanskoj tradiciji ona se rijetko prikazuje pod zloslutnim ili barem dvosmislenim aspektom koji nosi za engleske čitatelje. Češće je vezana za ljepotu (Gardner 1930: 35). Međutim, razvoj njezina lika u francuskoj arturijanskoj tradiciji uvelike objašnjava zlu figuru koja se pojavljuje u nekim kasnijim engleskim tekstovima. Od Vulgata *Lancelota* nadalje, Morgana je općenito postavljena u suprotnost s glavnim muškim protagonistom teksta: Lancelotom u *Lancelotu*, Arturom u Post-Vulgata *Suite du Merlin*, Tristanom u proznom *Tristanu* i Aleksandrom u *Alixandre l'Orphelin*. Bogdanow je primijetila da se njezin lik, kako je predstavljen u romanima iz trinaestog stoljeća, ne može povezati s jednim zajedničkim obrascem (Bogdanow 1969: 124). Detaljno proučavanje dostupnog materijala sugerira da je lik Morgane dosljedno razvijan od jednog romana do drugog i da je njegov razvoj uglavnom bio određen kontekstom i strukturom svakog romana. Ova se izjava u određenoj mjeri može primijeniti na opće pojavljivanje Morgane. Stoga, detaljna je analiza mogućih izvora važna za određivanje njezina lika u francuskim tekstovima i onim engleskim tekstovima koji se oslanjaju na njih. U proznom *Tristanu*, na primjer, autor koristi lik Morgane kako bi integrirao Tristana u arturijanski svijet i izjednačio ga s Lancelotom. Baš kao što je ona zakleti neprijatelj Lancelota, također postaje neprijatelj Tristanu. Međutim, pjesnik *Gawaina* čini njezinu poziciju u tekstu ambivalentnijom. On je pod utjecajem specifičnih dijelova Lancelota, ali

stavlja Morganu u potpuno novu ulogu. Crpi iz njezina prikaza u tradiciji francuskog romana, dok istovremeno uključuje vlastito oblikovanje njezina lika unutar složenog narativnog okvira koji je stvorio. Malory, pak, svojoj publici predstavlja najozloglašenu književnu inkarnaciju Morgane od svih, pri čemu prerađuje svoje francuske izvore na način koji, izgleda, ukazuje na sve veći društveni trend osude i klevetanja moćnih, obrazovanih žena (Enstone 2011: 13–15).

2.9. FAMURGANA – FEMURGANA

Što se tiče srednjovisokonjemačkih arturijanskih romana Hartmanna od Aue *Ereck* i *Iwein*, kao i *Lanzeleta* Ulricha od Zatzikhovena u 12. stoljeću, vidi se da njihovi opisi Morganina lika, Femurgane kod Hartmanna i Famurgane kod Ulricha, imaju poticaj u klasičnom svijetu i ritualnom poganskom krajoliku. Važno je uočiti da kod njih ne postoji prikaz samo „dobre Morgane” kao što je to slučaj kod Geoffreyja od Monmoutha i Chrétiena de Troyesa odnosno samo prikaz „loše Morgane” kako je ona prikazana u Vulgata *Lancelotu* i djelu Sir Thomasa Maloryja *Morte D'Arthur*, već taj prikaz nosi karakteristike i dobrog i zloga, ali je ona uvijek prekrasna, moćna i veličanstvena kao u talijanskoj arturijanskoj tradiciji.²⁰ Kod njih Morgana ne pokazuje negativne karakteristike koje kritičari povezuju s njezinim kasnijim pojavama poput požude i mržnje prema čestitom čovjeku koji ju odbija kao što je to slučaj u *Roman de Troie*, ali je osvetoljubiva prema muškarcima tako da razotkriva njihove izabranice kao nečasne, a kako bi, u skladu s njezinom svrhom u apolonijskom kultu, pomogla svom sinu u odnosu na druge muškarce.²¹ Svi su prikazi hiperbolizirani što ukazuje na ironiziranje povjerenja u korištenje magije u medicini i međuljudskim odnosima. Pokušaji marginaliziranja Morgane le Fay prisutni su, ali njezino imenovanje i prisutnost kao čarobne žene potvrđuju njezinu neraskidivu moć. Morgan nije tek pasivna figura, već utjelovljuje prijetnju i mogućnost obnove unutar muškog viteškog sustava. Unatoč pokušajima da se redefinira ili potisne, ona ostaje simbol ženske snage koja izmiče potpunoj kontroli. Njezin lik pokazuje da žene, iako formalno isključene iz političke moći, ostaju ključne u narativnom i simboličkom poretku arturijanske legende (Fisher 2015: 90–92). Ukazuje se i na to da je Morgana u srednjovisokonjemačkim tekstovima utjelovila književne brige svoga razdoblja u vezi magije i medicine, ali je njezin lik i prikaz međuljudskih odnosa u kojima je Morgana sudjelovala imao funkciju kojom autori prkose društvenim i rodnim očekivanjima u srednjovisokonjemačkom

²⁰ V. Fn 11 i 13.

²¹ V. Fn 15.

društvu, pri čemu ukazuju na propitivanje tradicionalnih ideja ženstvenosti i muževnosti, čudovišnosti i ljepote, identiteta i promjene društvenih očekivanja kako za žene tako i za muškarce. U djelima Hartmanna od Aue, lik Morgane, iako moćan, sve više postaje odsutna i bestjelesna figura Drugosti, s naglaskom na njezinu prijeteću narav. Sličan pristup vidljiv je i u *Lanzeletu*, gdje se taj trend udaljavanja od vilinskih ženskih likova nastavlja (Lambert 2015: 94).

3. ZAKLJUČAK

Može se ustanoviti da su se srednjovisokonjemački tekstovi, u kojima se spominje Morgana ili su u njima pronađene autorove smjernice koje ukazuju na elemente koji vode do Morgane, razmatrali pojedinačno u svjetlu svojih poznatih izvora, mogućih analogija i njima suvremenog konteksta kako bi se utvrdio autorov razlog za prikazivanje Morgane, a nisu se gledali njihovi prikazi samo kao arhetip ili samo kao dio općeg trenda u razvoju Morgane. Zbog brojnih i često samosuprotnih karakterizacija Morgane u tekstovima prije 12. stoljeća, srednjovisokonjemački autori imali su izbor u načinu na koji su odlučili prikazati njezin lik. Svaki se tekst tretirao pojedinačno, identificirajući moguće izvore i analogije specifične za taj tekst, prije nego što se krenulo u komparativno tumačenje posebnih karakteristika prikaza Morgane i funkcije njezina ironiziranja u njima. Generalizacije o porijeklu i razvoju Morganina lika u srednjovisokonjemačkom arturijanskom romanu dodatno odražavaju i podržavaju raznolikost karakterizacija prisutnih u svakom tekstu u kojem se ona pojavljuje.

BIBLIOGRAFIJA

PRIMARNA LITERATURA

- HARTMANN VON AUE. 2001. *Iwein*. Berlin i New York: Walter De Gruyter.
HARTMANN VON AUE. 2017. *Ereck*. Berlin i New York: Walter de Gruyter.
ULRICH VON ZATZIKHOVEN. 2006. *Lanzelet*. Berlin i New York: Walter De Gruyter.
HEINRICH VON DEM TÜRLIN. 2000. *Die Krone*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

SEKUNDARNA LITERATURA

- BOGDANOW, Fanni. 1969. „Morgain’s Role in the Thirteenth-Century French Prose Romances of the Arthurian Cycle”. *Medium Ævum* 38(2): 123–133.
BUMKE, Joachim. 2000. *Geschichte der deutschen Literatur im hohen Mittelalter*. München: dtv.
DARRAH, John. 1997. *Paganism in Arthurian Romance*. Martlesham: Boydell Press.
ENSTONE, Zoë. 2011. „Wicheckraft & Vilaine”: *Morgan Le Fay in Medieval Arthurian Literature*. Doktorski rad. Leicester: University of Leicester.
FISHER, Sheila. 2015. „Leaving Morgan aside: Woman, History, and Revisionism in Sir Gawain and the Green Knight”. *Arthurian Women: A Casebook*. Ur. Thelma S. Fenster. London, New York: Routledge: 77–96.
FRIES, Maureen. 1994. „From The Lady to The Tramp: The Decline of Morgan le Fay in Medieval Romance”. *Arthuriana* 4(1): 1–18.
GARDNER, Edmund Garratt. 1971. *The Arthurian Legend in Italian Literature*. London: Octagon Books.
GRAVES, Robert. 2011. *La Dea Bianca*. Milano: Adelphi.
GULERMOVICH, Angelique. 1992. „Woman’s Word: Threats and Prophecies, Lies and Revelations in Arthurian Romance and Medieval Irish Literature”. *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium* 12: 184–195.
HEBERT, Jill. M. 2013. *Morgan Le Fay, Shapeshifter*. New York: Palgrave Macmillan.
HODGES, Kenneth. 2002. „Swords and Sorceresses: The Chivalry of Malory’s Nyneve”. *Arthuriana* 12(2): 78–96.
HARF-LANCNER, Laurence. 2015. „Fairy Godmothers and Fairy Lovers”. *Arthurian Women: A Casebook*. Ur. Thelma S. Fenster. London, New York: Routledge: 135–152.
LAMBERT, Amy Annie Ophelia. 2015. *Morgan le Fay and Other Women: A Study of the Female Phantasm in Medieval Literature*. Doktorski rad. Hull: University of Hull.

- LARRINGTON, Carolyn. 2006. *King Arthur's Enchantresses: Morgan and her Sisters in Arthurian Tradition*. London: I. B. Tauris.
- LOOMIS, Roger Sherlman. 1945. „Morgain La Fee and the Celtic Goddesses”. *Speculum* 20(2): 183–203.
- LOOMIS, Roger Sherlman. 1959. „Morgain La Fée in Oral Tradition”. *Romania* 80(319): 337–367.
- NIESNER, Manuela. 2008. „Das Wunderbare in der Conjointure. Zur poetologischen Aussage des Feimurgan-Exkurses in Hartmanns 'Erec'.” *Zeitschrift Für Deutsches Altertum Und Deutsche Literatur* 137(2): 137–157.
- NIEVERGELT, Marco. 2011. „Paradigm, Intertext, or Residual Allegory: Guillaume de Deguileville and the Gawain-poet”. *MÆ* 80: 18–40.
- NITZE, Wm. A. 1904. „The Origins of Arthurian Romance [Review of Iwain, a Study in the Origins of Arthurian Romance; Studies in the Fairy Mythology of Arthurian Romance, by A. C. L. Brown & L. A. Paton]”. *Modern Language Notes* 19(3/4): 80–84.
- OLSTEAD, Myra. 1967. „Morgan le Fay in Malory's *Morte Darthur*”. *BBIAS* 19: 128–138.
- PÉREZ, Kristina. 2014. *The Myth of Morgan la Fey*. New York: Palgrave Macmillan.
- RUSSELL, Paul. 2005. „What was Best of Every Language”. *A New History of Ireland I: Prehistoric and Early Ireland*. Ur. Dáibhí Ó Cróinín. Oxford: Oxford University Press: 405–450.
- SHARPE, Victoria. 1998. „The Goddess Restored”. *Journal of the Fantastic in the Arts*. Vol. 9, no. 1 (33): 36–45.
- SPIVACK, Charlotte. 1992. „'Morgan le Fay: Goddess or Witch?'”. *Popular Arthurian Traditions*. Ur. Sally K. Slocum. Madison, WI: Popular Press: 18–23.
- TRACY, Larissa. 2007. „A Knight of God or the Goddess? Rethinking Religious Syncretism in 'Sir Gawain and the Green Knight'”. *Arthuriana* 17(3): 31–55.

MORGAN LE FAY IN MIDDLE HIGH GERMAN ARTHURIAN LITERATURE

ZANETA VIDAS SAMBUNJAK

ABSTRACT

The topic of this paper is the exploration of the character of Morgan Le Fay in 12th-century Middle High German literature, with a focus on the continuity and function of previously unexplored pagan elements – such as the Apollonian cult or the tripartite goddess – in her portrayal, along with the associated magic, rituals, medicine, and relationships among the protagonists. The theoretical framework examines various interpretations of Morgan's character in medieval and earlier literature, including the development and changes in her characterization across different cultural traditions and genres. The aim of the research is to analyse specific 12th-century literary works and investigate how Middle High German authors Hartmann von Aue (*Erec* and *Iwein*) and Ulrich von Zatzikhoven (*Lanzelet*) portrayed Morgan's character in light of their sources, analogies, and contemporary context, rather than viewing her portrayals in these texts merely as archetypes. The corpus of the paper consists of Middle High German Arthurian romances in which Morgan is explicitly mentioned or where elements suggest that the character in question is Morgan. The methodology involves comparative interpretation, source identification, and an analysis of irony in the portrayals of Morgan, with the goal of determining the specific functions of her character in each work. This research demonstrates the diversity of Morgan's characterizations and their influence on the development of Middle High German Arthurian literature, as well as the reverse influence: the impact of Middle High German Arthurian literature on the diversity of Morgan's characterization.

KEYWORDS:

Arthurian romances, magic, medicine, Middle High German literature, Morgan Le Fay, pagan elements

ZAPISI S PUTOVANJA: FOLKLORISTIČKE I DRUGE TEME U PISMIMA STANKA VRAZA DRAGOJLI ŠTAUDUAR

MARIJANA TOGONAL

Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 244, Zagreb
marijana.togonal@unicath.hr

UDK: 821.163.42-6:398
DOI: 10.15291/csi.4801
Pregledni članak
Primljen: 11. 3. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

Dragocjeno vrelo podataka o Vrazovim folklorističkim putovanjima, ambicijama i planovima, sakupljenim narodnim pjesmama i napjevima, bilješkama o proputovanome i doživljenome tijekom putovanja, ali i o brojnim drugim temama važnima za rekonstrukciju Vrazova života i književnoga djelovanja nalazimo u njegovim pismima. Vraz je redovito pismima održavao veze sa suvremenicima među kojima se nalazila i ilirska domorotkinja Dragojla Štauduar. Budući da je Štauduaeva bila dio skupine koja je podupirala rad i aktivnosti iliraca, u prvome dijelu rada bit će prikazan jedan od modela socijalizacije iliraca i njihovih simpatizera na primjeru njihova okupljanja u župnome dvoru u Mariji Bistrici u vrijeme Ivana Krizmanića, Štauduarina strica. Upravo su se u Mariji Bistrici Vraz i Štauduaeva upoznali. S obzirom na to da je na odnos Vraza i Štauduaeve neposredno utjecao Ljudevit Gaj, s kojim je Štauduaeva bila obiteljski povezana, u radu će se analizirati razlozi otuđenja dvoje prijatelja koji su posljedično utjecali na sadržaj i ton nekih pisama. U drugome dijelu rada metodom analize sadržaja interpretirat će se Vrazova pisma upućena Štauduaevoju s naglaskom na tri komponente: (1) faktografske podatke, (2) etnografske opise i (3) elemente književnoumjetničkoga stila.

KLJUČNE RIJEČI:

Dragojla Štauduar, folkloristika, korespondencija, Marija Bistrica, Stanko Vraz

1. UVOD

Godine 1835., tijekom posjeta Hrvatskoj,¹ Vraz je u Mariji Bistrici upoznao Dragojlu Štauduar s kojom je sklopio prijateljstvo koje je njegovao i u osobnim susretima, ali i u pismima² koja joj je redovito pisao iz raznih mjesta kojima je putovao. Sa Štauduevom, posestrimom, kako ju je u pismima oslovljavao, Vraz je dijelio i osobne probleme koje u pismima drugim prijateljima nećemo naći. Ta su pisma važna i zbog značajnoga obola koji daju rekonstrukciji Vrazova folklorističkoga rada koji je u Hrvatskoj u to vrijeme tek u povojima. Vraz Štauduevoj piše detaljne izvještaje o krajevima koje je posjetio, ljudima koje je na putovanjima susretao, razgovorima koje je vodio; u pismima joj opisuje običaje, tradiciju, kulturu, narodne napjeve kraja koji je posjetio, pa su pojedini dijelovi pisama dragocjene etnografske slike³ mjesta kojima je putovao.

Vrazova se pisma Štauduevoj razlikuju od ostalih pisama koja je razmjenjivao sa svojim suvremenicima⁴ i po stilu pisanja. U njima nalazimo brojne karakteristike književno-umjetničkoga stila kojima zornije i slikovitije čitateljici približava viđeno i doživljeno. Ukupno gledajući, pisma nam razotkrivaju svu slojevitost i bogatstvo Vrazova stvaranja i djelovanja koji su ga i učinili jednom od najznačajnijih figura hrvatske književnosti preporodnoga razdoblja.

U književnopovijesnim tekstovima ime Dragojle Štauduar, rođene Krizmanić, ne javlja se često. U pravilu se javlja na marginama, usputno, i to najčešće u kontekstu analize života i rada njezina strica Ivana Krizmanića, župnika u Mariji Bistrici, domljuba, mecene i preporoditelja, ili se pak veže uz Vrazovo ime, i to najčešće kada

¹ Gaj i Vraz upoznali su se u Grazu u kojem je Vraz studirao od 1830. do 1838. U ljeto 1833. Vraz se odazvao Gajevu pozivu, promijenio planove posjeta rodnomu kraju i prvi put došao u Zagreb. Otad pa do 1838., kada se seli u Zagreb, u Hrvatsku dolazi jednom godišnje, provodi vrijeme s Gajem i drugim hrvatskim ilircima i domorodcima i sve se više veže uz ilirsku ideju.

² Riječ je o pismima koja su tiskana u *Dělina Stanka Vraza. V. dio. Pěsme, pabirci, proza i pisma*, zbirci koju je 1877. uredio Franjo Marković, a izdala Matica hrvatska.

³ Iako je Vraz sakupio stotine narodnih pjesama u tadašnjim pokrajinama Slovenije i Hrvatske, ali i objavio pjesme drugih slavenskih naroda koje su mu ustupili njegovi kolege sakupljači, za života tiskana mu je tek jedna zbirka narodnih pjesama – *Narodne pěsni ilirske, koje se pěvajū po Štajerskoj, Krajnskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske* (1839). Više o tome dijelu Vrazova stvaralaštva usp. Sapunar Knežević i Togonal 2011 (a) i 2011 (b).

⁴ Vraz je, između ostaloga, višekratno pisao Ljudevitu Gaju, Vjekoslavu Babukiću, Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom, grofu Janku Draškoviću, slovenskim pjesnicima Francu Prešernu, Ivanu Macunu, Ivanu Muršecu, Štefanu Kočevaru, češkim folkloristima Pavelu Jozefu Šafaříku i Karelju Jaromíru Erbenu, ukrajinskomu folkloristu Izmailu Ivanoviću Sreznjevskom i brojnim drugim istaknutim ličnostima svoga doba. Sva su ta pisma značajan izvor informacija ne samo o Vrazovu životu i stvaralaštvu već i onodobnim književnim, kulturnim i političkim prilikama.

se govori o njegovoj bogatoj korespondenciji s domaćim i inozemnim kolegama i prijateljima, među kojima se našla i Štaudareva. Sama se Štaudareva nije isticala književnim radom, poput imenjakinje i suvremenice Dragojle Jarnević, međutim u onodobnim se ženskim krugovima ipak izdvajala, i to prije svega zbog otvorenoga i aktivnoga podupiranja ilirske ideje s kojom se upoznala upravo u Mariji Bistrici. U isticanju Krizmanićeva doprinosa onodobnim vjerskim, političkim, književnim i kulturnim aktivnostima redovito se navodi podatak da je upravo njegov dom bio središte okupljanja iliraca i njihovih inozemnih prijatelja koji su se zbog raznih razloga i prilika zatekli u Hrvatskoj (usp. Vodnik 1909; Dukat 2002; Jembrih 2003; Schubert 2016; Husinec 2018; Galoić i Kaluđer 2018; Švoger 2018). Iz prvoga Krizmanićeva životopisa, onoga Vjekoslava Štaudara, velikoga suca varaždinskoga, a kasnije i sisačkoga, urednika *Lune*⁵ i Dragojlina supruga, saznaje se da se Krizmanić i prije preporodnih gibanja družio s budućim istaknutim preporoditeljima poput grofova Janka Draškovića, Đure Oršića i Nikole Zdenčaja (Korade 2003).

2. MARIJA BISTRICA – ZAGORSKO SREDIŠTE PREPORODNIH AKTIVNOSTI

Od početka 30-ih godina XIX. stoljeća pa do 1848. Mariju Bisticu redovito su pohodili najistaknutiji ilirci. Uz Vraza kao redoviti gosti spominju se grof Janko Drašković, Dragutin Rakovac, Ljudevit Vukotinović, Pavao Štoos, Vjekoslav Babukić, Mirko Bogović, Vatroslav Lisinski, Dragojla Jarnević i dr. (Benyovsky 1998; Švoger 2018; Klemar 2018). Mijo Korade (2003: 83) navodi dva temeljna razloga koja su utjecala na to da Marija Bistrica postane „preporoditeljskim gnijezdom” i „ilirskim sijelom”. Jedan razlog leži u činjenici da su u Mariji Bistrici boravile dvije tada iznimno utjecajne hrvatske obitelji: Štaudarevi i Gajevi, a drugi se razlog nalazio u osobi samoga opata Krizmanića. Krizmanić je, naime, moralno i materijalno podupirao brojne ideje preporoditelja pa se tako otvoreno i aktivno uključio i u osnivanje tada najvažnije hrvatske kulturne ustanove – Matice ilirske. Kako bi Matica uopće mogla započeti s radom, ali i organizirati brojne predviđene aktivnosti, bilo je potrebno prikupiti financijska sredstva za njezino ustanovljavanje, stoga su njezinu osnivanju prethodile brojne aktivnosti dio kojih se odvijao i u Mariji Bistrici (Husinec i Klauđer 2018: 7–12).

⁵ Novine *Luna Agrarischer Zeitschrift* počinju izlaziti u Zagrebu 1826., dvaput tjedno na njemačkome jeziku. Samostalno izlaze do 1830. kada mijenjaju naziv u *Agrarischer politische Zeitung*, a *Luna* postaje zabavni prilog. Od 1848. do 1912. izlaze kao *Agrarischer Zeitung*. Uz tekstove i stihove na njemačkome jeziku, objavljivalo se i na hrvatskome jeziku, kajkavštini.

Marija Bistrica, u koju se Štaudureva sa sestrom Paulinom doselila nakon smrti roditelja i u kojoj je često boravila i nakon udaje, u to je vrijeme bila svojevrsna zagorska oaza iliraca u kojoj se nerijetko određivao put kojim bi se ilirizam u Hrvatskoj trebao kretati. „Često bi se čitavo društvo iz Marije Bistrice preselilo u Omilje kod Čačkovića, a kojiput i u Krče, gdje su Štaudurevi imali svoje vlastelinstvo. (...) Težnja im je bila usmjerena na poticanje narodne svijesti, domoljublja i govorenja materinskim jezikom”, zapisala je Lucija Benyovsky (1998: 77). Prema sačuvanim zapisima (usp. Vodnik 1909), Vraza je u Mariju Bisticu doveo Rakovac 1835. i od tada je on tamo bio redovit gost. S Krizmanićem i njegovim nećakinjama njegovao je duboko prijateljstvo. O prvoj fazi odnosa Štaudureve i Vraza Branko Vodnik zapisao je sljedeće:

God. 1837., kad pjesnik nema više ni oca ni majke, uoči Ljubičine udaje, kadno ga je najteže pritisnuo osjećaj osamljenosti, leži on bolestan u Krčima, gdje ga njeguje Dragojla, lijepa plavka, žena oštromna i andjeoski dobra, kako je crta u svojim memoarima Jarnevićeva. Vraz je osjetio prema Dragojli osobito nagnuće, posve različito od onoga prema Ljubici, i ona postade, kako se ovakav odnosaj u preporodno doba krstio, njegova posestrima (Vodnik 1909: 55).

O osebnosti odnosa svjedoči i činjenica da se Vraz od čestih bolesti više mjeseci opravljao u Bistrici, Omilju i Krču, imanjima na kojima je i Štaudureva boravila sa suprugom i djecom (Vraz 1877). Vraz je, naime, zarana počeo pobolijevati pa će bolesti, fizičke slabosti i oporavci obilježiti njegov relativno kratak život. Njegove boletice pripisivale su se pjesnikovu skromnom životu, često provedenom u hladnim skućenim sobama u kojima se posvećivao književnomu radu, učenju jezika, prevođenju o čemu je Vodnik zapisao:

(...) Vraza nijesu mogli osvojiti profesori ni akademičke nauke, on ipak u ovo doba upravo neumorno radi. U hladnoj djačkoj sobici piše on pjesme, pa se sam sa sobom našalio, kako mu se misli, prije negoli padnu na papir, na putu smr-zavaju. Kraj nedostatnih sredstava, a suviše intenzivna i naporna rada skrhao je pjesnik već ovdje (u Grazu, *nap. a.*) u prvoj mladosti svoje krepko zdravlje i uhvatio klicu bolesti s koje se patio kroz čitav život (Vodnik 1909: 5–6).

Nakon što se 1837. u Krčima na imanju Štaudurevih oporavio od još jedne bolesti, Vraz šalje u *Danicu* pjesmu *Molba*, kasnije prerađenu i preimenovanu u *Rok i staza*, u kojoj pjeva o plavoj ženi modrih očiju – Štaudurevoj – koju moli da mu bude *ljuba*,

sestrica, mati i andjeo. U znak prijateljstva Vraz je Štaudurevoj posvetio i zbirku balada i romanci *Glasi iz dubrave Žeravinske* te nekoliko pjesama iz zbirke *Đulabije* (Vodnik 1909). Sudeći po pismima koje je pisao, osobito se vezao za njezinu stariju kćer Gabrijelu. Sonet *Djevojčici G* posvetio je Vraz upravo maloj Gabrijelki, kako ju je odmilice zvao (Švoger 2018: 29–30). Dragojla Jarnević, koja je također zalazila u Krizmanićev dom, u svome je dnevniku opisala kako su provodili dane u Mariji Bistrici:

Gosti su provodili vrijeme u veselim druženjima, nerijetko uz pjesmu i ples, u razgovorima o različitim temama (slavenskoj i ilirskoj književnosti, aktualnim političkim zbivanjima i planovima, prakticanju vjere, odnosima među spolovima, položaju žena u društvu i sl.), odlascima na kuglanu, izlete u prirodu, posjećujući susjede, a vrijeme su kratili i kartanjem (prema Švoger 2018: 30).

U Krizmanićevu župnom dvoru raspravljalo se o ilirskoj ideji, književnosti, jeziku i svim drugim tadašnjim aktualnim društvenim, političkim i kulturnim pitanjima pa je mlada Štaudureva iz prve ruke učila o širim preporodnim aktivnostima. Družila se sa svim vodećim književnicima preporodnoga razdoblja, ali i s nekim velikim europskim imenima poput, primjerice, ukrajinskoga slavista i folklorista Izmaila Ivanoviča Sreznjevskog što je bila rijetka privilegija žena onoga vremena. Sreznjevskog je u Mariju Bisticu doveo Vraz u ožujku 1841. prije negoli su zajedno krenuli na put po hrvatskim i slovenskim krajevima (Vraz 1877).

U Mariji Bistrici boravili su i znameniti Rusi onoga vremena: Fedor Vasiljevič Čižov te Nikolaj Aleksijevič Rigelman, obojica svestrani ruski slavenofili, potom slovački književnik Gustav Zechenter koji je u pjesmi *O Bistrica premilena* (uglazbio Vatroslav Lisinski) opjevao kraj u kojemu je boravio neko vrijeme (Švoger 2018: 31). Na tim je domaćim i međunarodnim ilirskim sijelima u stričevu domu Štaudureva i sama stasala u gorljivu ilirku. Tako se, primjerice, uz spomenuto utemeljenje i osnivanje Matice ilirske veže i njezino ime u kontekstu sakupljanja novca potrebnih za osnivanje Matice (Husinec i Klaužer 2018: 7).

2.1. UTEMELJENJE DRUŠTVA DOMOROTKINJAH

Štaudureva je bila aktivna na više polja. Uz sestru Paulinu te Ivanu Čačković Vrhovinski, inicirala je osnivanje ženskoga kulturnog društva – Društvo domorotkinjah (Vlašić 2015: 55), utemeljenoga upravo u Mariji Bistrici ujesen 1841. Društvo domorotkinjah okupljalo je ilirske gospođe, bavilo se njihovim prosvje-

ćivanjem i kulturnim uzdizanjem, kao i odgojem djece, i to u narodnome duhu i na domorodnome hrvatskom jeziku. Članice društva izravno su podupirale ilirske ideje, osobito ideju osnivanja Matice ilirske, te su u tu svrhu organizirale humanitarne događaje s ciljem prikupljanja novca. Istovremeno su nastojale i druge žene zainteresirati za pridruživanje društvu i uključivanje u njegove aktivnosti. Jedna od njih bila je i Jarnevićeva kojoj su Štaudareva, Gajeva i Čačkovića uputile pismo tražeći ju financijsku potporu (Husinec i Klaužer 2017: 9). Prikupljeni novac članicama društva omogućio je izradu litografije grofa Janka Draškovića, prvoga predsjednika Matice ilirske, čijom su prodajom i uz njegovo dopuštenje namjeravale utemeljiti glavnica za izdavanje moralno-poučnih i zabavnih knjiga za mladež (Vlašić 2015: 55). Dobivši traženo dopuštenje, litografija je otisnuta u rujnu 1842., a u njezinu je potpisu otisnuto ime društva – Društvo domorotkinjah (Husinec i Klaužer 2017: 8–10).

Dobrotvorna gospojinska društva, poput onoga utemeljenog u Mariji Bistrici, počinju se u Hrvatskoj osnivati mahom u drugoj polovici XIX. stoljeća, i to po uzoru na slična takva društva utemeljena u Monarhiji, ali i cijeloj Europi. Ta su društva članicama istovremeno omogućavala bavljenje društveno korisnim radom koji im je pak osiguravao svojevrstu participaciju u javnome životu pa se njima postupno utirao put ženskoj emancipaciji. „Sudjelovanje žena u društvenom i javnom životu bilo je određeno: a) statusom, odnosno pripadnošću određenoj društvenoj klasi, b) spolom”, istaknula je Benyovsky u radu „Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata”. „Zato se žena u javni i društveni život uključila najprije putem karitativnih (dobrotvornih) društava, a tek su se kasnije gospojinska društva osnivala prema strukovnoj pripadnosti” (Benyovsky 1998: 74). U to je vrijeme uloga i status žene uglavnom bio predodređen patrijarhalnim odgojem. S obzirom na to, djelovanje Štaudareve unutar Društva domorotkinjah dvostruko je značajan: s humanitarnoga i filantropskoga aspekta te s aspekta postupnoga uključivanja žena u javni život. Ideju „posestrima po domorodstvu” za osnivanjem ženskoga društva podržao je i Vraz. Da su tražile Vrazovu podršku, svjedoče i pisma sačuvana u Hrvatskome školskom muzeju te u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici.⁶ Štaudareva je, dakle, u hrvatskome preporodnom razdoblju osobito interesantna zbog osebujnoga odnosa koji je razvila s Vrazom, ali i zbog dobrotvornoga rada, prosvjećivanja žena te ilirskoga aktivizma.

⁶ Pretisci nekih pisama nalaze se u zborniku radova *Marija Bistrica u doba Ivana Krizmanića i hrvatskog narodnog preporoda* u kojem su objedinjeni radovi sa znanstvenoga skupa održanoga povodom 250. obljetnice rođenja Ivana Krizmanića.

3. VRAZOVA PISMA POSESTRIMI DRAGOILI

U *Dělina Stanka Vraza. V. dio. Pěsme, pabirci, proza i pisma*, koja je za Maticu hrvatsku 1877. priredio Franjo Marković, nalazi se 15 prijepisa Vrazovih pisama *posestrimi Dragoili* napisanih od travnja do prosinca 1841. Vraz je Štauduarevoj pisao iz raznih mjesta u kojima se u tom periodu zatekao: Novog Mesta, Ljubljane, Kranja, Ribnice, Klagenfurta, Moosburga, Bleda, Slovenske Bistrice, Rezije i drugih gradova i mjestašca koje je pohodio. Naime, u kasno proljeće i rano ljeto 1841. Vraz je putovao Štajerskom, Kranjskom, Koruškima i Furlanijom zapisujući narodno blago za svoju novu zbirku, o čemu Štauduarevu detaljno izvještava:

Mi smo sinoć sretno amo stigli (u Novo Mesto, *nap. a.*) u sprovodu debele kiše, koja nas je vërno od Uzkočkih planinah tja u ovděšnju varoš ispratila. Sada šedimo u krčmi pod suncem (zur Sonne), kojeg ipak još nismo vidili gdě svane; jerbo ovaj konak je mrko kao carevina noći. Mrkle sobe, mrkla lica s lève i s desne. Jednom rěčju sve mrklo i nepriatno. Mi bi se već jutros bili digli iz ove varoši, ali kako. Poštarski vos je već jučer prošo put Ljubljani, a druge prilike niti za lèpe novce dobiti nije. Ja se srđim, a Izmail kaže: „Vasio k lučemu (Sve k boljemu)” (Vraz 1877: 213).

Prvo je to u nizu pisama koje je Vraz Štauduarevoj poslao iz Novog Mesta 4. travnja 1841. nakon što je pet dana ranije sa Sreznjevskim krenuo na put s namjerom bilježenja folklornoga gradiva. Kao što se iz citiranoga zapisa vidi, Vraz ne piše samo o viđenome već i o emocijama koje su u njemu izazvane viđenim i doživljenim. Najdublje i najiskrenije emocije u pismima Štauduarevoj Vraz iskazuje prema Hrvatskoj, svojoj novoj domovini, koja je u pismima gotovo antropomorfizirana:

Ti ćeš se smějati, te kazati opet: Moj čověče, Ti si zaljubljen. Lachen Sie nur, gnädige Frau! nu ja nisam zaljubljen, ili (ako Ti je draže) ja jesam zaljubljen, nu niti u Milicu niti u Pavlinicu, niti u Minicu niti u Matildicu, nego u – (Lachen Sie nicht, gnädige Frau!) čitavu Hrvatsku. Hrvatska je meni omilila kao mati, omilila kao sestra, omilila kao draga. Nemogu nigdě mirmo misliti, nego u Hrvatskoj, nigdě mirmo spavati, nego u Hrvatskoj, niti neću nigdě mirmo umrěti, nego u Hrvatskoj. Naša poslovica kaže: „daleko od očiuh, daleko od srca”, ili „šta oko nevidi, srce nepoželi”. Nu to je laž. Ako je i kod koga istina, kod mene nije. Meni je Hrvatska čim dalje od očiuh, tim bliže srca. Povedj Ti ovo suncu Hrvatskomu, oblakom Hrvatskim, i vëtrom Hrvatskim, i svemu šta je Hrvatsko (Vraz 1877: 220–221).

Vrazov suputnik Sreznjevski od 1839. do 1842. putovao je slavenskim zemljama, između ostalog i hrvatskim krajevima. Iz pisama Štaudarevoj zaključujemo da je Vraz Sreznjevskog poveo i u Mariju Bisticu i Omilje gdje je ukrajinski folklorist upoznao obitelj Štauduar. Na boravak u Bistrici i Omilju referira se Vraz i u jednoj od pisama Sreznjevskom: „Spominjaš još brate, gdje smo bili zajedno g. 1841 m. ožujka prvu večer posle našeg izlaska u Zagorje. Bili smo u plemenitom dvoru” (Vraz 1877: 328). I sam Sreznjevski u pismu⁷ u kojemu odgovara Vrazu traži ga da pozdravi „Dragoilu te osobito njezinu kćerkicu Gabrielku”, kako ju je od milja zvao. O svome susretu s Gabrijelkom i njezinom obitelji pisao je Sreznjevski i u dopisu „Zprávy o literatury Illyrskych Slovanu” koji je 1841. poslao za časopis *Českého Museum* o čemu pak izvještava Branko Vodnik u studiji o Stanku Vrazu (1909):

Nevelika vlasteoska porodica umnožila se gostima: ja s Vrazom samo na jednu noć, ostali ostat će i dulje: među njima je i jedna dama (takvoga gostoljublja nema svagdje). Ova dama ima kćercu – Gabrijelu. A kako je to prekrasno dijete, kakva dušica, ta malena Gabrijela. Pravo slavensko mekano, njezino lice, jednaki pogled i takovo srce, sretno s ljubavi roditelja, koja je štiti, bez nje bi uvenulo zauvijek. Juče sam je poljubio u čeoce, kad je još spavala mirnim andjeoskim snom; danas smo se poljubili bratski i prijateljski se (Vodnik 1909: 57).

Sreznjevski i Vraz su, kako je zapisao Štaudarevoj, krenuli na put iz Zagreba 31. ožujka 1841. Plan im je bio proputovati slovenskim pokrajinama, potom talijanskim i austrijskim pograničnim mjestima, kao i istarskim i dalmatinskim krajevima. Iako je planirano putovanje Vraza i Sreznjevskog trebalo trajati nekoliko mjeseci, zbog Vrazove su se bolesti razdvojili ubrzo nakon što su iz Zagreba krenuli na put. Prvo odmorište za Sreznjevskog i Vraza bio je Karlovac gdje su posjetili Dragojlu Jarnević⁸ o čemu je, također, obavijestio Štaudarevu (Vraz 1887: 214). Iz Karlovca uz Kupu krenuli su prema slovenskoj granici. Krajnje im je odredište bila Ljubljana. Vraz se u Ljubljani skrasio veći dio travnja i prvi dio svibnja čekajući da prizdravi obilazeći

⁷ Na dobiveno pismo i dijelove njegova sadržaja Vraz se referirao u pismu koje je sročio u Omilju 5. srpnja 1843. Koncept toga pisma nalazi se na str. 327–329. u *Dělina Stanka Vraza. V. dio. Pěsme, pabirci, proza i pisma* (1877).

⁸ Dragojla Jarnević 1840. vratila se u rodni grad nakon godina provedenih u podučavanju velikaške djece po plemićkim dvorovima u inozemstvu (Graz, Trst, Venecija). Zbog dugogodišnjega izbivanja, za Jarnevićevu je u rodnome gradu malo tko znao. U domovinu se vratila narušena zdravlja i upravo su je u takvome stanju Vraz i Sreznjevski zatekli na svome putu prema slovenskim krajevima. Razgovarajući s Jarnevićevom o književnosti i drugim temama, Vraz je zaključio da slabo poznaje hrvatski narod i njegove potrebe, ali i hrvatski jezik.

usput obližnje lokacije: Kranj, Hrastje, Drage, Kočevje i druga naselja. Upravo će se u Ljubljani oprostiti od svoga prijatelja Sreznjevskog koji se uputio dalje, prema austrijskome dijelu Štajerske i Koruške. Prvi se put nakon rastanka Sreznjevski javio Vrazu pismom iz Klagenfurta. Od tada, kako Vraz piše Štaudarevoj, za Sreznjevskog nije čuo. Iz pisma koje joj je uputio iz Ljubljane 12. svibnja 1841. može se djelomično rekonstruirati i put Sreznjevskog. Nakon što se u Ljubljani oprostio od Vraza, Sreznjevski je posjetio Klagenfurt, potom bio u „Zilskom i Rožnji (Koruška), u Rezianskom (Val di Resi u Mletačkom), u Goričkom i Vipavskom”. U tim je krajevima Sreznjevski sakupio „mnogo klasovah o čemu će mu ovaj govoriti”, kako mu je obećao u pismu, kada se ponovo sretnu u Zagrebu. Iz Ljubljane se pak Vraz uputio u 40-ak kilometara udaljenu Ribnicu, na posjed Jožefa Rudeža, slovenskoga vlastelina i mecene.

U opisima kojima pisma obiluju Vraz će Štaudarevoj nastojati približiti i duh onoga vremena (njem. *Zeitgeist*) otkrivajući poglede na život, uvjerenja ili pak ideje ljudi s kojima se na putu susretao. Primjerice, pišući o balu na kojem je bio u Ribnici, Vraz se osvrnuo i na mlade nastojeći Štaudarevoj približiti njihov svjetonazor:

A tû? Dêvojke lèpe, momci lèpi, da se jih skoro nagledati nemožež, a tancaju? bez svake strasti – baš kao da bi išlo za kuluk ili tlaku. – E zlatna posestrimo! tu sam Ti prvi put podpuno uvidio, šta je narod bez narodnosti. – Têlo od dèvojakah krasno; dostojno za roditi spasitelja, ma duša? – ne! nema je! I junaci lèpi, tanki i visoki: momci od oka; nu izpod ovih tudjokrojnih halinah *frakah* itd. nekuca nikakvo srce. Iz ustih samo glase one po europejskom universalnom kalupu slivene rëči i prirëčja (Vraz 1877: 228).

U pismu napisanome u Bistrici 31. svibnja 1841. nalazimo još jednu takvu sliku:

Kod Vas je danas proštenje, a ovdë je žegen ili *sejem*, što ono isto znači. Klarinet zveči, gusle zvuče a bas mrmlja, da mi sve u ušima šumi kao da sam kod Šumna u malom Iblju. Malo da nisam oslëpnuo toliko sam se nagledao pod borom tancajućih. Meni je veoma žao što ja sâm sâmcat jesam udëlnik toga veselja. Proštenje je Ziljsko sasvim inako negoli proštenje Hrvatsko. Najglavnija je svrha Hrvatskog proštenja molenje i koješta drugo. Ali ovdë je molitva najmanji dio proštenja. Glavna je strana veselje – posëtjivanje svoje rodbine, krvne i ljubezne – tanac pod lipom s pëvanjem, stvari, posestrimo, koje mene malo da nisu do gute ushitile (Vraz 1887: 289).

Cijeli je lipanj i srpanj 1841. Vraz proveo putujući od jednoga do drugoga mjesta – austrijskoga, talijanskoga, slovenskoga. Riječ je o pograničnim mjestima u kojima je živjelo mješovito stanovništvo: njemačko, slovensko, talijansko. Štaudurevoj se redovito javljao iscrpnim opisima u kojima nalazimo podatke o svemu što mu se na putu događalo, a što nam omogućava rekonstrukciju dijela njegova života i rada. U Zagreb se vratio početkom kolovoza 1841., nakon više od tri mjeseca izbjivanja.

3.1. NOVA FAZA ODNOSA VRAZA I ŠTAUDUREVE

Godine 1842. počeo se mijenjati Vrazov odnos sa Štaudurevom. Otprilike u isto vrijeme umrla je njegova pjesnička muza, žena kojoj je posvetio *Dulabije*, Samoborka Julijana (Ljubica) Cantilly. Na promjenu odnosa sa Štaudurevom utjecao je i sve zategnutiji odnos između nekadašnjih velikih prijatelja i međusobnih podupiratelja, Vraza i Gaja. Naime, krajem 30-ih i početkom 40-ih godina XIX. stoljeća Vraz je počeo sve otvorenije iskazivati nezadovoljstvo Gajevom koncepcijom ilirizma, ali i načinom uređivanja *Danice*. Od donedavnoga neprikosnovenog uzora i autoriteta Vraz se počinjao distancirati, i to javno (Čolak 1973; Frangeš 1987; Bošković 2020). Gaja i Vraza međusobno je počela udaljavati različita koncepcija književnosti, ali i Gajeve političke aktivnosti. Josip Horvat o tome piše sljedeće:

Načelne su se opreke između Vraza i Gaja pretvorile u lično neprijateljstvo, osjetile u političkom životu, utječući na Gajev politički položaj. Uostalom, Vraz je, kako bilježi Jarnevička u svojem dnevniku, za vrijeme izborne kampanje u zagrebačkoj županiji „Kolom” agitirao u Karlovcu protiv Gaja. Jarnevička je tad zamijetila kod Vraza crtu zavisti (Horvat 1960: 81–82).

Promjena raspoloženja prema Gaju može se pratiti i u Vrazovim pismima prijateljima. Godine 1838. u pismu Rakovcu, koji je te godine uređivao *Danicu*, pisao je sljedeće:

Naše Novine i Danica su kako možeš iz mnogih predbrojiteljah u naših prědelih saznati, jest sve bolje i radje gledane, čitane i pohvalom primite. Takovo postupanje nerazborno jest, dččarija, koja se titra (igra) naj svetiim blagom naroda t.j. jezikom (Vraz 1877: 177).

Rabeći koncesiju, klasičnu retoričku figuru, Vraz prvo hvali svoga sugovornika, konkretno za sve veću čitanost *Danice*, međutim potom kritizira jezičnu nedosljed-

nost primjetnu u novinama. Gajeva omiljenost među preporoditeljima počela je padati 1838. dijelom zbog neslaganja s konceptom ilirizma, a dijelom zbog političkih aktivnosti.⁹ I odnosi s Vrazom postajali su sve napetiji. U pismu Babukiću, napisanome u studenome 1840., Vraz se ponovo žalio na Gaja:

Pisao sam prošavšu nedělju ljubeznomu prijatelju Gaju za nekoju knjigu (Čtenia na ruskom jezike, sočinenie Nik Greča), a on neće da šalje. Molim Tebe dakle, da mi Ti ljubav izkažeš, te za me rečenu knjigu od Gaja izmoliš. (...) Ja obećujem g. Gaju knjigu: „Čtenia na ruskom jezike” već dođući nedělju povratiti u Zagreb (Vraz 1877: 195).

Iz tog se pisma može zaključiti da je komunikacija između Gaja i Vraza već narušena. Dvije godine kasnije, 1842., u pismu Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom Vraz je izravniji pa će, iskazujući prezir prema Gajevu odnosu prema novcu, ironično se osvrnuti i na Gajevu buduću suprugu Paulinu Krizmanić, sestru Štaudareve:

Što se tiče knjiženstva, to ti javljam, da nam je Srbski stari Dionyz poslao iz Beča za Maticu 100 svetlih cekinah s t o r ž e s t v e n i m jednim p i s a n i j e m, koje ćeš naći u novinah, nad kojim se je darom ovdě sve uzradovalo. Zajedno je poslao i Gaju dar od 25 cekinah. Gaj će se srdět. Nu bilo kako mu drago: on si istina neće moći kupit za te novce š t a l i c u z a s v o j u k r a v i c u, nu neka se raduje, jerbo je barem to znak da Miloš priznaje i z r j a d n o s t s o v o k u p n i h njegovih p o d v i g o v (Vraz 1842: 302–303).

Ironija i sarkazam koje Vraz rabi govoreći o Paulini ponajbolje oslikavaju promijenjen odnos prema Gaju, osobito ako se zna s koliko je oduševljenja ranije govorio o vremenu provedenome s dvjema sestrama u Mariji Bistrici, Omilju i Krču. O tome vremenu prijatelju Rakovcu pisao je sljedeće: „Literature Ti ne treba na Bistrici. S Pavicom možeš filozofirati, s kapelani teologizirati, s Vjekoslavom filologizirati, s Pavlinkom poetizirati”, zapisao je Vodnik u studiji o Vrazu (1909). Gajeva supruga Paulina, „safa na pećini iznad sinjeg mora”, kako je pisao u istome pismu, nekoliko godina kasnije preobratala se u oholu „kravicu”.

Pokretanjem *Kola* u svibnju 1842. Vraz, otvorenije negoli ikad dotad, iskazuje ne-

⁹ O tajnoj diplomaciji Ljudevita Gaja s Carskom Rusijom, putu u Rusiju 1840., suradnji s austrijskim tajnim službama, srpskim knezom Karađorđevićem, iznuđivanju novca od Miloša Obrenovića i drugim Gajevim političkim aktivnostima više u Bekić (2015).

zadovoljstvo neispunjenom Gajevom misijom, kako je smatrao, a glede esteticizma objavljivanih tekstova, osobito u *Danici* za koju je Gaj izravno bio odgovoran. Budući da nije došlo do željenog odmaka od budničarsko-davorijskoga stila pisanja, Vraz je protiv takve prevladavajuće prakse pisanja reagirao i satiričnom pjesmom „Nadriknjištvo”. U *Kolu* godine 1843. zapisao je:

Kod nas piše sve što nosi uha, / Nudeć kupcu pa kakvo je da je, / I umrijet će, ako l' tako ustraje / Duh slovenski s tog svagdanjeg kruha. // Nema u čorbi toj soka ni duha: / Da sad kemik pretapljat je ustaje, / Ne bi izašlo tolik' soka iz taje, / Što bi triput najela se muha. // Evropa je k duhu već dorasla, / Jer ju pisci krepkom hranom hrane, / Kano Hektor svog sinčića – mozgom. // A mi puk naš hoćemo bez masla / Da othranimo uz knjige neslane, / Bijuć ga uz to, ko zao školnik, rozgom.

S vremenom se književno-kulturna scena podijelila na dva suprotstavljena tabora: Gajev i Vrazov (Čolak 1973: 186–188). Među onima koji su nastavili podržavati Gaja našla se i Vrazova prijateljica i posestrima Štauduareva koja se u međuvremenu s Gajem obiteljski povezala. Vrazu je to zahlađenje odnosa i distanciranje, i fizičko i emocionalno, teško palo o čemu će pisati i svome prijatelju Sreznjevskom u pismu poslanome 1843. iz Omilja u kojem je odsjeo kod obitelji Čačković, no ovaj put bez obitelji Štauduar.

Nu oprosti, predragi moj! što ti ne dolazim ni kao slavuj ni kao vesela ševa, nego kao kukavica jedna, naričući o tugi i žalosti mojoj. Danas je prvi dan moga samozatočenja. Srce mi kuca strašno i oće da mi se razpucaju grudi. Spominjaš još brate, gdje smo bili zajedno g. 1841 m. ožujka prvu večer posle našeg izlaska u Zagorje. Bili smo u plemenitom dvoru. Gospodar kuće moj pobratim primio nas je slavenski. Razmjesti nas oko stola na divane. Ja sam sedio uz posestrimu, a ti ljuljaše njezinu jedinku Gabrielu rajskog anjela na krilu, koj te izpitkivaše: (...) Nu niema ni posestrime niti anjela Gabrielice. Oni stoje od ovuda preko gore, gdje su nas sutradan toli lěpo dočekali. Ti znaš kako sam ja uznosio i obožavao našu Dragoilu kao sestru kao pravi amanet ženski moje duševne ljubavi. Znaš zajedno i to kako je ona mene cćnila. Nu djavao u prilici popovskoj uvuće se u taj raj i raztrže složna naša srca – otrovnim dahom jezuitskih svojih načelah. Danas je prvi dan s a m o z a t o ć e n i j a. Ah brate moj, koliko je duša moja propatila ovih danah i koliko i dan danas pati i nosit ću ranu dok je živa! Pa kad pomislim da, ne ću više dolazit pred njezino lice,

da se mi je izčupao amanet duše moje uzor moj ženskih krępostih iz srca, to mi poteku suze niz lice. Ja sad sędim ovdę kao nęm gledajuć izpred sebe (Vraz 1877: 328–329).

Kada Sreznjevskom piše da se u njihov odnos uvukao „djavao u prilici popovskoj” koji je razdvojio njihova složna srca, onda Vraz aludira na Štauduarin odnos s mladim Krizmanićevim kapelanom o čemu se u svome dnevniku očitovala i Dragojla Jarnević. Jarnevićeva je u Mariji Bistrici boravila četiri puta. Od početnoga oduševljenja Krizmanićem kojemu je posvetila svoje *Domorodne poviesti*, ljudima, krajem, druženjima, a osobito Gajem, Jarnevićeva prelazi u njihova kritičara te se, kao i Vraz, u svojim zapisima dotakla Štauduarine veze s mladim protestantskim pastorom Gerberom kojeg naziva luteranskim priležnikom. Godine 1843. Jarnevićeva je u svojem dnevniku zabilježila sljedeće: „Evo me... na Bistrici... u miestu skuptęrkališta od griehovah popovskih i njihovih razuzdanostih” (Jarnević 2000: 222). Jarnevićeva je u Krizmanićev dvor posljednji put otišla 1845. U svome je dnevniku jasno iskazala svoje buduće planove glede Marije Bistrice:

(...) sutra ću od ovuda odlaziti, i sęgurno si nikada više ovamo nepoželiti; u krugu bezkrępostnih dušah nije biti za mene, jerbo je svaka njihova rčę uvrčda za mene, a ove moram svaki dan slušati (Jarnević 2000: 282).

Iako izmučen bolešću, Vraz će ipak potkraj života uspostaviti kontakt sa Štauduarom i vratiti se u prostore svoga mira i sreće pokušavajući povratiti snagu, i fizičku i intelektualnu, ali i narušeno prijateljstvo.

Vraz se u kasnim 1840-ima počeo vraćati u Bisticu i okolna sela. Pjesnik je u Vlaškoj ulici u Zagrebu 1850. godine susreo 15-godišnju Dragojlinu kćer Gabrijelu koju je čuvao u djetinjstvu. Prepoznavši ga, predložila je da ga u kočiji odvedu u Maksimir, ali je bio prevaren – Gabrijela ga je odvela u Omilje, gdje je bio ponovo slab i iscrpljen neposredno prije svoje smrti 1851. godine. Simbolično, o njemu je opet brinula Dragojla – ovaj put uz pomoć svoje kćeri (Jež 2018: 42–43).

Gabrijela Štauduar pomogla je pomiriti stare prijatelje i obnoviti njihove nekadašnje veze, međutim prijateljstvo Dragojle Štauduar i Stanka Vraza nikad više nije bilo onoga intenziteta i iskrenosti kakvo je bilo prije Vrazova razilaženja s Gajem, napada na Štauduarinu sestru Paulinu te njezina prijateljavanja sa stričevim kapelanom.

4. ETNOGRAFSKA I KNJIŽEVNO-UMJETNIČKA VRIJEDNOST VRAZOVIH PISAMA ŠTAUDUAREVOJ

Osim faktografskih podataka koja u pismima nalazimo, a koja nam pomažu rasvijeliniti ulogu Štauduareve u ilirskome pokretu, njezin odnos s Vrazom i drugim ilircima te Vrazove životne i književne planove, Vrazova pisma Štauduarevoj imaju i drugih vrijednosti, prije svega etnografskih i književnih. Vraz je, naime, Štauduarevoj pisao manirom minucioznoga etnografa, ali i književnika, stoga u njima pronalazimo niz etnografsko-pjesničkih sličica. U pismima opisuje sve ono što bi etnograf na svojim putovanjima i trebao zabilježiti: od izgleda ljudi, kuća, odjeće, obuće i drugih fizičkih detalja do hrane koju stanovništvo sprema i jezika kojim se govori u pojedinim mjestima, dakle onih podataka na koje je nekoliko desetljeća nakon Vrazovih putovanja Antun Radić u *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* (1897) naputio terenske istraživače i sakupljače narodne građe. U etnografskome kontekstu takvi su dijelovi pisama važni, osobito ako znamo da Vraz nakon objave prve zbirke narodnih pjesama – *Narodne pjesni ilirske, koje se pjevaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske* (1839) – sljedeću nije uspio objaviti iako je imao sakupljeno, kako je sam rekao u pismu Karelju Jaromíru Erbenju, češkom folkloristu i preporoditelju, „materijala za deset do dvanaest knjiga”.¹⁰

Vraz u pismima Štauduarevoj piše o **jeziku stanovnika pojedinih mjesta:**

„Ovdě se je naime jošte (tomu nima mnogo godinah) govorilo čisto slovenski, nu sada već malo tko razumi, a kamoli da govori. Ako i koja baba razumi i govori, to neće te *sramote* preploditi i na svoju dčcu. Dčca dakle nerazume ništa slovenskog: govor je i kod kuće i u školi němački” (Vraz 1877: 232); „Uskoci govore jezik čist štokavski, na način bosanski s tom razlikom, da ne ima u njem toliko turskih rěčih, jerbo su dolazkom Turakah već bili ostavili pradomovinu svoju, i tako ostadoše čisti od upliva turštine” (Vraz 1877: 76);

o podrijetlu stanovnika:

„Od Bělice se (...) u *koto*, koj se zove Rezijsko (po talijanski *Val di Resia*), gdje imade do 3.000 samih Slavjanah, koji ipak nepadaju k gornjoilirskoj grani, nego polag moga mněnja k najdolnjoj grani Bugarsko Macedonskoj. Mněnje

¹⁰ O Vrazovim širim sakupljačkim aktivnostima i planovima više u Sapunar Knežević i Togonal 2011 (b) i 2020.

pismoučenih Rezianah i njihovih susjedah Talianah jest, da su Rezianci grana Ruska” (Vraz 1877: 244);

o obilježjima godišnjih doba:

„Ovdě ti je sbilja takova zima, da me i u surini trese. Velike planine, koje oko ovoga varoša stoje, sněgom su překo i překo pokrivene” (Vraz 1877: 220);

o mjestima i krajevima:

„Krajina je lěpa, skoro nalik na Bisticu, pače isti grad skoro naliči na opatiju. S desne strane gore i s lěve gore. S jednom rěčju: Okreni Bisticu, pa eto ti Ribnice. Bistrica ima prema zapadu otvoreno polje, a Ribnica prema iztoku. Najlěpšu stranu imade prema jugu” (Vraz 1877: 226);

„(...) u najneugodniem položaju prožmurih do Trčca (Neumarktl), měštašca těsna nu dosta dugačka, gdě sve šumi od obrtnosti. Sve, šta imade ruke ili kuje, ili měh goni, ili rudo vozi i nosi. Pored kovačah imade i kožarah. Sve je bogato i zamišleno u svoje račune” (Vraz 1877: 233);

o plodnosti zemlje:

„Put izmedju Zagreba i Karlovca neima ništa osobito znamenitog. Ponajviše sama polja slabo obradjena i pravěke dubrave, koje s lěva iztiču do Kupe” (Vraz 1877: 60);

„Njihova je zemlja neplodna, kršna, zato jim trěba hodit s trbuhom za kruhom; jerbo ovaj plemenit narod stoji u veoma neplodnom kraju medju gorami, gdě skoro ništa neraste izvan jadnoga krumpira. Njihovo jedino blago su ovce” (Vraz 1877: 60);

„Gore su ovdě strme i goli kamen. Samo gděkoja jela ili breza udara svoje korenje u razpore kreča kamena, gdě se od větra donešen prah nakuplja, te kišom u suhu zemlju priobratja” (Vraz 1877: 234).

o običajima:

„(...) u Kranjskoj kroz zimu načini se sila bačavah, rešetah, sitah, kolěvkah itd.; koj se tovar vozi osom u Karlovac i Zagreb, pa odtuda na ledjama raznosi po čitavoj Hrvatskoj, Slavonii i zapadnoj Ugarskoj” (Vraz 1877: 62);

o nošnjama i izgledu ljudi:

„Momci u belu čohu obućeni, visoki, tanka struka i zdravog okruglog slaven-
skog lica. Žene takodjer pristale i čisto obućene. Běla košulja, modri zobunac
modrimo gajtani i od světle boje izšiven, na glavi crven rubac, a na noguh postole
i crvene čarape, eto ti odělo Brajke” (Vraz 1877: 62);

„Što se može najbolje videti u Hrastu (...) Košulja na vratu i prsiuh razgaljena,
hlače skrojene od běle ili sure čohu uzke tako da tēsno na noge priležu, crne
čarape i hlačice i opanke. (...) Hlače pripisuju kožnim pasom, i ako ide po poslu
izvan službe – čemerom” (Vraz 1877: 75);

„Polag mojeg je ukusa Korutanka gore obućena negoli Kranjica. Nosi ponajviše
sve crno ili mrklo. Kapa crna, dušograjka crna, pregača *crna*, haljina *mrkla*,
marama ponajviše žuta sve već na nēmački naćin” (Vraz 1877: 236);

o vjeroispovijesti:

„Ako Uskok ide poslom po Kranjskoj, stoga tu zateće nedělja ili svetac, a on
ide u katolićku crkvu, da se pomoli Bogu. Isto tako i svi Kranjci iz Hrasta hode
k liturdjii u crkvu uniatsku...” (Vraz 1877: 77);

o sajmenim obićajima:

„Klarinet zveći, gusle svuće a bas mrmrlja da mi sve u ušima šumi (...) Najglav-
nija je svrha Hrvatskog proštenja molenje i koješta drugo. Ali ovdě je molitva
najmanji dio proštenja. Glavna je strana veselje – posćtjivanje svoje rodbine,
krvne i ljubezne – tanac pod lipom s pćvanjem” (Vraz 1877: 239);

o stambenim prostorima:

„Kranjska je kuća sva lěpa, sva čista. Stoli, stolci, klupi, dapaće i stěne oprane
su, gđe su drvene” (Vraz 1877: 223);

o hrani i piću:

„Na stolu ti ima *kula* od bogato i obiljno priredjenih jestvinah. Pije se samo
vino, premda najgore ovdě vino cvanciku stoji. Pivom koga dvoriti, drži se za
najveću sramotu.” (Vraz 1877: 239).

Vraz u pismima Štaudurevoj piše i o brojnim drugim osobinama ljudi, krajeva, napjeva, običaja; opisuje vrijedan narod koji susreće na putovanjima, njihov posao, druženja, obiteljska okupljanja i brojne druge osobitosti s kojima se na putu susreo.

Iz citata navedenih u radu, ali i drugih dijelova pisama koji se u tekstu zbog ograničenosti prostora ne navode, vidi se da Vraz nije bio običan putnik i zapisivač viđenoga. Čitajući Vrazova pisma Štaudurevoj, možemo utvrditi odstupanja od uobičajenoga načina izražavanja, svakodnevnoga, razgovornoga, kakav se očekuje od pisama kao forme komuniciranja. U Vrazovu pismu nalazimo brojne otklone od izravnoga značenja riječi, stoga je njegov izraz vrlo blizak poetskomu. U poeziji, piše Milivoj Solar (1986: 128–129), riječi se ne „povezuju isključivo vezama njihovih izravnih značenja (...). Ona traži da smisao rečenoga ne bude ostvaren na temelju izravnih smislenih veza između riječi kao pukih oznaka nego da se ostvaruje na najširem području dojmova i sugestija koje izaziva jezik u svim svojim dimenzijama”. Ako je stil, „izraz pojedinca”, kako je definirao Leo Spitzer, onda su Vrazova pisma prije svega odraz njegove pjesničke duše. Odlikuju ga brojne karakteristike književno-umjetničkoga stila, epskoga i lirskoga. Elemente epskoga stila prepoznajemo u pripovjedačkim tehnikama, iscrpnim opisima predmeta, osoba i događaja koji nerijetko funkcioniraju kao zasebne epizode odnosno dulje digresije kojima se udaljava od osnovne niti izlaganja: pisanja Štaudurevoj o etapama puta, svome zdravlju, vremenu koje ga je na putu zateklo, problemima sa smještajem i drugim izazovima s kojima se putnik na svome putu susreće. Elemente pjesničkoga stila nalazimo pak u izrazitoj slikovitosti izraza postignutog pjesničkim slikama, potom u emocionalnosti i ritmičnosti (koju ostvaruje ponavljanjima i nabranjima pojedinih riječi i skupina riječi) te osobito u figurativnosti. Diskurs je Vrazovih pisama bogat figurama, i to iz svih četiriju skupina.¹¹ Vraz, između ostaloga, rabi sljedeće stilske figure:

- polisindeton („niti u Milicu niti u Pavlinicu, niti u Minicu niti u Matildicu”),
- metonimiju („ja jesam zaljubljen (...) u čitavu Hrvatsku”; „Šta radi Omilje?”),
- anaforu („Hrvatska je meni omilila kao mati, omilila kao sestra, omilila kao draga”),

¹¹ Postoji različita klasifikacija figura, o čemu detaljnije piše Bačić u svome *Rječniku stilskih figura* (2015). Kada se u radu navode četiri skupine figura, misli se na uvriježenu podjelu na *figure dikcije*, *figure konstrukcije*, *figure riječi (troke)* i *figure misli*.

- epiforu („Nemogu nigdê mirno misliti, nego u Hrvatskoj, nigdê mirno spavati, nego u Hrvatskoj, niti neću nigdê mirno umrêti, nego u Hrvatskoj”),
- antitezu („Meni je Hrvatska čim dalje od očiuh, tim bliže srca”),
- gradaciju („Povedj Ti ovo suncu Hrvatskomu, oblakom Hrvatskim, i vêtrom Hrvatskim, i svemu šta je Hrvatsko”),
- poredbu („omilila kao mati, omilila kao sestra, omilila kao draga”; „ovaj konak je mrko kao carevina noći”; „Iz daleka ti već šum udara na uho kao bubnja jedne velike čete”; „têšnim i tužnim srcem”),
- metaforu („Znaš da je moje zdravlje kao stari čep, koj je bio već stoput kod vatre.” „Ja dakle oću da utopim moju srčbu u uzpomêni na te”; „ja luda tica, kada vidih prolêtje, gdê se je doselilo u Horvatsku, ostaviv Hrvatsku za plećima”; „Samo srêdina dakle ima svuda s vragom posla.”; „Uz mene (o sriećo, nigdi te ne bilo!) sêdjaše dêvojka od 18-19 godinah, blêda kao čelo Triglava”),
- personifikaciju („naskoči me vrućina; koja nas je vêrno (kiša, *nap. a.*) od Uzkočkih planinah tja u ovdêšnju varoš ispratila”; „Nebo je namrgodilo lice, kao da istom oće snêgom da udari”),
- amplifikaciju („I Uskokinjje lêpo su obućene. Nose lêpo šareno na nêdrah i rukavih navezenu košulju, koja jim do prêko kolêna stiže, i koja je crvenim pasom pripasana. Prêko košulje nose sobun ili na naćin sobuna krojen kožuh. Pregaća sastoji iz modro i crveno tkane vune na naćin saga (kobera) s fransami. Pri tom nose hlaćice od tamnoga i čarape od modro i crveno vezenog sukna i postole (Schuhe). Dêvojke imaju jednu po hrbtu viseću kitu s upletkom od biserah i razlićitih igraćah, i crvenu kapu na glavi. Žene pako opletaju kosu u dvê kite, koje jim s jedne i druge strane po nêdrami s onim istovrstnim upletkom kod dêvojakah visi. Mêsto kape nose žene premetaću (peću) na glavi”),
- akumulaciju („Dêca se po ulicah natêcaju s pisanicami, kriću, viću, smêju, grohoću”),
- epitete („junaci lêpi, tanki i visoki”; „mrkle sobe, mrkla lica”; „žalostno srce”; „kužna nêmština”; „zlatne ruke, zlatna posestrimo”),

- inverziju („dėvojke lėpe, momci lėpi“; „naroda ilirskog“),
- alegoriju („Naša poslovice kaže: ‘daleko od oćiuh, daleko od srca’, ili ‘šta oko nevidi, srce nepoželj’“; „Tako ćeš ti valjda obć Jeremiade na jedan dan u ruke dobiti. Nu oprostj tvomu Jeremii za ova dva puta. Drugi put (obećajum ti) dojt će Solamun.“; „Naš budala počme piti. Otvori se mu zdravo piliš, a s pilišem i usta. Iz budale postao je Salumun.“),
- aluziju („Bolje bi bio kazao: *Vinski ključ sve otvara.*“),
- retorićko pitanje („Nu Ti valjda neznadeš za Ribnicu. Pa odkuda bi saznala?“) (Vraz 1877).

Ove i brojne druge figure i igre rijećima pjesnićki obogaćuju diskurs pisama.

5. ZAKLJUĆAK

Razne su crtice iz Vrazova privatnoga, društvenoga i stvaralaćkoga života saćuvane upravo u pismima koje je razmjenjivao sa suvremenicima. Meću onima s kojima je redovito pisano komunicirao nalazila se i Dragojla Štauduar, gorljiva ilirka i filantropkinja te ćlanica Društva domorotkinjah, jednoga od prvih takvih društava u Hrvatskoj koje je okupljalo žene s namjerom njihova ukljućivanja u onodobno društvo te usmjeravanje na razne vidove dobrotvornoga rada. Upoznavši se u Mariji Bistrici, u kojoj je neko vrijeme živjela kod strica, bistrićkoga župnika Ivana Krizmanića, Vraz i Štauduarova razvijaju prijateljstvo koje se potvrćuje i u pismima analiziranim u ovome radu. Vrazovo se prijateljstvo sa Štauduarovom dijeli u tri faze: (1) faza intenzivnoga prijateljevanja, (2) faza otuđenja i (3) faza ponovnoga zblizavanja. Treća je faza najkraće trajala, a obuhvaćala je vrijeme u kojemu je Vrazovo zdravlje bilo ozbiljno i trajno narušeno. U toj se fazi Vraz vraća na obiteljsko imanje Štauduarovih u Omilje potaknut susretom s mladom Gabrijelom Štauduar, međutim to prijateljstvo više nije bilo prisno, otvoreno i iskreno kakvo je bilo u prvim godinama njihova poznanstva.

Analiza sadržaja pisama potvrćuje i već ranije utvrćenu tezu o Vrazu kao folkloristu, pjesniku, putopiscu. Naime, osim što nam sadržaj pisama otkriva odnos između Vraza i Štauduarove te njezinu ulogu u preporodnim aktivnostima, u njima nalazimo etnografske podatke koje je Vraz bilježio na svojim putovanjima i o kojima je Štau-

duarevu izvještavao. Brojne stilske figure karakteristične za pjesnički stil, a koje je rabio u svome opisivanju i pripovijedanju, pokazuju pak snažnu Vrazovu pjesničku crtu. Zaključno možemo utvrditi da Vrazova pisma Štaudarevoj imaju višestruku važnost: obol su folkloristici onoga vremena, odraz su Vrazova pjesničkoga senzibiliteta i dnevnički su zapisi s obiljem autobiografskih elemenata. Uz to ona svjedoče o jednome prijateljstvu, netipičnome za vrijeme u kojem su Štaudareva i Vraz živjeli, a koje se održavalo i kroz epistolarnu formu.

BIBLIOGRAFIJA

- BAGIĆ, Krešimir. 2015. *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
- BEKIĆ, Darko. 2015. *Povijest hrvatske diplomacije. Svezak I. Do 1918*. Zagreb: Školska knjiga: 509–543.
- BENYOVSKEY, Lucija. 1998. „Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata”. *Časopis za suvremenu povijest* 30 (1): 73–93.
- BOŠKOVIĆ, Ivan. 2020. „Stanko Vraz – pjesnik u vremenu budnica”. *Kolo: časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu* 3. URL: <https://www.matica.hr/kolo/627/stanko-vraz-pjesnik-u-vremenu-budnica-31068/> (20. 2. 2025.).
- ČOLAK, Tade. 1973. „Gaj i Vraz 1842. godine”. *Radovi III*. Ur. Ivan Kampuš. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest: 185–192.
- DUKAT, Vladoje. 2002. *Život i književni rad Ivana Krizmanića*. Donja Stubica – Pregrada: Kajkaviana – Matis d. o. o.
- FRANGEŠ, IVO. 1987. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, Cankarjeva založba: 143–145.
- HORVAT, Josip. 1975. *Ljudevit Gaj: njegov život, njegovo doba*. Zagreb: Sveučilišta naklada Liber.
- JARNEVIĆ, Dragojla. 2000. *Dnevnik*. Pripremila Irena Lukšić. Karlovac: Matica hrvatska.
- HUSINEC, Snježana. 2017. „Ivan Krizmanić – prevoditelj, književnik i poliglot”. *Marija Bistrica u doba Ivana Krizmanića i hrvatskog narodnog preporoda*: Ur. Vedran Klaužer, Damir Galoić i Snežana Husinec. Marija Bistrica: Ogranak Matice hrvatske u Mariji Bistrici: 13–18.
- HUSINEC, Snježana i Vedran KLAUŽER. 2017. „Marija Bistrica – kolijevka Matice hrvatske”. *Marija Bistrica u doba Ivana Krizmanića i hrvatskog narodnog preporoda*. Marija Bistrica: Ogranak Matice hrvatske u Mariji Bistrici: 7–12.
- JEMBRIH, Alojz. 2003. „Ljetopisni zapisi Josipa Šafrana – Prinos povijesti župe i općine Marija Bistrica”. *Hrvatsko zagorje: časopis za kulturno-prosvjetna i društvena pitanja* 2: 12–35.
- JEMBRIH, Alojz. 2005. „Ivan Krizmanić i njegovo doba”. U: Milton, John: *Raj zgubljen*. Zagreb: Disput: 449–497.
- JEŽ, Andraž. 2017. „Stanko Vraz u Mariji Bistrici – kratka povijest ilirskog pokreta”. *Marija Bistrica u doba Ivana Krizmanića i hrvatskog narodnog preporoda*. Marija Bistrica: Ogranak Matice hrvatske u Mariji Bistrici: 40–43.
- KLAUŽER, Vedran. 2017. „Bistrička župa u vrijeme župnika Ivana Krizmanića (1818. – 1849.)”. *Marija Bistrica u doba Ivana Krizmanića i hrvatskog narodnog preporoda*.

- da. Ur. Vedran Klaužer, Damir Galoić i Snježana Husinec. Marija Bistrica: Ogranak Matice hrvatske u Mariji Bistrici: 22–25.
- KLEMAR, Anita. 2017. „Ljudevit Gaj u žarištu preporodnog pokreta”. *Marija Bistrica u doba Ivana Krizmanića i hrvatskog narodnog preporoda*. Ur. Vedran Klaužer, Damir Galoić i Snježana Husinec. Marija Bistrica: Ogranak Matice hrvatske u Mariji Bistrici: 33–39.
- KORADE, Mijo. 2003. „Ivan Krizmanić i ‘patriotski sastanci’ u Mariji Bistrici”. *Hrvatsko zagorje: časopis za kulturno-prosvjetna i društvena pitanja* 2: 82–91.
- SAPUNAR KNEŽEVIĆ, Andrea i Marijana TOGONAL. 2011a. „Djelovanje i značenje Stanka Vraza u kontekstu hrvatske preporodne folkloristike”. *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa povodom 200. godišnjice rođenja Stanka Vraza*. Samobor: Gradska knjižnica Samobor: 56–72.
- SAPUNAR KNEŽEVIĆ, Andrea i Marijana TOGONAL. 2011b. „Stanko Vraz kao folklorist. Vrazov prinos poznavanju hrvatske i slovenske usmene književnosti”. *Croatica et Slavica Iadertina* 7(1): 193–218.
- SAPUNAR KNEŽEVIĆ, Andrea i Marijana TOGONAL. 2020. „Stanko Vraz – jedan od utemeljitelja hrvatske folkloristike”. *Kolo: časopis za književnost, umjetnost i kulturu* 3: URL: <https://www.matica.hr/kolo/627/stanko-vraz-jedan-od-utemeljitelja-hrvatske-folkloristike-31069/> (25. 2. 2025.).
- SOLAR, Milivoj. 1986. *Teorija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŠVOGER, Vlasta. 2017. „Krizmanićev bistrički krug i ilirski pokret”. *Marija Bistrica u doba Ivana Krizmanića i hrvatskog narodnog preporoda*. Ur. Vedran Klaužer, Damir Galoić i Snježana Husinec. Marija Bistrica: Ogranak Matice hrvatske u Mariji Bistrici: 40–43.
- VLAŠIĆ, Vesna. 2015. „Uloga i značenje Vjekoslava Babukića u Ilirskoj čitaonici”. *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 4: 52–58.
- VODNIK, Branko. 1909. *Stanko Vraz: studija*. Zagreb: Matica hrvatska i slovenska. URL: https://archive.org/details/stanko_vraz_studija_1909-branko_drechsler/page/n33/mode/2up?view=theater (12. 2. 2025.).
- VRAZ, Stanko. 1877. *Djela Stanka Vraza. V. dio. Pjesme, pabirci, proza i pisma*. Ur. Franjo Marković. Zagreb: Matica hrvatska.

NOTES FROM a TRIP: FOLKLORE AND OTHER TOPICS IN THE LETTERS OF STANKO VRAZ TO DRAGOJLA ŠTAUDUAR

MARIJANA TOGONAL

ABSTRACT

A valuable source of information about Vraz's folklore travels, ambitions, and plans can be found in his letters. These letters contain collected folk songs and chants, as well as notes on his experiences during his travels. They also cover numerous other topics that are important for reconstructing Vraz's life and literary work. Vraz maintained regular communication with his contemporaries, including the Illyrian native Dragojla Štaudureva. Štaudureva was part of a group that supported the work and activities of the Illyrians. The first part of this paper will present a model of socialization among the Illyrians and their supporters, using the example of their gatherings at the parish church in Marija Bistrica during the time of Ivan Krizmanić, who was Štaudureva's uncle. It was in Marija Bistrica that Vraz and Štaudureva first met. The relationship between Vraz and Štaudureva was directly influenced by Ljudevit Gaj, who was related to Štaudureva by family. This paper will analyse the reasons for the estrangement between the two friends, which ultimately affected the content and tone of some of Vraz's letters. In the second part of the paper, Vraz's letters to Štaudureva will be interpreted using content analysis, with an emphasis on three components: (1) factual data, (2) ethnographic descriptions, and (3) elements of literary and artistic style.

KEYWORDS:

Dragojla Štauduar, folkloristics, correspondence, Marija Bistrica, Stanko Vraz

ETOS, PATOS I LOGOS U POEZIJI TONČA PETRASOVA MAROVIĆA

ANITA RUNJIĆ-STOILOVA

Filozofski fakultet u Splitu
Poljička cesta 35, 21000 Split
arunjic@ffst.hr

UDK: 821.163.42-1
*821.163.42.09 Marović, T- P.
DOI: 10.15291/csi.4802
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 10. 3. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

Etos, patos i logos uobičajeno se promatraju kao retorička sredstva, odnosno kao načini ili vještine uvjeravanja u retorici. Retorika se kroz povijest, osim kroz persuaziju, definirala i kroz umjetničku sposobnost govornika. U ovom se radu analizira kako Tonči Petrasov Marović koristi etos, patos i logos u oblikovanju argumentacije i narativa u svojoj poeziji. Etos se u Marovićevom pjesništvu očituje kroz njegovu autentičnost i osobno iskustvo. Kao pjesnik koji je proživio teške trenutke u pisanju odražava duboku povezanost s temama smrti, patnje i ljudske egzistencije. Sposobnošću povezivanja s čitateljima kroz vlastitu ranjivost stvara povjerenje i autoritet. Logos se u analiziranim pjesmama ogleda u filozofskim refleksijama i logičnim argumentima o životu, smrti i postojanju. Marovićeva poezija često uključuje i elemente mitologije i religije, što dodatno obogaćuje narative i potiče čitatelja na razmišljanje o dubljim pitanjima. Patos se odnosi na emocije sugovornika i ključan je element Marovićeve poezije. Koristi brojne emotivne slike, snažne metafore i druge figure kako bi izazvao emocionalnu reakciju kod čitatelja. Metafore su iz najrazličitijih semantičkih polja: prirode, svakodnevnoga života, zdravlja, arhitekture, ljudske naravi, stanja i njima u čitatelja evocira snažne emocije od melankolije i nostalgije do tjeskobe i straha. Zaključuje se da Tonči Petrasov Marović u svom pjesničkom stvaralaštvu jednako uspješno koristi sva tri načina uvjeravanja.

KLJUČNE RIJEČI:

etos, logos, patos, Tonči Petrasov Marović, poezija

1. UVOD

Tonči Petrasov Marović, književnik impozantnog stvaralačkog opusa, bez sumnje je među značajnijim hrvatskim pjesnicima 20. stoljeća. Frangeš (1997: 12) kaže da „njegova pojava dokazuje da se prava poezija ne mora nužno oglašavati u velikim središtima”. Nije pripadao nijednoj specifičnoj književnoj grupaciji svoga vremena, „bio je premlad da bi ga se uvrstilo u naraštaj ‘Krugova’, a odveć star da bi pripadao čvrstoj jezgri ‘razloga’” (Maroević 1992: XI) što je bilo ključno za njegovo profiliranje. Zbog bolesti je ostao u Splitu kad su njegovi vršnjaci, kako kaže Maroević (1992: XII), „hvatali priključak na institucije nacionalnog središta” i u njemu našao stvaralačko nadahnuće i ljubav „u povijesnim i kulturološkim pukama Splita” (Frangeš 1997: 12).

Rođen je 1934. godine u Mravincima kraj Splita i često je svoj životopis određivao zemljopisnim koordinatama: „rođen podno Mosora, odakle se vidi svekolika splitska okolica, od Poljica do Trogira, te srednjodalmatinski otoci”. Maroević (1992: IX) smatra da je tako izražavao svijest o posebnosti vlastita kreativnoga prostora. Završio je Pedagošku akademiju u Splitu, gdje je radio kao novinar i urednik za kulturu u radiotelevizijskome centru. Pjesmama se javio u časopisu *Vidik*, a poemama, što ih je 1950-ih objavljivao u *Krugovima* i *Mogućnostima* te potom uvrstio u zbirku *Asfaltirano nebo* (1958), predstavio se kao avangardni pjesnik, sklon jezičnim eksperimentima. Poigravao se jezikom i u zbirkama *Knjiga vode* (1962), *Riječ u zemlji* (1963), *Putanje* (1967), *Ciklus o cilju* (1968), a u zbirkama *Premještanja* (1972), *Ča triba govorit* (1975), *Hembra* (1976), *Suprotiva* (1981), *Osamnica* (1984), *Moći ne govoriti* (1988), *Smokva koju je Isus prokleo* (1989), *Oče naš* (1990) sve se više okretao tradiciji, i antičkoj i nacionalnoj književno-jezičnoj baštini. Vežan uz sredozemni krajolik, služio se arhaičnim i dijalektalnim čakavskim leksemima, a osobito je bio zaokupljen motivima groblja i smrti. Među prvima se u hrvatskom pjesništvu okušao u pisanju haikua. (...) Posmrtno mu je objavljena zbirka *Job u bolnici* (1992) (Hrvatska enciklopedija 2013–2025). Iako se najčešće i najupornije javljao kao pjesnik, Tonči Petrasov Marović nije bio bez interesa ni za druge književne vrste; okušao se u romanu, ostavio je pregršt novela, pisao je za djecu. Pavličić (1996: 82) tvrdi kako bi se čak moglo reći da su neki od njegovih najambicioznijih projekata ostvareni u drugim žanrovima osim poezije. Dokaz za to su njegove drame posvećene temama koje su mu kao autoru u nekom smislu bile ključne: odnos vlasti i pojedinca, uma i sile, etike i moći (Pavličić 1996: 82). Na splitskim kazališnim daskama izvedene su mu drame *Zimski prostor* (1975) i *Antigona, kraljica u Tebi* (1981), a objavio je i drame *Golubovi i dječaci* (1958),

Obrazina (1965) i *Temistoklo* (1984), novelističku zbirku *Demokritov kruh* (1978) te romane *Ljudski kusur* (1969) i *Lastavica od 1000 ljeta* (1982) (Hrvatska enciklopedija 2013–2025). Gotovo četiri desetljeća stvaralaštva nadovezuje se jedno na drugo, ali Maroević (1992: XXIV–XXV) ipak naglašava neke pojedinačne faze: u pedesetim godinama prevladava morbidna meditacija, u šezdesetima temperameno osporavanje, u sedamdesetima dijalektalno kalemljenje i prevrednovanje antike, a u osamdesetima pročišćenje u oblikovnom i moralnom smislu. Pisalo se o stvaralaštvu Petrasova Marovića dosta,¹ posvećena su mu dva znanstvena skupa, jedan 1996., a drugi 2024. godine² (prvi s pratećim *Zbornikom*, 1997), te jedna književno-znanstvena monografija (Sorel 2003). Kritika ga je pratila gotovo kroničarski. Unatoč tomu, široj je publici ostao relativno nepoznat.

U ovom će se radu pristupiti analizi Marovićeve pjesništva kroz etos, patos i logos. Kako se etos, patos i logos uobičajeno promatraju kao retorička sredstva, odnosno načini ili vještine uvjeravanja u retorici, pjesma će se ovdje konceptualizirati kao retorički čin, u kojem je pjesnik govornik, a čitatelj sugovornik. „Retorika se kroz povijest, osim kroz persuaziju, definirala i kroz umjetničku sposobnost govornika” (Runjić-Stoilova 2021: 45) pa je cilj utvrditi kako govornik-pjesnik Tonči Petrasov Marović koristi etos, patos i logos u oblikovanju argumentacije i narativa u svojoj poruci-poeziji. Retorički čin u naravi nije isto što i pjesma, retorički čin je javan, usmjeren svojoj publici. Pjesma to ne mora biti, ali može postati kad u sebi nosi namjeru obraćanja, uvjeravanja ili poticanja na djelovanje. Može se promatrati kao retorički čin jer koristi jezik i stilske figure ne samo za izražavanje nego i za stvaranje učinka na čitatelja, oblikujući njegov doživljaj, mišljenje ili emociju. Nedvojbeno je mnogo poezije refleksivne, osobne, introspektivne, koja nije namijenjena uvjeravanju ili djelovanju na publiku. Međutim, bez obzira na prvotnu intimnu namjeru pjesnika i (ne)zazivanje čitatelja u komunikacijski prostor, čim je pjesma objavljena, usmjerena je na čitatelja i postaje komunikacijski čin.

Upravo o tome, o pjesmi kao govornom činu i o performativnosti književnosti, raspravljaju mnogi književni teoretičari i kritičari (Attridge 2004, Culler 1981, Johnson 1977, Pratt 1977). Primjerice, Pratt (1977: 80) tvrdi da „izreći nekakav iskaz znači izvršiti čin”. Teorija govornih činova pruža pristup iskazima ne samo u smislu njihovih površinskih gramatičkih svojstava (lokucijski čin), već i u smislu konteksta u kojem su izrečene (ilokucijski čin), namjera, stavova i očekivanja sudionika

¹ Vidi popis Važnije literature o Maroviću do 1996. (Marović 1997: 108–116).

² Ovaj je rad izložen na znanstveno-stručnom skupu *Tonči Petrasov Marović i njegovo doba* u povodu 90. obljetnice njegova rođenja u listopadu 2024. na Filozofskom fakultetu u Splitu.

(Pratt 1977: 80, 86). Ovakav pristup govornih činova omogućuje, pa i zahtijeva opisivanje i definiranje književnosti (tzv. naddiskursa) istim pojmovima koji se koriste za opisivanje i definiranje svih ostalih vrsta diskursa. Time se uklanjaju varljivi koncepti „poetskog” i „običnog” jezika (Pratt 1977: 88), a sličnosti i razlike među njima mogu se sasvim prirodno povezati sa sličnostima i razlikama u jezičnom kontekstu i komunikacijskim ciljevima sudionika. Slično tvrdi i Johnson (1977); pjesmu promatra ne samo kao tekst, već kao govorni čin koji proizvodi značenje u interakciji s čitateljem ili slušateljem. Stalno rekonstruiranje kroz čitanje i interpretaciju, pjesmu čini aktivnim govorenim činom. Culler (1981) kritički pristupa govornim činovima u književnosti i propituje koliko se ta teorija može primijeniti na fiksijske i poetske govore. Za njega je pjesma fikcionalno oponašanje iskaza nekog govornika. Attridge (2004) se ne bavi izravno govornim činovima, ali tematizira performativnost književnosti i načine na koje tekst djeluje na čitatelja.

Etos, patos i logos spominje još Aristotel u svojoj *Retorici* (1989). Govorio je o tri metode uvjeravanja publike: „jedna se postiže karakterom govornika, druga raspoloženjem u koje se dovodi slušatelj, a treća samim govorom, ako se nešto dokazuje ili se čini da se nešto dokazuje” (Aristotel 1998: 7). Dakle, etosom naziva govorničku dimenziju jer ništa nije uvjerljivije i zavodljivije od moralne snage, karaktera i autoriteta što ih mora pokazati onaj koji se nastoji svidjeti i uvjeriti. Ističe tri govornikove osobine koje čine vjerodostojnost: 1. mudrost, stručnost i znanje koje pokazuje (grč. *phronesis*); 2. dobrohotnost (grč. *eunoia*) koja će pokazati njegovu nesebičnost, želju da doprinese za opće dobro, te 3. čestitost (grč. *arete*) (Aristotel 1989: 7, 40). O važnosti govornikova karaktera govore i Ciceron i Kvintilijan (prema Beker 1997: 40, 55), ali i suvremeniji autori, npr. Burke (2014) i Danler (2013). Slušateljsku dimenziju Aristotel određuje patosom jer onoga koji govornika pasivno sluša obuzimaju osjećaji što ih izaziva upravo njegov govor. Uvjeravajuća moć patosa proizlazi iz osjećaja identiteta, interesa i osjećaja publike (Runjić-Stoilova 2021: 293), odnosno želje govornika da se publika emocionalno angažira u bilo kojem smislu. Aristotel (1989: 82) definira emocije kao „uzbuđenja duše pod čijim utjecajem ljudi mijenjaju mišljenje u pogledu odluke”. Burke (2014: 22) tvrdi da se patos fokusira na to kako se emocije pokreću jezikom i izvedbom te kanaliziraju u umovima ljudi u publici. Patos se, barem u političkom diskursu, postiže različitim tehnikama – figurativnošću, naracijom, dramatičnim pričama i izjavama, lažnim argumentima i dr. (v. Runjić-Stoilova 2021). Logos je u govoru samom, govornik uvjerava riječima, argumentima djeluje na razum svoje publike – „uvjerava snagom razuma” (Covino i Joliffe 1995), odnosno „iz uvjerljivih osobina svakog određenog predmeta izvodi stvarnu ili prividnu istinu” (Aristotel 1989: 7).

2. CILJ, PRETPOSTAVKA I METODOLOGIJA

Cilj je rada bio utvrditi jesu li etos, patos i logos, koji su prvenstveno retoričke metode uvjeravanja, primjenjivi u analizi nekog književnog predloška, u ovom slučaju u analizi pjesama Tonča Petrasova Marovića. Točnije, cilj je bio utvrditi kako Marović koristi etos, patos i logos u oblikovanju argumentacije i narativa u svojoj poeziji.

Pretpostavljeno je da je analiza kroz načine uvjeravanja primjenjiva i na analizu poezije ako se pjesma konceptualizira kao govorni čin. Također, očekivani su brojni elementi koji potvrđuju pojedini način / metodu uvjeravanja u Marovićevim pjesmama. Ipak, kao dominantan način uvjeravanja očekuje se patos, prvenstveno kroz figurativnost. Jedan je od osnovnih ciljeva poezije izazvati emocije kod čitatelja, odnosno stvaranje duboke veze između pjesnika-govornika i čitatelja-sugovornika, kao i između čitatelja i svijeta oko njega, upravo kroz emocije.

Korpus za istraživanje bila je knjiga *Odabrana djela I. Pjesme* (1992) koja sadrži 200 pjesama. Zbog obima rada, za analizu ih je odabrano 61.³ Pjesme su pomno iščitane te su nakon retoričke analize ispisani dijelovi koji pripadaju pojedinoj metodi uvjeravanja na način koji prikazuje Tablica 1.

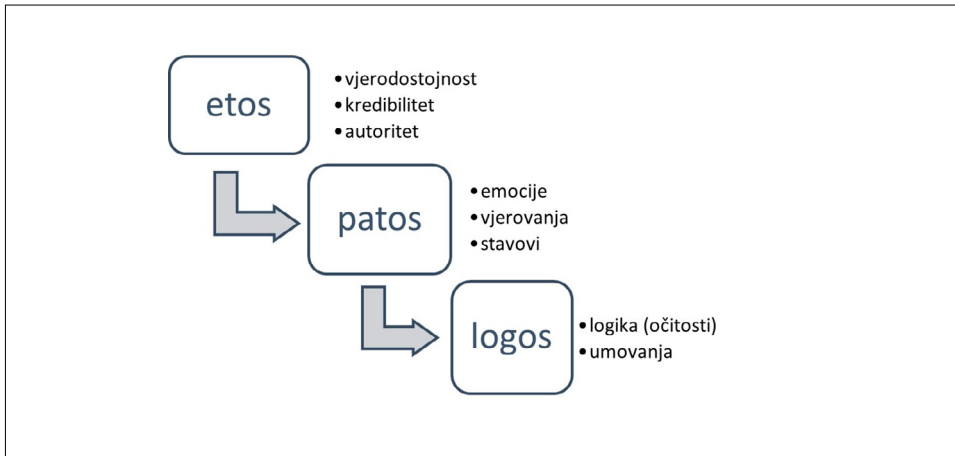
TABLICA 1. Ilustracija načina popisivanja primjera za pojedini način uvjeravanja

zbirka	pjesma	etos	patos	logos
--------	--------	------	-------	-------

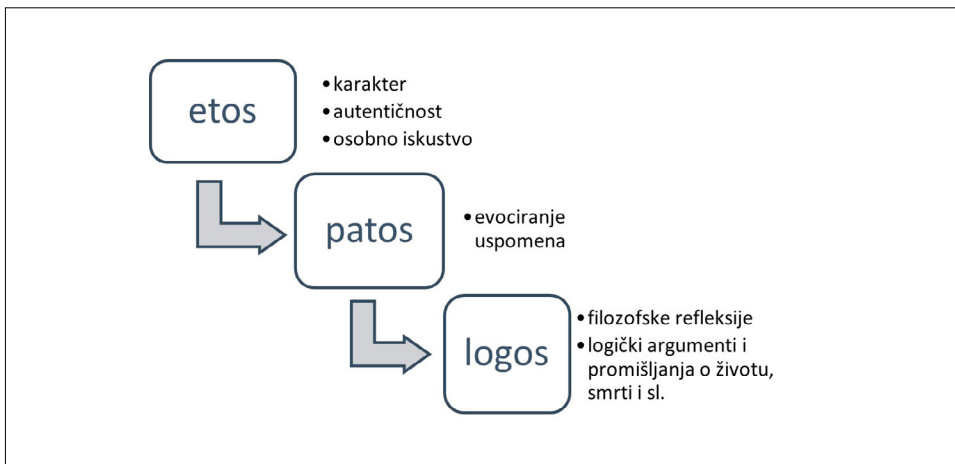
3. RASPRAVA

Retorički trokut s trima načinima uvjeravanja prilagođen je za pjesništvo, odnosno pojedini način uvjeravanja primijenjen je na pjesnika i čitatelja u skladu s tezom da je pjesma govorni čin (prema Johnson 1977, Prat 1977). Ako etos u retorici ukazuje na vjerodostojnost i kredibilitet govornika, to se u pjesništvu može odnositi na prikaz karaktera i/ili naravi pjesnika koji, primjerice, kroz svoje osobno iskustvo može stvoriti autentičnost i od sebe osobu kojoj se vjeruje. Isto se tako patos i logos može prilagoditi u pjesništvu. Usporedbu načina uvjeravanja u retorici i pjesništvu prikazuju slike 1 i 2.

³ Popis analiziranih pjesama donosi se u prilogu 2. U radu je uz svaki primjer dodan redni broj pjesme kako se javlja u prilogu.

SLIKA 1. Načini uvjeravanja u retorici

SLIKA 2. Načini uvjeravanja u Marovićevu pjesništvu

3.1. *ETOS*

Etos se odnosi na karakter govornika, njegov moral, autoritet, dobru volju i druge kvalitete koje ga čine vjerodostojnim, čine ga onim kojeg želimo slušati, kojemu želimo vjerovati. Sve se to može prenijeti na pjesnika kao govornika, jer kako govornik sebe razotkriva svojim govorom tako i pjesnik razotkriva sebe u svojim stihovima. Pjesme pokazuju da Marović *etos* postiže na nekoliko načina, ponajprije kroz svoju autentičnost i osobno iskustvo. Ozbiljno i dugo poboljšavanje tijekom cijeloga života „nije umanjilo njegov kreativni naboj već ga je usmjerilo na bitno, prisililo ga je da

svoje snage preraspodjeli” (Maroević 1992: XII). Usmjerilo ga je da u svojoj bolesti pronade nadahnuće. Njegovo pisanje odražava duboku povezanost s temama smrti, patnje i ljudske egzistencije što se vidi, primjerice, u pjesmama „Klinika na zelenom brijegu”, „WC u bolnici”, „Oče naš”, „Mrvice, vrapci”, „Zagrebačke”, „Dohodao sam” i dr. Godine 1954. Marović zbog bolesti „umjesto na studiju” boravi u jednoj zagrebačkoj bolnici i u „Klinici na zelenom brijegu” niže duboke i mračne slike kojima čitatelj vrlo lako može predočiti njegovu bol i pomirenost s bolešću i sudbinom te se poistovjetiti s njim:

Otrovani olovom cijelu noć povraća
kaži prst zavljučeci duboko u želudac
bljuje se i meni bdijenje s kojeg kopnim (47)

U pjesmi „Oče naš” pjesnik iskazuje svojevrsan očaj i molbu Bogu da

radije svrši sa mnom
pomozi mi ponekad
da podnesem bol i strah svoj
sebe (57)

Fenomen smrti javlja se u Marovićevoj poeziji već u dvadesetoj godini života jer je rano u životu u samoigri ranjen eksplozijom granate. To je ostavilo dalekosežne, neizlječive posljedice u njegovu zdravlju što je dobrim dijelom i ubrzalo preranu smrt. Rana povezanost s temama smrti i patnje vidi se u već spomenutoj pjesmi „Klinika na Zelenom brijegu” ili u „Sonati za staro groblje na Sustipanu I-III”:

Možda isto toliko smrti ima u nama
koliko i rođenja, koja su svaki put niža
I kad dođe posljednje ono nas razbaštini tijela
koje jedino obvezuje na druge
jer nas njima najsigurnije priopćuje
Zato kad smo neprisutni onda i nestanemo za njim (2)

Ozbiljnost bolesti pretvorit će se „u jedva izdrživu konstantu njegova življenja” (Maroević 1992: XII). I sam će svoje stanje, koliko god teško bilo, tematizirati i kasnije u zbirci *Osamnica* iz 1984. i posmrtno izašloj zbirci *Job u bolnici* iz 1992. (Opačić 2008: 200). Povezujući se s čitateljima kroz vlastitu ranjivost, Marović stvara

povjerenje i autoritet, i čitatelj ga smatra vjerodostojnim. Svoju duboku povezanost sa smrću izražava i u pjesmi „Potop” u kojoj odaje svoj duboki dojam bespomoćnosti, konačnosti i općeg crnila:

kad sam zatvorio bijah do usta u vodi s nebroj
leševa uz obraze da misao nije ništa mogla pobunjeno
disanje također (4)

Svjesnost dugotrajne patnje, prolaznosti i kraja izražava i u pjesmama „Krvarenje svjetlosti” i „Izazov”:

Već pola vijeka evo vičem
Dodajem i bacam stisak koji ne može dobaciti
koža me napušta
vrijeme mesa prolazi
rijedi se (21)

***

to oduvijek praminjanje ni voda u vinu ni vosak na vatri
jer ono što počelo je svirkom
završit će smrću a sada još malo
dok bogovima bivam kajdanka za vježbanje (35)

Marović etos izražava i kroz refleksiju vlastitih stavova i emocija. Njegove pjesme često istražuju kompleksne ljudske emocije i društvene probleme. U pjesmi „Hodanje stari gaj” ne boji se izraziti strah što ga čini jednim od nas čitatelja – čini ga čovjekom od krvi i mesa. Nabraja različite strahove, smišlja im lica, pojavne oblike, navodi okolnosti u kojima se pojavljuju, gotovo litanijском upornošću predočuje svijet kao prostor napučen strahom (Bagić 2015: 9). Evo nekoliko stihova koji to ilustriraju:

(...) strah od voštanica od mise na moru od vodnjikava šapta među agavama
(obred grizenja modrine)
strah od noža u njivi od onog koji je bolestan s te rane kao od čuške oceanu
strah od željezne stepenice
strah od uspinjanja strah od pada koji neće ni na čemu da se završi i ni po čemu da se otisne
strah od knjiga općenito od knjiga koje se proliju svakih 1000 godina za doba

najsuših sumnja posebno
strah od slova od duha u glini ubijenoj čekićem ljubavlju pljeskanjem (...) (15)

Slike straha duboke su, mjestimično teško razumljive, ponegdje i morbidne, ali njima autor stvara sliku o sebi, u ovom slučaju mračnog, depresivnog čovjeka – i to je stvaranje etosa. Svoju povezanost s težinom života dijeli u pjesmi „Besjeda uz more”:

ovaj zrak je krcat zavodljivih kaktusa a moje riječi
duplih oštrica, ne uzimajte ih naprečac (10)

U već spomenutoj „Sonati za staro groblje na Sustipanu” Marović iznosi razne svoje refleksije o postojanju, prolaznosti i konačnom odlasku zbog čega kao čitatelji stvaramo o njemu dojam misaonog, refleksivnog i kontemplativnog bića.

Hoću li se ikad naći sav na putovima
i zadržati se a da se nigdje ne sklanjam? (3)

***

Potrebno mi je biti kod sebe [...]

Ja sam moja bitnost

a što ne mogu ponijeti u njoj samoj

i sve njeno – nije moja krivnja ni zasluga (2)

***

zamišljeni smo, odsutni – ne znajući kad smo
kod sebe zaista (1).

U stihovima se može iščitati pjesnikova povezanost s baštinom i identitetom. Često se kroz likove, ali i kroz sebe samoga, predstavlja kao čuvar baštine. Marović je svjestan vrijednosti te baštine koja nas okružuje i to je vrlo izraženo u pjesmi „Sonata za staro groblje na Sustipanu I”

Neka nas mjesta sasvim odžive
jer imaju vječnost obavijesti
i blistavu trajnost poruke za nas
a u nas su došla kao predsan buđenja (1)

ili u „Sonati za staro groblje na Sustipanu II” gdje s gorčinom i ironično kaže

Svatko ulazi u svačiji vrt smrti
 Crkvu na vrhu brijega odavno porušiše
 (kako bi je lakše mimoišli) (2)

Ti stihovi predstavljaju njegovu poziciju prema tradiciji i suvremenom društvu. Kroz njih se očituje Marovićev etos kao erudita koji duboko promišlja i bori se s modernitetom koji pak prijete zaboravu bogate povijesne i kulturne baštine. Upravo tri pjesme „Sonata za staro groblje na Sustipanu” Opačić (2008: 199) smatra „ključnim autorovim poemama koje su ga zasigurno odredile kao pjesnika, naznačivši ujedno njegov životni put”. Tonči Petrasov napisao je pjesmu nakon što je jedno od najljepših mediteranskih groblja na Sustipanu već bilo preseljeno odobrenjem odgovornih službi i uz slaganje crkvene vlasti. Taj, prema mišljenju mnogih stručnjaka i kroničara najveći kulturocid u novijoj povijesti Splita jako je morio Marovića i u „Sonati” piše divne stihove:

Nitko ne bi smio iskapati mrtve
 Nitko i ni za što (...)
 ne dirajte moja mirna groblja (...)
 (Nitko nema pravo na tuđe smrti) (3)

Svoju sudbinu prepoznaje u sudbini prostora. U pjesmama „Pjesma među pjesmama” (6) i „Groblje na Glavičinama” (43) tako govori o drevnoj katedrali i groblju:

Katedrala
 stupovi od drevna srebra
 škrto svjetlo kapiteli kupola
 na stidljivu mjestu drven isus izdiše, tamjan i zbivanje
 koje je odavna stalo (6)

***

U dvor mi vire starohrvatske kosti korov i nakit
 ploče počela raspukle naokolo [...]
 amfiteatar
 mista di se rodismo
 drač događanja
 majčina čakavica
 dopodne tisućljeća (43)

Baština je naš identitet, ne očuvamo li je neće biti ni nas, poručuje Marović svojim stihovima i potvrđuje se čuvarom baštine i identiteta.

Etos kod čitatelja Marović izražava i svjesnošću svoje naravi i kritičnosti prema sebi, npr. u pjesmi „Nastavak besjede uz more” sebe naziva *iskupiteljem blata* i kaže da

Mnogog bi bilo bolje da sam se rodio sa čulima što
samo primaju i tajne ili da se nisam rodio (11)

Svjestan je svoje težine, ponekad i zloće prema drugima, što ga čini vjerodostojnim bićem te daje savjet kako se izboriti s tom težinom, npr. u „Besjedi uz more”:

ovaj zrak krcat je zavodljivih kaktusa, a moje riječi
duplih oštrica ne uzimajte ih naprečac
dajte da ih ovije bjelina i sjena njihova nek pada slobodno
spram sunca koje je iza vas (...)
jer bolje da niste nego da biste ne bili
nemojte da vas očaravaju prošle zablude bolje buduće
služite i ne služite (10)

Marovićeva sposobnost da se poveže s klasičnim temama iz mitologije i filozofije dodatno osnažuje njegov autoritet kao pisca koji razmišlja o univerzalnim pitanjima. Zbog brojnih latinskih i grčkih izraza predstavlja se kao znalac, erudit, npr. u pjesmi „Kor zadnje prašine raspada se” koristi filozofsku maksimu na grčkom *gnothi seauton* u značenju „upoznaj sebe”. U istoj pjesmi koristi i latinski izraz *ecce homo* („evo čovjeka!”) koji je izgovorio Poncije Pilat nakon što je prikazao bičevanog Krista neprijateljski raspoloženoj masi, prije njegova raspeća. U istoj pjesmi ima i uzvik *eli eli lama* („Bože moj!”) iz Staroga Zavjeta. U 10. pjesmi iz zbirke *Hembra* referira se na puno povijesnih ličnosti i lokaliteta (npr. Dante, Sanguineti, Casa di Dante, Campo de Fiori, Avenue des Champs-Elysees) što ukazuje na njegovo široko znanje i opću kulturu.

3.2. PATOS

Patos se u analizi pjesništva odavno koristi kao ključna kategorija koja se odnosi na emocionalni naboj i izražavanje osjećaja lirskog subjekta. Česte su sintagme „patosni govor” ili „patosna intonacija” lirskoga subjekta koji su, kako kaže Žmegač (1958), „čuvstvena snaga jezika, afektivnost ritma, apelativna moć govora, koji kao da napu-

šta lirsku osamu, da bi se obratio nekoj fiktivnoj zajednici, prožetoj istim čuvstvom”. Dakle, patos se odnosi na emocionalnu dimenziju pjesničkog izraza, odnosno kako pjesnik prenosi svoja osjećaje kroz jezik i stil. Patos omogućuje dublje razumijevanje unutarnjeg svijeta pjesnika i njegovog doživljaja stvarnosti.

Retorički patos u uvjeravanju odnosi se također na emocije, vrijednosti, stavove, promjene razmišljanja sugovornika, a koje izaziva govornik. U poeziji bi, ako se ova-ko pristupi patosu, to bili alati (žive slike, metafore i emotivan jezik) kojima go-vornik-pjesnik izaziva razne emocionalne reakcije, promjene razmišljanja, stavova i vrijednosti kod publike-čitatelja. U poeziji Tonča Petrasova Marovića, prema broju pronađenih primjera, patos igra ključnu ulogu u određivanju emocionalnosti i anga-žiranosti čitatelja. Kroz različite teme i stilističke alate Marović uspijeva evocirati snažne emocije koje se odnose na ljudsko iskustvo, gubitak, smrt i egzistencijalna pitanja. U tom se smislu etos i patos često preklapaju pa motivi smrti i gubitka utječu i na jačanje patosa.

3.2.1. MOTIVI I SIMBOLI

Ranije je već rečeno, Marović često koristi motive smrti kako bi istražio ljudsku prolaznost. Služe kao pozadina za emocionalne refleksije o životu, prolaznosti i smrti, čime se stvara snažan osjećaj i tuge i nostalgije za prošlim vremenima. U njegovim pjesmama, poput spomenute „Sonate za staro groblje na Sustipanu”, motiv smrti i simbol groblja postaju središnji za izražavanje patosa.

Mi smo kao onaj koji ima putovati
pa strpan u kofere žuri na vlak – i zakasni
Kako se možemo snaći poslije toga?
a da ne izgledamo kao zauvijek zakašnjeli
kao ostavljeni tamo odakle su nas otpremili
i oprostili se s nama (1)

***

Možda isto toliko smrti ima u nama
Koliko i rođenja, koja su svaki put niža
I kad dođe posljednje ono nas razbaštini tijela (2)

***

Zato kažem:
ne dirajte moja mirna groblja
jer kamo ću s tolikim smetovima kostura (3)

Smrt u njegovim pjesmama često simbolizira gavran, npr. u pjesmi „Besjeda uz more”: *dozivajte gavrane ako nemate što voljeti* (10).

Čitateljske emocije mogu se reflektirati i kroz motive prirode. Elementi prirode, poput mora i vode najčešći su u Marovićevim pjesmama, javljaju se u svim njegovim pjesničkim monografijama. Baš „po učestalosti ovoga simbola istaknut je unutar najčešće tumačenih autora razlogovskoga naraštaja, a izravan povod može biti u tom što je veći dio kratkoga života proveo u Splitu” (Slavić 2010: 245). Prema Slaviću (2010: 247), u Marovića nalazimo dva oblika pjesničkog izraza morskog simbola, jedan u kojem pretežu vode srodne bujicama, pokretnosti bliske starozavjetnim vodama potopa, a u drugom pretežu simboli u statičnom obliku, koji obilježava mir. Tipičan primjer nemirne vode u pjesmi je „Potop”:

pustih poplavu i vjetar
kad sam zatvorio bijah do usta u vodi s nebrom
leševa uz obraze da misao nije ništa mogla pobunjeno
disanje također (4)

U tekstovima s vodenim elementom nalazimo simbole koje možemo povezati s krajem i početkom, smrću i rođenjem. I to uključuje sve analizirane pjesme iz zbirke *Knjiga vode* (4–19) koje u sebi nose kraj jednoga i početak novoga načina života. Voda može predstavljati put prema spasu ili emocionalno pročišćenje, beskraj ili sve-moćnost (npr. „Psalam za dr. Bernardina Sokola”), dok more često simbolizira neizvjesnost i intenzitet ljudskih osjećaja (npr. „Hodanje uz stari gaj”, „Sonata za staro groblje na Sustipanu I”, „Poput umivanja zemljom”, „Orem vodu” i dr.). Uz simbole vode javljaju se i prateći simboli mahovine (npr. u pjesmi „Omega”) ili pijeska (u „Pjesmi među pjesmama 5”) i koriste se kao simboli unutarnjih stanja likova poput tuge, nostalgije ili egzistencijalne tjeskobe.

Marovićev patos također proizlazi iz njegovih osobnih iskustava i intimnih refleksija, o čemu je bilo riječi u poglavlju o etosu. Njegova poezija često uključuje autobiografske elemente koji omogućuju čitateljima da se povežu s njegovim emocijama na dublji način. Ova intimnost doprinosi emocionalnoj snazi njegovih djela.

3.2.2. FIGURATIVNOST

Osim motivima patos se postiže raznim stilskim postupcima koji u poeziji Tonča Petrasova Marovića igraju ključnu ulogu u oblikovanju ekspresivnosti njegovih djela. Od Cicerona i Kvintilijana figure su bile uključene u konkretnu uporabu u retorici,

zato što je ona uključivala govornika (etos), publiku (patos) i govor (logos). Figura je tako označavala svaki učinak govora na publiku, koji bi govornik proizveo služeći se izrazima koji odstupaju od uvriježene uporabe (Runjić-Stoilova 2021). Figure „nas diraju neposrednije: svojom slikovitošću prolaze kroz nas, svojom simboličnošću ustitravaju nam podsvijest” (Škarić 2000: 119). Upravo kroz različite figure, Marović uspijeva prenijeti duboke osjećaje i stvoriti snažne slike koje angažiraju čitatelje na emocionalnoj razini. Koristi brojne snažne metafore, usporedbe, personifikacije i ponavljanja.

Još Kvintilijan (1986) ističe uvjeravajuću moć metafore. Marović ih često koristi i vrlo je kreativan u njihovu stvaranju. Uspostavlja veze, odnosno prenosi značenje među jako udaljenim semantičkim poljima. Spaja jednu skupinu semantičkih polja (najčešće motive smrti, gubitka, prolaznosti) s vrlo kreativnim i raznorodnim drugim semantičkim poljima: prirodom, arhitekturom, ljudskom naravi i stanjima, pojavama i predmetima iz svakodnevnog života. Izdvajaju se neki primjeri:

aleja crnih zvonika čempresa, vrt smrti, tučen obručima smijeha, slijepljen sapunicom veselja, smetovi kostura, dobio krv obojivši je sobom, dah tišine, razbaštini nas tijela, dobaci kamen svjetla u moju noć, šutnja vječnosti (2); korijenje muka duboko u dnu, suze teku ispod steznika života, žišci drhte pod dahom tišine (3); ošminkano kamenje, bez otkućaja mahovina rastvara satove, plohe zraka, zelena krv mahovine (5); ne mogu dopustiti da mi budeš ogledalo (7); zrak je kreat zavodljivih kaktusa, oči će postati pustoš žedna razloga i savršene suše, riječ je dupla oštrica (10); ovaj zrak je saće glazbeno, moje riječi gube bridove (12); moje je srce zemljano (17); u naručje dugih sjena, u jednom obrazu svitanje u drugom suton mozak u znoju jezik u mosurima porezah se pamćenjem (21); i u niskom licu presjeklo lice oranice (22); cvrkut svjetla (24); čistina pod brijegom u koji tvoja duša ulazi da prezimi (24); galeb je kašljucao (25); nebeska pesnico tvoj bi šamar bio milovanje (25); dolazak tvoj da svijeću i sobu nahrani pogledom (26); more nam pred petama mljacka i mmlja u snu (27); dolazi snažan plećat stvor mlad i modar neumišljeno dolazi more (29); svija smjer tvog pogleda na kajdanki neba ucrtavajući prve note leta u daljinu (31); daleko pred nama roni zrak pod zvijezde (33).

Kroz slike koje metaforama Marović stvara čitatelji se mogu emocionalno povezati s temama koje obrađuje. Evociranjem prirode, zavičaja ili osobnih gubitaka pjesnik prenosi složene i snažne emocije, od melankolije i nostalgije do tjeskobe i straha.

Usporedba se tradicionalno vezuje uz metaforu jer usporedba izražava eksplicitnu

usporedbu, a metafora onu implicitnu (Fahnestock 2011: 109). U usporedbi se govori slikama, kontrastira i pojačava semantički sadržaj jedne slike pomoću druge. Uz dominantnu metaforu, u Marovićeveim je pjesmama usporedba česta. Vrlo je originalna i kreativna, ponekad i manje razumljiva kroz Marovićevo pero koje se igra odnosom tih suprotstavljenih slika. Neke od tih slika mogu se imenovati i grupirati, ali puno ih ostaje apstraktnima.

- (i) Usporedba prirodnih elemenata sa stvarima / pojmovima iz sakralne i profane sfere: *u podne kad je sunce kao pogled strašna anđela* (1), *plohe ovog zraka poput zategnutog stakla boji* (5), *sunce kao poraz večernji* (21), *krajolik se doimao kao sat zatočen u zvonjenju* (22), *more mrmlja u snu kao pas neprisebno* (27), *more odvračaše od nas barke i barjake ka' duh sveti u obalute ulizav* (44);
- (ii) Usporedba pojmova iz prirode s drugim pojmovima iz prirode: *kradu zrnje iz crvenice bakru nalik* (22), *par njih* (ptica) *je prhnulo kao da tresesh crn lancun u par navrata* (22), *i dažd i tebe obujmi bolje kao Dante dodira* (32);
- (iii) Usporedba čovjeka sa stvari ili pojavom: *obrću svoju sliku o nama kao ogledalo koje se može staviti po želji i nakrivo a da ipak budemo u njemu* (1), *ništa ne činite no tecite kano ponornice* (10), *bivajte množeci se kao predjeli i kao žetve* (10); *reći ću vam krvareći poput ogledala koja su primila veliku bol* (10), *utonula si sa stasom kao ispod čekića* (25), *lijepa ko razbor stabala* (33), *ti lijepa kao pamet cvijeta* (33);
- (iv) Usporedba karakteristike dijela tijela s nekom aktivnošću: *obraz je obojen korjenit poput disanja* (7), *brutalno bijela usta snažno ležahu kao dvije sljubljene nemani jasnosti* (17), *ruku zagledanih preda se od mesa providnog ko staklo kroz koje se svijet večernji naginje nezasan* (26), *kosa ti ko vijest od vina miriše* (32);
- (v) Usporedba ljudske aktivnosti s prirodom: *plač se rasuo preko obraza ko pijesak* (3), *ja preko tebe ceneći se kano bakar preko kamena* (21), *ceneći se kano bakalar preko kamena u naručje dugih sjena* (21);
- (vi) Usporedba jedne ljudske aktivnosti s drugom: *položi lice u glib kao da ga sahranjuje* (7), *rasklapaš prostore poput libra cjelova* (33);
- (vii) Usporedba (nekog pojma, pojave ili čovjeka) sa životinjom: *prva slova koja prijete tvome rastu kano bedra zmija u planini* (18), *ili pali naznačke ko krv pasa* (18), *(život) što bljuje Kola kao nedovoljan konj*

- (19), *ja se osjetih ko konj što prevozi kozmos u taljigama* (21), *pustio si naprijed nadu kano beštiju iz vežnje* (24);
- (viii) Usporedba jedne stvari drugom: *krusi padnuvši u more potonuli poput obeščašćenih (epitet i personifikacija) lopoča* (13); *dok čempresi bjehu jasni kao činjenice* (21);
- (ix) Usporedba objekta s apstraktnim pojmom: *neka su mjesta u nas došla kao predsan buđenja* (1);
- (x) Usporedba apstraktnoga pojma s drugim apstraktnim pojmom: *strah od noža u njivi od onog koji je bolestan s te rane kao od čuške oceanu* (15), *zločin trave ne prenijeti u grad kao glas sataren kamenom* (15), *odgovor dat odavan točan kao točno vrijeme koje treba uvijek iznova doznovati* (28);
- (xi) Usporedba apstraktnog pojma s profanim predmetima i pojmovima: *kako bi te mali propali razumnici drugih primorja našli kao jantar ili kao bilo koju morskú svetost* (16), *pljuske pjevova uzgojenih nauznačke poput pomnih grožđa nebeska odbijanja* (17), *začetni dah tek kao zamisao koja se uputila u kovinu* (23), *stihovi tihi poput smokava na stolu* (40), *stihovi nalik odsviranim ranama* (40), *stihovi kao kažiprst i svila svraćanja na nas same* (40), *stihovi nalik nesebičnu lišću u koje se doba godine ispovijedilo* (40).

U pjesmama Petrasova Marovića personifikacija nije izražena poput metafore i usporedbe. Međutim, kada je koristi, ona može imati snažan utjecaj na percepciju čitatelja, dodajući emocionalnost i složenost njegovoj poetici. Uporaba personifikacije omogućava Maroviću da oživi neosjetilne elemente, poput prirode – *zaraćena vatra* (6), *glib se smije skoro čujno* (7), *cvjetovi što prže svijest i razum dokazivanjem* (21), *vjetar carskih sati dolazi da ti se pokloni* (29), *dolazi sunce i šuti* (29), *obale beštimaše* (44); stvari – *oltari bježe* (2), *križevi su pobjegli* (3), *mali žišci u fenjerima drhte pod dahom tišine* (3), *veliki svijećnjak se jednoć okrenuo kao da nas gleda preko ramena* (30) ili apstraktnih pojmova – *moć se iskupi i hrani obmanom* (2), *mutnoća je polegla* (3), *misao nije mogla ništa* (4), *mir beskraj zvonu* (12), *da bar zadnja žlica duše žlica kadra da ukrijepi svaki prostor u bolesti* (18), *dah se presvlači* (20), *glas umire u velikim zavjesama* (20). Čitatelj pak zahvaljujući personifikacijama može bolje razumjeti emocionalna stanja i teme koje se obrađuju u pjesmama te se na koncu bolje povezati s pjesmom i autorom samim.

Marović u svojim pjesmama koristi specifične ritmičke obrasce koji pomažu u

stvaranju njihove strukture, izražajnosti, ali i emocionalnog utjecaja na čitatelje. Zvučna igra ne samo da poboljšava estetski dojam, već pojačava emocionalnu nape-
tost, čineći određene dijelove pjesama snažnijima i upečatljivijima. Marović koristi različite figure ponavljanja, npr. anafore (ponavljanja riječi na početku stiha, najče-
šće po tri puta):

u noći zasipanih naznaka
u noći prošlih prostora
u noći plesa pijesaka (17)
svaki prostor u bolesti
svaka usta u bezdanu
svaku miso u vatrama (18)
gdje su brazde čudesno podošjećale [...]

gdje su brazde bile isključane [...]

gdje si ogrinjena udubinom vlasima (22)

pa i cijelih stihova – *nestanem li potpuno* (2), *može li se više plakati* (3), *predstava je završena* (7), *kao da nas nije bilo* (17) i dr. Koristi i druge figure ponavljanja, npr. poliptoton – *plakati s licem na licu zemlje* (3), simploku – *upali sva svjetla upali* (7) i anadiplozu –

nešto **govori**,
govori nešto već jednom (8),
 ja se ne moljah **vježbah se**
vježbah približavah mu se (35).

Često je i ponavljanje suglasnika, odnosno aliteracija, npr. *ni voda u vinu ni vosak u vatri* (21), *prva a moju dušu ptičurina par presijeca par ptičurina* (22). Zanimljiva je i česta Marovićeva etimološka figura: *u oskudijevanju na gozbi glazbe* (17), *da nisko grabljive gubice ne pogrde boju* (17), *bez namjere zla druma i uma* (18), *njemu se klanjaju i uklanjaju* (52), *kljunovi ključaju lim* (58). Ima Marović i značajnih gradacija i kumulacija a sve s ciljem postizanja ritma i pojačanja iskaza, npr.:

bijaše nešto od sveobuhvatnosti časa nešto od bezvremnja nešto od vječnosti (1), a piramide i babiloni akropole i kremlji (52), razredite, razrijedite; kaos, kaos; lomaču, krmaču; fafafa-fafali nešto u fanfari: luca muca buca (8); užgi, zgasi, ubij: skini mi ga, svrgni, raspni (8); prihvaćanja koje je plaže, milost

i svetkovina (10); ustajem teturam gle: rasuh se (33), i baščina i taščina i vaščina (33).

Posljednjih nekoliko primjera su trikolorni, podvrsta gradacije u kojima se nabranje stupnjevito penje u jednoj dimenziji. Dijelovi koji se nabrajaju iste su dužine i time pridonose ritmu iskaza (Runjić-Stoilova 2021).

Kroz kontraste, antiteze i oksimorone, Marović istražuje suprotnosti u ljudskom iskustvu, poput radosti i boli ili nade i očaja. Ove figure pomažu u stvaranju složenijih emocija, omogućujući čitateljima da prepoznaju nijanse osjećaja koje akteri pjesama i sam pjesnik doživljavaju:

ponor i plićina (1), ulaz i izlaz iz sebe (2), nemojte samo protiv sebe često ni sa svima protiv ikog ikad (10), bolje da niste nego da biste ne bili (10), sveci čekanja i psi mraka (9), što puko meso jest i nije (21) dobiti na vremenu izgubiti na sebi (23), šta možeš time početi i šta dočeti (24).

Mnogi su Marovićeви primjeri kreativni oksimoroni: *strašni anđeo* (1), *šutim jauk* (3), *smijan plač* (3), *bistrog mulja* (6), *sunčani gnoj* (6), *savršeni prosjak* (10).

Tonči Petrasov Marović bio je pjesnik prepoznatljiv po svojem eksperimentalnom i inovativnom pristupu jeziku što primjeri figura i pokazuju. Koristio je kreativne i neočekivane epitete kao intenzifikatore iskaza, ali i stvaranje novih riječi, neologizama. Upotreba epiteta daje dodatnu dimenziju akterima, situacijama, promišljanjima naglašavajući njihove osobine ili emocionalne stanja. Ovi opisni elementi doprinose stvaranju snažnijih slika u umu čitatelja Marovićeve poezije, što konačno pojačava emocionalni utjecaj. Evo nekih primjera:

neotisnut i **čist** muk (3), **ošminkano** kamenje (5), **dramatska** paprat (5), **dotjerane** kosti (6), **bistrog** mulja (6), **sunčani** gnoj (6), **vrela** zmijo (6), **sveta** čađo (6), **istucane** potomke od cigle (6), **okomito** more (12), **mlaki** dohvat (12), **otrcani** šljunak (16), **pješćana** stopala (16), **raskošno** rasulo (16), **razumni** bijes i bol (16), **porubljena** ploha gizdanja (17), **otrovna** sačma (17), **diskurzivno** meso (17), **grabljive** gubice (17) itd.

Može se reći da je Marovićeva upotreba neologizama bila dio njegove poetske strategije da se odupre tradicionalnim zakonima gramatike i versifikacije. Koristio je jezik kao sredstvo za stvaranje novih značenja i za izražavanje kompleksnih emocionalnih i filozofskih tema. Njegovi su neologizmi često bili rezultat kombinacije različitih

jezičnih elemenata (najčešće dodavanje prefiksa ili sufiksa) ili stvaranja novih riječi koje nisu bile prisutne u standardnom jeziku (igrom riječi ili čistim književnim eksperimentom radi izražavanje nove ideje ili emocije), npr.:

nadsan (1), bezvremlje (1), posljedak (1), sebesukladnosti (2), neboskloni (3), tantarata (8), gnječki (12), kapčina (15), prekoživljenje (15), nakončovjek (15), umiralište (15), prozračje (15), svepraznost (15), svezbiljo (18), četveronoženje (18), užigačica (18), nasaznan (18), čik-ćokavče (18), ovenovci (18), nedan (18), nenoć (18), vasseljesnstvo (19), nećudisanje (19), hekatombe (19), podnoć (20), pritlevište (22), odjednoć (32), osamnica (53).

Kombinacija stilskih figura omogućava Tonču Petrasovu Maroviću stvaranje bogatih emocionalnih pejzaža u svojoj poeziji, čime se potiče dublje razumijevanje ljudskih iskustava i osjećaja kod čitatelja. Njegova sposobnost da manipulira jezikom kroz stilističke elemente čini njegovu poeziju i njega kao pjesnika izrazito emotivnim i sugestivnim, što je ujedno i izražavanje etosa.

3.3. *LOGOS*

Logos u retorici uvjerava snagom razuma (Runjić-Stoilova 2021: 247), a u analiziranim pjesmama logos se uočava u filozofskim refleksijama i logičnim argumentima o životu, smrti i postojanju (npr. „Postfaust”, „Razgovor za cio život ili Teatar u Epidauru”, „Maslina u Delfima” i dr.). Marovićeva poezija često uključuje i elemente mitologije i religije. Te aluzije omogućuju čitateljima da prepoznaju šire kontekste i značenja, čime se stvara složenija interpretacija njegovih pjesama. Na primjer, u djelima koja se bave mitološkim likovima ili biblijskim motivima (npr. „Filoktet”, „Akrokorint”, „Molitva”) Marović istražuje univerzalne ljudske dileme, poput sukoba između pojedinca i društva. Njegov se subjekt u svojim pjesmama „iskušava u najtežim situacijama i uživljava u uloge iznimnih bića” (Bagić 2015: 9), npr. mitološkog frigijskog pastira Marsije (35–40) ili predsokratovca Epimenida (55). Prolazeći njihove životne priče, subjekt propituje teme poput granica mišljenja, odnosa boga i čovjeka, umijeća i umjetnosti (Bagić 2015: 9). Pjesnik aludira na mnoge i komunicira s mnogim autorima, kulturološkim činjenicama i sl. poput Marulića, Zoranića, Hektorovića, Držića, Matoša, Ujevića, Dantea, Sanguinetija i mnogih drugih što dodatno obogaćuje narative i potiče čitatelja na razmišljanje o raznim dubljim pitanjima.

Logos se očituje kroz simbole koji predstavljaju racionalne ideje i filozofske kon-

cepte. Marović koristi simbole poput knjige, svjetlosti ili putovanja. Navedeni simboli mogu predstavljati različite koncepte, ovisno o kontekstu ili pjesnikovoj namjeri. Tako knjiga, primjerice, može simbolizirati znanje i mudrost, odnosno biti metafora za ljudsku potragu za spoznajom i razumijevanjem svijeta; može simbolizirati kreativnost i pisanje, prostor gdje se ideje mogu sačuvati za budućnost; može simbolizirati sjećanje i povijest, duhovnost i intimnost. Donosi se primjer iz pjesme „Hodanje stari gaj”:

strah od knjige mjedene knjižice sred zubâ smrti
 strah od knjiga općenito od knjiga koje se proliju svakih 1000 godina za doba
 najsuših sumnja posebno (15)

Svjetlost kao simbol duboko je ukorijenjen u religijskim i mitološkim tradicijama i kod Marovića je rasprostranjena. Simbolizira razne aspekte ljudskog postojanja, često je povezuje s pozitivnim vrijednostima kao što su život, nada, spasenje i duhovno prosvjetljenje, npr. u pjesmama „Sonata” ili „Krvarenja svjetlosti”:

s dva toliko živa prozora sa svjetlom među križevima
 potrebno mi je imati aleju crnih zvonika čempresa (...)
 daleko od grada koji je malen i nemoćan da dobaci
 kamen svjetla u moju noć osmijehom natkritu (2)
 ***

Svjetlost svaljuje
 svjetlost cvjetovi
 što prže svijest
 i razum dokazivanjem (21).

I putovanje simbolizira mnoga ljudska iskustva, može se protumačiti kao osobni rast, potraga za identitetom, svijest o prolaznosti i sl., npr.

Hoću li se ikad naći sav na putovima
 i zadržati se a da se nigdje ne sklanjam? (3)

Navedeni primjer oblikovan je svim trima načinima uvjeravanja (istaknut je i ranije u oblikovanju etosa), a logos je ovdje izoliran kroz simbol putovanja koji sugerira jedinstvo ljudskog bivanja na životnim putevima. Ako se promatra kontekst cijele pjesme, može se govoriti i o patosu jer pjesnik svojim figurativnim refleksijama o

životu, smrti i prolaznosti iste takve refleksije potiče i u čitatelja.

Marović koristi logos kako bi kritizirao društvene norme i konvencije. Njegovi argumenti često su usmjereni prema dekonstrukciji ustaljenih ideja o identitetu, tradiciji i suvremenom društvu pa ta kritika i čitateljima omogućava preispitivanje vlastitih stavova prema društvenim pitanjima. U pjesmi „Poput umivanja zemljom” posebno je izražen doživljaj njegove egzistencijalne slobode:

Noć je u mome jarmu
sni voli svemirski orme sumnja što mi okačiše zveke
i nakite po licu i po obući koju bih najradije
odbacio (9)

ili kritika društva:

bozi požnjevenih usta riječ sagnjila na
hridi koju plače odsvudašnje proricano
zbivanjem
u kom se rug uspravlja i zakoni (9)

Kombinacijom spomenutih elemenata, logos u Marovićevim pjesmama ne samo da obogaćuje tematsku strukturu, već je i potiče.

Svi spomenuti elementi logosa u poeziji Tonča Petrasova Marovića (dakle, racionalni argumenti, filozofske refleksije i logički koncepti) igraju značajnu ulogu u oblikovanju tematske strukture i razumijevanju njegovih djela. Čitatelje potiče na aktivno sudjelovanje u interpretaciji njegovih djela, omogućujući im da dublje razumiju složenost ljudskog iskustva koje on istražuje.

4. ZAKLJUČAK

Tonči Petrasov Marović u svojem pjesničkom stvaralaštvu jednako uspješno koristi sva tri načina uvjeravanja. Suprotno pretpostavkama, ne prevladava samo patos. Jednako često, i prožimajući ih, koristi sva tri načina uvjeravanja. Primjerice u pjesmi „Sonata za staro groblje na Sustipanu” njegova je refleksija postojanja, nestanka i uopće ljudske biti ujedno i etos i patos i logos.

Preplitanjem etosa, patosa i logosa Marović stvara složene narative i emocionalnost, angažira čitatelje na više razina, povezujući racionalne argumente s emocionalnim

iskustvima i vlastitom vjerodostojnošću. Marovićev se etos očituje kroz njegov autoritet i osobna iskustva, ponajprije bolesti. Njegova povezanost s tradicijom i zavičajem stvara povjerenje kod čitatelja, što omogućava dublje razumijevanje emocionalnih i filozofskih tema koje obrađuje. Kroz patos, Marović koristi snažne slike i simbole kako bi evocirao emocije poput tuge, nostalgije ili egzistencijalne tjeskobe, povezane s temama gubitka ili identiteta. Patos ne samo da angažira čitatelje na emocionalnoj razini, već ih potiče na razmišljanje o vlastitim iskustvima i osjećajima, čime njegova poezija postaje univerzalna i relevantna za široku publiku. Logos se manifestira kroz racionalne argumente i filozofske refleksije koje koristi za analizu ljudskih iskustava. Korištenjem logičkih struktura i referenci na mitologiju ili filozofiju, potiče čitatelje na kritičko razmišljanje. Uz to Marović koristi brojne retoričke i stilske alate, poput originalnih kontrasta, kreativnih neologizama, brojnih usporedaba i metafora. Svojim različitim postupcima čini tekst višedimenzionalnim te mjestimično teže razumljivim. U opisu njegove lirike mnogi povjesničari književnosti i kritičari koriste pridjeve poput (ose)bujno, metaforično, egzistencijalistično, metafizično, hermetično, raspršeno i sl. Bačić (2015: 9) je ipak promatra kao dobrodošlu iznimku u odnosu na razlogaška načela strogosti, pojmovnosti i filozofičnosti, nemoguću za discipliniranje i pojašnjavanje svođenjem na neku načelniju ideju pjesništva. S druge strane, Marović (1992: XX) kaže da je malo koji pjesnik „poznavao takav intenzitet slike i evokacije”, koji je bio u stanju „preobraziti najobičniju, svakidašnju pojavu u nešto plamteće i čudesno” i posjedovao verbalnu energiju koja je „talila jezik komunikacije u znakove vrhunske ekspresije”.

Kombinacija etosa, patosa i logosa omogućava Tonču Petrasovu Maroviću da stvori složene narative koji angažiraju čitatelje na emocionalnoj i intelektualnoj razini. Obogaćuju njegovo pisanje, čineći ga dubljim i višeznačnijim.

PRILOG 1. Popis tablica, grafičkih prikaza i slika:

1. Tablica 1. Ilustracija načina popisivanja primjera za pojedini način uvjeravanja
2. Slika 1. Načini uvjeravanja u retorici
3. Slika 2. Načini uvjeravanja u Marovićevu pjesništvu

PRILOG 2. Popis analiziranih pjesama iz knjige *Odabrana djela I. Pjesme* (1992)*Asfaltirano nebo* (1958)

- „Sonata za staro groblje na Sustipanu I.”
- „Sonata za staro groblje na Sustipanu II.”
- „Sonata za staro groblje na Sustipanu III.”

Knjiga vode (1962)

- „Potop”
- „Omega”
- „Epitalamij”
- „Dva clowna popisuju inventar”
- „Kor zadnje prašine raspada se”
- „Orem vodu”
- „Besjeda uz more”
- „Nastavak besjede uz more”
- „Konac besjede uz more”
- „Kraj konca besjede uz more”
- „Psalam za dr. Bernardina Sokola”
- „Hodanje stari gaj”
- „Kružna poruka, prva”
- „O da ovdašnjosti”
- „More koje leti. II”
- „More koje leti. III”

Riječ u zemlji (1963)

- IV. „Samospaljivanje”

Putanje (1967)

- „Krvarenje svjetlosti”
- „Oproštaj”
- „Izvan letjelice”
- „I. Štrace gravitacije – 1. (Pustio si unaprijed nadu)”
- „I. Štrace gravitacije – 4. (Plamen s glave cjelov zrakopraznosti)”
- „II. Pjesma među pjesmama – 1. (Krevet krcat pijeska)”
- „II. Pjesma među pjesmama – 2. (Cijelim danom bijeli zid vlada)”
- „II. Pjesma među pjesmama – 4. (Međ kamenjem)”
- „II. Pjesma među pjesmama – 5. (Vjetar carskih sati dolazi)”
- „II. Pjesma među pjesmama – 6. (Katedrala)”
- „II. Pjesma među pjesmama – 8. (Dok još zemlja šušti uzletom)”

- „II. Pjesma među pjesmama – 9. (Sipi a podne)”
- „II. Pjesma među pjesmama – 12. (More bačeno na mačeve)”
- „II. Pjesma među pjesmama – 14. (Što reći o prostoru)”

Premještanja (1972)

- „Marsija. Izazov”
- „Marsija. Takmaci”
- „Marsija. Presuda”
- „Marsija. Egzekucija i kraj”
- „Marsija. Stihovi nalik. Pjesma Asterisu”
- „Marsija. Stihovi nalik”
- „Suprotiva. Trogirski triptih, III. Pjesma od spolija”
- „Suprotiva”
- „Groblje na Glavičinama”

Hembra (1976)

- „1. Proslav: gozba i on... ”
- „10. (Onda je odjednoć prasak)”

Osamnica (1984)

- „Postfaust”
- „Klinika na zelenom brijegu”
- „WC u bolnici”
- „Razgovor za cio život ili Teatar u Epidauru”
- „Filoktet”
- „Maslina u Delfima”
- „IV. Avari”
- „Osamnica”

Moći ne govoriti (1988)

- „Akrokorint”
- „Epimenid”
- „Moći ne govoriti”

Oče naš (1990)

- „Oče naš”
- „Mrvice, vrapci”
- „Zagrebačke”
- „Molitva”
- „Dohodao sam”

BIBLIOGRAFIJA

PRIMARNA LITERATURA

MAROVIĆ, Tonči Petrasov. 1992. *Odabrana djela I. Pjesme*. Split: Književni krug.

SEKUNDARNA LITERATURA

ATTRIDGE, Derek. 2004. *The Singularity of Literature*. London: Routledge.

ARISTOTEL. 1989. *Retorika*. Zagreb: Naprijed.

BAGIĆ, Krešimir. 2015. „Vulkansko pismo”. *Vijenac: novine Matice hrvatske za književnost, umjetnost i znanost* XXIII, 545: 9–9. URL: <https://www.matica.hr/vijenac/545/vulkansko-pismo-24085/> (15. 1. 2025.).

BEKER, Miroslav. 1997. *Kratka povijest antičke retorike*. Zagreb: ArTresor naklada.

BURKE, Michael. 2014. „Rhetoric and Poetics. The Classical Heritage of Stylistics”. *The Routledge Handbook of Stylistics*. Ur. Michael Burke. London i New York: Routledge: 11–30.

COVINO, William, David JOLIFFE. 1995. *Rhetoric: Concepts, Definitions, Boundaries*. Boston: Allyn and Bacon.

CULLER, Jonathan D. 1981. *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*. Cornell University Press.

DANLER, Paul. 2013. „The Linguistic-Discursive Creation of the Speaker’s Ethos for the Sake of Persuasion: A Key Aspect of Rhetoric and Argumentation”. *What Do We Know About the World*. Ur. Gabrijela Kišiček i Igor Žagar. University of Windsor: Open Monograph Press: 37–47.

FAHNESTOCK, Jeanne. 2011. *Rhetorical Style. The Uses of Language in Persuasion*. Oxford: Oxford University Press.

FRANGEŠ, IVO. 1997. „Poezija Tonča Petrasova Marovića”. *Književno djelo Tonča Petrasova Marovića*. Ur. Vinka Glunčić-Buzančić i Mirko Tomasović. Split: Književni krug: 12–16.

HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA, mrežno izdanje. 2013. – 2025. „Marović, Tonči Petrasov”. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. URL: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/marovic-tonci-petrasov> (25. 2. 2025.).

JOHNSON, Barbara. 1977. „Poetry and Performative Language”. *Yale French Studies* 54: 140–158.

KVINTILIJAN, Marko Fabije. 1986. *Obrazovanje govornika*. Sarajevo: Veselin Masleša.

MAROEVIĆ, Tonko. 1992. „Predgovor”. *Odabrana djela I. Pjesme*. Ur. Vladimir Ri-

- smondo. Split: Književni krug.
- MAROVIĆ, Mirjana. 1997. „Tonči Petrasov Marović, objavljene knjige”. *Književno djelo Tonča Petrasova Marovića*. Ur. Vinka Glunčić-Buzančić i Mirko Tomasović. Split: Književni krug: 107–116.
- OPAČIĆ, Petar. 2008. „Pjesničke metamorfoze Tonča Petrasova Marovića. Marsija i Job, suprotiva Apolonu”. *Tusculum* 1: 199–208. URL: <https://hrcak.srce.hr/clanak/78038> (10. 10. 2024.).
- PAVLJIĆ, Pavao. 1997. „Marovićev dramski stil”. *Književno djelo Tonča Petrasova Marovića*. Ur. Vinka Glunčić-Buzančić i Mirko Tomasović. Split: Književni krug: 82–91.
- PRATT, Mary Louise, 1977. *Toward a Speech Act Theory of Literary Discourse*. Bloomington, London: Indiana University Press.
- RUNJIĆ-STOILOVA, Anita. 2021. *Ante Trumbić – čovjek gvozdene riječi*. Split: Filozofski fakultet.
- SLAVIĆ, Dean. 2010. „Interpretacija simbola vode u poeziji Tončija Petrasova Marovića”. *Crkva u svijetu* 45(2): 243–266.
- SOREL, Sanjin. 2003. *Mediterranizam tijela*. Zagreb: Altagama.
- ŠKARIĆ, Ivo. 2000. *Temeljni suvremenoga govornišтва*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŽMEGAČ, Viktor. 1958. „O lirici Antuna Branka Šimića. Prilog proučavanju ‘ekspresionizma’ u našoj književnosti”. *Umjetnost riječi* 3. URL: <https://stilistika.org/o-lirici-antuna-branka-simica> (16. 5. 2025.).

ETHOS, PATHOS AND LOGOS IN THE POETRY OF TONČI PETRASOV MAROVIĆ

ANITA RUNJIĆ-STOILOVA

ABSTRACT

Ethos, pathos, and logos are commonly viewed as rhetorical technique, or methods and skills of persuasion in rhetoric. Throughout history, rhetoric has been defined not only through persuasion but also through the artistic ability of the speaker. Therefore, this paper analyses how Tonči Petrasov Marović employs ethos, pathos, and logos in shaping argumentation and narrative in his poetry. *Ethos* refers to the character of the speaker, and in Marović's poetry, it is manifested through his authenticity and personal experience. As a poet who has endured difficult times, including a prolonged illness, his writing reflects a deep connection to themes of death, suffering, and human existence. By connecting with readers through his own vulnerability, Marović creates trust and authority. *Logos* in rhetoric persuades through the power of reason, and in the analysed poems, logos is evident in philosophical reflections and logical arguments about life, death, and existence. Marović's poetry often includes elements of mythology and religion, which further enriches the narratives and encourages readers to contemplate deeper questions. *Pathos* relates to the emotions of the interlocutor and is a crucial element of Marović's poetry. He employs numerous emotional images, strong metaphors, and other figures to evoke an emotional response from readers. His metaphors draw from a wide range of semantic fields: nature, everyday life, health, architecture, human nature, and states, evoking powerful emotions ranging from melancholy and nostalgia to anxiety and fear. It is concluded that Tonči Petrasov Marović successfully utilizes all three modes of persuasion in his poetic work.

KEYWORDS:

ethos, pathos, logos, Tonči Petrasov Marović

POETIKA I FILOZOFIJA STVARANJA STEFANA MITROVA LJUBIŠE

MIODARKA TEPAVČEVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet
Danila Bojovića bb, ME – 81400 Nikšić
migat@t-com.me

UDK: 003.349
DOI: 10.15291/csi.4803
Pregledni članak
Primljen: 18. 3. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

Višeznačno književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše svojom složenom strukturom, univerzalnošću tema, kompleksnošću forme, semantičkom slojevitošću jezika i danas pokreće esencijalna pitanja čovjeka i svijeta te navodi na raznovrsna tumačenja. To je zapravo jedan od razloga stalne Ljubišine aktualnosti u prošlim, sadašnjim, ali i budućim vremenima. U radu ispitujemo, s jedne strane, Ljubišino promišljanje o umjetnosti i filozofiji stvaranja, a s druge, u skladu s principima fenomenološke estetike, interpretirat ćemo književni tekst kao kompleksnu tvorevinu u čijim su slojevima ukorijenjena najdublja pitanja o smislu ljudskog postojanja. Ljubiša književnim jezikom nastoji odgovoriti na temeljna antropološka pitanja, čime njegova književna djela postaju velika priča o čovjeku. Za pedeset šest godina života i rada Ljubiša je ostavio značajno djelo, a njegov književni razvitak sve do 70-ih godina XIX. stoljeća pratio je niz oscilacija i u intenzitetu i u kvaliteti književnoga djela, koje su nastale kao posljedica njegova sazrijevanja kao pisca koji je dugo tražio pravi izraz i tematiku za svoj stvaralačko-eruptivni temperament. Otvarajući nove puteve književnog razvoja, Stefan Mitrov Ljubiša pisac je autentične stvaralačke samosvijesti, koji istinski vjeruje u misiju književne umjetnosti kao depoa nacionalne energije. Narodnošću karaktera jezika kojim je pisano, kao i poetičnošću, njegovo djelo snažno je dokazalo životvornost i životnost književnojezičnog izraza. U Ljubišinoj jezičnoj radionici ne kriju se samo neke od važnih odgonetki filozofije egzistencije i filozofije jezika već i odgonetke filozofije stvaranja. U skladu sa zahtjevima etike, estetike i poetike, kao i temeljnim idejama epohe u kojoj je stvarao, Ljubiša se zalagao da se uzročno-posljedično prožmu opće i individualno, prošlost i sadašnjost, tekstovni i vantekstualni sadržaj književnog djela.

KLJUČNE RIJEČI:

estetika, filozofija, poetika, Stefan Mitrov Ljubiša, umjetnost

*Riječi treba mjeriti, a ne brojati...
mjerom mjeriti, a cijenom cijiniti.*

S. M. Ljubiša

1. UVOD

Višeznačno, tematski slojevito, književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše¹ (kao kulturno i znanstveno nasljeđe), njegovo kontroverzno političko djelovanje, kao i stalno otkrivanje novih vrijednosti u tom stvaralaštvu, čini ga otvorenim za nova proučavanja, kako jezična, književna tako i filozofska, povijesna.² Univerzalnošću tema, kompleksnošću forme, preplitanjem prošlosti i sadašnjosti, općeg i individualnog, i danas, nakon više od 200 godina, Ljubišino djelo pokreće esencijalna pitanja čovjeka i svijeta i navodi na raznovrsna tumačenja.

U Ljubišinu književnom stvaralaštvu ogleda se duh, karakter i moral jednog naroda u određenom povijesnom razdoblju. Narodna vjerovanja i mudrost, običaji i zakoni, predanja, povijest, sve što karakterizira bit života jedne epohe izgovoreni su jezikom velike ekspresivne snage i predstavljaju izraz kolektivnog duha. Sa stajališta crnogorskog filozofskog nasljeđa, posebno iz ugla razvoja etičke misli i svijesti o moralu u Crnoj Gori, Ljubišino djelo prožima više tema.

Zbog svoje ekspresivnosti i slojevitosti jezik Stefana Mitrova Ljubiše nazivan je rizicom duhovnog blaga i „depoom energije” kojim se „nesumnjivo šire granice i egzistencijalnog i verbalnog energizma” (Ivanović 2005: 238). Kao vrsni poznavatelj jezika i života ljudi Crnogorskog primorja svoga vremena, ali i šire, bio je smjelo i mnogostruko angažiran na uzburkanoj političkoj sceni ondašnjeg doba, kako kao borac svojim književnim djelom tako i kao političar, odnosno zastupnik Boke u Dalmatinskom saboru i

¹ „Sve do novijih istraživanja kao neosporan datum njegovog rođenja uziman je 29. februar 1824. godine, jer je i sam Ljubiša taj datum unio u Životopis. Međutim, danas se kao ispravniji datum njegovog rođenja smatra 6. mart (odnosno 23. februar po starom kalendaru) 1822. godine. Još ranije, kao dvanaestogodišnjak, počeo je da radi besplatno kao pripravnik u Opštini budvanskoj, a za sekretara je izabran 1843. godine. Zbog svoje popularnosti u narodu biran je šest puta za poslanika. Porodične tragedije (Ljubiša je imao sedmero djece od kojih mu je četvero bolest odnijela), nemaština i razne nedaće pratile su njega i njegovu porodicu kroz čitav život. Ljubiša je često bolovao, i mučile su ga brige šta će biti sa njegovom porodicom ako on umre. Porodica mu je živjela u Zadru, a on je zbog svojih poslaničkih dužnosti često i dugo boravio u Beču, gdje je i proveo poslednju godinu života. Oktobra mjeseca 1878. putovao je na Cetinje da prisustvuje vladičenju svoga brata od strica Visariona Ljubiše za vladiku. Bio je to posljednji Ljubišin susret sa rodnim krajem, jer se u povratku razbolio i umro od upale pluća u hotelskoj sobi u Beču 11. novembra 1878. godine” (Tepavčević 2010: 12–13).

² Tijekom tri desetljeća bavljenja ljubišologijom (1997. – 2022.), Radimir Ivanović ustanovio je „da je ovo djelo najčešće interpretirano u okviru humanističkih nauka, onako kako je podjelu nauke preporučio Fraskati (u pitanju su discipline: istoriografija, etnologija, filozofija, nauka o jeziku, nauka o književnosti, folkloristika, komparatistika i kulturologija), dok je mnogo ređe elaborirao u okviru društvenih nauka (pedagogije, andrologije, sociologije, prava, politologije, psihologije i informatike). Sâmo po sebi se razumije, da je ono najmanje proučeno u prirodnim, tehničkim, medicinskim i biotehničkim naukama, u kojima ovo djelo može poslužiti kao istinski izazov i predmet što raznovrsnijih interpretacija” (Ivanović 2022: 12–13).

Carevinskom vijeću (Tepavčević 2008: 341). Njegov književni rad duboko je povezan s narodom, jer je on bio svjestan da se u „jezičkim dubinama, u njegovoj višeslojnosti i mnogoznačnosti krije suštinska duhovna šifra naroda kome pripada” (Vuković 1980: 82).

U ovom radu ukazat ćemo na osnovne pravce Ljubišine poetike i filozofije stvaranja,³ sagledavajući njegovo stvaralaštvo kao kompleksnu tvorevinu u čijim su slojevima sadržana najdublja pitanja o smislu ljudskog postojanja. Životna mudrost Paštrovića, književno uobličena u Ljubišinu stvaralačkom opusu, predstavlja značajan prilog upoznavanju i razumijevanju vrijednosti i uloge duhovnog nasljeđa na crnogorskom području. Fenomenološki pristup omogućuje nam najširi okvir za tumačenja jer ukazuje da se u različitim slojevima književnog teksta nalaze lingvistički i književni elementi, dok su u duhovnim slojevima dana antropološka, egzistencijalna i filozofska značenja. Zahvaljujući fenomenološkom pristupu književni tekst kod čitatelja izaziva drugačiji doživljaj i interpretaciju, pa u tom kontekstu Wolfgang Iser razlikuje dva vida književnog djela – umjetnički i estetski:

(...) umjetnički pol se odnosi na tekst koji je kreirao autor, a estetski pol na konkretizaciju koju je izvršio čitalac. Iz tog polariteta proizlazi da književno djelo ne može biti potpuno identično ni s tekstom, ni s konkretizacijom teksta, već je ono negdje na sredini između toga dvoga. Djelo je više nego tekst, pošto tekst počinje živjeti jedino kad se konkretizira (Iser 2002: 141).

2. LJUBIŠINI UZORI – INOVACIJE STVARALAČKE PARADIGME

2.1. LJUBIŠINI UZORI

Za pedeset šest godina života i rada Ljubiša je ostavio značajno djelo, a njegov književni razvitak sve do 70-ih godina XIX. stoljeća pratio je niz oscilacija i u intenzitetu i u kvaliteti književnoga djela, koji su nastali kao posljedica njegova sazrijevanja

³ „I filozofi i lirski pjesnici su samostalni govornici, a njihov zajednički materijal je jezik – doista, oni dijele isti jezik, jer nije tako da postoje različiti jezici za svakoga od njih” (Lamarque 1996: 45). „Ne možemo isključiti filozofiju iz književnosti reduciranjem književnosti na fiksijski diskurs, s obzirom na to da mnoga književna djela nisu fiksijska i teže istini. Štoviše, filozofija se koristi mnogim poznatim književnim žanrovima: esejima, dijalozima, pjesmama, meditacijama, traktatima, govorima, ispovijestima, memoarima, pismima, diskursima” (Shusterman 2010: 7). „(...) filozofija i književnost bave se primarno čovjekom i njegovim iskustvom propitkujući pritom neke od temeljnih pojmova i koncepcija kojima opisujemo sebe i svijet u kojem živimo”. Vidjeti rad: Vidmar 2013. Jedno od najobuhvatnijih promišljanja o prirodi filozofije vidjeti u knjizi: Berčić 2012.

kao pisca koji je dugo i mukotrpno tražio pravi izraz i tematiku za svoj stvaralačko-eruptivni temperament (Tepavčević 2019: 360). Pojedini već afirmirani stvaratelji književnoga duha, antičke i suvremene književnosti, bili su mu uzori na njegovu stvaralačkom putu, duhovni orijentiri i moralna potpora njegovu samoukom putu u književnost (Nikčević 2014: 251).

Da se radi o stvaratelju i misliocu širokih intelektualnih obzora, političaru i izaslanku Boke u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, koji je imao istaknutu ulogu u nacionalnim, političkim, kulturnim događajima, počevši od buđenja nacionalne svijesti, položaja jezika u javnom životu, potvrđuje nam i Ljubišina filozofski apostrofirana misao: „Ono što jedan vijek smatra utopijom, u drugom postane seljačka istina” (Ljubiša 1878b: 257).

Imanentna poetika Ljubišina književnog djela i njegova (auto)poetika, priopćena eksplicitno u Životopisu (1878), u kome sumira politička, povijesna, sociološka, kreativna, znanstvena, egzistencijalna saznanja i iskustva, navodi da je sebe u prvoj fazi stvaralačkog rada, do početaka zanimanja za originalnim stvaralaštvom, smatrao „sakupljačem, ljubiteljem, prevodiocem i pasioniranim poštovaocem klasične književnosti, kao i djela italijanske, francuske i njemačke književnosti” (Ivanović 2018: 15). U sljedećoj, drugoj fazi počinje sebe doživljavati kao originalnog stvaratelja. Mladenačka fascinacija kulturom i tradicijom talijanskog jezika, a kojoj je doprinio i njegov učitelj Antun Kojović, čitanje te prevođenje djela Horacija, Tacita, Dantea i Ariosta omogućili su da Ljubiša rano osjeti što znači umjetnost riječi na jednom od svjetskih jezika.⁴ U Životopisu (1878b) Ljubiša navodi imena Azelja, Balba, Manzoniya, smatrajući njihova djela uzorima umjetničkog ostvarenja, prema kojima je modelirao svoj pripovjedački izraz. Osim Manzoniya, veliki uzor bio mu je i Boccaccio,⁵ mada je Ljubiša naveo da je jedno pričanje složio po ugledu na De Amicisov putopis *Carigrad* (Ljubiša 1878a). Iz navedenog zaključujemo da je talijanska književnost bila Ljubišina velika preokupacija. U njegovu književnom stvaralaštvu prožimaju se dvije komponente – talijanska i crnogorska, koje označavaju dvije faze u evoluciji njegove književne kulture (Pejović 1977: 19).

⁴ Vilovski navodi da je talijanski Ljubiši bio drugi jezik i da mu je „taj govor tekao iz usta kao med (...) jer se u svojoj mladosti više služio talijanštinom” (Vilovski 1908: 44). Govore i replike u Dalmatinskom vijeću držao je na talijanskom, a i u povjerenstvima Carevinskog vijeća služio se ovim jezikom (Stipčević 1975: 260). U Ljubišinoj ostavštini sačuvan je određen broj govora na talijanskom jeziku. Ljubiša je prilikom otvaranja Sabora 1873. godine održao pola govora na svom materinjem jeziku, a pola na talijanskom jer je riječ o preminulom poslaniku (Natale Filippi) koji je pripadao talijanskoj stranci, pa je Ljubiša kao predsjednik govorio na talijanskom jeziku (Ljubiša 1873: 3).

⁵ Pretpostavlja se da je Ljubiša htio napisati sto priča po ugledu na Boccacciova *Dekameronu* (Usp. Vuković 1980: 45).

2.2. GENERATORI TRADICIJE

Sagledamo li s poetološkog i estetičkog stanovišta Ljubišin navod iz Životopisa, vidimo da je pisac pravovremeno uočio globalne ideje vremena i stilske formacije. Ljubiša ukazuje na lijep prijem njegovih *Pripovijesti*⁶ i *Pričanja*⁷, ali i da je nadahnuće crpio na „matici i kovnici pučkih umotvorina”, što podrazumijeva korištenje folklorne imaginacije i drugih vrsta izvora (povijesti, antropologije, etnologije, folklor, etike, kulturologije):

Te su mu pripovijesti omilile s čistoće jezika, s narodnijih oblika, stoga što su ogledalo naroda našega... Među ljubiteljima klasicizma i šljedbenicima romantičarske škole, Ljubišina su pisma dala prevagu ovoj posljednjoj, koja će najposlije i pobijediti u teatru, u slikarstvu i svakoj grani krasnog književstva i umjetnosti kod svijtu izobraženih naroda... Trideset i više pričanja „Vuka Dojčevića” što ih je Ljubiša proglasio u „Srpskoj zori” navukle su pažnju filologa i ljubimaca izvornog jezika. Etika i estetika vladaju u Ljubišina pisma, a neiscrpno bogastvo narodnijih izražaja i pučkog krasnorječja pokazuju da ih je čuo iz ustiju naroda našega na jugu, gdje je matica i kovnica pučkih umotvorina (Ljubiša 1878b: 35).

Umjetnička namjera da u *Pripovijestima* sačuva od zaborava događaje iz svoje domovine, odvela je Ljubišu na nepresušne izvore narodnog duha i zavičaja. Ljubiša je pripovjedač koji se, spoznavši europsku kulturu, vratio kulturi svoga naroda. „Shvatio je da se lični i nacionalni identitet spasava povratkom izvorima domaćeg pamćenja” (Tepavčević M. i I. 2022: 181). Na interakciju dvaju kulturnih modela – narativnog

⁶ Tekst prvih izdanja *Pripovijesti* izašao je 1875. godine pod nazivom *Pripovijesti crnogorske i primorske*. Skupio, složio i pregledao *Sćepan Mitrov Ljubiša*. U Dubrovniku, nakladom tiskarne Dragutina Pretnera, 1875. (Tepavčević 2010).

⁷ „Autograf Pričanja Vuka Dojčevića nije sačuvan. Prvo izdanje pojavilo se u ‘Srpskoj zori’ 1877, 1878. i 1879: Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio S. M. Lj. Prvih pet svesaka za 1877. imaju piščeve inicijale (S. M. Lj), a ostale sveske nose puno ime (Stjepan Mitrov Ljubiša); posljednje tri sveske koje su izašle 1879. imaju uz piščevo ime i krst (Ljubiša je umro 1878). Drugi put su publikovana u posebnim sveskama, koje je Uredništvo ‘Srpske zore’ izdavalo 1877. i 1878. godine u Beču: Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio Stjepan Mitrov Ljubiša (Ljubiša 1878a). Peta sveska štampana je u Štampariji jermenskoga manastira (V. Hajnriha). Dakle, drugo izdanje je na neki način paralelno sa prvim, jer je nastajalo skoro istovremeno. To izdanje se donekle može smatrati autorizovanim, jer je Ljubiša pratio cjelokupni postupak izdavanja, čak je i lično intervenisao i korigovao primjerak koji je priređivač posjedovao. Međutim, ovo izdanje nije potpuno jer ne sadrži svih trideset i sedam pričanja, koliko ih djelo ima” (Tepavčević 2010: 18).

(patrijarhalnog) i skriptivnog (građanskog) Ljubiša je ukazao u vidu autorskog komentara u predgovoru prvog izdanja *Pripovijesti crnogorskih i primorskih „Čitaoci-ma”*, što zapravo predstavlja njegov program i intencionalnu poetiku:

Moja je namjera bila, da ovom radnjom učuvam nekoliko znamenitijeh događaja svoje otadžbine, a uzgred da opišem način življenja, mišljenja, razgovora, napokon vrline i poroke svojijeh zemljaka, pa sve to da predam potomstvu onako kako sam ga čuo i upamtio od starijeh ljudi, jer vidim da se svakdan te stvari preobražuju i ginu sve što je napredniji podicaj i poplavica tuđinstva (Ljubiša 1875: 4).

Radimir Ivanović smatra da se Ljubiša opredijelio za „sinkretičku filologiju” – u prvom planu „auditivnu filologiju” odnosno usmenost, a u drugom planu „vizualnu filologiju”, tj. pismenost. Prva od navedenih upućuje na narativni oblik kulture i sve specifičnosti koje iz nje uzimaju stvaratelji realističnog miljea, dok se drugi odnosio na skriptivni model koji je svoje prednosti davao i piscima romantičarima i realistima. Ljubiša se, nalazeći svoj literarni predložak u narodnim pripovijetkama, opredijelio za tehniku „skaza”, odnosno „živi govor”, upotpunjujući ga elementima koji pripadaju „pisanom govoru”, odnosno „sinkretičkoj filologiji” (2000: 19).

Svi naponi usmenosti i pismenosti usmjereni su ka jačanju individualne i kolektivne mnemotehničke moći i izražajnih mogućnosti, te nije slučajno što se u središnjoj glavi pripovijesti *Prokleti kam* ističu tri bitne kategorije za postizanje toga cilja: pričanje, čitanje i pamćenje (Ivanović 2018: 54).

Podjednako bitnu, kulturno-povijesnu komponentu pronalazi u narodnoj memoriji i posebnim povijesnim dokumentima, imajući kao literarne uzore usmenu narodnu prozu koju je bilježio, zbirke Vuka Karadžića, Vuka Vrčevića, Jovana Vojinovića, Valtazara Bogišića i dr. Poznato je da je Ljubiša posjećivao državne arhive (Kotora, Dubrovnika, Zadra, Trsta, Venecije, Zagreba, Beča), a bile su mu poznate i privatne zbirke arhivske građe u Paštovićima, koje čuvaju opise narodnih običaja. Upravo to leksičko nasljeđe Ljubiša je kreativno iskoristio dajući mu drugačiju jezičnu ekspresiju. Inkorporiranje folklornih oblika (mit, legenda, priča, šaljiva priča, poslovice, kletva, tužbalica, oprost i dr.), kao i narativnih oblika (kratka priča, anegdota, novela, pripovijetka, povjestica i dr.), odvija se kroz proces fragmentacije Ljubišine proze i njihove integracije. Pisac je posegao za predajama jer je uvidio njihovu literarnost, ali i izvor koji mu je pomoću analogije omogućavao nadgradnju tema, motiva.

2.3. TEMPORALNOST I NARATIVNOST

Budući da u teoriji pripovijedanja poetika vremena⁸ zauzima jedno od središnjih mjesta (Stanzel 1984), za Ljubišinu stvaralačku imaginaciju od velike je važnosti doživljaj vremena. Taj odnos prema vremenu zanimljiviji je na primijenjenoj nego u teoretskoj razini.⁹ Kroz dvostruku poziciju – pripadnika kolektiva koji tu tradiciju stoljećima stvara, prenosi, njeguje i čuva, i umjetnika stvaratelja koji njome afirmira globalne premise svoga vremena i osobnog sustava mišljenja i govora – Ljubiša je nastojao i uspijevao uspostaviti ravnotežu između duge, integralne proze (*Pripovijesti crnogorske i primorske*) i kratke, fragmentarne proze (*Pričanja Vuka Dojčevića*) (Ivanović 2018: 124).

Na dugovječno filtriranje događaja koji su relevantni za nacionalno biće ukazuje ne samo kada je riječ o teorijskoj nego i primijenjenoj razini u književnom djelu (Ivanović 2018: 52). Na taj način svoje stvaralaštvo tretira kao dugotrajnu i svrhovitu umjetničku tvorevinu, na što upućuje čitatelja u autorskom komentaru iz *Prokletog kama*, priopćavajući jedno od globalnih, plutarhovski intoniranih ideografskih čvorišta: „Spomenici dobra kao i spomenici zla čine da narod pamti prošlost i pobuđuje ga da se pobrije ma divi i klanja, a zle da prezire i proklinje!” (Ljubiša 1875: 277). Ljubiša teži da u „hram umjetnosti” smjesti i „učuva” znamenitosti naših predaka. Smisao „učuvanja” tih duhovnih karakteristika i vrijednosti motiviran je ne samo otporom zaboravu nego i potrebom za snažnijim opiranjem poplavi „tuđinstva” (Ivanović 2000: 39). On je bio svjestan činjenice da „predanja služe kao generatori tradicije”, ali je također bio uvjeren da i „narativni oblici koje sam stvara doprinose ne samo očuvanju nego i novoj egzistenciji tradicije” (Ivanović 2000: 76). O tome i svjedoči u *Pričanjima Vuka Dojčevića*:

(...) i ta su pričanja do današnjeg dana doživjela u narodu. Ja sam ih slušao u različnijem prigodama od Mahina do Pobora, pa kako koje čuj, onako ga na brzu ruku i zapiši da ne zaboravim, ako i ne na samu stvar, a no na način pričanja i na oblike govora (Ljubiša 1878a: 5).

Ljubiša je ovakvim stavom osnažio narodna i osobna stvaralačka uvjerenja. Njegovo posezanje za predajama jest, prije svega, zbog njihove literarnosti, ali i vitalnosti ovog folklornog oblika, koja omogućava reinkarnaciju prošlosti, koja po Paulu

⁸ U teoriji pripovijedanja poetika vremena zauzima važno mjesto u djelima Franza Stanzela, Gérarda Genetta, Vladimira Bitija (Štancl (Stanzel) 1955; Ženet (Genette) 1985; Biti 1987).

⁹ O temporalnosti i narativnosti vidjeti: Giljen (Guillén) 1980; Ulig 1982; Riker (Ricoeur) 1993.

Ricoeuru „ostaje izvor porjetka” (Riker 1993). U predajama pronalazi inspirativno vrelo, koje mu omogućava nadgradnju tema i motiva, ali i izražavanje znanja i umijeća. Na taj način, kao pripadnik kolektiva, ali i umjetnik, Ljubiša je pronikao u oba sustava – intencionalni i lingvistički. Ako se primijeni shema Oldricha Sirovatke¹⁰ na Ljubišinu prozu, uviđa se da su predaje hibridna forma s umjetničkim i životnim funkcijama. Sažetost, gnomičnost, ekspresivnost predaja kao kratke folklorne forme, po tumačenju Radomira Ivanovića (2018), omogućavala je Ljubiši punoću pripovijedanja, semantičku i morfološku korespondenciju svih žanrova koje on istovremeno gradi i razgrađuje, „oslonjen na prirodno zaleđe razumijevanja”.

Cjelokupan Ljubišin produktivni trud, u svim područjima kojima se bavio, potvrda je piščeve duboke uvjerenosti u značaj životne misije koju stvaranjem obnavlja, o čemu svjedoči u članku *Narodne umotvorine* (1878), u kojem priopćava: „Kupimo gradivo, majstor će doći!” kao sumirano esencijalno i stvaralačko iskustvo i saznanje (Tepavčević 2017b). Tim i takvim književnim manifestom ucrtao je put književne i jezične samosvojnosti i originalnosti.

2.4. LJUBIŠA – VUK – NJEGOŠ – CRNA GORA – MEDITERAN

Ljubiša se formirao i razvijao na trima osnovama: vukovskoj, njegoševskoj i mediteranskoj, koja se odnosi na talijansku književnost koju je baštinio (Nikčević 2019: 47). Vukovska škola magistralno je označila Ljubišin početak i pravac geneze njegova stvaralaštva u najširem kulturološkom značenju. Člankom „*Общество Пастровско у окружѣю Которскомъ*” [„Obštestvo Paštrovsko u okružju Kotorском”] (1845) Ljubiša je započeo ostvarenje vukovskog principa da pisac koji piše o narodu treba dobro poznavati jezik i običaje tog naroda (Tepavčević 2022: 47). Ljubiša je slijedio Vukov stav o nastajanju pripovijedaka, a što se da zaključiti prema načinu na koji je predstavio svoju ulogu u nastajanju *Pripovijesti* i *Pričanja* (ispod naslova tih zbirki piše da ih je on „sakupio i složio”). Vukova djela predstavljala su za njega ne samo ogleđnu leksikološku i semantičku riznicu, već i uporište ideja prema kojima će graditi svoje književne i jezične stavove (Tepavčević 2011, 2016). Sakupljati, zbrajati i slagati „običaje, načine govora, poslovice i rasprosutu narodnu povjesnicu, čega ima obilno u Crnoj Gori” (Ljubiša 1878: 37) znači imati različite faze nastajanja konačnog oblika književnog djela.

Ljubiša je prihvatio osnovni stav Vukovih koncepcija o prikupljanju narodne građe

¹⁰ Predaje, morfološki promatrano, omogućavaju 1. heterogenost formi; 2. težnju k umetanju (ulančavanju); 3. promjenjivost i nestalnost predaja u kompoziciji građe (Sirovatka 1987: 233).

i njezinu slaganju u narodnom duhu, a što je prepoznao i u Njegoševu stvaralaštvu (Tepavčević 2017: 45a). „Prijateljstvo njegovo s Vukom Karadžićem prinudi vladiku da se okani tudjega klasicizma, i da počne pisati u narodnome duhu” (Ljubiša 1866). Članak *Čitaocem* Ljubiša je napisao 1866. godine i on ga preko Njegoša, njegova književnog uzora, komu je tekst bio upućen, povezuje upravo sa stavovima i idejama Vuka Karadžića (Tepavčević 2017a: 46). Od Vuka je prihvatio deklarativnu poetiku književnosti stvaranu u narodnom duhu, a od Njegoša imanentnu poetiku i uzoran obrazac takvog stvaralaštva (Pejović 1977: 34).

Radomir Ivanović smatra da su analitičari koji su se sustavno bavili tematikom, problematikom i aporetikom Ljubišina književnog opusa jednoglasni u ocjeni da je „Njegoš u prozi”¹¹ mudro izabrao „učitelje energije” – kao svoje estetičke i beletrističke uzore: usmeno narodno stvaralaštvo – sakupljačko djelo Vuka Karadžića i nenadmašno djelo Petra II. Petrovića Njegoša (Ivanović 2022: 17). Otuda proizlaze mnoge srodnosti s njihovim djelom te egzistencijalnim, estetičkim, etičkim, poetološkim opredjeljenjima. Jedno od takvih zajedničkih nukleusa jesu i „predajni oblici kulture”, kao izvor nacionalnih, duhovnih i egzistencijalnih vrijednosti i filter za dozezanje najviših estetičkih i etičkih vrijednosti (Ivanović 2018: 52).

Iz Ljubišina predgovora prvom latiničnom izdanju *Gorskog vijenca*, tiskanog u izdanju Matice dalmatinske (1868. u Zadru), kao i iz teksta *Sěni Petra Petrovića Njegoša II. Vladike Crnogorskog i spisatelja slavenskog*,¹² koji je napisao dva dana poslije pjesnikove smrti, zapažamo da je Njegoša posebno cijenio i poetski, kulturološki, stvaralački slijedio. Dvije su osnovne niti koje Ljubiša prati u Njegoševoj poeziji: crnogorska nacionalna povijest i njezin pjesnički vid. Za „crnogorsku povjesnicu” Ljubiša kaže: „da je punana bojnih i viteških djelah, no se ona slabo od tuđinacah poznavala, dok nije neumrli Petar II, s njegovim književnim i diplomatičnim djelima nju svijetu objelodanio, dok nije nju od svakoje čađe otrešao” (Ljubiša 1852, II: 211). U dijelu navedenog stava o Njegošu prepoznajemo i nukleuse budućih razlika, koje će Ljubišin odnos prema povijesti udaljiti od romantičarske idealizacije crnogorske prošlosti i približiti realističnom shvaćanju te povijesti (Tepavčević 2022: 48). Ljubiša ne naglašava samo jezičnu komponentu, njezinu „dubokost misli, bistrinu razuma i nedoskočimu vlastitost narodnog jezika” (Ljubiša 1852, II: 211), nego i crnogorsku povijest, kao bit njezina identiteta, s koje treba uklanjati svaku čađu.

Ivanović je mišljenja da „pisac čitavim svojim djelom ispisuje apologiju pripovije-

¹¹ Urednik *Otdžbine* Vladan Đorđević dao je prvu čuvenu ocjenu uz Ljubišinu pripovijest *Prokleti kam* „za kojega bi se s pravom moglo reći da je Njeguš u prozi” (Kalezić 1976: 26).

¹² Vidjeti članak: Ljubiša 1852: 209–211.

danja primjerenom mogućnosti prirodnog i logičkog povezivanja narodnog života sa savremenošću, njihovih filozofija i psihologija” (2018: 21). U tom smislu razumiju se u *Pripovijestima crnogorskim i primorskim* kao moto stihovi iz *Lažnog cara Šćepana Malog*: *Ako nije mjesta za življenje, / A ono je mjesta za pričanje, / Pričanje je duši poslastica, / Kao vama vaše gurabije*, kojima Ljubiša preuzima ideju o duhovnoj hrani Crnogoraca, o razgovoru i besjedi kao izrazu njihova estetskog bića koje će pokušati realizirati u *Pripovijestima* (Tepavčević 2017b: 46).

Mediterranska nit u Ljubišinu stvaralaštvu ogleda se u talijanskoj lektiri koju je baštinio. I njegovi prvi radovi, poema *Boj na Visu* (1866), kao i uređivanje, komentiranje latiničnog izdanja Njegoševa *Gorskog vijenca*, ukazuju na to u kojoj je mjeri Stefan Ljubiša pripadao mediteranskom civilizacijskom i kulturno-književnom krugu.

3. MATICA I KOVNICA PUČKIH UMOTVORINA

3.1. KLJUČAR OD JEZIKA

U predgovoru *Pričanja Vuka Dojčevića* Ljubiša priopćuje čitatelju osobno načelo jezika, zapravo misao vodilju:

Ja ne nijekam da je jezik, kao kojemu drago drugo znanje, napretku i svršenosti vrijedan, ali sam uvjeren da je učitelj toga napretka oni dijelak naroda našeg koji živi gdje se drugog jezika osim našega ne zna ni čuje, pa ga nevolja goni da iznahodi i načinja imena novijem stvarima, a neznajući kako se te stvari zovu u tuđem jeziku, prisiljen im je kovati imena kako ga narav uči, pak se skovane riječi iza hoda udome i ukorijene u narodu (Ljubiša 1877: 4).

Ljubiša vjeruje da je narod sposoban za svaku stranu riječ stvoriti odgovarajuće ekvivalente. On je „skovao” mnoštvo novih riječi istovremeno pridržavajući se tvorbenih modela jezičnog standarda i nudeći vlastite obrasce za bogaćenje leksika (Tepavčević 2017). Time Ljubiša ne brani samo čistoću i izvornost prirodnog govora nego i „prirodno zaleđe razumijavanja”, koje ne smije biti natrunjeno „stranim mišljenicama”, jer se u jeziku i uz pomoć jezika čuva čistoća narodnog bića (Ivanović 2000: 89). Njegov zadatak je da „razabere istinu u toliko pljeve riječi” (Ljubiša 1875: 62). To je i znakovito, ako se zna što znači kult riječi u Crnoj Gori, i kolika je odgovornost prema svakoj vrsti izgovorene ili napisane riječi. Zato Ljubiša i smatra da „treba dobro paziti na riječi, prije nego im se otpovijeda” (Ljubiša 1875: 204).

Njegovo inzistiranje na stilu i jeziku koji bi bili dostupni raznolikoj čitateljskoj publici ukazuje da mu je stalo ne toliko da kvantitativno obogati korpus nacionalne književnosti već da po originalnošću izraza ostane trajno upamćen. Na taj način treba shvatiti i Ljubišine poruke da „Riječi treba mjeriti, a ne brojati” i da je: „Skupljač je težak, a probirač zidar”, čime on pokazuje da izvornost, funkcionalnost i višenamjenska uporaba književnog jezika počiva na stvaralačkoj imaginaciji i nadgradnji. Suvremeni čitatelj tek pri susretu sa živim Ljubišnim govorom biva svjestan višeznačnih slojeva (mitoloških, ritualnih, religijskih) u kojima se skrivaju dublji smislovi, čitavi nizovi tajni koje treba dešifrirati (Tepavčević 2019: 362). Nastojao je ostvariti semantičku gustoću značenja koja se nalazi u dubinskim slojevima fragmentarne proze. U njegovim djelima očituje se jezična invencija, leksičko bogatstvo, nova upotreba jezika koja zrači originalnošću, zasnovana na narodnom jeziku. S pravom je Novo Vuković zapazio da „leksička bujica neprestano, u talasima, zapljuskuje slušaoca, tako da se on osjeća, u neku ruku, kao da prisustvuje samom rađanju jezika” (1980: 140).

Njegov stvaralački izraz je retoričan i poetiziran, a uočljiva je nedvosmislena težnja k figurativnom pripovijedanju.¹³ Ljubišinu težnju da sačuva originalnost svojih tekstova od mnogobrojnih tiskarskih pogrešaka, ali i od vlastitih ogrješenja o jezičnu normu, potvrđuju sljedeći navodi u Životopisu:

Ja nijesam nikad mislio pisati za štampe, ni prepunjati i onako prepune sanduke naših knjižara, suhoparnim knjigama; no videći grdni rasap što se po štampi čini lijepim našim jezikom, puče mi srce od bola, pak se dadoh i ja nešto da pišem, kao neki prosvjed protivu takvog rasapa. Da li ću uspjeti bojim se ljuto, jer su se na pustoši naše knjige udomazetili oblici tuđih kulturnih naroda, kao da ođeneš Hercegovca u francuski frak (Ljubiša 1878b: 5).

Ljubiši, dakle, nije bitna samo jezična već i stilska komponenta izvornog narodnog jezika. Ogledalo duhovnog narodnog bića ne može biti narodni jezik prepun tuđica i stranog leksika, zbog čega omaške u jeziku smatra nevjernim predstavljanjem narodnog bića. Tu primjećujemo jedan od razloga stalne Ljubišine brige nad čistoćom, autentičnošću svih jezičnih slojeva njegovih djela, pa s pravom utvrđujemo da je bilo prvi i najstroži kritičar svog stvaralaštva (Tepavčević 2019: 363).

¹³ Radoslav Rotković u monografiji *Tragajući za Ljubišom* izdvaja osam oblika govora: 1. pripovjedni; 2. ispovjedni; 3. razgovorni; 4. agonalni; 5. pregovorni, nagovorni ili dogovorni; 6. raspravni; 7. suparnički ili prepimi i 8. oratorski (1982: 207). Najnovija naratološka istraživanja manje pažnje posvećuju vidovima govora, a više se okreću teoriji žanrova (Giljen 1980). Vidjeti: Mihail Bahtin, *Problem govornih žanrova*, 1980.

3.2. LEKSIČKA SLOJEVITOST

U strukturi njegova književnog djela križaju se različiti jezični slojevi – elementi standardnoga uzusa, ali i osobitosti paštrovskog i susjednih crnogorskih govora s jedne, i primorskih crnogorskih govora i govora hrvatskog primorja s druge strane. Narodne osobitosti koje dominiraju u leksiku, specifičnosti dijalektizama na fonetskoj i morfološkoj razinu, bogatstvo sintaktičkih slojeva, leksičko-semantička i tvorbeno-leksička raznolikost, neznatne primjese stranih utjecaja čine njegovo djelo osebujnim, zapravo izvornim u odnosu na vrijeme i zavičaj (Tepavčević 2008). Poseban naglasak stavljen je na leksik i frazeologiju. Tako je njegov leksik pronašao mjesto u *Rječniku JAZU*, u kojem se bilježe primjeri iz Ljubišina jezika za koje se kaže da su poznati i crnogorskim narodnim govorima, što nam svjedoči da ih je pisac uzimao iz naroda, te oni koji su potvrđeni u Vukovu *Rječniku* i na neki način pripadaju narodnom izrazu (Tepavčević 2016).

Ljubiša je, s jedne strane, motiviran željom da od zaborava otrgne autentičan i danas možda zaboravljen leksik, a s druge strane narodni jezik služi mu kao baza iz koje crpi leksičke, sintagmatske i sintaktičke konstrukcije, zapravo žive riječi crnogorskog naroda, koje u njegovoj jedinstvenoj, kreativnoj radionici postaju književnojezičnim oblicima. Ljubišina inventivna traganja na leksičkom i jezično-stilskom planu i karakterističan izbor jezičnih jedinica rezultiraju stvaranjem autentičnog izraza. Obilje originalnih piščevih ostvarenja potvrđuje stav da stvaralačka jezična sredstva na polju leksika bogate izražajne mogućnosti Ljubišina jezičnog izraza (Tepavčević 2019: 359). Osluškujući crnogorske narodne govore, prije svega govor Paštrovića, tragajući za drugačijim, novijim, ali i leksički jezgrovitijim jezičnim oblicima, Ljubiša stvara vlastiti književnojezični izraz. S razvojem Ljubiše kao pripovjedača, sazrijeva i njegov jezik (Tepavčević 2017, 2019).

4. FILOZOFSKA MISAO U LJUBIŠINU DJELU

4.1. UMJETNOST KAO OBLIK MODELIRANJA STVARNOSTI

U duhu jugoslavenskih i panslavističkih ideja, Ljubiša je uočio značaj etnografizma u procesu afirmacije nacionalnog bića i razvoja književne umjetnosti. Etnografizam je omogućavao povratak bližoj i daljoj nacionalnoj prošlosti, a književnost aktualizaciju u problematizaciji suvremenih zbivanja (Ivanović 2000: 18).

Dok mi u običaje naše, u domaći, građanski, društveni život ne povratimo kurs i kroj slavenski, dok mi spoljašnjim materijalnim znakovima ne pokažemo svije-

tu narodnost našu, mi ćemo se badava natezati i koporati, naše će težnje i brige tonuti kao olovo, a nasljedstvo i primjer, koji ćemo priugotoviti potomstvu, biti će takvi, kakvi će njega slabašno k stožeru i poretku svome skopčana držati (Ljubiša 1862: 9).

Ljubiša je svojim književnim djelom inventivno njegovao naše historijsko pamćenje, aktualizirajući taj čin time što se cjelokupna slika prošlosti može preslikati na sadašnjost, odnosno kao univerzalna istina projicirati i na budućnost.

U Ljubišinoj jezičnoj radionici ne kriju se samo neke od važnih odgonetki filozofije egzistencije i filozofije jezika, već i odgonetke filozofije stvaranja. U skladu sa zahtjevima etike, estetike i poetike, kao i temeljnim idejama epohe u kojoj je stvarao, Ljubiša se zalagao da se uzročno-posljedično prožmu opće i individualno, prošlost i sadašnjost, tekstovni i vantekstovni sadržaj književnog djela (Ivanović 2000: 17). Logos Ljubišine slojevito strukturirane proze zahtijeva proširenje i na nova tematska polja od najšireg koncentričnog kruga – koji karakterizira odnos dviju civilizacija Istoka i Zapada i proučavanje mita i mitologije u mediteranskom i balkanskom arealu; preko užeg kruga – promatranje patrijarhalnog/narativnog i građanskog/skriptivnog modela u Primorju i Crnoj Gori, do najužeg kruga – književne ekspertize posvećene mikrostrukturnim elementima, kao što su komentari, frazeologizmi i dr. (Ivanović 2000: 139).

Kao pripadnik fantastičnog realizma, Ljubiša je naglašavao tri kategorije vlastitog mišljenja i pjevanja: istinitost, aktualnost i zanimljivost. Istinitost se odnosi na imaginativni i realni svijet, bilo da su u pitanju duže pripovjedačke forme – pripovijesti, bilo kraće – pričanja. Da je piscu stalo do istinitosti i uvjerljivosti književnog djela, pokazuje stav iz *Životopisa*: „Dakako, istina naliči gromu nebesnome, koji čovjeka sprži ili obesvijesti!” (Ljubiša 1878b). Aktualnost je druga važna estetska kategorija u Ljubišinoj stvaralačkoj viziji. Koliko je sveobuhvatan krug piščevih interesa i ambicija svjedoči predgovor *Čitaocima*, u kojem pisac tvrdi da je nastojao svojim djelom sačuvati od zaborava ne samo zaslužne ljude za nacionalnu povijest nego i čitav katalog narodnih vrlina – neophodnih za nacionalni preporod, i poroka – kao opomena i putokaz moralnom i duhovnom preporodu. Obraćajući se i budućem, a ne samo suvremenom čitatelju, pisac zanimljivost djela koristi kao put za ostvarivanje istinitosti i aktualnosti (Ivanović 2000: 30).

Dobro poznavajući talijansku i druge europske književnosti, mogao je uspoređivati i promatrati proizvode našega duha u širem kontekstu. Zbog toga Paštrovići po svom duhovnom potencijalu nisu inferiorni u odnosu na pripadnike civiliziranog svijeta. Činjenica je da je povijesna sudbina tog čovjeka bila surovija negativno se odrazila u

jednom, ali i pozitivno u drugom pravcu. Slikajući u svojoj prozi ljude snažnog duha i morala, Ljubiša je pokušavao afirmirati takvog čovjeka. Književno djelo zamišljeno na takav način moralo bi utjecati na buđenje nacionalne samosvijesti (Vuković 1985: 7). Ljubiša je jedan od autora koji je svojim književnim stavovima doprinio bogatstvu crnogorskog filozofskog pogleda na svijet i crnogorskog filozofskog nasljeđa, naročito njegova vrijednosnog korpusa – moralne filozofije, etike.

4.2. POSLOVICA SE U „PUK STANILA”

Uronjeno u totalitet naroda, u strujanje njegova krvotoka, Ljubišino djelo snažno predstavlja duh, jezik, moral, filozofiju i etičke specifičnosti crnogorskog primorja. Ljubiša je povjesničar morala, odnosno specifične filozofije narodnog života koja se u Crnoj Gori naziva čojstvo. Zastupajući moralnu strogost, Ljubiša kategorički odbija svaku popustljivost kad je u pitanju moralni čin. Taj stav pri valorizaciji ljudskih djela pronalazio je, između ostalog, i u crnogorskim narodnim poslovicama i anegdota.¹⁴

Poslovica je oblik sažimanja svih životnih pojavnosti i zakonitosti, i kao takva osigurava misaonu punoću teksta. U poslovicama se nalaze narodna filozofija i mudrost koje su bile u službi etičko-didaktičkog principa u književnosti. Ljubiša je bio svjestan dugovječne umjetničke filozofije predajnih oblika, kao što su poslovice, za koje kaže: „Naši su stari kovali poslovicu sto godina dok se u puk stanila” (Ljubiša 1875: 301). Riječ je o višestoljetnom procesu u kome subjektivna i intersubjektivna energija poetskog govora dobiva sve veći izraz i estetske domete (Ivanović 2018: 54). Poslovice nameću Ljubišinu pripovijedanju aforističan stil. Djeluju kao opće maksime, kao univerzalni iskazi koji svojom filozofskom strukturom smisla izlaze iz pripovjedne strukture značenja ili mogu imati funkciju znaka koji odražava misaoni sadržaj pojedinih likova. I mada u strukturi pripovijesti one egzistiraju kao okamenjena forma, u unutarnjoj strukturi, semantičkoj i metafizičkoj, imaju nove sadržaje i forme. Najčešće su dane kao sastavni dio jezikovanja nekog lika, a drugi put kao piščeva poruka (Pejović 1976: 88–89).

Filozofija Ljubišinih junaka kreće se u čvrstim okvirima narodnih shvaćanja i odnosa prema svijetu i životu. Ta narodna filozofija aforistički je sažeta i predstavlja

¹⁴ Ivanović navodi da „poslovica služi kao predušlov preokreta u epskoj radnji, zapleta ili raspleta dramske situacije, konačnog odpredjeljenja junaka ili pokazivanjem mnogih subjektivnih i intersubjektivnih osobenosti: mudrost, rječitost, dovitljivost, hrabrost, staloženost, odmjerjenost, iskustvo, moralnost, logičnost, solidarnost, skromnost, duhovitost i pravednost (iz kataloga vrlina), kao i: podlost, kukavičluk, laž, prevrtljivost, pohlepnost, sebičnost, zlobnost, zavidljivost, osvetoljubivost i suheta (iz kataloga zala)” (Ivanović 2018: 149).

misaonu esenciju *Pričanja* i filozofsku orijentaciju njegovih junaka. Gotovo da nema ni jednog važnijeg životnog pitanja na koje poslovice ne daje odgovor. Od poslovice koje susrećemo u *Pričanjima Vuka Dojčevića* mogao bi se sastaviti kompletan filozofski sustav, kao dokaz jednog duboko misaonog odnosa naroda prema svijetu. Imajući u vidu osobitosti Ljubišina pripovijedanja, Vuković ispravno primjećuje da „taj govor ima nešto od arhaične patine svojih davnih uzora” (Vuković 1980: 58).

U *Pričanjima Vuka Dojčevića*, kao i u drugim kazivanjima, Ljubiša ima odabranu i njegovanu riječ.¹⁵ Anegdodu je realizirao višedimenzionalno – unio je u šire pripovijedanje i oformio priču od nje zadržavajući je u okvirima izvornosti. Anegdote priče završava aforistički, s naglašenom moralno-didaktičnom notom. U mentalitetu crnogorskog čovjeka riječ je bila neprikosnovena.

4.3. „ČINI DOBRO, A NE KAJ SE”

Ljubišina etička misao ima dva osnovna toka: a) afirmacija pozitivnih moralnih principa i djela, afirmacija moralnih vrijednosti i b) otvorena, aktivna borba protiv zla, nepravde i svega što se uključuje u borbu za negiranje moralnih kvaliteta čovjeka. Pored estetskog napora koji uzdiže riječ do trajanja, pored spoznajnog karaktera koji nam svojevrsno vraća stoljeća složenog življenja jednog naroda – Ljubišino književno djelo nosi u sebi etičku misao koja ga drži i vraća nas k njemu, kao izvjesnoj potpori i čvrstom osloncu i vremenu (Radojević 1976: 186).

Kako su realizirane etička i filozofska sfere kod Ljubišinih junaka? Osnovne vrijednosti etike čiji su nositelji Ljubišini junaci jesu u prvom redu pravda i humanost, a zatim i istina, dobročinstvo, solidarnost, poštivanje vlastite riječi, kao i tuđeg dostojanstva. Kult patrijarhalnog morala i poštivanja nepisanih običaja i normi čuvan je kao najveća vrijednost, kao svijest o sebi i drugima, kroz stoljeća našeg svijeta i kao takav očuvao se u punom intenzitetu i do Ljubišina vremena. Filozofija njegovih junaka kreće se u čvrstim okvirima narodnih shvaćanja i odnosa prema životu i svijetu. Ta je narodna filozofija aforistički sažeta i predstavlja misaonu esenciju *Pričanja* i *Pripovijesti* i filozofsku orijentaciju njihovih junaka (Vuković 1980: 56). Junake svojih pripovijedaka Ljubiša stavlja u situacije da se opredjeljuju između moralnih i materijalnih vrijednosti. Od toga hoće li se opredijeliti za jedan ili drugi sustav vrijednosti ovisi i moralnost njegovih junaka (Racković 1994: 65). Ljubišin junak vjeruje da

¹⁵ U knjizi Nova Vukovića *Visovi* eksplicitno se definira stvaranje i promišljanje o ostvarenom, te pisac zaključuje da „književnost je, dakle, za mene svijet satkan riječima u kome stanuje ljepota. Svaki ostali stanovnik tog svijeta je efemeran” (2002: 70). Tragajući za etimonima riječi, Vuković će u knjizi *Pripovijedanje kao opsesija* progovoriti o toj filozofiji jezika, jezičnoj dubini, riznici jezika (1980).

čovjekov život mora imati neki duboki smisao i filozofsko-etičku viziju budućnosti. Snaga moralnih principa bila je najjače oružje u borbi za samostalnost i samosvojnost. Zbog toga u Ljubišinih djelima moralne vrijednosti imaju prevagu nad materijalnim (Racković 1994: 66).

Čuvajte običaj i narodnost kao očiju zenicu. Nastati će vremena tamna i krvava da će se mnogi odricati majčina mlijeka. Blago onome koji u takvom metežu ne izgubi svijest svoga plemena i veličanstvo svoga imena (Ljubiša 1875: 134).

Slojevitosti Ljubišine proze doprinose koncepti koji nose sociokulturne obrasce, moralne norme, vrijednosne sudove u kojima se reflektira tradicionalna paštrovska kultura. Paštrovići, koji su bili u procijepu između Turaka i Mletaka, da bi očuvali svoja prava i autonomiju, izolirali su se od vanjskog svijeta, okrenuli prema prošlosti, prihvatili tradiciju, obogatili je novim oblicima i motivima. Tako je stvarano bogato kulturno nasljeđe u kome je Ljubiša uočio najčišći izraz narodnog duha, njegovu etičku i duhovnu svježinu. Humanizam, optimizam i vjera u osnovno etičko načelo najbolje je izraženo u riječima iz XXVII *Pričanja*: „Pravo dobročinstvo stoji u tom da oni koji ga učini odmah zaboravi, a onaj komu je učinjeno nikad. Čini dobro, a ne kaj se” (Ljubiša 1878a: 210). Ljubiša je, baš kao i njegovi junaci, vjerovao u dobre strane čovjekove prirode, istinu, pravdu, jer je takav odnos zasnovan na principima patrijarhalne etike. Načela morala, izražena u Ljubišinih likovima, utvrđivana su potrebama borbe za slobodu i osnovna ljudska prava.

5. ZAKLJUČAK

Pripovjedno prikazujući način mišljenja i razgovora Crnogoraca, Ljubiša je znao da su slikovitost i sentencioznost u izražavanju jedne od njihovih karakteroloških osobina. Ponikao iz predaja, pisac je zaslužan što su te predaje povezane u sustav mišljenja i pripovijedanja, nadahnut njegovom osobnom stvaralačkom imaginacijom. U Ljubišinoj stvaralačkoj radionici osjeća se čista, samonikla riječ u kojoj se slute mitovi i prepoznaju tragovi života pokoljenja odraslih u stalnoj borbi sa sobom i sa životom. Utkao je u svoje djelo mnoštvo različitih oblika narodne književnosti od poslovice, anegdota, priča. Autohtonost tih oblika ima dvostruku funkciju. Prvu funkciju psihološkog i egzistencijalnog znaka Ljubiša upotrebljava da označi duhovne i karakterne odlike svojih junaka, njihova vjerovanja, mišljenja, govore, način života u kojima se oslikava duh kolektivnog mišljenja i življenja, simbolič-

nog govora i prepoznatljive etičnosti. Druga simbolična funkcija služi da navedene oblike narodnog stvaralaštva upotrijebi kao stilske znakove kazivanja, kao elemente figurativnog govora, ali i za označavanje općih mjesta (Pejović 1977: 212). Njegovi junaci žive životom patrijarhalnog kolektiva, u kojem je moral suzbio strast, pa se čak i ljubav događa u normama strogo određenog kodeksa ponašanja, kao u pripovijesti *Gorde ili kako Crnogorka ljubi*. Tragični odjek koji je pratio životne drame relativiziran je kroz šalu, koja za Ljubišine junake predstavlja dokaz moralne čvrstine, ali i način duševnog odmora i bijega od jednog moralnog i vrijednosnog kolektivnog načina života.

Kroz stvaralačku viziju eksplicitno iskazanu u *Pričanjima Vuka Dojčevića (Nekomu tonu pluta, a nekome plutaju olova, XIV, 123)*, prikazuje se svijet Paštrovića, satkan od povijesti i sjaja legende, običnog čovjeka, zahvaćenog matricom povijesti i mitom nacionalnih obrisa:

Ne ni dao Bog! – povrnem ja. Ne bi ih pozatvarao, no bih činio da se igrači boljjem bave, da puku prikažu slavn djela njegovijeh pretkova. Ali nemaju što? Da se prođu Grka, Rimljana, zapadnje pljeve, tuđe dike i strana običaja; hotio bih da se iznesu na vidjelo divni ogledi našijeh junaka, mudraca, književnika, ženskiijeh glava, što su služili časti i imenu srcem, pameću, poukom, a pregoreli otadžbini život, imuće, porod i mir. Hotio bih da se, spored tiju vrlina gdje gdje ošibnu poroci našega puka, najviše osveta, sutuka, prerasuda, kletva i kunidba, kako bi se ogledao u prvijem, a pomrzio na potonje; i to sve da se ispriča prosto, naravno, a narodnoj odjeći, bez natege i gruboće, gdje gdje ljudskom šalom, a vazda, da ti se mili čuti; jer ljudi nijesu ni andjeli ni djavoli nego ljudi, prignuti čas dobru, čas zlu, kako ih nagoni ćud, nevolja, prigoda i hrđava družba. Tako bi se združila nedružina: korist i zabava, pouka i šala; a namirila večernja danguba obilatom žnjetrovom divnijeh primjera.

Otvarajući nove puteve književnog razvoja, Stefan Mitrov Ljubiša pisac je osobite stvaralačke samosvijesti, koji istinski vjeruje u misiju književne umjetnosti kao depoa nacionalne energije. Narodnošću karaktera jezika kojim je pisano, kao i poetičnošću, njegovo djelo snažno je dokazalo životvornost i životnost književnojezičnog izraza. Njegovo višeznačno djelo semantičkom slojevitošću jezika, složenom strukturom, filozofskom osnovom, kompleksnošću forme i danas nosi univerzalne teme, pokreće suštinska pitanja čovjeka i svijeta, te potiče na promišljanja i raznovrsna poimanja. To je zapravo jedan od razloga stalne Ljubišine aktualnosti u prošlim, sadašnjim, ali i budućim vremenima.

BIBLIOGRAFIJA

- BAHTIN, Mihail. 1980. „Problem govornih žanrova”. *Treći program Radio Beograda* 47: 233–270.
- BERČIĆ, Boran. 2012. *Filozofija*. Zagreb: Ibis Grafika.
- BITI, Vladimir. 1987. *Interes pripovjednog teksta*. Zagreb: Liber.
- GILJEN, Klaudij [GUILLÉN, Claudio]. 1980. *Književnost kao sistem*. Beograd: Nolit.
- ISER, Wolfgang. 2003. „Proces čitanja – jedan fenomenološki pristup”. *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*. Ur. Zdenko Lešić. Buybook: Sarajevo: 141–158.
- IVANOVIĆ, V. Radomir. 2005. „Ključar od jezika”. U: Radomir V. Ivanović. *Stilski efekti Stefana Mitrova Ljubiše*. Novi Sad: ITP „Zmaj”: 234–247.
- IVANOVIĆ, V. Radomir. 2000. *Samopisi i kazalice Stefana Mitrova Ljubiše*. Novi Sad: Zmaj.
- IVANOVIĆ, V. Radomir. 2018. *Kazalice Stefana Mitrova Ljubiše*. Podgorica: CANU.
- IVANOVIĆ, Radomir. 2022. „Epistolografija kao hibridna forma u djelu S. M. Ljubiše”. *Riječ* 19: 11–27.
- LAMARQUE, Peter. 1996. *Fictional Points of View*. Cornell University Press: Ithaca.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1845. „Obštestvo Paštrovsko u okružju Kotorskom”. *Srpsko-dalmatinski magazin* 10: 117–135.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1852. „Šeni Petra Petrovića Njegoša II. Vladike Crnogorskog i spisatelja slavenskog”. *Arhiv za pověstnicu jugoslovensku* 2: 209–211.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1862. „Črte narodnosti”. *Il Nacionale. Prilog k Narodnom listu* 9 (26. IX 1862): 9.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1866. *Boj na Visu. Spjevao St. Lj.* Zagreb: Brzotisk Ante Jakica.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1868. „Čitaoem” (Predgovor). *Gorski vijenac. Historički događaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš, vladika crnogorski*. Prenio s ćirilice na latinicu S. Ljubiša. Zadar.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1873. „Govor na otvaranju Sabora 1873. godine”. *Izviešća brzopisna i analitična XII zasjedanja Zemaljskoga sabora dalmatinskoga*, Zadar: 3.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1875. *Pripovijesti crnogorske i primorske. Skupio, složio i pregledao Šćepan Mitrov Ljubiša*. Dubrovnik: Tiskarna Dragutina Pretnera.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1878a. *Pričanja Vuka Dojčevića. Skupio i složio Stjepan Mitrov Ljubiša*. Beč: Uredništvo Srpske zore, Štamparija V. Hajnriha.
- LJUBIŠA, M. Stefan. 1878b. *Životopis*. Beč: Srpska zora, Štamparija V. Hajnriha.
- KALEZIĆ, Vasilije. 1976. „Ljubiša i naša kritika”. *Stefan Mitrov Ljubiša knj. 1.* Ur. Janko Đonović. Titograd: CANU: 25–43.
- NIKČEVIĆ, Milorad. 2014. „Radoslav Rotković – klasik o klasiku Stefanu Mitrovu

- Ljubiši na osnovu najnovijih Studija o Ljubiši". *Radoslav Rotković, Život i djelo*. Ur. Aleksandar Radoman, Adnan Čirgić i Nikola Popović. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost: 235–263.
- NIKČEVIĆ, Milorad. 2019. *Književno-kulturne veze na rubovima Mediterana. Crnogorske i hrvatske književnokulturne interferencije*. Osijek – Podgorica: Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva „Croatica – Montenegrina” RH.
- PEJOVIĆ, Božidar. 1977. *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*. Sarajevo: Svjetlost.
- RADOJEVIĆ, Danilo. 1976. „Osnovni etički problem u djelu S. M. Ljubiše”. U: *Stefan Mitrov Ljubiša knj. 1*. Ur. Janko Đonović. CANU: Titograd: 181–187.
- RACKOVIĆ, Nikola. 1994. *Filozofska misao u Crnoj Gori*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević”.
- RIKER, Pol [RICOEUR, Paul]. 1993. *Vreme i priča*. Prevele s francuskog Slavica Miletić (prvi dio) i Ana Moralić (drugi dio). Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- ROTKOVIĆ, Radoslav. 1982. *Tragajući za Ljubišom*. Titograd: Pobjeda.
- SIROVATKA, Oldrih. 1987. „O morfologiji predanja i njegovom katalogiziranju”. *Polja* 340: 231–233.
- STIPČEVIĆ, Nikša. 1975. „Ljubišina pisma Vaclavu Zeleniju”. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 23(2): 259–273.
- STANZEL, Franz Karl. 1984. *Theory of Narrative. Translated by Charlotte Goedsche, with a preface by Paul Hernadi*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SHUSTERMAN, Richard. 2010. „Philosophy as Literature and More than Literature”. *A Companion to the Philosophy of Literature*. Ur. G. L. Hagberg i W. Jost. London: Wiley-Blackwell.
- ŠTANCL, Franc Karl [STANZEL, Franz Karl]. 1987. *Tipične forme romana*. Novi Sad: Književna Zajednica Novog Sada.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2008. „O leksičko-semantičkoj slojevitosti jezika Stefana Mitrova Ljubiše”. *Sedmi lingvistički skup Boškovićevi dani: Leksikografija i leksikologija. Podgorica 23. – 24. V. 2008*. Ur. Branislav Ostojić. Podgorica: CANU: 341–361.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2010. *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*. Podgorica: CANU.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2011. „Primjena Vukove jezičke norme u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše”. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane: Dva veka savremenog srpskog jezika*. Ur. Dragana Mršević-Radović. Beograd: Međunarodno slavistički centar 40(1): 207–221.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2016. „Uticaj Njegoša i Vuka na stvaralaštvo Stefana Mitrova

- Ljubiše”. *Deveti lingvistički naučni skup Boškovićevo dani: Vuk Stefanović Karadžić i Petar II Petrović Njegoš (reformacija jezika, standardizacija i gramatički sistem Vukova modela književnog jezika)*. Podgorica 26. V. 2016. Ur. Branislav Ostojić. Podgorica: CANU: 133–147.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2017a. „Stefan Mitrov Ljubiša i Crna Gora – povijesno-kulturne veze”. *Annales, Anali za istrske in mediteranske študije* 27(1): 41–53.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2017b. „Doprinos Stefana Mitrova Ljubiše crnogorskom književno-kulturnom razvoju u drugoj polovini XIX vijeka”. *Književnost i jezik u funkciji promovisanja univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti crnogorskog društva*. Ur. Dragan Bogojević. Nikšić: Filološki fakultet: 43–58.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2019. „Tvoračka samosvijest Stefana Mitrova Ljubiše (tragom umjetnosti riječi)”. *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše u svom vremenu i danas (1878–2018)*. Podgorica, 8. – 9. XI. 2018. Ur. Radomir V. Ivanović. Podgorica: CANU: 357–377.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka. 2022. „Značaj i uloga Stefana Mitrova Ljubiše u crnogorskom književnoistorijskom razvoju: povodom dvjestote godišnjice rođenja (izviriječ Stefana Mitrova Ljubiše)”. *Riječ* 19: 41–60.
- TEPAVČEVIĆ, Miodarka i Ivan TEPAVČEVIĆ. 2022. „Život i djelo Stefana Mitrova Ljubiše u austrijskoj Dalmaciji od 1822. do 1878.”. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 64 (2022): 173–210.
- ULIG, Klaus. 1982. *Teorija književne istorije*. Službeni glasnik: Beograd.
- VIDMAR, Iris. 2013. „Filozofija i književnost o svijetu i čovjeku”. *Prolegomena* 12 (2): 285–313.
- VILOVSKI, T. Stefanović. 1908. *Stjepan Mitrov Ljubiša, Utisci i uspomene*. Kotor: Bokeška štamparija.
- VUKOVIĆ, Novo. 1980. *Pripovijedanje kao opsesija (Studija o Ljubišinom djelu „Pričanja Vuka Dojčevića”)*. Cetinje: Obod.
- VUKOVIĆ, Novo. 1985. *Pripovijetke Stefana Mitrova Ljubiše*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- VUKOVIĆ, Novo. 2002. *Visovi*. Beograd: Beogradska knjiga.
- ŽENET, Žerar [GENETTE, Gérard]. 1985. *Figure*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

POETICS AND PHILOSOPHY OF CREATION IN THE WORKS OF STEFAN MITROV LJUBIŠA

MIODARKA TEPAVČEVIĆ

ABSTRACT

The multifaceted literary work of Stefan Mitrov Ljubiša, with its complex structure, universality of themes, intricacy of form, and semantic depth of language, continues to raise essential questions about humanity and the world, inviting diverse interpretations. This is precisely one of the reasons for Ljubiša's enduring relevance in the past, present, and also the future. In this paper, we examine, on the one hand, Ljubiša's reflections on art and the philosophy of creation, and, on the other, by the principles of phenomenological aesthetics, we interpret the literary text as a complex creation wherein the most profound questions about the meaning of human existence are rooted in its layers. Ljubiša seeks to address fundamental anthropological questions through literary language, turning his works into a grand narrative about humanity. Over the course of his fifty-six-year life and career, Ljubiša left behind a significant body of work, and his literary development right up until the 1870s followed a series of fluctuations, in both the intensity and quality of his literary output, which arose as a consequence of his maturing as a writer who had long sought the right mode of expression and subject matter for his creative and eruptive temperament. By paving the way for new directions in literary development, Stefan Mitrov Ljubiša emerges as a writer of distinct artistic self-awareness, who truly believes in the mission of literary art as a repository of national energy. Through the vernacular character of the language in which he wrote, as well as its poetic nature, his work powerfully demonstrated the vitality and dynamism of expression of his literary language. Ljubiša's language workshop conceals not only some important insights into philosophical existence, but also insights into the philosophy of creation. In line with the demands of ethics, aesthetics, and poetics, as well as of the fundamental ideas of the epoch in which he wrote, Ljubiša advocated for the fact that the general and the individual, the past and the present, the textual and the extratextual content of a literary work are interwoven by cause and effect.

KEYWORDS:

aesthetics, art, philosophy, poetics, Stefan Mitrov Ljubiša

SLIKA CRNE GORE U PUTOPISU *MJESEC DANA PJEŠKE* PETRA KUNIČIĆA

OLIVERA POPOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet
Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić
oliverap@ucg.ac.me

UDK: 821.163.42.09
DOI: 10.15291/csi.4804
Izvorni znanstveni rad
Primljen: 24. 3. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

Cilj ovoga rada jest ispitati prikaz Crne Gore u knjizi *Mjesec dana pješke*, izvještaju s putovanja od Korčule do Cetinja, koji je napisao Petar Kuničić (1862. – 1940.), učitelj, prevoditelj i hrvatski književnik. Kuničić, autor brojnih članaka potpisanih pravim imenom ili različitim pseudonimima, 1896. je godine zajedno s prijateljem krenuo na putovanje kroz dalmatinske krajeve, uključujući i Crnu Goru. Po povratku je svoje putopisne bilješke objavio u *Narodnom listu* 1897. godine, a kasnije su one sabrane u monografskoj publikaciji. U radu se analiziraju motivi koji su potaknuli Kuničića na putovanje, slika krajeva današnje Crne Gore opisana u njegovu putopisu, kao i povijesni, politički i kulturni čimbenici koji su utjecali na njegov prikaz ove zemlje i njezina naroda. Analiza se fokusira na Kuničićevo tumačenje regionalnih dinamika i kulturnih interakcija, smještajući ih u povijesni i politički kontekst tog vremena.

KLJUČNE RIJEČI:

Crna Gora, Petar Kuničić, putopisi, vjenčanje Savoja – Petrović, panslavizam

1. UVOD

Četrdesetih godina XIX. stoljeća interes stranih putnika za Crnu Goru, koja se u prethodnim desetljećima rijetko nalazila na njihovim putnim rutama, počinje rasti. Politički razlozi, ponajprije zanimanje za razrješenje istočnog pitanja, imali su presudan utjecaj na usmjeravanje pozornosti europske javnosti prema ovom tada slabo poznatom području. Naime, u to vrijeme sve se češće izvještava o sukobima Crnogoraca i Turaka, koji će se u narednim desetljećima intenzivirati, rezultirajući prvo formalnim razgraničenjem Crne Gore i Otomanskog Carstva 1858. godine nakon velike pobjede Crnogoraca na Grahovcu, a potom i međunarodnim priznanjem Crne Gore na Berlinskom kongresu 1878. godine, kao posljedicom za Crnogorce povoljnog ishoda crnogorsko-turskog rata 1876. – 1878. godine.

Tijekom narednih godina, rad na izgradnji prometne infrastrukture i objekata za smještaj putnika omogućili su lakši dolazak stranaca u prijestolnicu, Cetinje. Glavni grad najmanje balkanske knjaževine naći će se u središtu interesa europskih političkih i vjerskih krugova osobito tijekom posljednja dva desetljeća XIX. stoljeća. Godine 1888. Crna Gora postaje prva pravoslavna zemlja koja je potpisala Konkordat s Katoličkom crkvom, čime je pravno reguliran status katoličkih podanika koji su Crnoj Gori pripali teritorijalnim proširenjem službeno potvrđenim na Berlinskom kongresu. Godine 1896. talijanski prestolonasljednik Viktor Emanuel Savojski odlučio se oženiti crnogorskom princezom Jelenom Petrović-Njegoš, koja će nekoliko godina kasnije (1900.) postati kraljica Italije.

Dok se povijesnim i političkim razlozima može objasniti porast interesa stranaca za Crnu Goru i posljedični porast putopisne literature o njoj, slika ove zemlje u objavljenim putopisima na raznim jezicima uvjetovana je i nizom kulturoloških čimbenika. Služeći se metodologijom imagoloških studija, čiji je razvoj snažno potaknulo objavljivanje djela *Orijentalizam* (1978.) Edwarda Saída, moguće je ne samo utvrditi koji su stereotipi o Crnogorcima najzastupljeniji u ovoj vrsti literature već i što je utjecalo na stvaranje ili mijenjanje određenih paradigmi.

Razotkrivanje kulturoloških i ideoloških obrazaca prisutnih u tekstovima pomaže u razumijevanju načina na koji se oblikuju i prenose slike Drugoga, kao i funkcije koju su određene heteroslike u pojedinim povijesnim razdobljima imale. Budući da vodeći društveni znanstvenici jednoglasno smatraju da su „nacionalni identiteti” rezultat političko-intelektualne projekcije, stanja svijesti, a ne objektivni skup uvjeta i činjenica ili nešto „dano” (Bock 2000: 11), putopisi se, prema mišljenju nekih autora, mogu više smatrati ogledalom kulturnih kodova iz kojih proizlaze, nego autentičnim

svjedočanstvima o zatečenoj realnosti.¹ Dok neki kritičari smatraju da ne postoji veza između zatečene realnosti i njezina putopisnog prikaza, te promatraju sliku ne toliko u svom odnosu prema nekakvoj vječnoj i univerzalnoj istini, koliko prema kulturološkim kontekstima u kojima se ona javlja (Gvozden 2005: 7, 11), drugi u svojim analizama nastoje putopisne diskurse predstaviti kao rezultat „interakcije između promatrane realnosti, ličnosti promatrača i tropa reprezentacije” (nav. prema Ewertowski 2020: 221)². Objedinjujući subjektivne dojmove putnika s kolektivnim imaginarijem epohe kojoj pripadaju, putopisi rasvjetljuju kako individualne tako i kolektivne čimbenike koji sudjeluju u formiranju ili konsolidaciji nacionalnih stereotipova.

U ovom kontekstu, putopis Petra Kuničića *Mjesec dana pješke* predstavlja vrijedan tekst za analizu oblikovanja slike Crne Gore unutar kompleksnih političkih i kulturnih odnosa s kraja XIX. stoljeća, kao i za utvrđivanje načina na koji se te reprezentacije uklapaju u šire ideološke, kulturne i književne obrasce svojstvene mediteranskom prostoru tog vremena. Posebna će se pažnja posvetiti narativnim strategijama, stereotipnim prikazima stanovnika i pejzaža, te rodnim konstrukcijama muškosti i ženskosti, kao i autorovu ideološkom pozicioniranju u odnosu na prostor o kojem piše. Kao teorijski okvir, osim spomenutog djela Edwarda Saida, koristit će se studije Joepa Leerssena, Tzvetana Todorova, Marije Todorove, Božidara Jezernika, Františka Šisteka i drugih znanstvenika koje će poslužiti kao temelj u tumačenju različitih imagoloških aspekata Crne Gore kojima se Kuničić u svom djelu bavio.

2. KUNIČIĆEV DOLAZAK U CRNU GORU

Dok se interes Hrvata za Crnu Goru po mišljenju Ivana Pederina može objasniti austrijskim prodorom na istok, koji je išao upravo preko ove zemlje (Pederin 2007: 43–44, 86), bilo je i onih posjetitelja koje je u Crnu Goru vodila želja za avanturom i detaljnijim upoznavanjem južnoslavenskih krajeva na istočnoj obali Jadrana. Jedan od takvih bio je učitelj, prevoditelj i pisac Petar Kuničić (1862. – 1940.).

Ovaj Hvaranin, rođen u selu Dol kraj Staroga Grada, pripremao se za svećenički poziv u Dubrovniku, a privatno je učio gimnazijske predmete i filozofiju. Učiteljsku školu u Arbanasima završio je 1885. godine te se prosvjetno-pedagoškim radom po-

¹ Joep Leerssen tvrdi da je oblikovanje imagologije kao kritičke discipline koja proučava nacionalne predodžbe moglo nastupiti tek nakon što je napušteno vjerovanje u „stvarnost” nacionalnih karaktera kao objašnjavajućih modela, što će reći tek u godinama nakon Drugoga svjetskog rata (Leerssen 2007: 21).

² Više o shvaćanjima nacionalnog identiteta kao predmeta imagološkog istraživanja vidi u Kostadinović 2016: 58–86.

čeo baviti u Visu. Surađivao je u više hrvatskih periodičnih publikacija u kojima je objavljivao pjesme, prijevode, putopisne crtice i kulturološke, prigodne i prosvjetno-pedagoške članke koje je nekad potpisivao pseudonimima Pero Kuničić S., P. K. Sansović, Ljubo Ljubibratić, Mirko, Perić Morkovih (Moškateo 2014: 13, 19). Ostavio je za sobom bogat pjesnički, prozni, putopisni, prevoditeljski, povijesno-antropološki, prosvjetno-pedagoški, publicistički i urednički opus. Posljednjih petnaest godina života proveo je u Splitu (Opačić i Rogić-Musa 2013). Bio je primjer dalmatinskog intelektualca posvećenog lokalnim temama koji ih obogaćuje uvidima i spoznajama iz šireg kulturnog, ponajprije mediteranskog kruga (Moškateo i Roić 2014: 8).

Kuničić je Crnu Goru posjetio za jednomjesečnoga putovanja od Korčule do Cetinja, na koje je pošao pješice u društvu mladog prijatelja Marina Batistića iz Blata na Korčuli, gdje je radio kao učitelj. Neposredno po povratku objavio je opsežan putopis, prvo u podlistku zadarskog *Narodnog lista* (br. 1–94, 1897.), a zatim i u obliku knjige pod naslovom *Mjesec dana pješke. Putopis od Korčule do Cetinja* (Zadar, 1897.). Motiv odlaska na ovo putovanje, koje je osim drugih mjesta na Korčuli obuhvatilo Pelješac, cijelo dubrovačko primorje, Boku Kotorsku i Cetinje s usponom na Lovćen, bila je želja dvojice prijatelja da zajedno provedu školske praznike i da se, kako piše sam autor, „duševno zabave i nasite” (Kuničić 1897: 18). Na taj pothvat krenuli su sredinom kolovoza 1896. U dalmatinskim krajevima, Kuničić je birao lokalitete u kojima je mogao računati na gostoprimstvo prijatelja, pa im je u posveti i zahvalio.

3. SLIKA CRNE GORE U KUNIČIĆEVU PUTOPISU

Putovanje od tada austrijskog Kotora do Crne Gore Kuničić opisuje u avanturističkom duhu, služeći se živopisnim opisima, metaforama i hiperbolama, kroz dinamičan opis kretanja i protoka vremena. Autor posebno ističe i napor koji je podrazumijevao jedan takav pothvat zbog ogoljenosti i nepristupačnosti prostora, čije savladavanje donosi duhovnu nagradu. Njegov doživljaj ove zemlje oblikovan je nizom snažnih, gotovo epskih reprezentacija:

Rekao bi da se uspinješ na toranj, koji za više puta nathita Eifelov u Parizu. (...) I hodi i hodi, nikad vrha, već ogromne gole, golcate gore ravno nad tvojom glavom. Što sa višega svrćeš pogled dalje ispod sebe, prizor ti je kotorskoga zalijeva, a i čitave Boke, ljepši, krasniji, zamamljiviji. Svako malo vremena susretamo kojega Crnogorca, koji uz: „Pomoz Bog!” junačkim okom izrazuje nam neko zadovoljstvo, što se penjemo uz taj Kalvarij, da vidimo njegovo gnijezdo

sokolovo. Satnik bilježi već sedmi, a mi smo, Bože moj, još u Kotoru! Zahvati nas žedja. Traži po škripovima: ništa! Mali Stanley otkri na živu kamenu, u maloj rupi, sinošnje vode; pa prigni se i pij jezikom poput psića. To bijaše za nas najsladja voda, kao i ona iz rijeke blizu Kleka, po kojoj su žabe skakutale. Otpočini i uspinji se, uspinji se i otpočivaj (Kuničić 1897: 261–262).

Opisujući uspon kao fizičku i duhovnu borbu, te koristeći biblijsku aluziju kako bi fizički napor preobrazio u alegoriju duhovnog preporoda, Kuničić ovaj izazov predstavlja kao svojevrstu inicijaciju nužnu za pristup mitskom i egzotičnom svijetu junaka. Takav pristup ogleda se i u dinamičnom opisu uspona na Lovćen, u kome se ističe dramatičnost putničkog iskustva i ocrtava slika ambijenta kao vertikalno strukturiranog prostora koji potiče na borbu i samo dostojnima dopušta uspon do vrha:

Penji se, veri se po oštrom kamenju, po šikarju; ovdje okrvavi ruku, ondje popuzni nogom i rasparaj odjeću (...); hvataj se smriječa, kamena ... i tko će bolje naprijed i naprijed, gori i gori, bez odmora! Naša se upravna crta pretvori skoro u ispravnu. Na junačkom tlu treba da budemo junaci! (Kuničić 1897: 264)

Taktilna osjetila putnika i njegove fizičke ozljede u ovom opisu simboliziraju krvavu vezu između naroda i teritorija, promovirajući sliku zajednice koja se bori. Junaštvo je prikazano kao norma u Crnoj Gori, a i samo tlo, postavljajući iskušenja, sudjeluje u stvaranju junaka.³

Sam prelazak granice Kuničić opisuje kao poseban trenutak u kojem valja odati počast slavnoj crnogorskoj slobodarskoj povijesti, što on i čini: fizički (skidanjem šešira) i literarno (evocirajući narodnu i vojničku retoriku, pa se njegov diskurs približava mitopoetskom izrazu). Njegov odnos prema Crnoj Gori pokazuje poštovanje i spremnost na prihvaćanje vrijednosti tog prostora:

Eto nas na junačkom tlu, na tlu slavne Crne Gore! Skinusmo šešire. Toga časa zaboravimo trud i znoj putovanja svoga. Jako čustvo zaokupi srca naša, znajući, da smo stupili na zemlju, koja je porodila toliko junaka: za krst časni i slobodu zlatnu! (Kuničić 1897: 263)

³ Sličnu reprezentaciju nalazimo i nekim djelima nekih čeških i talijanskih putopisaca (Šistek 2009: 115; Baldacci 1862: 62–63).

Kuničić ne piše samo o zemlji koju posjećuje, već o prostoru koji je već mit, čiji je svaki kamen natopljen simboličnim značenjem. U snažnoj emotivnoj reakciji autora ogleda se predodžba Crne Gore kao ideološki bliske sredine, simbola borbe i časti, kroz koju autor promišlja i vlastiti odnos prema nacionalnom identitetu i heroizmu.

Za vrijeme jednodnevnog boravka na Cetinju Kuničić i njegov suputnik obišli su gradske znamenitosti i susreli se s crnogorskim knjazom Nikolom I. Petrovićem, njegovim tajnikom grofom Lujom Vojnovićem, znanstvenikom Pavlom Apolonovičem Rovinskim i glavnim urednikom crnogorskog poluslužbenog lista *Glas Crnogorca* Lazarom Tomanovićem. Na povratku u Kotor imali su susret i s pjesnikom Jovanom Sundečićem. Napuštajući Crnu Goru, Kuničić je s prozora kočije kojom se vraćao u Boku kotorsku uputio Lazaru Tomanoviću pjesmu namijenjenu objavi u prvom idućem broju *Glasa Crnogorca*.⁴ Kuničićev putopis obiluje i statističkim podacima i o broju stanovnika po crnogorskim gradovima koje nije posjetio, o privredi, o knjaževim приходima i o crnogorskoj vojsci.

Od građevina u prijestolnici Kuničić je nešto detaljnije opisao Grand hotel, sagrađen „po gospodsku” i „po gradsku i na državne troškove”, potom kazalište Zetski dom s luksuzno uređenim čitaonicama (Kuničić 1897: 270–271), knjažev dvor viđen izvana, staru vladličansku rezidenciju Biljardu s institucijama smještenim u njoj, potom Plavi dvor o kojem piše da je „najljepša i najmodernija zgrada u čitavoj Crnoj Gori”, kao i crkvu na Ćipuru i Cetinjski manastir s okolicom. Najviše pažnje posvetio je Cetinjskom manastiru, opisujući njegovu unutrašnjost i čuvane dragocjenosti. Kuničić ovaj hram smatra ognjištem narodne slobode te više ističe njegovu militarističku nego vjersku funkciju: „Tu je junak Crnogorac primao blagoslov puške svoje i mišice svoje” (Kuničić 1897: 275).

I ovaj je putopisac, kao i mnogi drugi posjetitelji Cetinja u to vrijeme, želio posjetiti i kulu Tablju ponad manastira te je u putopisu spomenuo i promjenu njezine funkcije: nekoć je to bilo mjesto na kojem su bile izlagane odrubljene turske glave, a sad je to zvonik koji obilježava važne vjerske praznike. Tako, bilježeći prijelaz Crne Gore iz ratničke prošlosti u mirnodopsko vrijeme, Kuničić njezinim simbolima daje novu interpretaciju, pa se kula Tablja, od simbola otpora i ratničke brutalnosti, pretvara u simbol duhovnosti.⁵ Autoru je pažnju privukao i bunar zvan Ivanbegovičino vrelo, pa je u putopis unio Sundečićeve stihove iz istoimene pjesme u kojima se nastanak toga izvora pripisuje suzama supruge crnogorskog vladara Ivana Crnojevića zbog turskog

⁴ Više podataka o pjesmi u nastavku rada.

⁵ Odsijecanje glava neprijateljima ili lajtmotivski spomen kule Tablje na kojoj su one izlagane, davali su Crnoj Gori neku posebnu čar, s obzirom na veliki imagološki potencijal ovog običaja (Caccamo 2011: 105). Više o prikazima kule Tablje u djelima stranih putopisaca vidi u Jezernik 2007: 162–166.

osvajanja Žabljaka Crnojevića koncem XV. stoljeća (Kuničić 1897: 277). Uključivanje Sundečićevih stihova ovdje primjer je emotivne estetizacije prošlosti, gdje se događaji ne prikazuju kao povijesne činjenice, već kao poetski motivi koji potvrđuju dubinu i svetost nacionalne patnje. Proizišavši iz borbe za slobodu, patnja se u ovom kontekstu ne doživljava kao slabost, već kao dokaz autentične nacionalne snage.

Primjetno je da Cetinje u Kuničićevu djelu nije opisano samo kao grad već i kao simbolički centar nacionalne samobitnosti i junaštva Crne Gore. Autor naglašava simbolične građevine koje utjelovljuju temeljne vrijednosti povezane s crnogorskim identitetom: državnost, modernost, junaštvo i slobodu. Njegov opis svjedoči o napretku Crne Gore i o njezinu kapacitetu za modernu samoupravu, suprotstavljajući se stereotipu o Balkanu kao zaostaloj periferiji.⁶

Kuničić opisuje Cetinje kao prijestolnicu u kojoj su informiranost, kultura i obrazovanje na visokoj cijeni. Tako on crnogorske ministre i gospodu zatiče u čitaonici Zetskog doma gdje su im, kako navodi, na raspolaganju bile publikacije na raznim jezicima. Autor ovakvim prikazom izlazi iz stereotipne reprezentacije Crne Gore kao zemlje u kojoj se cijeni isključivo junaštvo, već se knjaževina tretira kao nositeljica europskih vrijednosti – kao zemlja koju predvodi moderna građanska elita otvorena za druge kulturne utjecaje zahvaljujući višejezičnoj pismenosti. Nabrojivši sve vrste škola u Crnoj Gori, Kuničić posebno ističe Djevojački institut s lijepo uređenim internatom. Bilježi kako se ova institucija pročula i šire, pa je pohađaju i djevojčice iz drugih jugoslavenskih krajeva. Fokusirajući pažnju na Djevojački institut, Kuničić gradi sliku Crne Gore kao zemlje koja ne samo da prima utjecaje izvana nego i sama postaje zemlja kulturnog utjecaja. Istovremeno, on daje i prikaz moderne ženstvenosti, koja izlazi iz tradicionalnih okvira doma i obitelji. Dodaje kako je osnovana i poljoprivredna škola u Podgorici „pa će se i sa toga gledišta poboljšati Crna Gora” (Kuničić 1897: 268). Ovakav autorov prikaz ukazuje na usmjerenje države prema napretku i racionalnom razvoju, čime se i ruralna Crna Gora prikazuje kao spremna za agrarnu modernizaciju, a ne kao „divlja” ili „zaostala” – kako su je često predstavljali neki putopisci (Jezernik 2007: 114, 117–119). Kuničić je posjetio i državnu tiskaru i naveo tri periodične publikacije koje ona izdaje: poluslužbeni *Glas Crnogorca*, književni časopis *Luča* i časopis za crkvu i školu *Prosvjeta*. Isticanjem činjenice da su se kroz periodične publikacije izdiferencirale sfere političkog, književnog i prosvjetno-

⁶ Prikazima Balkana kao zaostale europske periferije, ambivalentnog prostora između Istoka i Zapada i europskom Drugom, posebno se bavila bugarska teoretičarka Marija Todorova, koja u knjizi *Imaginarni Balkan* utvrđuje kako je došlo do takvih percepcija i na koji način su se one prenosile. Na tragu Saidovih istraživanja, ona uvodi pojam *balkanizam*, koji s *orijentalizmom* dijeli pristup jednoj heterogenoj, dinamičnoj i složenoj ljudskoj stvarnosti s nekritički esencijalističkog stajališta.

religijskog djelovanja, autor upućuje na zaključak da je u Crnoj Gori uspostavljena struktura javnog diskursa.⁷

Kuničićev putopis donosi i podatke o članovima crnogorske vladarske obitelji Petrović Njegoš. Knjaza Nikolu I. opisao je kao čovjeka atletske građe: „živuća slika junaštva kršnih svojih brda i pjesnika uzvišenoga Njegoša neumrloga” (Kuničić 1897: 272). Na ovaj način autor crnogorskog vladara poistovjećuje s ključnim nacionalnim vrijednostima – junaštvom i duhovnošću – predstavljajući ga kao fizičku i duhovnu personifikaciju Crne Gore, kao spoj ratničke i kulturne izvrsnosti. Kuničić u ovom opisu pokazuje i uvjerenje da priroda ima aktivnu ulogu u oblikovanju crnogorskog nacionalnog identiteta, što je u skladu s nekim tendencijama u europskim znanostima XIX. stoljeća, poput okolinskog determinizma.⁸ Šireći sliku Nikole I. s javne na privatnu sferu, autor ga, osim kao junaka i pjesnika, prikazuje i kao ponositog i brižnog obiteljskog čovjeka. Ovakva slika crnogorskog vladara bila je u skladu s buržoaskim idealom muževnosti koji je u to vrijeme bio dominantan u Europi,⁹ pa se ovakva reprezentacija može promatrati i kao europeizacija crnogorskog lidera, čime ga se simbolički svrstava među ostale monarhe Zapada.¹⁰ Premda piše kako crnogorski vladar „vrlo rado prima dobre Hrvate” (Kuničić 1897: 281) i da se s njim susreo, Kuničić o tome ne navodi detalje ni teme njihova razgovora.¹¹

Autor je knjaževu suprugu Milenu opisao kao „najbolju, a možda i najljepšu Crnogorku”, dok je u prikazu princeze Jelene citirao Sundečićeve stihove u kojima je istaknuta njezina ljepota (Kuničić 1897: 272). U ovom kontekstu, ljepota ne predstavlja samo estetsku vrijednost već i simbol čednosti i moralnosti. Ženski članovi dinastije Petrović-Njegoš prikazani su kao metonimije Crne Gore – uzvišene, lijepe i čestite zemlje.

⁷ Prikaz Crne Gore kao društva okrenutog kulturnom napretku i modernizaciji u skladu je sa slikom ove zemlje u talijanskim putopisima objavljenim 1896. i 1897. godine. Međutim, dok je kod talijanskih autora takvu tendenciju poticala potreba da domovinu svoje buduće kraljice prikažu u najboljem mogućem svijetlu, implicitno pravdajući prijestolonasljednikov izbor zaručnice iz siromašne i geopolitički slabo utjecajne zemlje (Popović 2023: 260–262), Kuničić je, vođen osjećanjem južnoslavenske bliskosti i panslovenskom ideologijom, pokazivao radost zbog značaja koji je mala balkanska knjaževina stjecala zahvaljujući ovom dinastičkom braku i njezin razvoj prikazivao u skladu s vlastitom vizijom svijetle budućnosti objedinjenog južnoslavenskog prostora.

⁸ Slična zapažanja o Crnogorcima prisutna su i u djelima drugih stranih posjetitelja (Ford 1959: 358, 361).

⁹ Ideal muževnosti koji se ogledao u posjedovanju tijela stamenog izgleda, koje simbolizira i moralnu ispravnost, nije se smatrao nužnim samo za funkcioniranje građanskog života, već i za njegovo definiranje, rame uz rame s obiteljskim životom, za koji se tvrdilo da se nalazi u središtu moderne kulture (Mosse 1996: 143).

¹⁰ Knjaz Nikola je na sličan način prikazan i u talijanskim putopisima o Crnoj Gori iz ovog razdoblja (Rossi 1896: 104; Mantegazza 1896: 165–166, 210; Borsa 1896: 23).

¹¹ Kuničić se kasnije i dopisivao s crnogorskim knjazom (Pederin 2007: 92).

Kuničić je posvetio pažnju i precima crnogorskog knjaza te istaknuo njihovu ulogu u slobodarskim borbama protiv Turaka. Knjaževa oca Mirka predstavio je kao „grahovskog junaka”, a knjaževa strica i prethodnog crnogorskog vladara Danila I. kao slavnog ratnika koji je stradao od izdajničke ruke. U ovom crnogorskom nacionalnom panteonu, Kuničić je najveću pažnju poklonio vladici Petru I. Petroviću Njegošu: naveo je Sundečićeve stihove i izložio podatke iz njegove biografije sveca i borca za slobodu svoga naroda. Stavljanje u prvi plan baš ovog pretka Nikole I. može se protumačiti i izrazom autorove sklonosti osobama iz obrazovanih vjerskih krugova, imajući u vidu da se i sam pripremao za svećenički poziv. U povijesnoj epizodi u kojoj je Petar I. 1806. zajedno s ruskim trupama pokušao osvojiti Dubrovnik, Kuničić ističe njegovu ulogu u sprječavanju nasilja i pljačke, čime autor umanjuje odgovornost crnogorskog vladara za razvoj događaja koji su Hrvatima ostali u naročito ružnom sjećanju i mogli predstavljati prepreku u razvoju bratskih osjećanja: „Kada bi mu uzalud bila prijetnja, molba i sve njegovo neumorno vojštenje, zaklonio bi se pod svoj šator, ter tu plači i jadikuju” (Kuničić 1897: 276).

Kroz lik Petra I., crnogorska prošlost interpretirana je kroz etičke i duhovne vrline, a ne samo kroz vojne uspjehe. Predstavljajući knjaževe pretke kao etički i emocionalni kapital nacije, Kuničić heroje prošlosti koristi kao simboličke resurse za konstruiranje slike naroda u sadašnjosti.

Najdetaljnije je u ovom djelu opisana posjeta nekadašnjem knjaževu tajniku Jovanu Sundečiću, „pjesniku naroda, pjesniku sloge, pjesniku uzvišene ljubavi”, čiji su brojni stihovi navedeni u opisima lokaliteta i osoba iz Crne Gore.¹² Pjesnikov je portret prožet autorovom dubokom naklonošću:

Stanuje na trećem katu visoke kuće. Pjesnici vazda visoko stanuju, a još i više gledaju.

Vidio sam za života liepih staraca, ali nijesam vidio pjesnika starca tako lijepa, tako krasna, kakav je naš Sundečić. I ako mu srebrna ma baš srebrna, brada resi krasno lice, u njega je srce, veliko srce, još mlado, vruće, zanosno plemenito, kao u pravoga pjesnika, koji pjesnikuje do crne rake (Kuničić 1897: 286).

Neopravdane su, po autorovu mišljenju, kritike Sundečićeva pjesničkoga umijeća, osobito od onih koji su nekada te pjesme uzdizali. Kuničićeva odbrana ne temelji se na analizi Sundečićevih pjesama, već se on koristi emocionalnom argumentacijom, pa se umjetnička vrijednost Sundečićeva stvaralaštva pokazuje kroz etičku i emoci-

¹² O ovim stihovima nešto više u nastavku rada.

onalnu autentičnost pjesnika. Opisujući Sundečića kao obiteljskog čovjeka i nježnog supruga, Kuničić svjedoči i osobni stav prema ženama i ljubavi, služeći se toposom nedostižne žene-muze:

Između slikâ pokaza mi suzama niz lice, svoga vrloga pokojnika i pjesnika sina Pera, te drugog sina Velimira, kojima je poklonio svoju žalobnu tužnu knjigu. Drhtavim prstom upre u lik krasne žene: To je slika moje jadne Nevenke, moje Laure! Ja poljubih sliku; a vrlom pjesniku iščezne ljubomornost, kada doznade, da sam je poljubio s toga, da joj zahvalim, što je ona bila uzrokom, da nam je Jovan Sundečić darovao onu preveliku množinu čustvenih ljubavnih pjesama, koje cijeni i sladi svako srce, koje ljubav žene smatra uzvišenim uzdahom, a ne živinskom strašću (Kuničić 1897: 285).

Na rastanku je Sundečić autoru poklonio primjerak pjesme koju je spjevao u čast zaruka princeze Jelene.

Kuničić je najiskrenije zastupao stav o potrebi školskog obrazovanja žena na istočnoj obali Jadrana, pa i u mjestima gdje nije bilo moguće ustanoviti zasebne ženske škole. Na kraju knjige, u bilješci koja je nastala kao odgovor na optužbe da zagovara mješovito školstvo, koje je primio nakon objavljivanja putopisa u tisku, autor objašnjava:

Na umirenje nekih, koji sve hoće krivo da tumače, izjaviti mi je, da ja u načelu neodobravam mješovite škole, poglavito s razloga, što je učitelj najbolji uzgojitelj muškarac, a učiteljka najbolja uzgojiteljica ženskih: ali, radi naobrazbe ženskih, odobravam utemeljenje takovih, gdje ekonomične zaprijeke ili nedostatan broj djece nedopuštaju podizanje samostalnih ženskih škola. Čovjek, koji se protivi uzgoju i izobrazbi ženske, taj je doista zadahnut natražnjačim duhom; taj neljubi napretka i prosvjete naroda svojega; taj svoju majku, svoju ženu, svoju sestru, svoju kći smatra nižim stvorom, mjesto najboljim i najplemenitijim na svijetu (Kuničić 1897: 303).¹³

Uspostavljajući prosvjetiteljski ideal prema kojem se razina kulturnog i civilizacijskog razvoja naroda mjeri njezinim odnosom prema obrazovanju žena, Kuničić implicitno uspostavlja autoreprezentaciju naprednog Hrvata koji teži modernizaciji društva. Autor ipak balansira između modernosti i tradicionalizma, smatrajući rodnu

¹³ Kuničićeva je supruga Marica bila učiteljica, djelatna u istim školama gdje i njezin suprug.

diferencijaciju u obrazovanju načelom koje se može prekršiti samo u slučajevima nužde. Podređenost žena, ponajprije u ograničenoj mogućnosti komunikacije s vanjskim svijetom, Kuničić je opazio kod stanovništva islamske vjere:

Pri povratku u grad, sva gospoda šetala po prostranoj obali, dok glazba veselila vesele i nevesele, lijepe i ružne, mlade i stare. Između putnika, koji su toga časa bili prispjeli, bio muhamedanac, koji se je vraćao iz Meke. Naokolo njega kupilo se više istovjernika, da mu se klanjaju. On, ozbijan poput kipa od mramora, tu stao i katkada pogledao, okolostojeće smrtnike, koji su ga srećnikom smatrali: dok neke muhamedankinje na istom parobrodu skučene kvičale ispod šatora, da čuju, a da nevide, niti da njih ljudsko pitomo oko vidi. Tko osjeća srca prama ženi, tom plemenitom stvoru na svijetu, toj utješiteljici svetoj, tužnim okom prodire kroz onaj šator i shvaća bol onih ropkinja, koje nesmiјedu ni da pogledaju nit na zidine grada, gdje ih je parna ladja dovela (Kuničić 1897: 292).

Kuničićeva slika u kojoj žene postaju metafore društvene represije i odsustva slobode odgovara karakteristikama orijentalističkog diskursa koji je Said opisao kao sustav predodžbi u kojima se Orijent prikazuje kao egzotičan, iracionalan, sklon despotizmu, pasivan i inferioran.

Kad je riječ o Crnogorcima, oni su u Kuničićevu djelu opisani kao kršni ljudi impozantna izgleda u njihovim narodnim nošnjama, čime ne odstupa od njihove uobičajene slike u većini putopisnih djela iz druge polovice XIX. stoljeća (Popović 2020: 338; Ford 1959: 357; Jezernik 2008: 124–125; Šistek 2009: 60). Ovaj vizualni stereotip afirmira crnogorsku kulturnu posebnost, nacionalnu svijest i kontinuitet njihova identiteta. Predstavljeni su pritom kao snažni, neustrašivi i nepokolebljivi borci, do srži prožeti rodoljubljem (Kuničić 1897: 268, 279). Opisujući zgradu na Cetinju u kojoj se čuvaju ratni trofeji, Kuničić odaje priznanje crnogorskoj višestoljetnoj borbi za neovisnost i slobodu, zaključujući da je ta dvorana „najsajjniji spijev junaštvu slavenske Sparte” (279). Ovakva reprezentacija u skladu je sa slikom Crnogoraca u drugim putopisnim djelima iz druge polovice XIX. vijeka (Šistek 2009: 265–266; Jezernik 2008: 113–117).

Osim ovog prikaza u duhu junačkog diskursa, Kuničić Crnogorce prikazuje i kao poštene ljude i moralne uzore, navodeći da su drakonske kazne dovele do toga da svaka izgubljena stvar u Crnoj Gori bude vraćena u roku od dvadeset četiri sata. Ipak, za razliku od mnogih stranih putopisaca koji su isticali odsustvo materijalizma kod Crnogoraca (Popović 2020: 340), naš putopisac bilježi da je na putu sreo djecu koja od posjetitelja traže „cinque soldi”, odnosno „solad”, a jedna je djevojčica putnicima

nudila cvijeće „ne za pjesnički poljubac, već za novac” (Kuničić 1897: 269).

Poput brojnih stranih putopisaca, i Kuničić ističe veze Crne Gore i Rusije, koje su jačale putem vojne i financijske pomoći te velike slavenske zemlje maloj balkanskoj knjaževini. On spominje kako je mogao vidjeti kovčege municije pristigle iz Rusije i navodi kako je ova zemlja Crnoj Gori poslala trideset tisuća pušaka, kao i da je ruska carica financirala osnivanje Djevojačkog instituta na Cetinju.

Putopisac nije zaobišao ni dolazak talijanskih posjetitelja povodom zaruka Viktora Emanuela Savojskog i Jelene Petrović Njegoš. Pristajanje parobroda *Barion* kojim su Talijani doplovili iz „zemlje ljepote, umjetnosti i narodnoga jedinstva” (Kuničić 1897: 272) da „se poklone junačkoj Crnoj Gori i lijepoj Jeleni” opisano je u duhu oduševljenja zbližavanjem Talijana i Južnih Slavena:

Glazba udara crnogorsku himnu, a na glavnom jamboru leprša crnogorska zastava, slavenska trobojnica. Srce nam uzigralo u grudima: a komu i ne bi? Talijanci, ti sinovi, klasične zemlje, koji su se borili za slobodu otačbine svoje, za jedinstvo svoje, udaraju slavenske himne i viju slavenske barjake (Kuničić 1897: 257).

I pri dočeku izletnika na Cetinju Kuničić svjedoči o sličnim osjećanjima:

Tu nastade silno oduševljenje. Talijanska se zastava klanja crnogorskoj. Talijanci udare u gromni „živio” i „evviva”; a junački im puk odzdravlja. To je prvi put u životu, što sam čuo ta dva usklika, da se suglasno, bratski mješaju, pa iz istih grla ore (Kuničić 1897: 270).

Tako, prikazujući Italiju kroz stereotype iz romantičarskog perioda, a Crnu Goru kao zemlju koja je zaslužila poštovanje tog idealiziranog Drugog, Kuničić kroz pogled talijanskog posjetioca glorificira Crnu Goru i gradi empatijski most između talijanske i slovenske kulture. Emotivni vrhunac interkulturalnog susreta prikazan je kroz sinkronizaciju jezika i emocija, stvarajući imagološku utopiju bratstva naroda. Spominjući da Talijani princezu Jelenu ne zovu ni Srpkinjom ni Crnogorkom već „Slavenkinjom” (Kuničić 1897: 282), autor simbolički poništava etničku partikularnost i izdiže je u transetnički slavenski identitet.

Kuničić napominje kako ni crnogorski knjaz nije na ovaj brak gledao samo kroz prestiž koji donosi njegovoj vladarskoj kući, nego mu se radovao kao prestižu i za „Srbe i za milu braću Hrvate i za sve Slovene” (Kuničić 1897: 272). U razgovoru s Pavlom Rovinskim o slozi između Srba i Hrvata, putopisac navodi stav Rusa da to

„nijesu dva naroda, niti dva imena, već dvije stranke: to su jedno te isto”. Napominje i da je Lazar Tomanović na tu opasku dodao: „Radite za Hrvate i neka Hrvati rade za Hrvate!” (280). Autor ističe da je tajnik knjaza Nikole Lujo Vojnović Hrvatima uputio poziv da dođu na Cetinje „do braće svoje”, a zabilježio je i stihove Vojnovićeve pjesme posvećene slozi Srba i Hrvata (282).¹⁴ Odnose ova dva naroda Kuničić je ilustrirao i stihovima jedne Sundečićeve pjesme (284).¹⁵ Primjećujući da se na zastoru cetinjskog kazališta (Zetski dom) nalazila slika guslara koji pjeva o slavi prošlih junaka dok ga slušaju posjetitelji iz svih južnoslavenskih pokrajina, autor stvara vizualnu i simboličku mapu južnoslavenskog jedinstva gdje umjetnost služi kao mjesto kulturne sinteze. Također, prikazujući Crnu Goru kao katalizatora slavenskog zajedništva, mjesto gdje se simbolički može ostvariti panslavenska ideja, iako predstavljena kao politički mali, ona postaje duhovno i kulturno veliki prostor – posrednik i integrator slavenskog bratstva.¹⁶ Ova slika u skladu je s diskursom o panslavizmu, gdje se male nacionalne razlike prevladavaju u korist većeg kulturno-emotivnog identiteta. Primjetno je da se Kuničić oslanja na emotivni panslavizam, koristeći metafore obitelji, umjetnosti i povijesti da bi stvorio pozitivnu kolektivnu sliku o „Slavenima” kao jedinstvenom narodu sa zajedničkom prošlošću i sudbinom. Dok je kao pozitivan primjer bratske sloge istaknuo financijsku pomoć hrvatskog biskupa i političara Josipa Jurja Strossmayera državnoj štampariji na Cetinju, političke probleme koji su ometali skladne odnose južnoslavenskih naroda i postajali preprekom ekonomskog razvoja Kuničić opaža pri posjetu Boki kotorskoj, navodeći da je projekt naseljavanja Hrvata s Hvara ili Korčule u Boku s ciljem podučavanja mještana vinogradarstvu spriječen iz straha od prevladavanja hrvatskog nacionalnog osjećaja u zaljevu (Kuničić 1897: 286). Praveći kontrast između ujedinitelja i rodoljuba slavenstva, utjelovljenih u liku više puta od austro-ugarskih vlasti zatvaranog srpskog političara Svetozara Miletića, nasuprot secesionistima poput splitskog liječnika i političara Antonija Bajamontija koji se zalagao za autonomiju Dalmacije, au-

¹⁴ Stihovi glase: „Zdravo, Goro! Ti ćeš ljepša sjati Kad dan svane, da se bratimice Svi zagrle Srbi i Hrvati!”

¹⁵ „Pa i Srbi i Hrvati/ Niesu drugo, nego tužne žrtve/ Tudje zlobe i tudjeg tirjanstva/ Naše kuće u plamenu gore;/ Naše kuće do zemlje se ore .../ Strašne jame zlotvori nam dubu./ I nemilo za kose nas skabu;/ Stisli za vrat, ne dađu ni kvrknut:/ Htjeli bi nas jednim duškom srknut,/ Htjele bi nas te otrovne zmije/ Isturiti iz kujige narodâ, / Ka’ da nikad ni bilo nas nije/ Maleni smo a siromasi smo;/ Sitne slamke vjetru na udarcu / Samo ljubav./ Brastvo, sklad./ Mogu od nas otisnuti /Napast, biedu, /Poraz, jad.”

¹⁶ Slične političke ideje i sliku Crne Gore kao zemlje koja bi mogla objediniti južnoslavenske narode poput Pijemonta na Balkanu prisutne su i u djelu drugog hrvatskog putopisca, Zadrana Joza Modrića, koji je Crnu Goru opisao u dva putopisa (1892. i 1902. godine) i objavio ih na talijanskom jeziku (Popović 2019).

tor njihove portrete koristi kao alat za izražavanje simboličkih vrijednosti, bilježeći svoju snažnu emocionalnu nelagodu prilikom pogleda na portret onoga koji je za njega predstavljao simbol narodne izdaje:

Ali nam je srce zazeblo, kada smo ugledali na zidu veliku uljenu sliku, koja predočuje *incredibile dictu* neprijatelja preporoda hrvatskoga i srpskoga naroda i jezika, pokojnog D.ra Bajamontia!!! A na drugoj stijeni visi slika rodoljuba i narodnoga mučenika Svetozara Miletića. Podbismo šesire i kao munje, pobjegosmo niz stube, da se više nikada ne povratimo! (Kuničić 1897: 289)

Autor je u djelu spomenuo još jednu epizodu koja je kod njega izazvala frustraciju i polemičku reakciju zbog svojevrsne simboličke izdaje ideje južnoslavenskog zajedništva, ali i ignoriranja i nepriznavanja tuđeg rada. Opisujući svoj posjet dvjema knjižnicama u Dubrovniku, jednoj hrvatskoj i jednoj srpskoj, utvrdio je da se u srpskoj nalazi prijevod De Amicisova romana *Cuore* (*Srce*, 1886.), jedne od najpopularnijih knjiga za mlade svih vremena (Bujić 2014: 50). Prijevod je bio djelo izvjesnog profesora Kalika, nanovo napravljen usprkos činjenici da je sam autor ovu knjigu prethodno preveo i adaptirao za južnoslavensku publiku. Kuničićev prijevod bio je prilagođen ne samo potrebama vlastite sredine nego su likovi školaraca u njegovoj adaptaciji pripadali i narodima iz okolnih zemalja.¹⁷ Uspoređujući dva prijevoda, Kuničić vlastiti predstavlja kao pothvat koji je nastao ne iz osobnog interesa, već iz ideala kulturnog jedinstva i bratstva južnoslavenskih naroda, jer počiva na inkluzivnoj viziji, dok Kalik isključuje Hrvate stvarajući kulturni rascjep. Služeći se ironijom u navođenju nedostataka Kalikova prijevoda, autor ističe apsurd da talijanski likovi predstavljaju srpske junake, što simbolizira gubitak autentičnosti i kulturnog identiteta. Naglašavajući činjenicu da mu srpski prevoditelj nije ime ni spomenuo, on upućuje kritiku onim srpskim intelektualcima koji na ovakav način zanemaruju hrvatski doprinos i preinačuju kulturni rad s ciljem nacionalne ekskluzivnosti.¹⁸ Kuničić osuđuje ovakav pristup i zbog činjenice da je u pitanju knjiga za djecu, pa je njezina uloga u oblikovanju nacije i karaktera mladih koji trebaju razvijati ljubav i obostrano razumijevanje

¹⁷ Tako je u njegovu prijevodu mali lombardski izviđač iz originala postao mali crnogorski izviđač. Prevoditelj ga je, kako sam objašnjava, „zaodjenuo sasvim našom odjećom”, zato što, po ondašnjem mišljenju, „doslovni prevod ovakvih knjiga – kako je rekao učenjak pedagog – posve malo koristi, a prilagođen svojim prilikama, od Boga je blagoslovljen” (Roić 2014: 58, 60).

¹⁸ Kuničić je također preveo i djelo *Glava* (1887.) Paola Mantegazze, svojevrsan nastavak De Amicisova *Srca*. O njegovim ostalim prijevodima talijanskih autora vidi Bujić 2014: 60; Roić 2014: 58–60.

itekako značajna.¹⁹

U ovoj knjizi važan je i opis Boke kotorske, koju je putopisac oplovio parobrodom *Zagreb* i dotaknuo mjesta Grbalj, Župu, Budvu, Paštoviće, Herceg Novi i Spič. Poput brojnih drugih putnika, i Kuničić se divio ljepoti ovog zaljeva, bilježeći dojmove prožete romantičarskom slikovitošću:

Izidjosmo iz Veriga, a sred caklećega mora, ili bolje jezera, kao dvie oklopnjače, dva ostrvića: S. Juraj i glasovita Gospa od Škrpjela. Put sjeverozapada stakli se tiha srebrna ploča risanskoga zatona. Pri dnu, sred vječnoga zelenila, bijele se kuće i Risan, a gori put nebeskih praznina diže se kršno Krivošje, sa gvozdenim tvrdjama svojim. Svrćem pogled put istoka, te istim trenutkom desno i lijevo: zablještuje mi oči divna slika, kakve u Boci još nevidjoh. Prva mi je misao, da zavičem kapetanu: Stani! Stani! neka se poklonim ovom veličanstvenom prizoru, pred kojim bi prignuo koljena i veslar švajčarskih jezera i mornar bosforskih krajeva... Za više kilometara proteže se zrcalo morsko, nad kojim, preko visokih gora, odsjevaju zlatne zrake jutrnjega sunca. Sa desne, sa lijeve i po čitavome dnu tog panorama a to je Dobrota čarna – vidiš neizbrojnu povorku bijelih sela, koja se natječu u bjeloći svojih kuća, u visini zvonika svojih, u zelenilu koje ih okružuje; dok naokolo neizmjerni goli vrhovi zaobrubljuju i brane veličanstvenu sliku. To je kotorski zalijev, vilinski zalijev (Kuničić 1897: 250).

Upotrebom metafora („zrcalo morsko”, „srebrna ploča”, „vilinski zaljev”) te vizualno-dinamičkih elemenata („zablještuje mi oči”, „natječu se u bjeloći”), stvara se idealizirana i mitologizirana slika prirode, u kojoj prostor sam po sebi ima duhovnu vrijednost. Zaljev za autora nije samo lijep i dostojan globalnog divljenja, već i transcendentalan, gotovo svet, na što upućuje i sama reakcija putopisca koji se želi pokloniti. U Kuničićevu opisu ne glorificira se samo priroda već i čovjekova prisutnost u njoj. Naselja ne narušavaju krajolik, već s njim harmoniziraju, što stvara idiličnu sliku zajednice koja je u skladu s prirodom. Dobrota i Risan se od malih primorskih mjesta uzdižu do znakova kulturne estetike, nositelja civilizirane, duhovne i čiste prisutnosti unutar prirodnog okvira.

Današnje crnogorsko, a tada austrijsko primorje Kuničić opisuje prvenstveno kao

¹⁹ Potrebu za boljim poznavanjem i međusobnim razumijevanjem susjednih naroda Kuničić ističe i drugim svojim djelima (Maroević 2014: 43). Autor će svoje političke ideje iskazati i kroz politički angažman narednih godina: 1903. godine kao vijećnik Hrvatske narodne stranke, koja je imala značajan utjecaj u buđenju nacionalne svijesti u Istri i Dalmaciji, odnosno 1905. godine kao član Hrvatske stranke (Domazet 2014: 23).

prosvjetitelj: izlaže podatke o povijesti mjesta, o broju stanovnika i obrazovnim institucijama na pojedinim lokalitetima, kao i o vrstama škola koje djeluju. Iz iste pozicije Kuničić dijeli savjete o nužnim koracima za spas pojedinih urbanih cjelina od degradacije. Tako u opisu Perasta i njegovih zapuštenih kuća i palača smatra kako se stanovništvo, nakon propasti mornarice, treba posvetiti vinogradarstvu, premda imaju malo plodne zemlje na raspolaganju (Kuničić 1897: 252).

Za razliku od nekih talijanskih putopisaca koji Kotor krajem XIX. stoljeća opisuju kao „bijednu varošicu prljavu od vojnika, mornara, trgovaca, nosača i prostitutki” (Borsa 1896: 18), ili austrijsku vojnu luku u kojoj se ne može pronaći pristojan hotel ili restoran (Mantegazza 1896: 62), Kuničić piše o ljepoti ovoga grada, o čistim trgovinama, lijepim kavanama i gostionicama, gradskoj čitaonici s kazalištem te brojnim školama i katoličkim i pravoslavnim crkvenim hramovima (Kuničić 1897: 289). Ova razlika u percepciji može se objasniti činjenicom da su talijanski autori na Kotor gledali kao na vojnu bazu Austro-Ugarske koja je, unatoč vojnom savezništvu s Italijom, bila njezina suparnica na Jadranu u političkom i ekonomskom smislu, dok Kuničić Kotor promatra kao slavenski grad.

U Bokokotorskom zaljevu Kuničić posebno ističe ljepotu crkve Gospa od Škrpjela, čije je zidove oslikao Peraštanin Tripo Kokolja. Posjet ovoj bogomolji ga je i snažno emotivno ganuo, probudivši mu uspomene iz ranog djetinjstva i misli o vlastitoj obitelji. Opis ovog posjeta pretvara se u emocionalno-intimnu imagološku naraciju, u kojoj sakralni prostor postaje kulturno središte identiteta, a umjetnost i religija služe kao mostovi između privatnog i kolektivnog pamćenja:

Svi su zidovi, od tleha do šropa, pa i isti štrop, pokriveni umjetničkim radnjama Kokoljićevim ili srebrnim pločama, koje su sastavljane od tisuću brojnih zavjeta. Kada smo uljegli unutra, činilo nam se je, da stupamo u kakvu bogatu pinakoteku i u izložbu zlatarsku. Oltar vas sjaje, kao da je od alem kamena. Nijedno Gospino svetište nije tako djelovalo u životu momu na srce moje, kao to, taj krasni spomenik bokeške pobožnosti Djevici nad djevicama. Mlad svećenik molio svetu misu pred rasvjetljenom i sjajnom slikom. Neko jako mistiono čustvo obuhvati mi dušu. Slatke uspomene djetinstva probudiše se u unutarnjosti mojoj. Sjetih se, kada me je moja dobra majka vodila pred Gospinu sliku, pa mi sklapala sitne ruke, ili mi turala između prstića novčić, da ga bacim u „škrabijicu”: a Gospa da će meni dati jabuka i zdravlja... Toga časa predočiše mi se male moje,²⁰ te u ime njihovo bacih u „škrabijicu” po novac, da i njima čudotvorna

²⁰ Kuničić ovdje spominje svoje dvije kćeri, Nataliju i Zlaticu.

Majka slijedi davati jabuka i zdravlja. Izidjismo vrlo ganuti iz crkvice, koju nećemo nikada zaboraviti (Kuničić 1897: 255).

U Kuničićevu opisu Gospa od Škrpjela zamišljena je kao arhetipski prostor slaven-ske duhovnosti, čuvar uspomena, vjere i identiteta – mjesto koje se ne zaboravlja jer čuva ono što se ne smije izgubiti: vrijednosti, emocije i nadu zajednice. Autor upućuje čitatelje i na literaturu o ovom iznimnom lokalitetu, to jest na povijesno štivo *Gospa od Škrpjela* Peraštanina Don Srećka Vulovića.

Stanovnike Boke kotorske Kuničić je opisao kao posebno gostoprимljive koji u tome nadmašuju njegove sunarodnjake Hrvate: „I da te nije nikada vidio, nit čuo, otvara ti srdačno vrata; a tim više, ako si mu znanac i prijatelj” (Kuničić 1897: 259).

Slično kao i kod Crnogoraca, i u opisu Bokelja Kuničić se služi junačkim diskursom kad pripovijeda o njihovim uspješnim bitkama protiv Turaka. Posebno izdvaja bitku koju su Peraštani vodili 1654. kad su odbili napad preko šest tisuća neprijatelja. Osobno je vidio dragim kamenjem opasan mač koji su nakon te bitke Peraštani dobili na dar od kneza i vojskovođe Petra Zrinskog. Spominjanjem ove pobjede Bokelja nad nadmoćnim neprijateljem, autor tvori narativ identitetske superiornosti u duhovnom smislu. Simboličnim gestom darivanja mača, materijalnog dokaza herojstva, stvara se slika povezanosti slavenskih naroda protiv zajedničkog neprijatelja – Osmanlija, pa mač postaje materijalizirani topos bratstva i uzajamne časti.

Za razliku od većine putopisnih djela o istočnoj obali Jadrana u kojima se u okviru junačkog diskursa pažnja poklanja ratničkim sposobnostima muškaraca (Jezernik 2008: 122–125), Kuničić u prvi plan postavlja hrabrost, ratničke vrline i avanturistički duh jedne žene, koju je imao priliku i osobno upoznati:

To je bivši stan glasovitih junaka Ivanovića, od kojih još žive knezica Marija, učiteljeva tetka. Ta nas je odlična gospodja vrlo zanimala, pripovijedajući nam crtice, iz svoga junačkoga života. Dne 1 ožujka godine 1848, kada su Crnogorci bili navalili na Dobrotu, te stotina ih na tu kuću, ona je sa prozora (i pokaza nam ga) junački pucala sa svojim ocem Jozipom i nije dala mira neprijateljima, dok nijesu pobjegli. Crnogorci su bili udarili ucjenu nad glavom te sedamnaestgodišnje junačke djevojke zaklevši se da će joj – dodje li im do ruku – jedino nos osjeći. Knezica je Marija na brodu svoga pokojnog muža obašla svu Evropu, Ameriku i donapokon Indije. Bila je na brodu, na kojemu je prvi put vijala austrijska zastava za Kinu (Kuničić 1897: 258).

Knezica Marija u Kuničićevu narativu od lokalne junakinje postaje nositeljica kulturne otvorenosti i modernosti, poveznica između junačke prošlosti i progresivnosti, afirmirajući svoje prisustvo u tradicionalno muškim sferama djelovanja. Njezin lik ukazuje na kompleksan dijalog između rodni identiteta i dijelom korespondira slici žene u talijanskim putopisima o Crnoj Gori s kraja XIX. stoljeća, u kojima su autori nastojali ukazati na primjere žena koje su se proslavile u vojnim poduhvatima (Popović 2023: 657). Knezica Marija potvrđuje i sliku Bokelja kao sudionika širih svjetskih povijesnih tokova povezanim s imperijalnim projektima i putovanjima.

Osim prirodnog, Kuničić svojim čitateljima od samog početka putopisa otkriva i literarni krajolik (Bujić 2014: 51). Svako posjećeno mjesto ili osoba iz tih krajeva budi mu asocijaciju na stihove južnoslavenskih autora koji su im posvećeni. Najzastupljeniji u opisu Crne Gore i Boke kotorske u ovom putopisu su stihovi Jovana Sundečića, čije autorstvo Kuničić povremeno i ne navodi jer je uvjeren da su svima poznati. Pri opisu Bokokotorskog zaljeva i kule Baja Pivljanina, navodi stihove kojima je Sundečić proslavio ovo mjesto i spomenutoga junaka (Kuničić 1897: 256–257), a poslužio se i drugim njegovim stihovima iz pjesama „Crnogorac”,²¹ „Na Lovčenu”,²² „Petrov-dan na Cetinju”²³ i „Ivanbegovićevo vrelo”. Kuničić je isto tako naveo stihove iz narodnog epa *Osvetnici II: Luka Vukalović i Boj na Grahovcu na Spasovdan godine 1858* objavljenog u Zagrebu 1862., ne navodeći izvor (Kuničić 1897: 170),²⁴ te dijelove iz *Gorskog vijenca* („Na Lovčen sam vazda ljetovao...”), a podsjetio je i na Preradovićeve stihove posvećene Petru II. Petroviću Njegošu (266). U putopis su uvršteni i stihovi Mihovila Pavlinovića koji slave crnogorsko slobodarstvo.²⁵ Pripovijedajući o mjestu Skočidjevojka, Kuničić podsjeća na pripovijetku Stjepana Mitrova Ljubiše o predaji kako je taj toponim dobio ime. Kuničić tako koristi književnost kao simbolički most između prostora i duha naroda, pokazujući „duhovni krajolik” ispunjen borbom za slobodu, čašću i bratstvom. Autor na taj način dopunjava i nadograđuje „kulturni katalog” sredine koju posjećuje.²⁶

²¹ Crna Gora ljuti kamen,/Crnogorac pusti plamen,/U kamenu iznikao,/U kamenu odrastao,/Po kamenu ore, pase.

²² Pjesma je objavljena 1865. godine u *Narodnom listu* (br. 82).

²³ Cetinje je polje muklo/ U krše se tu zavuklo,/ Tvrđi krši sa svih strana.

²⁴ „Sedam brda do Cetinja tvrda,/Puni složnih i slobodnih, brate,/Kô Durmitor sokolovih jata.” Drugi stih u originalu glasi „puni složnih i slobodnih bratah”.

²⁵ Pa se popni lomnoj Gori – crnoj/ I spusti se na Cetinjske dvore, / Tu da vidiš slobode hramove, /Tu da poznaš slovinsko uzdarje; /Da naučiš živjet i umrieti / Za spas roda, za slobodu doma.

²⁶ Dean Duda kulturnim leksikonom ili katalogom naziva prožimajući prikaz svakodnevnoga ritma određene sredine i navika tamošnjih ljudi s obavijestima iz lokalne povijesti i opisom umjetničke baštine, koji putopisac stvara i upućuje ga matičnoj sredini (Duda 1998: 12, 122).

Kuničićev putopis sadrži također i brojne reference na talijansku književnost: na samom početku spominje on pjesnika Giacoma Leopardija i Emilija Pragu, na više se mjesta navode stihovi iz talijanske poezije i uklapa ih se u vlastitu prozu.²⁷ I u ovim slučajevima Kuničić često ne navodi izvore, a ne navodi ni prijevode s talijanskoga, u uvjerenju da ih ondašnji obrazovani čitatelji poznaju i razumiju (Roić 2014: 57).

Je li Kuničić čitao talijanske putopisne opise Crne Gore koji su 1896. i 1897. preplavili talijanski tisak i potom bili objavljeni u brojnim monografskim publikacijama, ne može se zaključiti iz njegova djela. Ideja da napiše putopis mogla je nastati pod utjecajem književnog djela Edmonda de Amicisa, autora čak sedam putopisa, koje je on poznao i čiji se didaktičko-moralizatorski duh osjeća u Kuničićevoj prozi (Pederin 2007: 92).

4. PETAR KUNIČIĆ KAO PUTOPISAC

Djelo *Mjesec dana pješke* pripada hrvatskim putopisima realizma, čiji je cilj bio temeljit i znanstven prikaz krajeva vlastite domovine (Pederin 2007: 63–68) kao doprinos nacionalnom identitetu, osobito onom pokrajinskom, dalmatinskom (91). Ivan Pederin drži da je u njima došlo do „povlačenja umjetničkih značajki pred znanstvenim i političkim, pojavilo se neutralno objektivno pripovijedanje sa svim svojim nedostacima i monotonijom” (68). No unatoč zamjerkama, Pederin smatra da su ti putopisi „odigrali svoju ulogu u književnosti jer su bili komplementarni višim zahtjevima za znanstvenom naobrazbom pisca i publike”, što upućuje na približavanje hrvatskog putopisa europskom, u ovome slučaju putopisima Edmonda de Amicisa, svakako Kuničićeva uzora kada je riječ o ovoj književnoj vrsti (68). Mada je Kuničićev tekst ispunjen podacima i kulturološkim činjenicama i odiše pedagoškom vokacijom, ovaj autor s književnim darom pripovijeda o epizodama i susretima, prenosi dijaloge, anegdote i opisuje zanimljive ljude i neočekivane situacije (Maroević 2014: 43). Njegov putopis posjeduje iznimnu dokumentarnu i literarnu vrijednost (Bujčić 2014: 49) zbog čega zaslužuje uvrštenje u panoramu hrvatskoga putopisa (Maroević 2014: 43).

Poput mnogih putopisaca s kraja XIX. vijeka, Petar Kuničić pripada grupi onih koji se nastoje kloniti utabanih staza i žele proživjeti neko novo iskustvo.²⁸ Stoga odlučuju putovati pješke, koliko god je to bilo moguće, što ga dovodi u fizička i duhovna

²⁷ O utjecajima talijanske književnosti na Kuničićevo stvaralaštvo usp. Maroević 2014: 41 i Roić 2014: 57.

²⁸ Više o ovoj tendenciji vidi u Buzard 1993.

iskušenja. Hodanje kao čin usporava opažanje, omogućava kontemplaciju i povećava senzibilitet prema pejzažu i stanovništvu, kroz potpuno uranjanje u prostor i kulturu. Kako sam autor kaže: „ko parobrodom ide u Kotor, taj je lišen mnogih slika i prizora, koje smo mi pješke vidjeli i osladili” (Kuničić 1897: 246). Potom, praksa hodanja koja podrazumijeva veliki fizički napor, kao što je penjanje uz planinu, mnogo se više cijeni upravo zbog savladavanja bola i prepreka kroz tjelesna postignuća, postajući metafora moralne snage (Urry 2007: 85). Osim što mu omogućuje neposredan kontakt s narodom, pješčenje za Kuničića postaje ujedno i alat duhovne introspekcije, potičući ga na promišljanje i evociranje uspomena.

Uz taktilna osjetila koja dolaze do izražaja prilikom penjanja, i druge osjetilne impresije opisane u Kuničićevu djelu sudjeluju u literarnoj konstrukciji pejzaža, naroda i kulturne baštine: „Sa groba knjeginjice Zorke ubrah kiticu bosiljka, koji mi i sada miriše sred uspomena milih u mome domaćem muzeju.” Ovdje miris postaje katalizator sjećanja, emocionalni trag Crne Gore u autorovu privatnom prostoru, čime osjetilni doživljaj prerasta u narativnu figuru i akt emocionalne identifikacije s prostorom.

Kuničić donosi podatke koji bi mogli koristiti onima koji i sami odluče posjetiti opisana mjesta, kako dospjeti do njih i kolika je cijena karata za prijevozna sredstva (Kuničić 1897: 249). On se predstavlja kao iskusan putnik koji zna predvidjeti eventualne nedaće i procijeniti što treba ponijeti sa sobom:

Kako je pobožna povorka istekla, eto ti moga Marina, da, ime je malo prozaično, ali je pjesnička duša u momu *inseparabilisu* – moga druga putovanja. Tourista od glave do pete; a na glavi mu se bijeli „beretun” à la Stanlay. I doista pozdravih ga: Dobro mi došao, mali Stanlay! Ali nećemo k Afrikancima!... Preko ramena visio mu dvoočni dalekozor. U malo časova i ja se preobučem. Na glavu nadjenuo klobuk à la engleški lord od svile „gloria”; preko ramena navukao malu turističku torbicu, koja je sadržavala: nekoliko bječava i obrusaca; u drugom dijelu konca, puca, igala, nožice, periš, britvu brijatnu i prašak za znoj; u trećem dijelu nacrtane zemljovide, dvije bilježnice, dvije olovke; a u svilenom dijelu tri fotografije „visit”: Maricu, Zlaticu i Nataliju. (Marin još nema ni žene, ni mlade). U rukama po suncobran, koji će biti i kišobranom i štapom S. Roka. Svu ostalu prtljagu ponijet će udobna gospodja pošta do Stona (Kuničić 1897: 15).

Služeći se ironijom i autoironijom, Kuničić oblikuje sliku „modernog Hrvata” smještenog između lokalne tradicije i zapadnoeuropskog uzora, na koji se upućuje kroz referencu na velško-američkog istraživača Henryja Mortona Stanleyja, čuvenog po

istraživanju Afrike za kralja Belgije Leopolda II. Ova referenca služi i kao ironični kontrast, ukazujući na drugačiji kontekst u okviru kojeg se odvija putovanje: za razliku od Stanleyja koji je kao predstavnik imperijalne sile išao u egzotične i opasne krajeve, njihovo je putovanje sigurno, u civilizirane krajeve, i cilj mu je pospješivanje solidarnosti i suradnje među Slavenima. Kroz opis opreme i putničkog ponašanja, Kuničić nudi model putovanja kao građanskog fenomena. On pokazuje da autentičnost ne mora biti u suprotnosti sa zapadnim normama, već može biti njihova nadogradnja.

Na temelju kategorije putnika koju Tzvetan Todorov navodi u knjizi *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Kuničić pripada putnicima impresionistima. On je „usavršeni turista” koji s putovanja ne donosi uobičajene suvenire, nego skice, crteže i tekstove, a pokazuje zanimanje i za stanovnike (Todorov 1994: 330). Naime, Kuničić s putovanja donosi cvijeće i pjesmu Jovana Sundečića, a izrazio je želju da kao suvenir ponese i dio alaj barjaka i crnogorske zastave. Impresionist polazi na put kako bi s njega donio slike koje su u skladu s njegovim doživljajem svijeta, pa se može steći dojam kako ovaj autor u opisu svog putovanja izlaže i vlastite političke ideje o jedinstvu južnoslavenskih naroda.

Kuničić u ovom djelu pokazuje i karakteristike egzota, putnika koji uspoređuje tuđu kulturu s vlastitom ukazujući na neobičnosti koje se u posjećenoj zemlji smatraju konvencijama (Todorov 1994: 332). Egzotizacija se u Kuničićevim opisima ogleđa kako u prikazu crnogorskih pejzaža tako i u reprezentaciji naroda. Prirodu autor prikazuje u romantičarskom duhu doživljavajući je kao mitski, neiskvaren i herojski prostor i pristupajući joj s izraženom emocionalnošću i osjećajem čuđenja. Egzotičnost Crnogoraca sastoji se u prikazu njihova impozantnog fizičkog izgleda u narodnoj nošnji, ekstremne snage i izdržljivosti, mentaliteta ukorijenjenog u ideologiji junaštva, i karaktera koji se kalio pod snažnim djelovanjem prirodnih sila i drakonskih zakona. Iako se doživljavaju kao „Drugi” i „nezapadni”, njihova različitost slavi se kao autentičnost i oni su vrijedni divljenja.

Mada pokazuje snažan afinitet prema Crnoj Gori i Crnogorcima, Kuničić sebe jasno razlikuje kao došljaka, koji se prema posjećenoj zemlji odnosi s poštovanjem. Autorova pozicija je pozicija Hrvata i prosvijećenog putnika, a njegov pogled uvjetovan je njegovim obrazovanjem, kulturnim utjecajima, panslavističkim osjećanjima i katoličkom perspektivom. Iako dolazi iz austrougarskog imperijalnog konteksta, koji je prema Balkanu gajio i hegemonističke ambicije, on je stanovnik perifernih krajeva imperije u kojima su Hrvati bili u složenom položaju: kulturno i jezično bliski Slavenima s Balkana, ali politički i administrativno vezani uz zapadnoeuropski kontekst. Ovaj liminalni položaj eurocentričnog hrvatskog intelektualca s margine Zapada, koji je zastupao potrebu ujedinjenja Južnih Slavena, čitatelju nudi ambivalentan pogled na

Crnu Goru: iznutra i izvana. Crnogorci su predstavljeni i kao vrlo bliski i kao „Dru-
gi”. Autor o njima govori s poštovanjem i fascinacijom, ali ne gubi svijest o vlastitoj
kulturnoj i obrazovnoj „prednosti”, koja se ogleda u uspostavljanju izvjesne kulturne
distance. Kuničićev narativ tako postaje mješavina identifikacije i egzotizacije: on nije
Crnogorac, ali želi biti „junak” na „junačkom tlu”. Autor tako prihvaća stereotip Crno-
gorca kao normu muškosti, časti i izdržljivosti, internalizirajući ga kao vlastiti ideal.

5. ZAKLJUČAK

Kuničićevo putovanje može se tumačiti i kao svojevrsno hodočašće u kojem autor
posjećeni prostor posreduje kroz ideološki i kulturološki okvir u kojem junaštvo, slo-
boda i identitet imaju ključnu ulogu. Njegov tekst čitateljima nudi poželjne modele
individualnog, obiteljskog, vjerskog, kulturološkog i političkog djelovanja europski
orijentiranog građanina koji ostaje duboko povezan s vlastitim nacionalnim duhom.
Crna Gora u toj perspektivi postaje simbol jedinstva slavenskog identiteta i model po-
litičke i kulturne saradnje. Slika ove zemlje konstruirana je kroz kombinaciju vizual-
nih, taktilnih, emotivnih i ideoloških slojeva, postajući subjektivna, emotivna rekon-
strukcija viđenog, gdje priroda i ljudi postaju simboli viših ideja. Osim što je slaveći
junaštvo i slobodu crnogorske „braće” nadahnjivalo i hrvatske nacionalne osjećaje,
Kuničićevo djelo hrvatskim je čitateljima pružalo obilje geografskih, povijesnih i kul-
turnih informacija, koje su, udružene s avanturističkim narativom autorova putovanja
nudile eskapističku sliku „čiste”, moralno uzvišene zemlje, koja je uspješno spajala
modernost i tradiciju, ne gubeći vlastiti identitet. Knjiga *Mjesec dana pješke* pokazuje
kako putopis funkcionira kao prostor pregovaranja između pripadnosti i alteriteta,
između ideala bratstva i neizbježnog Drugog.

6. DODATAK

Kuničićeva pjesma „Pozdrav Crnoj Gori” objavljena je u 37. broju *Glasa Crnogorca*
7. IX. 1896. uz sljedeću bilješku: „G. Petar Kuničić, književnik i učitelj iz Dalmacije,
sa svojijem drugom učiteljem Marinom Batistićem dolazili su na Cetinje pješke sve
od Metkovića, i predali su nam ovaj *Pozdrav Crnoj Gori*.” Taj je pjesnički sastav Ku-
ničić uvrstio u svoju prvu zbirku pjesama pod naslovom *Uspomene*, objavljenu 1896.
u Zagrebu. Za razliku od ostalih pjesama Kuničićeve zbirke, ova je tiskana ćirilicom.

U prvoj strofi sastavka autor Crnu Goru predstavlja kao bastion slobode, zemlju

koja je svoju borbu vodila služeći se oružjem, ali i rodoljubnim pjesmama. Slaveći junaštvo Crnogoraca, u drugoj se strofi Crna Gora uspoređuje sa Spartom, kao uzor svim slavenskim zemljama. Potom podsjeća na najznačajnija djela crnogorskih vladara-pjesnika koja sadrže njihove političke ideale. Naposljetku, on nazdravlja bratimljenju Srba i Hrvata kao konačno dostignutom cilju višestoljetne borbe. Moglo bi se zaključiti da je ova pjesma, grafički sonet deseteračkih stihova, svojevrstan pjesnički pandan slike Crne Gore izložene u putopisu. Kako je riječ o manje poznatom tekstu, navodim ga u originalu:

Zdravo, Goro, gnjezdo sokolova,
 što uščuva zlatnu si slobodu,
 uz poj pjesme i zviždaj olova
 svojim vrsim i svome porodu!

Zdravo, Goro, mati div-sinova,
 svjetla zvijezdo na balkanskom svodu;
 Ti bi Sparta u junaštvu nova
 kroz vjekove slavenskome rodu.

Zdravo, pjesmo Njegoševe žice:
 ti ćeš divna vazda odliegati
 s „Gorskog Vienca”, s „Balkanske Carice”.

Zdravo, Goro! Ti ćeš ljepša sjati
 kad dan svane, da se bratimice
 svi zagrlje Srbi i Hrvati ! ... (Kuničić 1897: 281–282).²⁹

²⁹ U *Glasi Crnogorca* je poslije teksta pjesme, a prije potpisa autora, naveden i datum i mjesto: Cetinje, 31. avgusta 1896.

BIBLIOGRAFIJA

- BALDACCI, Antonio. 1892. „Altre notizie intorno alla flora del Montenegro. I. Il Viaggio del 1891”. *Malpighia* VI (4–6): 58–90; (7–9): 149–178.
- BOCK, Hans Manfred. 2000. „Nation als vorgegebene oder vorgestellte Wirklichkeit? Anmerkungen zur Analyse fremdnationaler Identitätszuchreibung”. *Nation als Stereotyp: Fremdwahrnehmung und Identität in deutscher und französischer Literatur*. Ur. Herausgegeben von Ruth Florack. Tübingen: Max Niemeyer Verlag: 11–36.
- BORSA, Mario. 1896. *Dal Montenegro: lettere*. Bergamo: Istituto italiano d'arti grafiche.
- BUJIĆ, Bojan. 2014. „Kuničićeva putopisna razmišljanja”. *Petar Kuničić – učitelj, književnik, rodoljub. Zbornik radova sa skupa održanog u Dolu na Hvaru 23. kolovoza 2013*. Ur. Ivica Moškateo i Sanja Roić. Dol: Udruga Tartajun: 49–56.
- BUZARD, James. 1993. *The Beaten Track*. Oxford: Oxford University Press.
- CACCAMO, Francesco. 2011. „Alla scoperta della sponda orientale dell'Adriatico. Viaggiatori in Albania e in Montenegro”. *Rotte adriatiche: tra Italia Balcani e Mediterraneo*. Ur. Stefano Trinchese, Francesco Caccamo. Milano: Franco Angeli, 95–112.
- DUDA, Dean. 1998. *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*. Zagreb: Matica hrvatska.
- EWERTOWSKI, Tomasz. 2020. „Sights of China: Markers of Otherness in Polish and Serbian Travel Writings”. *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature. Connecting the Balkans and the Modern World*. Vol. II. Ur. Boris Stojkovski. Budapest – Novi Sad: Trivent Publishing – Faculty of Philosophy of the University of Novi Sad: 215–234.
- FORD, Emmet B. 1959. „Montenegro in the Eyes of the English Traveler”. *Südost Forschungen: internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas / begründet von Fritz Valjavec; im Auftrag des Südost-Institut München geleitet und herausgegeben von Mathias Bernath* 18: 350–380.
- GVOZDEN, Vladimir. 2005. „Književna imagologija u perspektivi”. *Ostrvo: časopis za književnost i umjetnost* 4: 3–21.
- JEZERNIK, Božidar. 2008. *Divlja Evropa*. Prev. S. Glišić. Beograd: Biblioteka XX vek.
- KOSTADINović, Aleksandar M. 2016. *Slika stranog sveta u srpskom putopisu XIX veka*. Doktorski rad. Niš: Univerzitet u Nišu.
- KUNIČIĆ, Petar. 1896. „Pozdrav Crnoj Gori”. *Glas Crnogorca*: 37.
- KUNIČIĆ, Petar. 1897. „Mjesec dana pješke”. Zadar: Brzotiskom Narodnog lista.

- LAZAREVIĆ-RADAK, Sanja. 2014. *Nevidljivi Balkan: Prilog istoriji postkolonijalnih geografijskih područja*. Pančevo: Mali Nemo.
- LEERSSEN, Joep. 2007. „History and Method”. *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*. Ur. Manfred Beller i Joep Leerssen. Rodopy: New York: 17–33.
- MANTEGAZZA, Vico. 1896. *Al Montenegro, un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto–settembre 1896)*. Firenze: Successori Le Monnier.
- MAROEVIĆ, Tonko. 2014. „Od Pupiljaka do Kurotijade: književni profil Petra Kuničića”. *Petar Kuničić – učitelj, književnik, rodoljub. Zbornik radova sa skupa održanog u Dolu na Hvaru 23. kolovoza 2013.* Ur. Ivica Moškateo i Sanja Roić. Dol: Udruga Tartajun: 40–48.
- MOSSE, George L. 1996. *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- MOŠKATELO, Ivica. 2014. „Petar Kuničić i njegov rod”. *Petar Kuničić – učitelj, književnik, rodoljub. Zbornik radova sa skupa održanog u Dolu na Hvaru 23. kolovoza 2013.* Ur. Ivica Moškateo i Sanja Roić. Dol: Udruga Tartajun: 10–21.
- MOŠKATELO, Ivica i Sanja Roić. 2014. „Riječ urednika”. *Petar Kuničić – učitelj, književnik, rodoljub. Zbornik radova sa skupa održanog u Dolu na Hvaru 23. kolovoza 2013.* Dol: Udruga Tartajun: 7–8.
- OPAČIĆ, Vid Jakša i Tea ROGIĆ-MUSA. 2013. „Kuničić, Petar”. *Hrvatski biografski leksikon*. URL: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/kunicic-petar> (12. 12. 2024.).
- PEDERIN, Ivan. 2007. *Hrvatski putopis*. Rijeka: Maveda.
- POPOVIĆ, Olivera. 2023a. „Discorsi odeporici sul Montenegro durante l'Ottocento e l'inizio del Novecento”. *Incroci linguistici e letterari*. Alessandria: Edizioni dell'Orso: 257–267.
- POPOVIĆ, Olivera. 2023b. „Montenegrin women in Italian travel writing (1896–1906)”. *Zeitschrift für Slawistik* 68(4): 644–663.
- POPOVIĆ, Olivera. 2018. „Putopisi Josipa Modrića o Crnoj Gori”. *Croatica et Slavica Iadertina* 14 (2): 351–365.
- POPOVIĆ, Olivera. 2021. „Representations of Montenegrins in Italian Travelogues on the Occasion of the Savoy-Petrović Wedding”. *Studies in Travel Writing* 24(4): 335–351.
- ROIĆ, Sanja. 2014. „Kuničić čitatelj i prevoditelj s talijanskog jezika”. *Petar Kuničić – učitelj, književnik, rodoljub. Zbornik radova sa skupa održanog u Dolu na Hvaru 23. kolovoza 2013.* Ur. Ivica Moškateo i Sanja Roić, Dol: Udruga Tartajun: 57–64.
- ROSSI, Adolfo. 1896. *Un'escursione nel Montenegro*. Milano: Carlo Aliprandi editore.

- ŠISTEK, František. 2009. *Naša braća na Jugu: Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*. Cetinje – Pogorica: Matica crnogorska.
- TODOROV, Cvetan. 1994. *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*. Prev. Branko Jelić, Mira Perić i Mirjana Zdravković. Beograd: Biblioteka XX vek.
- TODOROVA, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*. Prev. A. B. Vučen i D. Starčević. Beograd: Biblioteka XX vek / Krug.
- URRY, John. 2007. *Mobilities*. Cambridge: Polity.

THE IMAGE OF MONTENEGRO IN PETAR KUNIČIĆ'S TRAVEL BOOK *A MONTH ON FOOT*

OLIVERA POPOVIĆ

ABSTRACT

This paper aims to examine the representation of Montenegro in the book *A Month on Foot*, a travel account from Korčula to Cetinje written by Petar Kuničić (1862–1940), a Croatian teacher, translator, and writer. Kuničić, the author of numerous articles published under his real name or various pseudonyms, embarked on a walking journey through the Dalmatian regions in 1896, accompanied by a friend, including Montenegro in their itinerary. Upon his return, he published his travel notes in the periodical *Narodni list* in 1897, which were later compiled into a monograph. This article seeks to analyse the motivations behind Kuničić's journey, the depiction of the areas of present-day Montenegro as portrayed in his travel diary, as well as the historical, political, and cultural factors that influenced his representation of this country and its people. The analysis focuses on Kuničić's interpretation of regional dynamics and cultural interactions, placing it within the historical and political context of the time.

KEYWORDS:

Montenegro, Petar Kuničić, travel literature, wedding of Savoy – Petrović, Pan-Slavism

ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РУССКОГО «СЕРЕДИННОГО ЧЕЛОВЕКА» В РАССКАЗЕ В. МАКАНИНА «АНТИЛИДЕР»¹

LYUDMILA SAFRONOVA, BOTAGOZ BAYZHIGIT, AIGERIM BEKMURATOVA

Kazakh National Pedagogical University named after Abay
safronovalyudmila16@gmail.com

Taraz Regional University named after M. Kh. Dulati
bota_bs90@mail.ru

Kazakh National Pedagogical University named after Abay
aigerim375@mail.ru

UDK: 821.163.42.09

DOI: 10.15291/csi.4804

Izvorni znanstveni rad

Primljen: 24. 3. 2025.

Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

В статье в когнитивном и психоаналитическом аспекте на примере модели литературного персонажа рассматриваются особенности русского национального характера, описанные в рассказе Владимира Маканина «Антилидер», созданном в 1984 году, в период советской стагнации и тоталитаризма. Начиная с типа гоголевского «маленького человека», эволюционирующего от мазохизма к бунту, от обсессии к эпилептоидному психотипу, в качестве фона в статье выстраивается вертикаль русских персонажных характеристик с садомазохистской акцентуацией. В результате «тесноты» и бесперспективности социального ряда в закрытых недемократических сообществах по типу советской России формировался агрессивный тип поведения. Даже в абсолютно нейтральных, не несущих угрозу условиям (при заведомо подчиненном противнике), доминантный член социальной группы вел себя по агрессивному типу, чтобы удовлетворить не канализированные естественным образом (например, через карьерный рост или рост потребления материальных и социальных благ) нарциссические потребности. Это проиллюстрировано в данном исследовании на примере маканинского «серединного человека», попадающего в классические «садомазохистские качели». Задавленный авторитарными моделями коммуникации и в семье, и на работе, главный герой вытесняет свои нереализованные нарциссические потребности в уличных драках и т. п., одновременно бессознательно становясь орудием коллективного разума, нивелирующим все выходящее за рамки советских стандартов.

Ключевые слова:

В. Маканин, «маленький человек», обсессия, русский характер, садомазохизм

¹ This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. ИРН АР26102761).

1. ВВЕДЕНИЕ

Как известно, В. Маканин, «антрополог затрапезных монстров» и «честный реалист, описывающий неведомую, незаметно обступившую нас реальность» (Чурляева 2001), пристально изучал универсальные качества своих современников, так называемого «серединного человека», «человека толпы» (Елисеев 1996; Комышкова 2000), пытаясь вывести его художественную формулу и создав целую галерею подобных персонажных моделей и их антиподов («Человек свиты» [1982], «Антилидер» [1984], «Сюжет усреднения» [1991], «Один и одна», «Отставший» [1991], «Андеграунд, или Герой нашего времени» [1998] [Rollberg 1993]). Особенно обостряется этот интерес у писателя в эпоху стагнации 1980-х и пограничный с ней период 1990-х гг., когда маканинскому осмыслению подвергается тема «вины в контексте жестокости» (Dalton-Brown 1994: 223; Роднянская 1997), обозначаются антиутопические тенденции в его прозе (Дмитриченко 1999).

Сюжет судьбы маканинского «серединного персонажа» нередко коррелирует с типическими характеристиками персонажа русской классики, национальные особенности которого, начиная с образа «маленького человека», демонстрируют эволюцию от униженного смирения и покорности – к бунту и исторически формируются под сильным, хотя уже и неявным в эпоху советской стагнации давлением *Super-Ego* (вертикали власти), с одной стороны, и советского мифа о социальной нон-селекции, с другой.

Цель исследования – рассмотреть когнитивные и психоаналитические аспекты русского национального характера на примере литературных персонажей из рассказа Владимира Маканина «Антилидер», написанного в 1984 году, в период советского застоя и тоталитаризма. Исследование носит междисциплинарный характер. На литературном материале рассказа советского периода определяются основы социальной конкуренции, протестных настроений, а также садомазохистская природа власти в целом. Поведенческие модели главного героя интерпретируются с позиций синдрома «высокого мака» и «синдрома краба», которые переводят повествование в плоскость инстинктов и бессознательного.

2. ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Американский литературовед и психоаналитик Д. Ранкур-Лаферрьер и французский историк и политолог А. Безансон считают русскую культуру изначаль-

но депрессивно-мазохистской вследствие особой жесткости и требовательности православия к своей пастве, культ русского варианта образа Богоматери, несравненно более сурового к младенцу Иисусу, чем, например, итальянские Мадонны периода Возрождения:

«...один из источников красоты древнерусских икон – в представлении идеала мазохистского изнурения» (Ранкур-Лаферрьер 2005: 14). «В этом сравнении типичного для русской иконописи мазохизма с гедонизмом искусства европейского Ренессанса не в пользу последнего заметен штрих русского национализма» (Безансон 1999: 65).

В работе Ранкур-Лаферрьерера «Мазохизм в русской литературе» отмечается непропорционально большое количество персонажей-мазохистов:

«...крестьяне И. С. Тургенева очень часто покорно принимают свою печальную судьбу и обычно объясняют происходящее с ними в христианских понятиях» (Ранкур-Лаферрьер 2004: 257); «В книгах Льва Толстого также много христиан-мучеников»: отец Сергей, отрубивший себе палец, Платон Каратаев, который «оседает под березой и с умиротворенным видом ждет, когда французский солдат пристрелит его», князь Андрей Болконский с суицидальными намерениями и Анна Каренина «со стремлением к саморазрушению» (Ранкур-Лаферрьер 2004: 258).

«...Достоевский, как никто другой в мировой литературе, мастерски рисует картины мазохизма...» (Ранкур-Лаферрьер 2004: 263).

«...менее религиозным, чем все вышеназванные авторы, был сатирик Михаил Евграфович Салтыков-Щедрин, в произведениях которого несметное число мазохистов. Обитателей Глупова, к примеру, приводит в движение „сила начальстволюбия“. Они изобретают множество способов, как навредить самим себе... Смех, пробуждаемый Салтыковым-Щедринным в читателе, по своей сути садистский – это форма агрессии против глуповцев. Но в той мере, в какой русские узнают в жителях Глупова самих себя (так же, как они видят родственную душу в образе Иванушки-дурачка), они смеются над самими собой, то есть цепляются за свою собственную, отчасти мазохистскую фантазию» (Ранкур-Лаферрьер 2004: 260).

Как отмечает Н. Благовещенский,

«Из русских писателей XX века, создавших персонажей-мазохистов, Ранкур-Лаферрьер вспоминает Владимира Маяковского, Андрея Платонова, Бориса Пастернака, Николая Островского, Александра Солженицына, Василия Гроссмана. Поздние произведения Платонова определяет как „литературу для мазохистов“ и профессор-славист из Лос-Анджелесского университета Томас Зайфрид. А славист из Чикагского университета Катерина Кларк (Clark 1985) писала о мазохизме в романах периода сталинского культа личности, правда, прибегая не к психоаналитической терминологии, а к антропологическим образам. Многие герои в литературе соцреализма проходят через „традиционные ритуалы инициации“, как называет их Кларк: тяжкие испытания (Павел Корчагин), увечье (Алексей Маресьев), пытки (молодогвардейцы). Проходя этот обряд, герой может погибнуть, буквально или метафорически, но в результате сольется с коллективом, приобщится к русской соборности» (Благовещенский 2010: 9–10).

Национальный характер, как, во многом, и личностный психотип отдельного человека, формируется в процессе ответной реакции на «вызовы среды», прежде всего, «стресс» взаимоотношений определенного этнического сообщества с географической средой его обитания (Гачев 2007). Характер, как пишет литературовед и психоаналитик В. Руднев, – это «совокупность ментальных, речевых и поведенческих реакций человеческого сознания на окружающую действительность и других людей» (Руднев 2010).

По гипотезе Г. Гачева, например, повышенная экспрессивность кавказских народов обусловлена горной местностью их проживания. А этносы, проживающие по преимуществу у моря либо в равнинной местности (русские, эстонцы и др.), медлительны и склонны к созерцательности. Народы азиатские и евразийские, с кочевым или «ирригационным» анамнезом становления, нередко формируют строго иерархичные коллективистские структуры, наиболее эффективные для выживания с их образом жизни (см. теорию ирригационных цивилизаций К. А. Виттфогеля и связанную с ними концепцию развития восточных деспотий, к которым ученый относил и СССР как наследника послемонгольской и Киевской Руси [Wittfogel 1957]). «Глобальность притязаний имперского типа социального устройства определяет и особую сконцентрированность любых форм лично мотивированной активности на достижении общих целей», – пишет также В. А. Медведев (2004). А для народов с длительным опытом торговли и функционирования в гетерогенных неиерархических национальных со-

обществах для выживания эффективна менее жесткая социальная организация внутриобщинного существования с более выраженным индивидуальным началом (Wittfogel 1957; Гачев 1999; Сафронова 2018; 2020).

«...Доминантный характер есть у каждого народа: типичный немец – ананкаст², типичный русский – психастеник (депрессивный), типичный японец – шизоид³, американец – эпилептоид⁴, поляк – истерик⁵, итальянец – гипертимический⁶ сангвиник» (Руднев 2010).

По В. П. Рудневу, можно отследить и дальнейшую связь характера и типа культуры в определенную эпоху эволюции этнических групп, «преобладание одного радикала в той или иной культурной традиции – синтонно-сангвинической в Древней Греции, эпилептоидной – в Риме, шизоидной в Средневековой Европе» (Руднев 2010).

В рассказе Маканина «Антилидер» характер главного героя – русского человека, тихого, ничем не примечательного слесаря-сантехника Шурика Куренкова, последовательно выживающего из своего окружения ярких личностей, – неожиданно перекликается с аналогичным проявлением менталитета в ряде ранее имперских англосаксонских (британской, американской, ирландской) и авто-

² Ананкаст – человек с аналным типом характера, отличающийся свойствами аккуратности, бережливости и упрямства (своенравия).

³ Шизоид – аутичный тип характера с такими чертами, как отстраненность, замкнутость, серьезность, холодность, слабость эмоционального резонанса, рассогласованность между эмоциональными и интеллектуальными функциями.

⁴ Эпилептоид – тип прямолинейного характера, ориентированного на норму для себя и другого, наведение порядка силовым путем, оперирующего терминами власти.

⁵ Истерик – капризный, ревнивый, демонстративный психотип, отличающийся эгоцентризмом.

⁶ Гипертимический тип, по К. Леонгарду: «людей этого типа отличает большая подвижность, общительность, болтливость, выраженность жестов, мимики, чрезмерная самостоятельность, склонность к озорству, иногда недостаток чувства дистанции в отношениях с другими. Везде вносят много шума, любят компании сверстников, стремятся ими командовать. Они почти всегда имеют хорошее настроение, высокий жизненный тонус, нередко цветущий вид, хороший аппетит, здоровый сон, склонность к чревоугодию и иным радостям жизни. Эти люди с завышенной самооценкой, веселые, легкомысленные, поверхностные и, вместе с тем, деловитые, изобретательные, блестящие собеседники; люди, умеющие развлекать других, энергичные, инициативные. Большое стремление к самостоятельности может служить у них источником конфликта. Для них характерны вспышки гнева, раздражения, особенно когда они встречают сильное противодействие, терпят неудачу. Склонны к аморальным поступкам, повышенной раздражительности, прожектерству. Они нередко трудно переносят условия жесткой дисциплины, монотонную деятельность, вынужденное одиночество» (ИнфаМед 2022).

ритарных азиатских (китайской, индийской) культурах в определенный период их становления и функционирования (Firestone, Catlet 2009: 346). Эта модель поведения получила название «синдрома высокого мака» или «синдрома краба» (Royeca 2010; Макулин 2014): «Куренков человек смирный, спокойный, но иногда (раз в год, раз в два года) он как бы ревнует и вдруг начинает копить зло на человека, который излишне выделяется» (Маканин 1984: 7).

«Синдром высокого мака»⁷ (англ. *tall poppy syndrome*) – известный социальный феномен, проявляющийся в агрессии к тем, кто выделяется из толпы своими взглядами, талантом, успехом у противоположного пола и т. п. «Менталитет краба» связан со схожим инстинктом социальной уравниловки, когда партнеры из-за чувства конкуренции не дают друг другу подняться по социальной лестнице выше определенного уровня.

«– ...Разве этот Сыропепцев лучше всех? – спрашивал Куренков и сдувал пену с кружки. Он хотел выговориться. Алик Зимин усмехнулся: – Ну любит мужик показаться, ну и что? Улыбнулся и Гена Скобелев, прикончив кружку: – Чего это ты взъелся на него – неужели завидуешь? Алик добавил: – Как только возле нас появляется мужик с „Жигулями“ – он тебе как кость в горле! – Не завидую я – просто смотреть противно, как вы ему зад лижете» (Маканин 1984: 6).

Человек, чем-то выделяющийся из толпы, нередко элиминируется, например, изгоняется: «Деньгами соришь, уб-бирайся! – мрачно выщеживал Куренков. В нем кипела такая ярость, что и Маринка вдруг чего-то испугалась, отошла в сторону, притихла и не рвалась к телефону» (Маканин 1984: 4). Либо устранивается

⁷ Термин происходит из геродотовской «Истории» (книга 5, 92-ф): «Периандр послал глашатая к Фрасибулу спросить совета, как ему, установив самый надежный государственный строй, лучше всего управлять городом. Фрасибул же отправился с прибывшим от Периандра глашатаем за город и привел его на ниву. Проходя вместе с ним по полю, Фрасибул снова и снова переспрашивал о причине прибытия его из Коринфа. При этом тиран, видя возвышающиеся над другими колосья, все время обрывал их. Обрывая же колосья, он выбрасывал их, пока не уничтожил таким образом самую красивую и густую часть нивы. Так вот, проведя глашатая через поле и не дав никакого ответа, тиран отпустил его. По возвращении же глашатая в Коринф Периандр полнобоньтствовал узнать ответ Фрасибула. А глашатай объявил, что не привез никакого ответа, и удивляется, как это Периандр мог послать его за советом к такому безумному человеку, который опустошает собственную землю. Затем он рассказал, что видел у Фрасибула. Периандр же понял поступок Фрасибула, сообразив, что тот ему советует умертвить выдающихся граждан. Тогда-то тиран начал проявлять величайшую жестокость к своим гражданам. Всех уцелевших от казней и изгнаний Кипсела теперь прикончил Периандр» (Геродот «История», Книга 5, 92-ф).

более радикально в силу своего повышенно рискованного поведения, способно навредить социуму:

«Но когда она вернулась, окрыленная, чтобы с Куренковым поговорить и дать ему последний наказ, там, в бараке, уже произошла драка, в которой ее смирный Толик и Большаков обменялись ножевыми ударами. Это было утреннее мгновенно вспыхнувшее и прекратившееся столкновение, оба шли по коридору барака навстречу друг другу, и Толик ударил первым» (Маканин 1984: 11).

Как утверждают психологи, неконтролируемая агрессия нередко связана с высоким интеллектуальным потенциалом, не дающим возможность избежать тюремного заключения (Кудрявцева 2001). «Синдром высокого мака», с одной стороны, имеет сексуальную подоплеку и связан с инстинктивными, агональными установками, аналогичными ревности и зависти, обиды из-за определенной собственной ущербности (Сафронова 2012):

«Тюрин... был сильный мужчина, когда он сидел за рулем, грудь его выпирала колесом. Ее Куренков выглядел рядом с Василием как заморыш» (Маканин 1984: 2); «в их компании Василий Тюрин появился сравнительно недавно, с год, а уже выделялся. И правда, они сразу и как-то особенно его полюбили: он был весел, говорлив, силен физически и к тому же с машиной»⁸ (Маканин 1984: 1). «— ...И ведь не с кем-нибудь, а с Олькой Злотовой гуляет...» (Маканин 1984: 6).

С другой стороны, «синдром высокого мака» / «менталитет краба»⁹ манифестирует отношения отдельного человека с весьма определенной моделью социума (например, группами бедняков, преступными бандами и т. п.) (Baumeister, Smart, Boden 1994). По наблюдению R. Firestone и J. Catlet,

⁸ Машина – фаллический символ. «Фаллической, конечно, является реклама роскошных автомобилей, эквивалентов человеческого тела, да к тому же фаллической формы» (Руднев 2001а: 384).

⁹ Менталитетом краба именуется модель поведения, когда успешные члены определенной бедной общины рассматриваются в качестве ущерба репутации других членов сообщества. Образ взят из реальных наблюдений за инстинктивным поведением животных: краб, лезущий наверх из ведра, тянется вниз своими собратьями (Firestone, Catlet 2009).

«в таких группах строго ограничены престиж, количество внимания, власти и материальных ресурсов, которые члены могут дать друг другу или разделить между собой. Статус – это относительная величина, поэтому для поднятия статуса одного другой человек должен упасть. Человек, у которого больше престижа, является препятствием для другого человека к получению престижа. И человек, который вдруг поднимается над остальными, становится откровенной угрозой для статуса других. Унижение или саботаж популярного члена группы понизит его статус, таким образом сделав агрессора возможной заменой в групповой иерархии» (Firestone, Catlet 2009: 346).

Как говорит о Куренкове кинокритик Панов, подспудно исполняющий в рассказе роль психотерапевта, «могло быть, что в конце концов он изувечил бы какого-нибудь интересного, яркого человека, он же именно таких людей не любил и на таких именно копил злобу» (Маканин 1984: 9).

Подобные социальные предпосылки имели место в советском социуме, не обладающем большим потенциалом для роста внутригруппового престижа и, в результате, содержащем большой потенциал агрессии. О «советской садистической школьной практике», например, пишет В. Руднев в книге «Характеры и расстройства личности» (Руднев 2001а). Подавленный, неудовлетворенный здоровый нарциссизм, обычно естественный для самореализации человеческого сообщества (Kohut 1978; Safronova 2023), провоцировал установление садомазохистской модели советской социальной иерархии, построенной на потребности в унижении: «– Ну Шура, – говорил он негромко, – ну почему же одному все можно – и деньги и похвальба? А его еще любят, унижаются» (Маканин 1984: 4). Нарциссический психоз, по З. Фрейду, – это следствие конфликта между Я (Эго) и Сверх-Я (неким давящим субъектом или в целом социальным устройством) (Freud 1981: 138).

В результате «тесноты» и бесперспективности социального ряда в закрытых недемократических сообществах формировался агрессивный тип поведения. Даже в абсолютно нейтральных, не несущих угрозу условиям (при заведомо подчиненном противнике), доминантный член социальной группы вел себя по агрессивному типу, чтобы удовлетворить не канализированные естественным образом (например, через карьерный рост или рост потребления материальных и социальных благ) нарциссические потребности (Руднев 2007):

«А едва вошли, Большаков стал бить парикмахера в собственном его доме, притом сразу же, не помедлив и минуты, – он лишь поздоровался. Онемев,

Шурочка так и вцепилась в плечо Куренкова. Все молча смотрели на расправу. Они вошли и стояли у самых дверей. Большаков их для этого и привел – любил, когда видели его силу. Кулаки у него были огромные. Жена парикмахера убежала в другую комнату, чтобы не видеть, и, закрывая ладонями лицо, ойкала там с каждым слышимым ударом. Когда парикмахер уполз под фикус, Большаков его вытащил, ударив так, чтобы в ту сторону больше не полз. Ногами Большаков не бил. Вероятно, он знал, что может убить; он и руками-то бил вполсилы. „Хватит, Вячеслав Петрович“, – взмолился даже и Рафик: красивый его вражина и соперник валялся на полу в самом жутком виде. „Хватит, Вячеслав Петрович...“ – „Погоди – немного его кольну“, – Большаков несильно ткнул лежащего ножом в ягодицу, который он как-то очень быстро и ловко извлек из кармана. Красавчик парикмахер лежал на животе. Руками он обхватил голову. Когда кольнули в зад, парикмахер взвизгнул, однако не повернулся и голову не приоткрыл, как не приоткрывают уязвимое место. Его еще кольнули. Он опять взвизгнул и опять держал руки на голове. И ждал, когда, насытившиеся расправой и его унижением, они уйдут» (Маканин 1984: 10–11).

Именно унижение соперника как условие собственного возвышения (нарциссической самоудовлетворенности), наркотической власти (мотивации хронической агрессии) и, как следствие, условия выхода из депрессии стало истинной причиной поступков Куренкова, имеющих инстинктивную природу и потому непонятных ни ему самому, ни окружающим (Лоренц 1994; Кудрявцева 2003). Как вознаграждающий фактор после вспышки агрессии с победным результатом выступают плачевный или подчиненный вид поверженного противника, изгнание его со своей территории: «Изгнавший любимца Куренков возвращался <...> Разбитое лицо ныло», но «он уже видел веселые окна» (Маканин 1984: 4).

По мнению Н. Н. Кудрявцевой, унижение противника, то есть причинение ему моральной боли, гарантируют агрессору дофаминовый / серотониновый всплеск, поскольку «обученная, хроническая агрессия», имеет наркотическую природу (Кудрявцева 2001; Barratt 1972) и, как следствие, может обеспечить выход из эндемически русской хронической депрессии (Руднев 2005: 324–325)¹⁰.

¹⁰ «Рассмотрим теперь психастенический характер, как он описан П. Б. Ганнушкиным и М. Е. Бурно. Алетическое психастенику чуждо в силу его интровертной, но безусловной реалистичности. <...> „Правильно ли я поступил?“, „Должен ли я это сделать?“, „Имею ли я право так сказать?“ (говоря обобщенно, „Кто виноват?“ и „Что делать?“ как два парадигмальных психастенических вопроса классической русской культуры) – суть характернейшие

Любой положительный результат в конфронтации с противником компенсирует нарциссический дефект агрессивной личности Куренкова:

«Вылежавший три дня будто бы с простудой Большаков переменился. Он размяк, все время просил через других передать Куренкову, что никакого зла он на Толика не держит, да и не держал никогда, неужели же Толик этого не знает. Куренков, вкручивая медные краны и гремя ключами, когда ему передавали, сплевывал, пусть, мол, не трясется, не трону я его больше, очень он мне нужен, дерьмо такое» (Маканин 1984: 11).

По траектории развития образа, Толик Куренков с говорящей фамилией с уменьшительно-ласкательным суффиксом становится прямым наследником типического героя русской классики – «маленького человека» Башмачкина из гоголевской «Шинели», под влиянием социальных обстоятельств трансформирующегося из офисного клерка низшей категории в бунтаря и убийцу, обсессивно¹¹ курсирующим в образе призрака¹² по ночному Петербургу с целью грабежа богатых чиновников. Ненависть к богатым – типично русская черта (Руднев 2001а), так как на языке психоанализа деньги означают любовь, которой так обделен был русский человек с мазохистским психотипом личности (Ранкур-Лаферрьер 2005).

Гоголевский Башмачкин – хрестоматийно обсессивный невротик (Психоанализ: новейшая энциклопедия 2010: 489–490). Обсессивной можно считать и композицию гоголевской поэмы «Мертвые души», структурированной квестом первого русского предпринимателя Чичикова по усадьбам помещиков, по преимуществу ананкастов (Собакевич, Коробочка) и истероидов (Ноздрев), отражающих, по-видимому, процентное соотношение радикалов и в характере самого Н. Гоголя (русского + украинского). Аналогично обсессивная композиция и у маканинского рассказа «Антилидер», базирующегося на градационном повторе эпизодов с периодическими агрессивными вспыш-

высказывания русского интеллигента-психастеника» (Руднев 2005: 324–325) Именно депрессивность (характерная черта психастеника) как ядерная характеристика русского национального характера и определила, по утверждению В. Руднева, особо длительную приверженность русской (в том числе советской) литературы реалистической эстетике.

¹¹ Обсессия – невроз навязчивого состояния, проявляющийся в системе различных повторов, обусловленный повышенной тревожностью индивида вследствие конфликта со слишком давящим Суперэго (Психоанализ: новейшая энциклопедия 2010: 489–490).

¹² Обсессия, магия и религия как дискурсы власти тесно связаны.

ками Куренкова (1) и последующей садомазохистской разрядкой психики персонажа (2):

1) *до приступа агрессии:*

«Куренков чувствовал себя примерно так, как чувствуют люди надвигающуюся болезнь. Он даже и маялся. Он бы махнул рукой на этого Тюрина, черт с ним, но в том-то и беда, что чувство озленности нарастало теперь само собой, неуправляемое. Он стоял, цедил пиво, а в груди чувствовал жжение. Внешне, однако, спокойный, сдержанный, он выпил три кружки. Обычно пил две. Пиво не заглушило, и, неудовлетворенный, он потащился в ЖЭК, где выслушал долгую ругань начальника, Куренков не огрызнулся, человек он был смирный и терпеливый» (Маканин 1984: 2). «А он все думал о том же, растил злобу, пока не спохватился: вот ведь несчастье!.. Он лег, но не спал, ворочался и все трогал свою несильную грудную клетку: жжение начиналось в области живота, но Куренков знал, что теперь оно будет подниматься, день ото дня забирая все ближе к сердцу. Он вдруг заныл как от зубной боли» (Маканин 1984: 6). «...Шурочка не могла жить спокойной, зная из рассказов Толика, как возникает в нем жгучая неприязнь к человеку и как он ничего не может с собой поделать. В прошлом, что ли, году или в позапрошлом он озлобился на какого-то удачника до такой степени, что сам своей злобы испугался» (Маканин 1984: 4).

2) *после приступа агрессии:*

«Дома Куренков только-только покормил дочку ужином, после чего он и дочка вместе мыли посуду. Сам Куренков был такой покладистый, смирный, что сердце у Шурочки подтаяло. Смуглота с его лица сошла, и худым он не казался: он казался обычным. Шурочка кинулась было сказать ему что-то ласковое, но передумала: новогодняя драка была еще слишком свежа в памяти, надо было выдержать строгость, и Шурочка сказала: – Ты, Куренков, смотри мне! Он кивнул. Он мыл посуду и кивнул ей: ты, мол, Куренкова, за меня не бойся теперь. И улыбнулся, тихий» (Маканин 1984: 5).

Эти синусоидные колебания садизма / мазохизма воспроизводят «гоголевско-достоевскую» схему трансформации ананкаста (маленького человека, бед-

ных людей) в эпилептоида – «напряженно-авторитарного реалиста с аффективно-аккумулятивной пропорцией инертности и дисфорической агрессивности» (Руднев 2001), полицейскую парадигму характеров М. Е. Салтыкова-Щедрина (Руднев 2010). По Рудневу, существует два типа эпилептоидного персонажа, которые можно обнаружить и в маканинском «Антилидере»: а) взрывной, грубый (тип чеховского унтера Пришибеева и маканинских Куренкова с Большаковым) и дефензивный, утонченный, гиперсоциальный (тип Иудушки Головлева [Руднев 2005: 137–141] и маканинской Шурочки, жены Толика Куренкова).

Подобные садомазохистские колебания – пакетные характеристики, одновременно присущие одной и той же личности, являющиеся оборотными свойствами одного и того же характера (Safronova 2016). По З. Фрейду, исследования садизма и мазохизма обнаруживают, что одному и тому же индивиду неизбежно свойственны оба эти устремления (Фрейд 1990). Тихий, забитый, угнетаемый и на работе, и дома шупленький слесарь-сантехник в свою очередь мазохистски поработен своей крупной и властной супругой («она наваливалась большой своей грудью на стол и подпирала голову рукой. Женщина она была крупная и как только принимала любимую позу, на их маленькой кухне делалось тесно» [Маканин 1984: 6]). Шурочка, по Фрейду, – хрестоматийный тип фаллической женщины:

«Шурочка (она звонить и поздравлять раздумала) сама же тогда ему и сказала: не пой, мол, Толик, заткнись, пожалуйста, а поди-ка позвони дочке. И Куренков послушно затопал в спальную комнату, где у Зиминых телефон; <...> и Шурочка была довольна, что он муж как муж: и что такой послушный, и что домой позвонил с первого же ее слова» (Маканин 1984: 3).

Наибольшей концентрации данный характер получает в изображении властной старухи в повести П. Санаева «Похороните меня за плинтусом», соединяющей образы тургеневской барыни и бабушки М. Лермонтова. Такая актуализация фаллического в женском характере русского социума происходит сразу после Великой Отечественной войны, когда многочисленные вдовы, потерявшие мужей на войне, вынуждены были принять на себя в семье отцовские функции. По мысли Л. Петрушевской, эти «„железные“ женщины „передали по наследству“ властные функции и своим дочерям» (Л. Петрушевская «Время-ночь»), поскольку садомазохистские отношения – сообщаемые сосуды.

Показательно, что в браке Шурочки и Толика нет ни любви, ни страсти, это, скорее, аналог сыновне-материнских отношений с доминированием фаллической матери:

«– Горе ты мое... горе мое! – заплакала, запричитала она. Такая была банная минута: худющий, весь какой-то маленький, он сидел на лавке, а поодаль, заливаясь слезами, стояла Шурочка, раздобревшая и белая. Она всегда была полной, теперь она была толстухой, и вот с плачем она кинулась к нему, всем своим большим белым телом стараясь словно бы пригреть его, огородить и защитить. Пар был густ. Стало жарко. А Куренков все сидел, будто бы замерз. Он сидел не шелохнувшись и колени стиснул, как стесняющийся. Руки – худые – он держал на коленях. Шурочка помыла его, он был как задумавшийся ребенок, как ребенку она и помогла ему, потерла спину и дважды промыла голову. Затем она помылась сама. Когда вышли, Шурочка вынула гребень и расчесала ему волосы» (Маканин 1984: 16).

Типично дефензивный характер властной жены главного героя рассказа, предпочитающей фильмы про войну и садомазохистский жанр мелодрамы (как все потенциальные садисты, «Шурочка была сентиментальна»), методично угнетающей бесправного в домашней иерархии Куренкова, становится спусковым крючком к его ответно-симметричному эпилептоидному (садистскому) поведению.

Таблица 1

<p>«Куренков ему, шагнувшему ближе, как бы воткнул кулак в лицо. Тюрин был сильнее, но Куренков яростнее...» (Маканин 1984: 3).</p>	<p>«Из приоткрытого окна Шурочка, высушившись, грозила ему кулаком». «– Ты, Куренков, смотри у меня!» (Маканин 1984: 1). «В сердцах Шурочка толкнула его с кровати. Он ушел на кухню. Он ушел и курил там до желтизны. Но Шурочка и туда пошла за ним: сознайся, мол. Она еще раз толкнула его в спину» (Маканин 1984: 8).</p>
---	--

По Фрейду, первичный мазохизм трансформируется из садизма, так как садизм инстинктивен, а мазохизм – вторичен (Фрейд 1990).

Подобные «садомазохистские качели» оказываются аналогом всего устройства маканинского социума эпохи советской стагнации в рассказе «Антилидер»

с композицией периодической «ответки» в «сообщающихся сосудах» персональной системы:

Куренков / Шурочка;
 Куренков / Большаков;
 Куренков / страшный безымянный зек, образ неотвратимости судьбы;
 Куренков / советская система в целом (Суперэго).

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По О. Фенихелю, садомазохистские перверсии служат вытеснению эдиповых устремлений (Фенихель 2013: 353–364). Садомазохизм проистекает из идентификации с агрессором вследствие невыносимой боязни этого агрессора (Суперэго). По сути, подчиненная, женская роль Куренкова в собственной семье (подчинение метафорической фаллической матери – Шурочке) скрывает его глубинный страх перед «избиением отцом» (Фрейд 1990), т. е. перед Суперэго, образом советской власти. Подсознательный аспект унижений и неудач Куренкова в семье и на работе – аналог метафорического «избиения» отцом-богом-судьбой, некоей непреодолимой и властной силой советского государства. «И все же он сорвался, и Шурочка впервые тогда подумала, что, может быть, и правда, судьбу не объедешь (для Шурочки случившееся было слишком внезапным)» (Маканин 1984: 9).

Как пишет Благовещенский, «проблема терроризма напрямую связана с проблемой неспособности отреагирования агрессии в социально приемлемых формах, а значит, с проблемой доэдипальности, нарциссичности, как ее понимает „современный психоанализ“» (Благовещенский 2010: 12). Причинами доэдипальных расстройств становятся, в первую очередь, агрессия и деструктивность. Ядром доэдипальных проблем личности является структурно сложная, но психологически неуспешная стратегия защиты от деструктивного поведения. Защита предохраняет объект от высвобождения «лавы агрессии», но вызывает разрушение психического аппарата и принесение себя в жертву (Спотниц 2004: 36):

«То есть нарциссизм, аутизм, аутоагрессия, деструктивность, мазохистские импульсы („принесение себя в жертву“), и их социальные аналоги – изоляционизм, терроризм, саморазрушение общества, самоуничтожение и, как компенсация, миф о собственной грандиозности – это явления одного

ряда. И если в индивидуальной истории, в онтогенезе, они являются следствием нарушенных, искаженных отношений с „объектами“ (с мамой) в младенчестве, то в обществе – это результат неудовлетворительных отношений с властью (родительской инстанцией)» (Благовещенский 2010: 12).

Таким образом, на бессознательном уровне модель маканинского русского «серединного человека» эпохи застоя репрезентует неотрефлексированную попытку Эго бороться с Суперэго, с суровой советской властью, обезличивавшей человека, лишавшей его естественной траектории саморазвития, индивидуального самовыражения, личностного роста (Фенихель 2013: 363). Мазохистское поведение «серединного персонажа» зеркально отражает его внутренний бунт, демонстрацию «на собственной шкуре» того, какие ужасные поступки эта власть способна совершить (Фенихель 2013: 363).

Бессознательное саморазрушение Куренкова, его суицидальная агрессия есть зеркальная демонстрация того, что могло бы произойти, останься он в пассивной к Суперэго позиции (Фенихель 2013: 363): «После срыва он сразу ослабел: и физически, и нравственно. Он жалобно каялся: да, мол, случилось. Он бормотал что-то вроде того, что, не ударь он первым, было бы хуже» (Маканин 1984: 6). «Попытка избавиться от давления Суперэго – цель любого саморазрушения» (Фенихель 2013: 363). Неслучайно рассказ заканчивается апогеем депрессии – смертью главного героя. Куренков добился того, к чему бессознательно стремился. «Сердце у Шурочки сжалось. Он был худой-худой, он никогда таким не был. Лицо было темное. И тело темное. Шурочка почувствовала, что больше его не увидит» (Маканин 1984: 16).

Источники

МАКАНИН, Владимир. 1984. Антилидер. URL: https://bookscafe.net/read/makanin_vladimir-antilider-5571.html#p15 (01. 12. 2020). [МАКАНИН, Vladimir. 1984. *Antilider*. URL: https://bookscafe.net/read/makanin_vladimir-antilider-5571.html#p15 (01. 12. 2020).]

СПРАВОЧНИКИ И СЛОВАРИ

ИНФАМЕД. 1997–2024. Гипертимический тип. URL: <https://infamed.com/psy/a1.html> (06. 07. 2022). [Infamed. 1997–2024. *Gipertimičeskij tip*. URL: <https://infamed.com/psy/a1.html>. (06. 07. 2022).]

РУДНЕВ, Вадим. 2010. Психопатическая личность. URL: <https://intellect-video.com/1365/Gordon-Psikhopaticheskaya-lichnost-online/> (15. 06. 2010). [RUDNEV, Vadim. 2010. *Psihopatičeskâ ličnost'*. URL: <https://intellect-video.com/1365/Gordon-Psikhopaticheskaya-lichnost-online/> (15. 06. 2010).]

Психоанализ: новейшая энциклопедия. 2010. Сост. и общ. ред.: В. И. Овчаренко, А. А. Грицанов. Минск: Книжный Дом. [*Psichoanaliz: novejšââ ênciklopediâ*. 2010. Sost. i obš. red.: V. I. Ovčarenko, A. A. Gricanov. Minsk: Knížnyj Dom.]

ЛИТЕРАТУРА

БЕЗАНСОН, Алан. 1999. *Запретный образ: Интеллектуал. История иконоборчества. L'image interdite*. Перев. с англ. М. Розанова. Москва: МИК. [BEZANSON, Alan. 1999. *Zapretnyj obraz: Intellektual. Istorijâ ikonoborčestva. L'image interdite*. Perev. s angl. M. Rozanova. Moskva: MIK.]

БЛАГОВЕЩЕНСКИЙ, Никита. 2010. «Расчленение Кафки». *Статьи по прикладному психоанализу*. СПб.: Гуманитарная академия. [BLAGOVEŠENSKIJ, Nikita. 2010. „Rasčlenenie Kafki”. *Stat'i po prikladnomu psichoanalizu*. SPb.: Gumanitarnââ akademiâ.]

ГАЧЕВ, Георгий. 1999. *Национальные образы мира. Евразия – космос кочевника, земледельца и горца*. Москва: Институт ДИ-ДИК. [GAČEV, Georgij. 1999. *Nacional'nye obrazy mira. Evraziâ – kosmos kočevnika, zemledel'ca i gorca*. Moskva: Institut DI-DIK.]

ДМИТРИЧЕНКО, Елена. 1999. *Проза позднего В. Маканина: в контексте антиу-*

- топических тенденций конца XX века*: автореферат диссертации кандидата филологических наук: 10. 01. 02. Санкт-Петербург. [DMITRIČENKO, Elena. 1999. *Proza pozdneho V. Makanina: v kontekste antiutopičeských tendencij konca XX veka*: avtoreferat dissertacii kandidata filologičeských nauk: 10. 01. 02. Sankt-Peterburg.]
- ЕЛИСЕЕВ, Никита. 1996. «„Сюжет усреднения“ в русской истории: на темы цикла рассказов В. Маканина». *Постскриптум*. 3: 211–215. [ELISEEV, Nikita. 1996. „Súžet usredneniâ’ v ruskoj istorii: na temu cikla rasskazov V. Makanina”. *Postskriptum*. 3: 211–215.]
- КОМЫШКОВА, Татьяна. 2000. «Война в психологии человека и толпы в рассказе В. Маканина „Кавказский пленный“». *Homo belli человек войны в макроистории и истории повседневности: Россия и Европа XVIII–XX вв.* Нижний Новгород: 130–133. [КОМУШКОВА, Таťâna. 2000. „Vojna v psihologii čeloveka i tolpu v rasskaze V. Makanina ‘Kavkazskij plennyj’”. *Homo belli čelovek vojny v makroistorii i istorii povsednevnosti: Rossiâ i Evropa XVIII–XX vv.* Nižnij Novgorod: 130–133.]
- КУДРЯВЦЕВА, Наталия. 2001. «Нейробиологические корреляты преднамеренной (обученной) агрессии: поиски экспериментальных подходов». *Успехи физиологических наук*. 4: 23–35. [KUDRÂVCEVA, Nataliâ. 2001. „Nejrobiologičeskie korrelâty prednamerenoj (obučennoj) agressii: poiski ěksperimental’nyh podhodov”. *Uspěhi fiziologičeských nauk*. 4: 23–35.]
- КУДРЯВЦЕВА, Наталия. 2003. *Теоретическое и экспериментальное исследование концепции К. Лоренца о накоплении агрессивной энергии*. Новосибирск: ЗАО РИЦ «Прайс – Курьер». [KUDRÂVCEVA, Nataliâ. 2003. *Teoretičeskoe i ěksperimental’noe issledovanie koncepcii K. Lorenca o nakoplenii agressivnoj ěnergii*. Novosibirsk: ZAO RIC „Prajs – Kur’er”.]
- ЛОРЕНЦ, Конрад. 1994. *Агрессия*. Перев. с англ. Г. Швейник. Москва: Издательская группа «Прогресс». [LORENC, Konrad. 1994. *Agressiâ*. Perv. s angl. G. Švejnik. Moskva: Izdatel’skaâ gruppy „Progress”.]
- МАКУЛИН, Артем. 2014. «Таксономия социально-рациональных иллюзий: ментальные ловушки, рациоморфность, *crab mentality*». *Теория и практика общественного развития*. 10: 35–40. [MAKULIN, Artem. 2014. „Taksonomiâ social’no-racional’nyh illüzij: mental’nye lovuški, racionormfnost’, crab mentality”. *Teoriâ i praktika obšestvennogo razvitiâ*. 10: 35–40.]
- МЕДВЕДЕВ, Владимир. 2004. «Не Бог, не царь и не герой... Политические мифы постперестроечной России». В кн.: Медведев В. *Сны о России. Психоанализ российской действительности и русской судьбы*. СПб. Т. II. [MEDVEDEV, Vladimir. 2004. „Ne Bog, ne car’ i ne geroj... Političeskie mify postperestroecnoj

- Rossii". V kn.: Medvedev V. *Sny o Rossii. Psihoanaliz rossijskoj dejstvitel'nosti i russkoj sud'by*. SPb. T. II.]
- РАНКУР-ЛАФЕРРЬЕР, ДАНИЕЛЬ. 2004. «Мазохизм в русской литературе». В кн.: Ранкур-Лаферрьер Д. *Русская литература и психоанализ*. Перев. с англ. Ю. С. Евтушенкова и др. М.: Ладомир. [RANKUR-LAFERR'ER, Danièl'. 2004. „Mazohizm v russkoj literature”. V kn.: Rankur-Laferr'er D. *Russkaâ literatura i psihoanaliz*. Perev. s angl. Ū. S. Evtušenkova i dr. M.: Ladomir.]
- РАНКУР-ЛАФЕРРЬЕР, ДАНИЕЛЬ. 2005. *Традиция почитания икон Богоматери в России глазами американского психоаналитика*. Перев. с англ. А. Георгиева. М.: ВРС. [RANKUR-LAFERR'ER, Danièl'. 2005. *Tradicia počitanâ ikon Bogomateri v Rossii glazami amerikanskogo psihoanalitika*. Perev. s angl. A. Georgieva. M.: VRS.]
- РОДНЯНСКАЯ, ИРИНА. 1997. «Сюжеты тревоги: Маканин под знаком „новой жестокости“». *Новый мир*. 4: 200–212. [RODNÂNSKAÂ, Irina. 1997. „Sûžety trevogi: Makanin pod znakom ‘novoj žestokosti’”. *Novyj mir*. 4: 200–212.]
- РУДНЕВ, ВАДИМ. 2001. «Модальности, характеры и механизмы жизни». *Московский психотерапевтический журнал*. 1: 42–68. [RUDNEV, Vadim. 2001. „Modal'nosti, haraktery i mehanizmu žizni”. *Moskovskij psihoterapevtičeskij žurnal*. 1: 42–68.]
- РУДНЕВ, ВАДИМ. 2001а. *Энциклопедический словарь культуры XX века*. Москва: Аграф. [RUDNEV, Vadim. 2001a. *Ènciklopedičeskij slovar' kul'tury XX veka*. Moskva: Agraf.]
- РУДНЕВ, ВАДИМ. 2002. *Характеры и расстройства личности. ПатогRAFия и метапсихология*. Москва: Независимая фирма «Класс». [RUDNEV, Vadim. 2002. *Haraktery i rasstrojstva ličnosti. Patografiâ i metapsihologiâ*. Moskva: Nezavisimaâ firma „Klass”.]
- РУДНЕВ, ВАДИМ. 2005. *Словарь безумия*. Москва: Класс. [RUDNEV, Vadim. 2005. *Slovar' bezumiâ*. Moskva: Klass.]
- РУДНЕВ, ВАДИМ. 2007. *Апология нарциссизма: исследования по психосемиотике*. Москва: Аграф. [RUDNEV, Vadim. 2007. *Apologiâ narcissizma: issledovaniâ po psihosemiotike*. Moskva: Agraf.]
- САФРОНОВА, ЛЮДМИЛА. 2012. «Русскоязычная проза Казахстана. Б. Джилкибаев: „...фантазии степных Дон-Жуанов“». *Eslavistica Complutense*. 12: 39–47. [SAFRONOVA, Lûdmila. 2012. „Russkoâzyčnaâ proza Kazahstana. B. Džilkibaev: ‘...fantazii stepnyh Don-Žuanov’”. *Eslavistica Complutense*. 12: 39–47.]
- САФРОНОВА, ЛЮДМИЛА. 2016. «Генезис насилия в психоаналитическом и когнитивном аспектах (на материале романа В. Сорокина „Голубое сало“»).

- Russian Literature*. 82: 49–66. [SAFRONOVA, Lûdmila. 2016. „Genezis nasiliâ v psihoanalitičeskom i kognitivnom aspektah (na materiale romana V. Sorokina ‘Goluboe salo’)”. *Russian Literature*. 82: 49–66.]
- САФРОНОВА, Людмила; Эльмира ЖАНЫСБЕКОВА. 2018. «Проблема кентавризма кочевников и земледельцев в аспекте психоаналитического литературоведения (на материале романа А. Кима „Поселок кентавров“»». *Polilog. Studia Neofilologiczne*. 8: 143–156. [SAFRONOVA, Lûdmila; Èl'mira ŽANYSBEKOVA. 2018. „Problema kentavrizma kočevnikov i zemledele'cev v aspekte psihoanalitičesкого literaturovedeniâ (na materiale romana A. Kima ‘Poselok kentavrov’)”. *Polilog. Studia Neofilologiczne*. 8: 143–156.]
- СПОТНИЦ, Хайман. 2004. *Современный психоанализ шизофренического пациента. Теория техники*. СПб.: Издательство: Восточно-Европейский Институт Психоанализа. [SPOTNIC, Hajman. 2004. *Sovremennuj psihoanaliz šizofreničeskogo pacienta. Teoriâ tehniki*. SPb.: Izdatel'stvo: Vostočno-Evropejskij Institut Psihoanaliza.]
- ФЕНИХЕЛЬ, Отто. 2013. *Психоаналитическая теория неврозов*. Перев. с англ., вступ. ст. А. Б. Хавина. Москва: Академический проект; Трикста. [FENIHEL', Otto. 2013. *Psihoanalitičeskaâ teoriâ nevrozov*. Perv. s angl., vstup. st. A. B. Navina. Moskva: Akademičeskij proekt; Triksta.]
- ФРЕЙД, Зигмунд. 1990. *Психология бессознательного. Сб. произведений*. Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. Москва: Просвещение. [FREJD, Zigmund. 1990. *Psihologiâ bessoznatel'nogo. Sb. proizvedenij*. Sost., nauč. red., avt. vstup. st. M. G. Âroševskij. Moskva: Prosvešenie.]
- ФРЕЙД, Зигмунд. 2018. *Психопатология обыденной жизни*. Пер. с нем. О. Медем. Москва: Азбука-Аттикус. [FREJD, Zigmund. 2018. *Psihopatologiâ obydennoj žizni*. Per. s nem. O. Medem. Moskva: Azbuka-Attikus.]
- ЧУРЛЯЕВА, Татьяна. 2001. *Проблема абсурда в прозе В. Маканина 1980-х нач. 1990-х гг.*: Диссертация на соискание уч. степ. канд. филол. наук. Новосибирск. [ČURLÄEVA, Tat'âna. 2001. *Problema absurda v proze V. Makanina 1980-h nač. 1990-h gg.*: Dissertaciâ na soiskanie uč. step. kand. filol. nauk. Novosibirsk.]
- BARRATT, Ernest. 1972. „Anxiety and Impulsiveness: Toward a Neuropsychological Model”. *Current Trends in Theory and Research*. Ed. by C. D. Spielberger. 1: 61–79.
- BAUMEISTER, Roy F.; Laura SMART; Joseph M. BODEN. 1996. „Relation of Threatened Egotism to Violence and Aggression: The Dark Side of High Self-Esteem”. *Psychological Review*. 103: 5–33.
- DALTON-BROWN, Sally. 1994. „I Neffectual Ideas, Violent Consequences: Vladimir

- Makanin's Portrait of the Intelligentsia". *Slavonic and East European review* 72(2): 218–232.
- FIRESTONE, Robert; Catlet JOYCE. 2009. *The Ethics of Interpersonal Relationships*. London: Karnac Books Ltd.
- CLARK, Katerina. 1985. *The Soviet Novel: History and Ritual*. Chicago.
- KOHUT, Heinz. 1978. *The Search for the Self*. New York: International Universities Press.
- ROLLBERG, Peter. 1993. *Vladimir Makanin's Outsiders*. Wash.: Wilson center.
- ROYECA, Jon E. 2010. *Crab Mentality Is Universal* (January 19, 2010. Part 7 of the „In Defense of the Filipino” series.). URL: emania.com/philippines/crab-mentality-is-universal/, archived from the original on 2011-07-10 (11. 09. 2014.).
- SAFRONOVA, Lyudmila; Aigerim BEKMURATOVA. 2020. „Intercultural Images in Postcolonial Publication in the Russian-Language Prose of the Korean Diaspora”. *Przegląd Wschodnioeuropejski*. XI/2: 275–285.
- SAFRONOVA, Lyudmila; Botagoz BAYZHIGIT. 2023. „Characters' Narcissistic Disorder in the Works of Ilya Odegov”. *Slavistična revija*. 71(1): 29–42.
- SEIFRID, Peter T. 1992. „Literature for the Masochist: 'Childish' Intonation in Platonov's Later Works”. *Wiener Slawistischer Almanach (Sonderband)*. 31: 463–480.
- WITTFOGEL, Karl August. 1957. *Oriental despotism: a comparative study of total power*. Yale University Press.

PSYCHOANALYTICAL MODEL OF THE RUSSIAN “MIDDLE MAN” IN THE STORY “ANTILEADER” BY V. MAKANIN

LYUDMILA SAFRONOVA, BOTAGOZ BAYZHIGIT, AIGERIM BEKMURATOVA

ABSTRACT

The article examines, in a cognitive and psychoanalytical aspect, the features of the Russian national character described in Vladimir Makanin's story "Antileader", written in 1984, during the period of Soviet stagnation and totalitarianism, using the example of a literary character model. Starting from the type of Gogol's "little man", evolving from masochism to rebellion, from obsessive to epileptoid psychotype, a vertical of Russian character traits with sado-masochistic accentuation is built. As a result of the "crowdedness" and lack of prospects for the social series in closed non-democratic communities like Soviet Russia, an aggressive type of behaviour was formed. Even in absolutely neutral, non-threatening conditions (with a clearly subordinated opponent), the dominant member of the social group behaved in an aggressive manner in order to satisfy narcissistic needs that were not channelled naturally (for example, through career growth or increased consumption of material and social goods). This is illustrated in this study using the example of Makanin's "middle man" who finds himself in a classic "sado-masochistic swing". Suppressed by authoritarian communication models at home and at work, the protagonist displaces his unrealized narcissistic needs in street fights and similar confrontations, while unconsciously becoming an instrument of the collective mind, levelling everything that goes beyond Soviet standards.

KEYWORDS:

V. Makanin, "little man", obsession, sadomasochism, Russian character

ВОЙНА В ЗЕРКАЛЕ НОВЕЙШЕЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ДРАМЫ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ТЕКСТА

NATALIA SKOROKHOD

The Free University in Exile (Latvia)
15, Pommersche str.
Berlin, 10707, Germany
natskorokhod2@gmail.com

UDK: 821.161.1-2
DOI: 10.15291/csi.4806
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 17. 9. 2024.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

Статья исследует вопрос отражения текущей войны между Россией и Украиной в русскоязычной драматургии, созданной в 2022–23 гг. Цель исследования: проанализировать изменения, произошедшие в темах, драматургических жанрах, способах презентации современной русскоязычной драматургии с началом полномасштабного вторжения Российской Федерации на Украину. Вопрос исследуется в нескольких аспектах. Во-первых, автор рассматривает реакцию драматургических сообществ и фестивалей русскоязычной драматургии России, Украины и Белоруссии на начало войны. Во-вторых, анализируется влияние эмиграции или проживания в тоталитарном государстве на темы и способы драматического письма. В статье показывается, что нахождение автора в эмиграции или под угрозой репрессий в значительной степени формируют жанровый ландшафт современных пьес. Отсутствие свободы самовыражения приводит к богатым, разнообразным драматическим формам, которые бросают вызов идентичности, гуманизму и рационализму перед лицом опасности, здесь можно отметить появление таких жанров, как драма и комедия абсурда, антиутопия или использование форм русской сказки для документальной пьесы, которые ранее редко встречались в новейшей драматургии. Авторы эмигрантского круга, которые не испытывают давления цензуры, часто используют личные повествования и документальные формы, чтобы передать окружающую их реальность. Здесь преобладают элементы документальности и прямого высказывания, однако формы и жанры драматургии тяготеют к традиционным. В третьей части анализируется пьеса Эстер Бол *Crime/#AlwaysArmUkraine*, где автор новаторски использует принципы немецкого эпического театра. Анализ проведен на материалах пьес-победителей ежегодных конкурсов русскоязычной драматургии «Любимовка», «Ремарка», «Первая читка», «Сторис» и др. Применяется комплексный метод исследования, включающий как аналитические инструменты, выработанные в пространствах классической, модернистской и постмодернистской теории драмы, так и методы культурологического и социологического анализа.

Ключевые слова:

современная русскоязычная драматургия, полномасштабное российское вторжение на Украину, фестиваль драматургии «Любимовка», эмиграция, комедия абсурда, эпический театр

1. ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКТОР

1.1. НЕИЗБЕЖНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО ВЫБОРА

В 2022 году мир стал свидетелем геополитического кризиса, когда Россия начала полномасштабное вторжение на Украину. Это событие не только нарушило национальные границы, но и вызвало глубокие культурные потрясения. Во многих отношениях это можно определить термином трансгрессия, или выход за все возможные границы. Примечателен факт, что многим культурным институтам, изначально не имеющим никакого политического посыла, никакой политической ориентации, например, фестивалям русскоязычной драматургии, находящимся в России, после начала полномасштабного российского вторжения на Украину пришлось делать политический выбор. Ряд российских драматургов и тех, кто отождествлял себя с драматургическим движением, были задержаны во время уличных акций протеста в первый же день вторжения в Москве, Санкт-Петербурге и Екатеринбурге.

Драматург и режиссер Юрий Шехватов, который в то время был одним из художественных руководителей фестиваля «Любимовка», провел месяц в тюрьме по административной статье о «неповиновении полиции».

Весной 2002 года против известных российских драматургов Ивана Вырыпаева и Михаила Дурненкова заочно были возбуждены уголовные дела по статье о дискредитации Вооруженных сил Российской Федерации, к счастью, оба автора в это время находились уже вне России. 5 мая 2023 года в Москве были задержаны режиссер и поэт Евгения Беркович и драматург Светлана Петрийчук. В настоящее время суд первой инстанции приговорил молодых женщин к шести годам тюремного заключения по уголовной статье за «оправдание терроризма», их «преступлением» является не что иное, как артефакт – пьеса и спектакль «Финист – Ясный сокол». Впервые эта пьеса была прочитана на фестивале «Любимовка» в 2018 году, затем читки пьесы состоялись на разных площадках, спектакль был поставлен Е. Беркович на небольшой московской частной сцене «Дочери СОСО» в 2020 году, а по результатам сезона пьеса получила высшую театральную награду «Золотая маска».

Таким образом, политическая ситуация поставила российских драматургов перед трудным выбором. Опасность распространялась не только на новые произведения и посты в социальных сетях, но и на прошлые артефакты и публичные высказывания, которые были сделаны в других исторических условиях. Многие молодые российские драматурги решились на эмиграцию.

Текущая ситуация в кругу украинских драматургов также претерпела изменения. Важно учесть, что в первом десятилетии XXI века множество талантливых украинских авторов писали на русском языке, активно участвовали в фестивальном движении русскоязычных авторов, а их пьесы многократно и с успехом были представлены на фестивалях драматургии и на российской сцене. Некоторые из драматургов, например, Максим Курочкин и Наталья Ворожбит проживали и работали в Москве. Напряженность в отношениях между авторами из Украины и их российскими и белорусскими коллегами, возникшая после 2014 года, когда Россия оккупировала Крымский полуостров, переросла в почти полный разрыв отношений после 24 февраля 2022 года. Однако начало полномасштабной войны раскололо и украинское драматургическое сообщество. Многие из тех, кто жил в районах, пострадавших от войны, и был вынужден эмигрировать в европейские страны (Ирина Серебрякова, Виталий Ченский, Маша Денисова и др.), продолжают писать на русском языке и сотрудничают с русскоязычными фестивалями. Эти авторы практически не общаются со своими украинскими коллегами (Макс Курочкин, Наталка Ворожбит, Наталка Блок, Александра Денисова и др.), которые пишут на украинском языке.

Специфическая ситуация сложилась и в Беларуси, где уже несколько лет свирепствовала театральная и литературная цензура, которая усилилась после известных событий неудавшейся Бело-ленточной революции 2020 года. В результате участие в российских фестивалях и выступления на российской сцене стали единственной возможностью для ряда пишущих на русском языке белорусских авторов (Дмитрий Богуславский, Алексей Иванов, Павел Пряжко, Константин Стешик и др.), публично представлять свои произведения. Начало полномасштабных военных действий России на Украине и усиление российской цензуры закрыли и для этих авторов возможность свободного публичного высказывания.

Однако русскоязычные фестивали, зарегистрированные в Российской Федерации, столкнулись с самыми сложными обстоятельствами. Фактически перед главными фестивалями русскоязычной драмы встал политический и гражданский выбор. Была возможность остаться в России и, оставив за собой привычные источники финансирования, подвергнуться самоцензуре, не включая в шорт-листы и фестивальные программы пьесы на антивоенную и/или антиоталитарную темы, потому что в противном случае их авторы были бы привлечены к уголовной ответственности и весь фестиваль оказался бы под угрозой. Другой вариант – вывезти фестиваль за пределы агрессивного тоталитарного государства, сохранить принцип свободы, но это означало, что фестиваль бу-

дет отрезан от привычных финансовых источников, аудитории и тех проживающих в России и Беларуси авторов, которые по разным причинам откажутся от участия в фестивале за рубежом. Дальнейший ход событий показал, что анонимное участие и помощь электронных технологий дают возможность авторам участвовать на условиях анонимности, и в связи с этим «Любимовка», где представлен наиболее широкий круг драматургов и тем, отраженных в пьесах, остается одним из самых репрезентативных из всех фестивалей русскоязычной драматургии.

1.2. ЭМИГРАЦИЯ ФЕСТИВАЛЯ НОВОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ДРАМАТУРГИИ «ЛЮБИМОВКА»

Эмиграция фестиваля «Любимовка», который имел к тому времени богатую, более чем тридцатилетнюю историю своего существования¹, особенно примечательна. Во-первых, эмиграция целого фестиваля – событие, не имеющее аналогов в истории театра и драматургии. Стоит заметить, что этот самый авторитетный для русскоязычного театрального сообщества фестиваль драматургии большую часть своей истории дистанцировался от государственных структур и проводится при небольшом финансировании частных фондов силами волонтеров. И тем не менее, ежегодные сентябрьские события фестиваля, как и лучшие пьесы, которые были представлены на нем, традиционно становились важнейшими культурными новостями в России. После начала полномасштабного российского вторжения на Украину «Любимовка» объявила новую программу, внеочередной бессрочный *open call* пьес «Драматургия против войны». В преамбуле конкурса содержалось прямое высказывание арт-дирекции фестиваля по отношению к текущим политическим событиям: «...война – это не вопрос политических убеждений. Это вопрос базовых гуманистических ценностей: жизни, здоровья, безопасности, свободы, человеческого достоинства, взаимного уважения, правды и справедливости. Вне поля этих ценностей невозможно заниматься творчеством, осмысливать искусство, вести общественную деятельность. Фестиваль „Любимовка“ выступает против войны, пропаганды агрессии и государственной цензуры» (Любимовка: [s.a.]). Очевидно, что после подобного политического жеста оставаться в России было чрезвычайно опасно. Фестивалю пришлось отказаться от прежних форм существования и искать другие способы деятельности. Адаптация к новой реальности произошла довольно

¹ С подробной историей фестиваля можно ознакомиться на страницах российского журнала «Театр» № 48 (ТЕАТР 2021)

быстро. Уже в декабре 2023 года авторитетный международный театральный портал «*Critical Stage*» писал о «Любимовке» в изгнании:

«In addition, the festival invited those theater artists and producers who left Russia to organize staged readings of the short-listed anti-war plays in the countries of their exile. (...) *Since that time, there have been over dozen gatherings of the festival in different countries, including Georgia, Armenia, Israel, Serbia, Germany and France, to name a few. For many Russian-speaking artists, these readings have come to serve as their personal expressions of protest to Putin's regime and its war in Ukraine, as well as to function as gestures of solidarity with Ukraine. These gatherings are now called – The Lubimovka Echo*» (Patlay and Spivakovskaya 2023).

С момента объявления бессрочного *open call* «Драматургия против войны» (весна 2022 года) ко времени написания статьи (лето 2024 года) его итоги подводились уже четыре раза. Именно в рамках этих программ появились талантливые произведения на актуальные темы. Спектакль по пьесе «Ваня Жив» Натальи Лизоркиной из первого шорт-листа программы был показан в рамках Эдинбургского театрального фестиваля *Fringe* 2023 года, а также игрался в Лондоне в *Camden people's theatre* и в *Pushkin House*. В Париже на французском языке вышел сборник пьес из антивоенной программы «Любимовки», содержащий и пьесу «Ваня Жив», и другой громкий текст – «Граница» Сергея Давыдова. «Граница», впервые прозвучавшая на «Любимовке», скоро будет участвовать в голливудском *Fringe*. Спектакль вильнюсского Старого театра по пьесе «Восход богов» Морюса Ивашкявичюса был представлен на международном театральном фестивале в Авиньоне в 2022 году. Пьеса Эстер Бол (Аси Волошиной) «*Crime/#AlwaysArmUkraine*», вошедшая во второй шорт-лист, была издана на английском, французском, чешском языках, а в 2023 году на французском и русском языках вышла отдельной книгой² (Бол 2024). То есть, антивоенный голос «Любимовки» услышан в Европе и даже в мире, и в этом еще одна, важнейшая на сегодняшний день, миссия этого фестиваля.

Тексты пьес-победителей хранятся в электронной библиотеке на сайте фести-

² На английском пьеса опубликована на ресурсе «*Critical Stages/Scènes Critiques*» No. 27 (2022) (перевод Рикардо Марсел-Видал), на чешском в журнале «*Svět a divadlo*» No.2 (2023). Французская версия вышла в издательстве *Maison d'Europe et d'Orient – Editions l'Espace d'un instant* (перевод Gilles Morel), на русском языке – в издательстве «Бабель» (Тель-Авив) в 2024 году.

валя «Любимовка» (Любимовка [б.д.]) в открытом доступе, хотя часто подлинные имена авторов пьес скрыты под псевдонимами. Эта библиотека является одним из самых важных источников материала для научной работы тех, кто занимается новейшей русскоязычной драматургией. Конкурс антивоенных пьес оказался популярным и среди тех, кто покинул Россию и Беларусь, и тех, кто по-прежнему там находится, сюда присылают пьесы и пишущие на русском языке украинские авторы.

2. ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ФАКТОР

Итак, в 2022 году русскоязычное сообщество драматургов раскололось: фестиваль молодой драматургии «Любимовка» переместился из Москвы в Европу, события «Эха Любимовки» силами волонтеров и при небольшой поддержке местных частных или государственных фондов прошли в 2022–23 гг. в разных странах. Как справедливо утверждают авторы материала, опубликованного в 2023 году на авторитетном международном ресурсе «Critical Stage», *«in its repertoire, The Lubimovka Echo features plays written by the Russian exilic playwrights who left Russia because of their anti-war position; writers from other countries, including Ukraine, Lithuania, Belarus and Kazakhstan, who have decided to continue using Russian as their language of professional expression; and those who remain in Russia but hold an anti-war stand»* (Patlay and Spivakovskaya 2023).

В России по-прежнему в условиях самоцензуры работают «Ремарка», «Первая читка», «Сториз», «Евразия» и другие фестивали русскоязычной драмы. Это во многом изменило социальный аспект существования русскоязычной драматургии, как с точки зрения сюжетов и явлений, которые она теперь охватывает, так и с точки зрения образования разрыва между авторами, живущими в тоталитарных режимах, и теми, кто эмигрировал.

2.1. В УСЛОВИЯХ ЖЕСТКОЙ ЦЕНЗУРЫ

Конкурсные итоги 2022 и 2023 годов показали, что жесткая самоцензура авторов, живущих в тоталитарных странах, порождает невиданное до сих пор жанровое разнообразие текстов, выходящих из-под пера российских и белорусских авторов.

Например, белорусский автор Константин Стешик – самый репертуарный из современных драматургов на российской сцене сегодня, ранее тяготевший к ре-

алистическим формам драмы, один за другим написал тексты, которые можно отнести к драматургии абсурда.

«Голова» (шорт-лист конкурса «Первая читка» в 2022 году) – это короткая пьеса для 3-4 актеров, действие ее разворачивается в маленькой кухне блочного дома, квартиры в таких домах, как правило, достаются современным молодым людям от бабушек и дедушек, родившихся и проживавших в СССР. Перед хозяином квартиры и двумя его друзьями – обычными «пацанами» с городских окраин – автор ставит философский вопрос о том, в каких формах может существовать человеческий разум. Этот вопрос порождается ситуативной коллизией пьесы: некто Палкин приносит в квартиру своего друга найденную в метро живую голову. Мужскую голову без следов отсечения от тела, но со всеми признаками сознания, развитого мозга, слуха, человеческой речи, обоняния и т. п.

Пьеса написана в повествовательной манере от лица хозяина квартиры (персонаж Я), однако графика текста традиционна для драмы, а все внутренние реплики Я заключены в ремарках:

«Он посмотрел на меня страдальчески и даже пустил слезу.

ПАЛКИН. Костя. Может мне в дурку?³

Я. Да откуда ж я знаю?» (Стешик 2024: 1).

Попытка трех «пацанов» допустить в свое сознание существование разума вне обычного человеческого тела и установить с ним связь заканчивается плачевно: третий персонаж – Пухов, не выдержав интеллектуального напряжения, разносит находку Палкина железной трубой: «В конце концов от головы остались только ошметки костей, розовые комки и заляпанные кровью стол и полотно» (Стешик 2024). Однако философский вопрос, что называется, повисает в воздухе, и герои одноактовки «Голова», высшим наслаждением для коих еще недавно было употребление водки с селедкой, приходят в финале пьесы к ощущению экзистенциального ужаса:

«ПАЛКИН. Вот и нет ничего, Костя. Вообще ничего. Одна только боль.

Я ничего не ответил» (Стешик 2024: 22).

Так пьеса и заканчивается: молчанием, подчеркнуто произнесенным вслух. Безусловно, этот текст отсылает к коротким рассказам и сценкам ведущего

³ Разговорное обозначение психиатрической клиники.

мастера русского абсурда Даниила Хармса, которые в 1970-х годах объединили под названием «Случаи»⁴. «Жил один рыжий человек, у которого не было глаз и ушей. У него не было и волос, так что рыжим его называли условно» (Хармс 1978: 58). Однако, в отличие от хармсовских персонажей, чьи действия почти лишены мотивировок, а тела находятся в фактически беспредметном пространстве, герои «Головы» прочно укоренены в быт, отчаянно рефлексировать и пытаются установить логические связи между окружающими их явлениями:

«**ПАЛКИН.** Я принес тебе чудо, чтобы поделиться им с тобой. Не с Пуховым и не с кем-то еще, кто кроме «Форсажа» и пива ничего не понимает.

А ты...

Я. А я просто пока не могу поверить. Я очень рациональный» (Стешик 2024: 6).

Герои воспринимают существование говорящей головы как акт трансгрессии, и их защита выливается в агрессивный акт уничтожения того, что не укладывается в привычные жизненные схемы и лишает их разум равновесия – в этом кроется жуткая метафора современного состояния социума на постсоветском пространстве.

Одноактная пьеса «Я помидор» – драматургический дебют Ивана Орлова из Санкт-Петербурга – также использует инструменты комедии абсурда. Как и у Стешика, пьеса начинается как бытовая история, где муж (Саша) и жена (Женя) обсуждают рутинные семейные вопросы. Интрига, придуманная автором, заключается в том, что Саша начинает замечать, что с ним, а точнее, с его телом происходят странные изменения. Он чувствует, что разбухает, наполняется водой, краснеет. Поначалу Женя отмахивается от его жалоб, но вскоре видит и сама, что внешний облик мужа постепенно меняется.

«**САША.** Я камнем лежу, пить хочу жутко, а встать не могу.

ЖЕНЯ. Но ты ведь сможешь ходить на работу?

САША. Жень, какая работа? Я помидор» (Орлов 2022: 7).

⁴ В 1978–1988 годах в ФРГ выходило составленное Михаилом Мейлахом и Владимиром Эрлем четырехтомное собрание сочинений Хармса: здесь были напечатаны и «Случаи» (ХАРМС 1978).

Очевидно, что «Я помидор» начинающего автора – это дань любви и поклонения Эжену Ионеско и написана, что называется, «на полях» «Носорогов» – как современная вариация на тему классической комедии абсурда. Но если герой «Носорогов» сопротивляется превращению из человека в агрессивное животное, то герою «Я помидор» по душе происходящая с ним метаморфоза: ему нравится быть помидором. Поэтому социальное наполнение конфликта иное, чем у Ионеско. Поведение Жени – это социальный эскапизм, идеальный вариант которого был воплощен в созданном во второй половине XIX века Александром Гончаровым Обломове, главном герое одноименного романа. У Саши опухают, а затем и вообще исчезают ноги, и постепенно муж-помидор создает все больше проблем для своей супруги: он уже не может проходить в двери, он постоянно помещается на кухне, время от времени пьет воду, постепенно увеличиваясь в размерах. Финал пьесы вовсе не напоминает *happy end* классической комедии: Женя узнает от подруги, что превращение мужчин в помидоров – это массовое явление в их городе, и на этом фоне возникла фирма, которая вывозит из квартир подобные овощи для переработки в кетчуп и даже выдает за них компенсацию. В финале пьесы героиня сдает на кетчуп уже бессловесного и безмозглого мужа-овоща и получает за него неплохие деньги.

Абсурдистская линия подхватывается Иваном Андреевым из Екатеринбурга, имя этого автора в русскоязычной драматургии появилось лет десять назад, но его последняя пьеса «Стойко падают киты» в 2023–24 гг. вошла в шорт-лист сразу нескольких фестивалей: «Ремарка» и «Исходное событие – XXI век», «Первая читка». Сознательно или нет, не знаю, но фабула «Китов» отсылает к другому классическому тексту абсурдистского театра – пьесе Ионеско «Бред вдвоем», где муж и жена выясняют отношения, не замечая выстрелов и взрывов за окном их жилища. У Ивана Андреева классическое комедийное *qui-pro-quo*: студент-филолог по ошибке позвонил в квартиру, где девушка назначила другому молодому человеку «слепое свидание», и вся ее семья ожидала явление «жениха», действие происходит на фоне разрушения домов вокруг, и эти разрушения прекрасно видны и слышны из квартиры, где происходят события. Однако никто из домочадцев не воспринимает эти взрывы как нечто угрожающее их жизни, а глава семейства успокаивает себя, зачитывая вслух текст листовок, распространяемых властями города, где сказано, что не следует поддаваться панике, поскольку в районе происходит плановая реновация домов.

Смирившись с тем, что ему придется жениться на вульгарной девице, которую он видит впервые, филолог пытается втолковать ей и ее семье, что всем им необходимо немедленно бежать, поскольку на их улице остались одни руины

взорванных домов и скоро их жилище постигнет та же участь. На что «невеста» (и здесь используется чисто брехтианский прием «выхода из роли») произносит монолог «о домах, которые стоят на спине китов-самоубийц»:

«**ДОЧЬ.** ...есть люди, которые создают этот миф. И их вера сильнее твоей логики. Ты, дурачок, пытаешься что-то доказать, аргументировать. А кто-то просто ставит дом на спину кита-самоубийцы. Потом другой поставит и свой дом на спину кита. И вот на спине его уже квартал. И целый город. И весь диск Земли» (Андреев [б. д.]).

Как мне кажется, в этом монологе формулируется важнейшая тема многих пьес, написанных в последние два года авторами, живущими в России и Беларуси: логика, рациональное мышление перестают работать на этих территориях.

Еще за несколько лет до начала войны в пьесе известного российского драматурга Михаила Дурненкова «Война еще не началась» появился герой, который хвастался, что ему в голову вживили «блок абсурда»: «Блок абсурда делает меня похожим на живого. На настоящего человека» (Дурненков 2017: 7). То, что было не более чем метафорой в 2017-м, стало реальностью к началу 2023 года. «Блок абсурда», который при помощи медиа «вживили» в мозг нескольким народам, способствует освоению жанра абсурда драматургами, живущими в России и Беларуси. Абсурдистские черты есть также в новых пьесах Аси Демишкевич, Артема Материнского, Оли Потаповой, Полины Коротыч, Ники Вельд и др.

Один из самых известных российских авторов Ярослава Пулинович в довоенные годы работала главным образом в жанре «ловко сделанной пьесы», будь то комедия или мелодрама. Имея счастливую судьбу на сцене, пьесы Пулинович редко становились победителями фестивалей новейшей драматургии, поскольку структура, темы и герои ее текстов были слишком традиционными. Однако созданный в 2023 году «Человек ростовский» сразу оказался в списках победителей нескольких конкурсов драматургии («Любимовка», «Ремарка», «Первая читка»). Пьеса начинается как комедийный монолог простого парня Егора из города Ростова-на-Дону, это почти стендап, где тридцатилетний герой обращается с проклятиями к своей маме, поскольку она постоянно требует, чтобы тот ездил на дачу и выращивал там картошку. Однако вскоре комедийные краски сменяются фантастическими. Для того, чтобы вырваться из зоны влияния матери, герой, преодолевая невероятные усилия, становится космонавтом. Сначала он счастлив, но наступает момент, когда что-то пошло не так, и его корабль

отрывается от земного притяжения и несется в космическую даль. Последняя фраза героя: «Всё, что бы я сейчас хотел, – это вернуться к тебе, мама, на нашу гребаную дачу и копать твою гребаную картошку, которой ты вынесла мне весь мозг. Потому что, как ни крути, мама, я человек ростовский, я не могу жить без дачи... Но так не будет больше никогда, мама. Так не будет никогда... Я лечу в неизвестность, мама, и, скорее всего, я погибну» (Пулинович 2024).

Ужас, который входит в комедийный монолог постепенно, – это уже не экзистенциальный ужас от столкновения разума с несоизмеримыми ему явлениями, как в «Голове» Стешика. Прозрачность метафоры подчеркивает ужас от неизвестности и непредсказуемости дальнейших вызовов, с которыми столкнутся граждане ведущей боевые действия агрессивной тоталитарной страны.

2.2. БЕЗ ЦЕНЗУРЫ

У русскоязычных авторов, проживающих в демократических странах, можно увидеть другие тренды, здесь преобладают искренность, документальность, автофикшн, лирика. Интересно, что у этих драматургов формальная логика и рациональное мышление по-прежнему работают в создаваемых в пьесах мирах, и, несмотря на экстраординарные обстоятельства, в которых находятся их персонажи, логика определяет большинство мотивов поступков героев, их размышлений и рефлексий относительно происходящего вокруг. И более того, если авторы, о которых говорилось ранее, ищут источники вдохновения в работах драматургов XX века, их коллеги, отражая сегодняшнюю реальность, прибегают к более традиционным драматургическим формам.

Жанр написанной на русском языке литовским драматургом Марюсом Ивашквичюсом документальной пьесы «Восход богов»⁵ определяется автором как «театральное расследование военного преступления». В центре пьесы убийство российскими оккупантами литовского документалиста Мантаса Кведаравичюса весной 2022 года во время боев за Мариуполь. Режиссер и его жена Анна снимали в те дни документальный фильм «Мариуполис 2». Узнав о задержании Мантаса, Анна, рискуя своей собственной жизнью, нашла тело мужа и после череды нечеловеческих усилий перевезла его через территорию России в Литву.

Действие пьесы развивается как попытка участников репетиции найти причину убийства кинорежиссера оккупационными войсками с помощью воссоз-

⁵ Премьера спектакля «Старого театра» (Вильнюс, Литва) по этой пьесе состоялась 15 июля 2022 года на Авиньонском фестивале.

дания страшных мариупольских событий по реальным документам: дневнику Анны Белобровой, ее переписке в мессенджерах с мужем и другими людьми во время пребывания в Мариуполе. В реальности это убийство так и осталась нераскрытым.

Пьеса начинается как театральный кастинг на роль Анны, в результате которого режиссер (в пьесе он обозначен как Голос) приходит к выводу, что не одна, но несколько актрис смогут осилить эту роль:

«ГОЛОС. Ты у нас Анна... Бесстрашная.

Ты Анна... Рациональная.

Ты у нас будешь Анна... Угадай... Романтическая...» (Ивашквичюс 2022: 11).

В итоге театральное расследование обнаруживает и преступника, и главный мотив преступления: это желание одного из российских офицеров продемонстрировать свою власть и развлечься среди «скучных» военных будней. Обнаружив, что молодая красивая женщина разыскивает мужа-литовца, задержанного солдатами его подразделения, этот офицер, согласно пьесе, расстреливает Мантаса, а затем направляет поиски Анны так, что она как будто случайно обнаруживает тело мужа в куче мусора, тогда как его убийца наблюдает эту сцену, сидя неподалеку в кресле, как в театре. Здесь мы видим стремление автора пьесы выстроить логическую цепочку событий в гущу безумия и абсурда войны, сделав из русского офицера-убийцы шекспировского злодея. Пьеса заканчивается, как кинофильм: титрами, в последнем из которых автор опять-таки стремится сформулировать суть рассказанной истории, оставаясь в пределах рационального мышления.

«Анна Белоброва вместе с телом Мантаса Кведаравичюса тайно вывезла и весь ими отснятый в Мариуполе материал, из которого за рекордные сроки в Париже был смонтирован фильм «Мариуполь-2», премьера которого состоялась на Каннском кинофестивале. (...) За пять лет их „невозможной“ любви Мантас создал Анну, какая она есть сегодня, и сам же в ней поселился» (Ивашквичюс 2022: 61–62).

Таким образом, драматург пытается вскрыть смыслы реальности шекспировскими ключами, преувеличивая личностные масштабы и пренебрегая ставшим уже краеугольным в современной философии понятием Анны Арендт «баналь-

ность зла» (Арендт 2008: 118).

Традиционность драматической структуры отличает и другие пьесы авторов-эмигрантов, независимо, реальная или придуманная история лежит в их основе. Пьеса Микиты Ильинчика, белорусского автора и режиссера, проживающего сегодня в Польше, «Fucking in Bruxelles»⁶ – это выдуманная история, главный герой которой весьма типичен для сегодняшней европейской реальности:

«**МАКСИМ.** Ты можешь почитать в интернете миллион сопливых историй, что произошло не только со мной, а с каждым, кто приехал, или сбежал, или выбежал, или съебался» (Ильинчик 2023: 15).

Молодой парень – политический иммигрант из Беларуси – испытывает то, что испытывает вероятно каждый начинающий иммигрант: разочарование, крушение иллюзий, потерю идентификации, падение самооценки, одиночество... Все это побуждает Максима задумать и начать осуществлять проект мести. Через специальный чат знакомств для геев он приглашает на свидания чиновников:

«**МАКСИМ.** Я придумал правила, что у меня будет специальный кабинет, такой кабинет доктора Калигари, куда может попасть не каждый, а только сотрудники европарламента. Назовем их „клиентом“. Поиск „клиента“ происходит с 9 до 18, в рабочее время» (Ильинчик 2023: 11).

«Жертвы» Максима – успешные европейские мужчины, клюнувшие на приманку красивого юноши, приходят в его квартиру на БДСМ-сеансы⁷, где подвергаются жесткому абьюзу: «...причинять боль, никакого компромисса, только боль. Если бюрократия ебет меня, то бюрократию буду ебать я» (Ильинчик 2023: 11).

Пьеса построена как монтаж эпизодов и ремарок. В эпизодах действие развивается в диалогах, автор выстраивает его традиционно, согласно гегелевским формулам. Главный герой пытается достичь желаемого, преодолевая различные – внутренние и внешние – препятствия на этом пути, препятствия искажают цель, и в результате Максим меняется сам, открывая свои подлинные – внутренние – проблемы: необходимость любить и быть любимым, что и снимает драматическую коллизию. Ремарки же передают различные модусы внутренней

⁶ Пьеса написана на русском языке, но автор дает ей название на английском языке.

⁷ *BDSM* – практики, связанные с психологическими и сексуальными ролевыми играми.

жизни главного героя: от чтения прогноза погоды или гугловских справок: «В славянской культуре месть не сопряжена с понятиями возмездия и отмщения. Мечь есть чувство стихийное, чувство переполняющее человека» (Ильинчик 2023: 10), до обращенных к самому себе внутренних восклицаний: «Максимка, перестань это делать. Максим, не надо. Максим, мама родила не для этого. Максим, ты извращенец? Ты революционер? Ты начинающий перформер?» (Ильинчик 2023: 24), а также воспоминаний и размышлений: «В детстве так легко, так хорошо. Папа, мама, дедушка, бабушка. Все живы. Бабушка красит волосы в центре огорода. Папа жарит мясо на мангале» (Ильинчик 2023: 33).

В целом пьеса при всей экзотичности материала, на котором она создана, по своим драматическим свойствам представляет типичную историю взросления подростка с романтическим сознанием, который в процессе прохождения через определенный опыт изживает внутренние травмы. Истоки подобной драматической структуры можно найти в мещанских трагедиях XVIII века.

3. ЭПИЧЕСКИЙ ФАКТОР

Гораздо сложнее построен текст пьесы Эстер Бол⁸ «Crime/#AlwaysArmUkraine» (2022)⁹, жанр которой обозначен как «экранная проза или горизонтальная группа пьес» (Бол 2024: 3). Пьеса, созданная через три месяца после начала полномасштабного вторжения России на Украину, как уже говорилось, первоначально была представлена на сайте фестиваля «Любимовка» во втором списке победителей конкурса «Драматургия против войны». За два последующих года она не только была переведена на несколько языков, опубликована, прочитана актерами в рамках различных фестивалей драматургии, но и стала предметом исследования.

В «Crime...» можно обнаружить черты документальной пьесы, автофикшн, мелодрамы и даже погребального плача. Действие разворачивается отраженно: о важнейших событиях в жизни героини (персонаж ТЫ) мы узнаем из ее сообщений друзьям и родственникам в мессенджерах, постах в социальных сетях, здесь нет ни одного живого диалога, все отведенное автором сценическое время героиня сидит перед экраном ноутбука. Польский исследователь Кшиштоф

⁸ Известный российский драматург Ася Волошина (р. 1985) эмигрировала в Израиль в конце февраля 2022 года, где сменила свое имя на Эстер Бол. В настоящее время живет в Париже.

⁹ Пьеса написана на русском языке, но автор дает ей название на английском языке.

Тычко (*Krzysztof Tyczek*), интерпретируя термин экранная проза, обращается к киноведческой терминологии, делая сопоставления между строением этой пьесы и советскими кинопроизведениями 1930-х годов, например, «Окраиной» Бориса Барнета (1934). С подобной интерпретацией трудно согласиться, очевидно, что словосочетание *экранная проза* в подзаголовке пьесы следует понимать буквально: это повествование создано на экране ноутбука, возможно даже айфона. И если и говорить о связи пьесы с эпическими стратегиями в драматургии и театре, то самая близкая аналогия это – политический театр Эрвина Пискатора: с виртуозным мастерством режиссера сплестать вымышленный (иногда классический) сюжет с документальным контекстом. Основанный на идее о том, что «не индивидуум с его частной, личной судьбой, а само время, судьба масс стали героическими факторами новой драматургии...» (Пискатор 1934: 126–127).

Именно Пискатор еще в 1920-х годах заложил основы так называемого симультанного действия, в котором соединялись разыгранные актерами сценические эпизоды, отснятые с исполнителями сценических ролей кино-эпизоды, документальная хроника, проекции фотографий, текстовых документов, написанные лозунги и т. п. В самом известном спектакле Пискатора «Распутин, Романовы, война и восставший против них народ»¹⁰ по драме А. Толстого и П. Щеголева «Заговор императрицы» мелодраматические эпизоды пьесы об интригах русской царицы и приближенного к императорскому двору Григория Распутина были – при помощи так называемой сегментной сцены – смонтированы со строчками из подлинной переписки последнего русского царя со своей женой, газетными репортажами о боевых действиях на фронтах Первой мировой войны и даже с отснятым Пискатором эпизодом будущего расстрела большевиками царской семьи. При сопоставлении с историческим контекстом, современными событиями пьесы, а также фактами недалекого будущего, текст пьесы приобретал совершенно иное, эпическое звучание, а ее персонажи из субъектов и акторов превращались в песчинки, захваченные неумолимым ходом истории, что соответствовало постулатам исторического материализма Карла Маркса – Фридриха Энгельса, а под влиянием марксизма Эрвин Пискатор, как известно, находился в 1920–30-е годы.

Написанный в цифровую эпоху текст Эстер Бол построен по похожему принципу: он состоит из искусно смонтированных сообщений СМИ, комментариев к ним пользователей, свидетельств в телеграм-каналах, переписки героини со своей либеральной подругой и бабушкой, убежденной сторонницей Путина, а

¹⁰ Спектакль был поставлен в 1927 году в Театре на Ноллендорфплац в Берлине.

также ее личной истории, понятной из ее постов в социальных сетях и переписки в мессенджерах. Сами диалоги, которые пишутся, а не проговариваются, приобретают характер пунктира, где эмоциональные реакции сжимаются до значков-эмодзи:

«ТЫ

Киев выстоял

ТЫ выстаивает

ТРИША да...

ТЫ

Листаю вверх их. (Новости.)

ТРИША

бля, я представляю

понравилось до 15 лет заключения за «дискредитацию российской армии»?

ТЫ (*Трише*)

Да, я уже заценила.

СКРИНШОТ

ЗАПРОС НА ПЕРЕПИСКУ В ФЕЙСБУКЕ:

ДИКИЙ ДМИТРИЙ (*тебе*)

„Украина переможе“, сука?? Заведомо ложные фейки (ст. УК 207 часть 3

„Публичное распространение заведомо ложной информации об использовании Вооруженных сил РФ“) будут караться штрафами от 700 000 до 1,5 млн либо можно получить до 15 лет колонии:)))))). Ну что суши мразь сухари.

ТРИША

*смайлик слезинка, смайлик вытаращенные глаза*¹¹) (Бол 2024: 41–42).

Быстро меняющаяся документальная среда создает ощущение симультанного действия огромного напряжения – как будто героиня одновременно находится под обстрелом, а также в гуще обсуждений в социальных сетях и в информационном поле международных, российских и украинских СМИ. Чрезвычайно важно, что все эти факты, действия и свидетельства относятся к первой неделе войны, когда смятение и неразбериха были преобладающими эмоциями среди людей и средств массовой информации. Канадский исследователь современного театра и драматургии Яна Мейерсон справедливо видит в пьесе отсылку

¹¹ Пьеса цитируется в авторской орфографии.

к персональному опыту каждого читателя, в этом, по мнению Мейерсон, заключается смысл имени протагониста пьесы – ТЫ: «Accordingly, the text of the play functions both as an act of documenting the catastrophe and as the record of the author's emotional state, in which many other Russian people including YOU, found themselves in the first weeks of the invasion. The time of this play is not historical, and it is not denoted by any literal devices of temporal distancing, it is the immediate time of here and now, the time of the historical catastrophe...» (Meerzon 2023: 43).

С одной стороны, в отношении структуры пьесы драматургические принципы автора укладываются в концепцию политического театра Эрвина Пискатора, где драматург и режиссер «...совершенно сознательно отбрасывают всякие художественные образы и ограничиваются тем, что заставляют говорить голые факты» (Пискатор 1934: 67). Все, что происходит с героиней с момента начала войны типично и узнаваемо: выход на митинг, задержание, месяц, проведенный в камере, отъезд, эмиграция. Но постепенно из потока документов проглядывает выдуманная история: персонаж ТЫ находится в потоке эмоций, связанных с тем, что ее возлюбленный – украинский скульптор, который воюет в территориальной обороне под Киевом, не появляется в Сети, и никакая информация о нем ей недоступна. За несколько дней пребывания в полной неизвестности и безуспешных попыток что-либо узнать о судьбе своего возлюбленного, героиня находит утешение в посланиях, которые она отправляется ему в мессенджере, не надеясь, что он их когда-нибудь прочтет:

«ТЫ

Зря, зря, зря, зря мне бросал в лицо в первые дни войны, чтоб оскорбить и оттолкнуть, что я „интересуюсь Украиной“ из-за того, что для меня это личное (то есть из-за тебя).

Может быть даже и тебя вообще нет – точно так же, как меня – нет. Так же, как нет и всего довоенного прошлого. Может, это мое под/сознание сконструировало тебя, потому что нужно было направить на что-то любовь.

ТЫ

Нет, нет, нет.

ты есть, ты есть. Ты жив. /.../

Как я могла написать так, любимый? Ты есть, и я чувствую это всем» (Бол 2024: 116).

Если бы этот вымышленный сюжет – послания девушки своему пропавшему возлюбленному – не был помещен в плотный поток документальных мате-

риалов, пьеса превратилась бы в обычную мелодраму. Однако оснащение любовной истории документальным контекстом поднимает текст до трагического звучания, и здесь этот контекст работает иначе, чем у Пискатора, возвышая, а не дискредитируя чувства и действия героини. Исторический контекст: война, зверства россиян на Украине, международные переговоры, российская пропаганда – существуют не над и не в параллельной реальности, а в ней, это она сама ежесекундно перерабатывает сотни слов и изображений из медийной среды и создает свой ответный поток слов, выпуская их в сеть.

Анализируя несколько пьес Эстер Бол, Яна Мейерсон справедливо отмечает:

«On the pages of her plays, myth and reality, history and current events are intertwined in the poetic gesture of new tragedy comparable in its emotional impact and artistic power to the works of such influential playwrights as Wajdi Mouawad, Koffi Kwahule, or Elfriede Jelinek. Tragic Chorus is the dramaturgical element that interests Bol the most: a type of collective protagonist, Chorus speaks about mass disasters and helps Bol turn theatre into a place for political activism» (Meerzon 2023: 32).

Хор возникает и в «*Crime/#AlwaysArmUkraine*», но не буквально, а опосредованно. По ходу действия пьесы множество документальных источников, сетевых «голосов» начинает работать подобно античному хору, с которым ведет диалог протагонист, сидя перед светящимся экраном своего ноутбука.

В финале пьесы автор опять обращается к инструментам эпического театра, и здесь уже драматургические приемы заставляют вспомнить не пискаторовские, а брехтовские принципы. Героиня ТЫ неожиданно решает вернуться в Россию, и мотивы ее поступка лежат не в области политического или психологического выбора, ее решение возникает в диалоге между персонажем ТЫ и автором пьесы.

«ТЫ (автору)

Что бы ты со мной не сделала внутри пьесы, в которую я заточена, своей цели ты не достигнешь. Самосожжение? Самоубийство? Возвращение в Мордор, в ГУЛАГ? Все это вызовет сочувствие ко мне по законам драматургии. А твоя цель – вызвать сочувствие не ко мне.

А моя цель – вызвать сочувствие не ко мне.

Да ты изначально так это и знала. Изначально знала, что необходимо вызвать сочувствие не ко мне, маленькой россиянке в „изгнании“ с комплек-

сом жертвы. Не к слезящемуся глазу, а ко всему, что видит этот глаз, что он способен видеть. Через свой маленький расцарапанный экран. «Согласись» (Бол 2024: 174).

Сам финал, неоднократно вызывающий споры на презентациях пьесы в форме читок¹², отсылает к парадоксальным окончаниям пьес Бертольда Брехта, например, «Трехгрошовому финалу» одной из самых известных пьес создателя теории эпического театра – «Трехгрошовой опере», где убийцу, приговоренного к казни, не только милуют по воле королевы, но и производят во дворянское звание:

«Верхом на коне появляется Браун – королевский вестник.

БРАУН. По случаю коронации королева повелевает немедленно освободить капитана Макхита.

Всеобщее ликование.

Одновременно он получает звание потомственного дворянина...

Ликование.

...замок Мармарел и пожизненную ренту в десять тысяч фунтов...» (Брехт 1963: 237).

В «*Crime/#AlwaysArmUkraine*» Эстер Бол также создает искусственный финал, который объясняется в вышеприведенной реплике ТЫ почти что цитатой из Бертольда Брехта: цель пьесы не вызвать сочувствие зрителя к героине, а призыв занять политическую позицию и начать помогать Украине. Поэтому нельзя не согласиться с Яной Мейерсон в том, что эта пьеса является не только драматургическим произведением, но и формой политического активизма.

4. Выводы

В рамках круглого стола «*Playwright During the War*», который состоялся во время фестиваля «Эхо Любимовки» в июне 2023 года в Гранаде, Михаил Дурненков сформулировал эмоции, как мне кажется, близкие и понятные многим русскоязычным драматургам:

¹² Пьеса была представлена в формате читки на фестивале «Эхо Любимовки» в Тель-Авиве (2022) и Белграде (2022) и в формате авторской читки в Берлине и Ереване (2023), в качестве медиа-инсталляции в Лионе в рамках проекта *Musée des histoires (non) imaginées* на фестивале *Sens interdits* (2023).

«...when the war started, everything that I believed in in terms of art had instantly lost its value. For example, for years I firmly believed that my writing was making a difference; I thought that my plays served as a warning against what would and did happen. When it happened, when the full-scale invasion began, it had immediately become clear to me that everything I'd done was simply pointless. And once you recognize this feeling, it becomes very difficult, if not impossible, to write anything at all» (Patlay and Spivakovskaya 2023).

Однако по прошествии времени подавляющее большинство авторов снова взяли за перо, и корпус драматургических текстов, созданных за первые два года войны, оказался богатым материалом для исследования. И как бы цинично это ни звучало, последняя эпоха и резкий слом политической, социальной, ситуативной, эмоциональной и т. п. реальностей оказались продуктивной почвой для отражения в драматических формах.

В своем исследовании я сфокусировалась на жанровом разнообразии созданных в русскоязычном пространстве пьес. Здесь очевидны такие тенденции, как преобладание драматических, документальных жанров в пьесах драматургов-эмигрантов и широчайший спектр жанровых поисков, включающих освоение и обновление инструментов комедии абсурда, жанровых принципов обэриутов, привнесения фантастических элементов в документальный материал.

Отдельного анализа потребовал драматический опыт Эстер Бол «*Crime/#AlwaysArmUkraine*». Здесь автору удалось соединить отражение шокового состояния индивида, проживающего первые недели войны, с эпической картиной происходящего в это же время в мире масс-медиа и социальных сетях. Новаторское преобразование инструментов немецкого эпического театра в цифровую эпоху позволили автору создать произведение, которое, возможно, останется одним из важнейших текстов настоящего времени.

ЛИТЕРАТУРА

- АНДРЕЕВ, Иван. [б.д.] 2024. «Стойко падают киты». *LiTerraTura* № 221. URL: https://litteratura.org/issue_dramaturgy/5634-ivan-andreev-stoyko-padayut-kity-16.html (05.09.2024). [ANDREEV, Ivan. 2024. [s.a.]. 2024. „Stojko padaût kity”. *LiTerraTura* № 221. URL: (https://litteratura.org/issue_dramaturgy/5634-ivan-andreev-stoyko-padayut-kity-16.html) (05.09.2024).]
- АРЕНДТ, Ханна. 2008. *Банальность зла. / Эйхман в Иерусалиме*. Москва: Европа [ARENDR, Hanna. 2008. *Banal'nost' zla./ Èjħman v Ierusalime*. Moskva: Evropa.]
- БОЛ, Эстер. [Ася Волошина]. 2023. *Crime/#AlwaysArmUkraine*. Тель-Авив: Бабель. [BOL, Èster. [Asâ Vološina]. 2023. *Crime/#AlwaysArmUkraine*. Tel'-Aviv: Babel'.]
- БРЕХТ, Бертольт. (В сотрудничестве с Э. Гауптман, К. Вейлем) 1963. *Театр. Пьесы. Статьи. Высказывания*. В 5 т. Т. 1. Москва: Искусство. [BREHT, Bertol't. (V sotrudničestve s È. Gaupzman, K. Vejlem) 1963. *Teatr. P'esy. Stat'i. Vyskazyvaniâ*. V 5 t. T. 1. Moskva: Iskusstvo.]
- ДУРНЕНКОВ, Михаил. 2017. «Война еще не началась». *Любимовка*. URL: <https://www.lubimovka.art/durnenkov> (05.09.2024). [DURNENKOV, Mihail. 2017. „Vojna eše ne načalas”. *Lûbimovka*. URL: <https://www.lubimovka.art/durnenkov> (05.09.2024).]
- ИВАШКЯВИЧЮС, Марюс. 2022. «Восход богов». *Любимовка*. URL: <https://www.lubimovka.art/ivashkyavichyus> (05.09.2024). [IVAŠKĀVIČŪS, Marûs. 2022. „Voshod bogov”. *Lûbimovka*. URL: <https://www.lubimovka.art/ivashkyavichyus> (05.09.2024).]
- ИЛЬИНЧИК, Микита. 2023. «Fucking in Bruxelles». *Любимовка*. URL: <https://www.lubimovka.art/ilinchik> (05.09.2024). [IL'INČIK, Mikita. 2023. “Fucking in Bruxelles”. *Lûbimovka*. URL: <https://www.lubimovka.art/ilinchik> (05.09.2024).]
- ЛЕПИШЕВА, Елена. 2016. «Стратегии интерпретации Войны в белорусской и русской драматургии конца XX–XXI вв.». *Антропология времени*: в 2 ч. Ч. 2: 284–291. [LEPIŠEVA, Elena. 2016. „Strategii interpretacii Vojny v belorusskoj i russkoj dramaturgii konca XX–XXI vv.». *Antropologijâ vremeni*: v 2 č. Č. 2: 284–291.]
- ЛЮБИМОВКА. [s.a.] *Любимовка*. URL: <https://lubimovka.art/news/14> (05.09.2024). [LŪBIMOVKA. [s.a.] *Lûbimovka*. URL: <https://lubimovka.art/news/14> (05.09.2024).]
- ОРЛОВ, Иван. 2022. «Я помидор». *Театральная библиотека Сергея Ефимова*. URL: https://theatre-library.ru/authors/o/orlov_ivan (05.09.2024). [ORLOV, Ivan. 2022. “Â pomidor”. *Teatral'naâ biblioteka Sergeâ Efimova*. URL: https://theatre-library.ru/authors/o/orlov_ivan 05.09.2024).]

- ПИСКАТОР, Эрвин. 1934. *Политический театр*. Москва: ОГИЗ-ГИХЛ. [PISKATOR, Ārvīn. 1934. *Politiĉeskij teatr*. Moskva: OGIZ-GIHL.]
- ПУЛИНОВИЧ, Ярослава. 2024. «Человек ростовский». *OK.PV*. URL: <https://m.ok.ru/group/52105464184920/topic/156690527892312?ysclid=ma2afcvy8z234826054> (05.09.2024). [PULINOVICĀ, Āroslava. 2023. „Āelovek rostovskij”. *OK.RU*. URL: <https://m.ok.ru/group/52105464184920/topic/156690527892312?ysclid=ma2afcvy8z234826054> (05.09.2024).]
- СТЕШИК, Константин. 2024. «Голова». *LiTerraTupa*: 221. URL: <https://litteratura.org/dramaturgy/4759-konstantin-steshik-golova.html> (05.09.2024). [STEŠIK, Konstantin. 2024. „Golova”. *LiTerraTura*: 221. URL: <https://litteratura.org/dramaturgy/4759-konstantin-steshik-golova.html> (05.09.2024).]
- ТЕАТР. 2021. № 48. [ТЕАТР. 2021. № 48.]
- ХАРМС, Даниил. 1978. *Собрание произведений в 4 книгах*. Бремен: K-Pressе, 1978–1988 гг. Т. 3. [HARMS, Daniil. 1978. *Sobranie proizvedenij v 4 knjigah*. Bremen: K-Pressе, 1978–1988 gg. T. 3.]
- MEERZON, Yana. 2023. „‘The chorus perishes’ – On Esther Bol’s theatre of catastrophe”. *Studii ŝi cercetār i ŝtiinĉifice. Seria Filologie*: 50: 29–53.
- PATLAY, Anastasia, Liza SPIVAKOVSKAYA. 2023. „The Lubimovka Echo Festival and the Russian Language Anti-War Drama in Exile”. *Critical Stage*: 28. URL: <https://www.critical-stages.org/28/the-lubimovka-echo-festival-and-the-russian-language-anti-war-drama-in-exile/> (05.09.2024).
- ТУЦЗКО, Krzysztof. 2023. „‘A co to jest rosja – teraz juŝ nie wiem’. Ewolucja ŝwiatoodczucia w *Crime Asi Wołoszyny* Wobec innych jej sztuk”. *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze*. no. 33: 1–39.

THE WAR THROUGH THE LENS OF NEW RUSSIAN-LANGUAGE DRAMA: A TRANSFORMATION OF THE TEXT

NATALIA SKOROKHOD

ABSTRACT

The article is devoted to the current Russian-Ukraine war reflected from several perspectives. The aim of this study is to examine the changes that have taken place in the themes, genres, and presentation of modern Russian-language drama since the start of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation. The first issue discussed by the author is the response of drama communities and festivals dedicated to Russian-language plays in Russia, Ukraine, and Belarus to the start of the war. The second question which is investigated here is if emigration and repression have an impact on contemporary drama. The article will prove that the phenomena of emigration and the threat of repression significantly shape the narrative landscape of contemporary plays. The lack of freedom of expression leads to rich, diverse dramatic forms that challenge identity, humanism, and rationalism in the face of danger, and here we can note the emergence of such genre as drama and comedy of the absurd or exploration of forms of the Russian fairy tale in documentary, which have rarely been seen in drama before. Authors from the emigrant circle, who do not experience such tensions, often use personal narratives and documentary forms to convey the realities of homelessness. The third part analyses the play by Esther Bol *Crime/#AlwaysArmUkraine*, where the author innovatively applies the principles of German epic theater. The analysis based on the materials of plays awarded at annual festivals of Russian-language plays such as *Lubimovka*, *Remarka* [*Remarque*], *Pervaya Chitka* [*The First Reading*], *Stories*, and others. A comprehensive research method is employed, incorporating both analytical tools derived from classical, modernist, and postmodern drama theories, as well as techniques of cultural and sociological analysis.

KEYWORDS:

contemporary russophone dramaturgy, full scale russian invasion of Ukraine, Lubimovka festival of playwriting, displacement, comedy of the absurd, epic theater

KNJIŽEVNI TEKST KAO SOCIOLINGVISTIČKI I KONTAKTNOLINGVISTIČKI IZVOR – PRIMJER PROZNE ZBIRKE *AUS KROATIEN* (1920) ARTHURA ACHLEITNERA

KRISTIAN NOVAK

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za germanistiku
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb
knovak2@m.ffzg.hr

UDK: 821.112.2.09 * 811.112.2
* 81'27
DOI: 10.15291/csi.4807
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 1. 4. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

U radu se razmatra uporaba književnog teksta kao izvora u istraživanjima u polju povijesne sociolingvistike i dodirnoga jezikoslovlja. Iako se književni tekstovi smatraju nepouzdanim svjedočanstvima jezične prakse zbog svoje fikcionalne prirode, neki od njih nedvojbeno sadrže sociolingvistički potencijalno indikativne elemente. Na primjeru zbirke pripovijetki *Aus Kroatien* (1920) zaboravljenoga njemačkog pisca Arthura Achleitnera prikazani su neki momenti i izazovi u jezikoslovnom tretiranju takvog materijala. Pritom se polazi od pretpostavke da, bez obzira na različite stupnjeve fikcionalnosti i jezične mimetičnosti, jezik književnoga teksta nikada nije moguće u potpunosti poistovjetiti s prikazom jezične prakse u stvarnosti. Međutim, u istraživanjima društvene povijesti jezika svaki preživjeli dokument valja uzeti u obzir kao mogući izvor novih spoznaja ili potvrda već stečenih spoznaja. U radu se kritički propituju mogućnosti i granice proučavanja književnih djela u tom kontekstu te predlažu neki elementi mogućeg metodološkog okvira za analizu jezika književnog teksta kao refleksije društveno-jezične stvarnosti.

KLJUČNE RIJEČI:

Arthur Achleitner, jezični dodiri, književni tekst, metodologija, povijesna sociolingvistika

1. UVOD

Na portalu Bayerische Staatsbibliothek¹ o Arthuru Achleitneru može se saznati da je rođen 16. kolovoza 1858. godine u Straubingu, tadašnjoj Kraljevini Bavarskoj, a umro je 29. rujna 1927. godine u Münchenu, u tadašnjem Njemačkom Reichu. Prekinuo je izobrazbu za učitelja u Salzburgu da bi putovao po Europi. Svoja pak je putovanja financirao slanjem putopisnih feljtona velikim njemačkim novinama. Slijedom toga, 1878. godine minhenske novine *Süddeutsche Presse* ponudile su mu mjesto urednika. Nakon što je nekoliko godina proveo na tom radnom mjestu ponovno je putovao, prije svega po Bavarskoj i Štajerskoj, te pisao romane o doživljajima gorštaka i lovaca na tom području. Godine 1897. godine knez pokrajine Anhalt Friedrich I. dodijelio mu je titulu profesora, tri godine nakon toga imenovan je na visok činovnički položaj *Hofrat* (hrv. dvorski savjetnik), a još tri godine kasnije, 1903. godine, dodijeljena mu je titula *Geheimer Hofrat* (hrv. tajni dvorski savjetnik). Navodi se i da je Achleitner napisao preko 100 romana i zbirki pripovijedaka te ga se smatra jednim od predstavnika žanra tzv. *Hochgebirgsromana* (hrv. planinski roman). Međutim, bez konzultiranja arhivske građe teško je pronaći daljnje informacije o tom piscu. Jer, u povijestima njemačke književnosti, odnosno u referentnim djelima povijesti književnosti njemačkoga jezičnog prostora kao što su *Metzler-Autoren-Lexikon* (Lutz 1994) ili *Reclams Romanlexikon* (Max i Ruhrberg 2000), ime se Arthura Achleitnera ne može pronaći.

Achleitnerova zbirka proznih tekstova *Aus Kroatien* (o kojoj se može saznati tek da je objavljena pod punim nazivom *Aus Kroatien. Skizzen und Erzählungen*, u izdavačkoj kući Eckstein u Leipzigu 1920.) sadržava između ostalog i brojne refleksije koje se tiču društvene i društveno-jezične situacije u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. Iako su dokumenti sa sociolingvistički i kontaktnolingvistički indikativnim elementima iz tog razdoblja brojniji i dostupniji u usporedbi s ranijim razdobljima, ovaj tekst smatramo vrijednim detaljnije analize. Kao prvo, on nudi rijedak „pogled izvana”, odnosno viđenje situacije očima stranca koji nije živio na području Hrvatske, nego se ovdje zadržao tek kraće vrijeme. Pritom taj tekst, koliko nam je poznato, ni u nas ni na njemačkom govornom području nikada nije bio predmetom filološke analize, kako ni književnoznanstvene tako ni jezikoslovne. I, naposljetku, taj nas tekst suočava s dvojbom s kojom su se dodirno jezikoslovlje i povijesna sociolingvistika bavili tek marginalno, a razriješili je sigurno nisu – mogu li se i pod kojim uvjetima književni tekstovi smatrati izvorima za istraživanja kon-

¹ URL: <https://www.literaturportal-bayern.de/autorenlexikon?task=lpbauthor.default&pnd=116005327> (30. 3. 2025.)

taktnolingvističkih i sociolingvističkih fenomena?

Analiza će se fokusirati na one dijelove Achleitnerovih tekstova koji se mogu, uz pretpostavku literarnosti i fikcionalnosti, smatrati refleksijama kojeg jezičnog fenomena u 19. stoljeću u Hrvatskoj, tada prostoru izuzetno intenzivnih jezičnih dodira, pa i konkurencije nekoliko jezičnih varijeteta – njemačkog, latinskog, mađarskog, talijanskog, hrvatskih i drugih južnoslavenskih organskih idioma te književnog štokavskog jezika u procesu standardizacije.

No, najprije će se predstaviti dosadašnji prikazi problematike književnih tekstova u sociolingvističkim istraživanjima. Polazeći od pretpostavke da se sociolingvistika općenito primarno bavi jezičnom praksom u stvarnosti, nasuprot apstrakciji idealnoga govornika kojeg standardnoga jezika, kao i od pretpostavke da se jezik književnosti ne može izjednačiti s jezičnom uporabom u stvarnosti, razmotrit ćemo neke od ključnih izazova na tom polju, s nadom da se potakne diskusija te u perspektivi stvori precizniji epistemološki i metodološki model.

2. KNJIŽEVNI IZVORI U SOCIOLINGVISTIČKIM I KONTAKTNOLINGVISTIČKIM ISTRAŽIVAČKIM PARADIGMAMA?

Jedna od očitih razlika između sociolingvistike koja se bavi suvremenim varijetetima i jezičnim ostvarenjima u odnosu na povijesnu sociolingvistiku jest što se u suvremenosti, posebno uporabom novih tehnologija i komunikacijskih sustava, možemo osloniti na veliku količinu mogućih izvora, živih govornika te tehnika i alata za prikupljanje, transkripciju i analizu jezičnog materijala. Povijesnu sociolingvistiku, nasuprot tomu, mogli bismo nazvati „znanošću dostupnog”. Što se dalje u prošlost ide, manje je preživjelih pisanih izvora i dokumenata, manja je njihova heterogenost, manje je pouzdanih kontekstualnih informacija koje se mogu upotrijebiti za kvalitetnu i pouzdanu procjenu okolnosti u kojima je koji tekst nastao. Pritom istraživački ideal ostaje isti onomu u suvremenim sociolingvističkim istraživanjima – dobiti autentični jezični materijal koji u najvećoj mogućoj mjeri reflektira „kako se doista govori i piše / kako se doista govorilo i pisalo”. Razumljivo je da se u suvremenom istraživanju socielekata mogu ignorirati književni tekstovi u kojima se pojavljuju njihovi literarizirani prikazi, kada je moguće snimiti, transkribirati i analizirati živi govor. No, smatramo da u povijesnoj lingvistici ne postoji privilegija zaobilaženja ijednog potencijalnog izvora.

Istraživanja koja se bave uporabom standardnih i nestandardnih varijeteta u književnim tekstovima u okviru književne povijesti, teorije i stilistike nipošto nisu malobrojna, ni tijekom 20. stoljeća (usp. Mair 1992: 103–104), ni u recentnijoj produkciji.

U analizi nestandardnih i standardnih varijeteta u književnosti, smatra Mair (1992: 107), nerijetko su se upotrebljavale spoznaje sociolingvističkih istraživanja prestiža i s njima povezanih stereotipova u određenom kulturnom krugu. One pridonose preciznijem opisu stila i strukture u fikcionalnoj prozi, u prvom redu pomoću informacija o semiotičkim potencijalima nestandardnih varijeteta. Posebno to vrijedi za slučajeve kada se do takvih informacija teško može doći, kao što je slučaj s geografski ili vremenski udaljenim jezičnim zajednicama (Mair 1992: 113). Prema takvu shvaćanju, postoji istraživački kontekst u kojem se primjerice Achleitnerova zbirka i povijesna sociolingvistika mogu susresti – ali samo kada sociolingvistika daje kontekst za literarnu analizu teksta. Činjenicu da je obrnutih primjera, kada se književni tekst koristi kao izvor za lingvističko istraživanje, vrlo malo, Mair pripisuje uvriježenom shvaćanju da je svaki jezični materijal na koji nailazimo u književnim tekstovima *artefact* (1992: 104), odnosno da u književnosti jezični varijeteti, osim plauzibilnog realističkog prikaza autentične jezične prakse (ili, možemo dodati, stvaranju dojma autentične jezične prakse), služe još nizu namjena. Svatko tko je ikada radio s transkriptima autentičnih konverzacijskih događaja, u kojima su brojne nekoherentnosti, repetitivnosti, prekidi iskaza, dijelovi koje je zbog nerazumljivosti nemoguće transkribirati jer sudionici govore istodobno, složiti će se da se takav materijal u mnogim aspektima razlikuje čak i od dramskih tekstova ili prozних dijaloških pasusa koji do ekstrema dovode mimetički realizam prikaza dijaloga. U izvedbenom se ili proznom literarnom tekstu mora zadovoljiti kriterij čitljivosti odnosno slušljivosti, ili se, u suprotnom, shvatiti kao namjerna uporaba stilskog sredstva.

García Marcos (2020) tom argumentu dodaje i tezu da je suvremena lingvistika tijekom dobrog dijela 20. stoljeća ignorirala književnost, ne bi li, uspostavljajući samosvojni znanstveni identitet, dokinula svaku vezu s tradicionalnom filologijom. To je posebno intenzivirano u radovima mladogramatičara i, nakon njih, strukturalista, s iznimkom kasnijih radova Romana Jakobsona (García Marcos 2020: 63), koji, možemo dodati, nisu pronašli kontinuitet u radovima Jakobsonovih nasljednika.

Situacija se, smatra García Marcos (2020: 61) u manjoj mjeri promijenila kada je M. A. K. Halliday 1978. godine predložio mogućnost uključivanja književnosti u društvena istraživanja jezika. Prema njegovu je razumijevanju književnost bila jednako važna primjena jezika u društvu kao i svaka druga te samim time legitiman i vrijedan objekt proučavanja (usp. Anipa 2012). Hallidayev model konverzacijske analize poznat pod akronimom SPEAKING² nije se ograničavao na neke savršeno čiste konverzacijske

² Prema ključnim elementima Hallidayeva modela: *setting and scene, participants, ends, acts sequence, key instrumentalities, norms i genre*.

situacije, pa je imao velik potencijal za uključivanje književnosti u lingvistička istraživanja. Za književni tekst naime vrijedi da se, kao i „stvarni” konverzacijski činovi, događa u određenu prostor, ima sudionike i njihove odnose, eksplicitne ili implicitne komunikacijske namjere, sekvencijalnu organizaciju, signale prema kojima se može odrediti ton i obilježja diskursa te pravila (koja su doduše u nekim stilskim formacijama svjesno podvrgnuta transgresijama). Sve se navedeno može primijeniti kako na odnos u kojem sudjeluju autor, književni tekst i recipijent tako i na pojedine prikaze scena s komunikacijskim situacijama unutar književnog teksta.

Međutim, uzmemo li u obzir da je od Hallidayeve ideje do članka Garcíe Marcosa (2020) prošlo više od 40 godina, može se ustvrditi da ona nije dovela do značajnih pomaka u lingvistici,³ a čak je ni Halliday nije primjenjivao u svojim radovima. Sam García Marcos u svom tekstu najavljuje da će pokušati primijeniti Hallidayev SPEAKING model etnografije govora na analizu klasika kineske i svjetske književnosti *San u crvenom paviljonu* iz 18. stoljeća. No, dosad rezultati tog istraživanja, koliko nam je poznato, nisu objavljeni.

Jasno je da i Mair i García Marcos traže modele primjene lingvističke analize na jezik kojeg književnog djela. Naš je cilj u neku ruku suprotan tomu, naime razmotriti može li se književno djelo gledati ne samo kao specifična realizacija jezika u određenoj, književnoj funkciji nego u kojoj se mjeri jezik tog teksta može promatrati kao refleksija izvanknjiževne jezične prakse. Time bi se, po logici stvari, primarno trebala baviti povijesna sociolingvistika. No, čak i letimičan pogled na produkciju vezanu za HISON (*Historical Sociolinguistics Network*) kao neslužbenu krovnu organizaciju istraživača u polju te renomirani časopis *Journal of Historical Sociolinguistics*, koji izlazi od 2015. godine, pokazuje da literarni tekstovi nisu zastupljeni kao izvori u tom istraživačkom polju. Može se čak ustvrditi da je ideal korpusa u njemu sazdan od tekstova koji su pisali donekle pismeni, ali nenačitani autori, nipošto učeni i profesionalni pisci, jer se smatra da je njihova jezična praksa pod utjecajem književne tradicije i samim time neautentična. S druge strane, za tekstove slabije obrazovanih, „običnih” ljudi, pretpostavlja se da se iz njih dade iščitati jezična uporaba bliža stvarnosti. U tom smislu Elspass (2012: 156) ističe da upravo pisani dokumenti poput privatne korespondencije, dnevnika i sličnih *ego*-dokumenata zauzimaju osobito važno mjesto u povijesnoj sociolingvistici. Tim se svjesnim izborom povijesna sociolingvistika odvađa od tradicionalne historijske lingvistike, često fokusirane na književne tekstove i formalne tekstove viših registara. Možemo reći da povijesna sociolingvistika u po-

³ Poznata nam je primjena u samo jednom slučaju, koji spominje i García Marcos (2020: 67), naime analizi prikaza govora u suvremenoj brazilskoj književnosti u Preti (1994).

trazi za tekstovima što bližima percipiranoj oralnosti, svoju potragu usmjerava što je dalje moguće od književnih tekstova.

Takav je model barem djelomično utemeljen na distinkciji Kocha i Oesterreicher (1985; 1994) između jezika neposrednosti (engl. *language of immediacy*, njem. *Sprache der Nähe*) i jezika udaljenosti (engl. *language of distance*, njem. *Sprache der Distanz*). Pri tome se neposrednošću smatra kombinacija usmenosti, neformalnosti i neplaniranosti, dok je udaljenost vezana za pismenost, formalnost i planiranost.

Polazi se od pretpostavke da se zapis kakva govorena teksta (zbog nemogućnosti potpunog poklapanja glasovnog i grafičkog medija) može samo više ili manje približiti tekstovima koji spadaju u „neposrednost”. Pa tako na jedan ekstrem tog kontinuuma spada pravni ugovor kao prototip distance, a na drugi intimna konverzacija kao prototip neposrednosti. Na koji ćemo dio tog kontinuuma smjestiti koji tekst, smatraju Koch i Oesterreicher (1985; 1994), ovisi o nizu parametara poput formalnosti diskursa, prostorne i vremenske udaljenosti, privatnog odnosno službenog okruženja komunikacije, prisnosti i kooperacije između komunikacijskih partnera, razine spontanosti te pitanja jesu li teme razgovora slobodne ili određene. Pritom se, u istraživačkom smislu, daje prednost svemu što je bliže idealu neposrednosti. Primjerice, korespondencija koja se može smatrati formalnom ili proceduralnom (poput pisama preporuke, zahvale i čestitke, pisama u kojima se iskazuje prigovor ili drugi pravni čin), ili dnevnicu koji se pišu s ciljem institucijskih zapisa (poput vojnih ili računovodstvenih dnevničkih zapisa) smatraju se manje vrijednima jer podliježu formaliziranim i propisanim pravilima komunikacije.

Elspace (2012: 158–159) čak kategorički isključuje mogućnost da se fikcionalni *ego*-dokumenti, poput epistolarnih romana, uključuju u povijesne jezikoslovne korpus, jer je originalno autorstvo povijesnog teksta i njegova autentičnost pretpostavka za konstituiranje takvih korpusa i jer se neposrednost privatnih tekstova ne može doseći simuliranom usmenosti u fikcionalnim tekstovima.

Spomenuti autori koji se bave povijesnom sociolingvistikom isključuju mogućnost uporabe književnih tekstova u izgradnji kojeg povijesnog korpusa „govorenog jezika”, ne govore o povijesnim istraživanjima općenito. Ova napomena doduše možda izgleda kao hvatanje za metodološku slamku spasa, no smatramo da, kada je broj tekstova iz kojih se može bilo što izvući glede spoznaja o društveno-jezičnoj situaciji ograničen, valja iskoristiti svaki od njih. Samo je pitanje kako i uz koja ograničenja.

Čini se da, usprkos izostanku radova s književnim izvorima, u tom mišljenju nismo usamljeni. U sada već kanonskom zborniku povijesne sociolingvistike *Handbook of Historical Sociolinguistics* (Hernández-Campoy i Conde-Silvestre 2012), pitanju je književnih izvora ipak posvećeno zasebno poglavlje. Očigledno polazeći od pretpo-

stavke da se uporaba književnog teksta kao izvora treba osobito temeljito opravdati, autor tog poglavlja K. Anipa (2012: 177) napominje kako su i sami osnovni elementi kojima sociolingvistika barata (jezična zajednica, varijetet i sl.) često apstrakcije i aproksimacije te da je jedino što je doista egzaktno – pojedinac odnosno pojedinka koja u određenu trenutku proizvodi neki tekst govorom ili pisanjem. Međutim, uz takvu mikrorazinu istraživanja nužno se pojavljuje teorijsko-metodološki izazov – kako doći do generalizacije kada krećemo od pojedinačnog slučaja? Tomu možemo suprotstaviti tezu da istraživanja pojedinačnog slučaja ne moraju služiti generalizaciji, nego mogu biti važna primjerice u detektiranju i trianguliranju kakvog, u ovom slučaju jezičnog fenomena (usp. Flyvbjerg 2006).

Anipa u obrani uporabe književnih izvora (2012: 187) ističe da je uvijek bila upitna pretpostavka da je primjerice Shakespeareov pisani jezik bio radikalno drukčiji od jezika njegovih suvremenika. I da je i sama ta spoznaja dovoljna da se književni tekstovi sami po sebi ne eliminiraju kao potencijalni izvori za pitanja društvene povijesti nekog prostora, jezika i jezične zajednice.

Na tragu je te teze i ovo istraživanje, no prije nego pokušamo analizirati naslovni tekst, sažet ćemo osnovne pretpostavke s kojima ulazimo u analizu.

Prvo, sigurno je da se književni tekst ne može poistovjetiti s autentičnim tekstom neknjiževne namjene. Smatramo da na to ne utječe ni činjenica da su mnogi neknjiževni tekstovi bili predmetom književne analize, poput primjerice dnevnika Dragojle Jarnević, kao ni činjenica da mnogi neknjiževni tekstovi u sebi sadržavaju književne elemente ili pasuse, fikcionalizacije stvarnih događaja i slično.

Drugo, smatramo da je jezična mimetičnost⁴ u različitim književnim razdobljima i stilskim formacijama tijekom povijesti različito shvaćana i primjenjivana, kao i da nije uvijek smatrana (jednako) relevantnim obilježjem književnog teksta.⁵ Drugim riječima, niti je visoka razina mimetičnosti bila uvijek idealom kvalitete književnog teksta, niti je imitacija jezične stvarnosti imala ista obilježja. Tu ne trebamo ići u suvremene antimimetičke eksperimentalne poetike, jer lako možemo pronaći dva fragmenta, pisana u približno isto vrijeme u istom prostoru, s potpuno različitim mimetičkim namjerama. Evo najprije jedne od dijaloških replika iz neimenovana pučkog

⁴ U ovom se radu ne pokušava dati prilog književnoteorijskoj raspravi o *mimesisu*, niti se autor, kao jezikoslovac, smatra kompetentnim za takvo što. Međutim, smatramo da bi taj termin bilo pogrešno zaobići kada je riječ o uporabi jezičnog materijala u književnom tekstu. Mimetičkim postupkom u tom smislu shvaćamo pokušaj imitacije realne jezične uporabe.

⁵ Mair (1992: 19) predlaže model kontinuuma između dominantno mimetičkih i dominantno simboličkih uporaba nestandardnih varijeteta u književnosti. Međutim, taj model nećemo preuzeti jer nije razjašnjeno zašto su termini *mimetički* i *simbolički* stavljeni u antonimijski odnos.

igrokaza koji se 20-ih godina 19. stoljeća izvodio u Zagrebu:

„Sambolović: (...) Nego prosim, gospoda, kak je to, Horvati su, koji je puk zmed najstarešimi jeden, pak švabske lače nose, pak kaj jošče nemški pak mađarski govore, to ja nemrem premislit” (prema: Fancev 1935: 41).

Usporedimo to s dijaloškom replikom iz drame Dimitrija Demetra *Teuta* napisane 1844. godine (1891:77):

Srdovlad

O, zašto me ostavili niste / Na bojištu s mojimi junaci!

I samo stihovanje može se smatrati dovoljnim signalom namjere da se književni tekst jezično oblikuje tako da se postigne jasna demarkacija od jezične prakse u stvarnosti, umjesto njezine imitacije, kao u prvom primjeru. Različitost odnosa spram imitacije jezične stvarnosti ne vrijedi samo za različita razdoblja, žanrove i medije, nego je zamislivo da bude prisutna i u radovima jednog te istog autora, pa čak i u različitim dijelovima istoga književnog teksta.

U tom kontekstu valja napomenuti da se čini kako je imitacija jezične stvarnosti ipak bila relevantnim faktorom u književnostima 19. stoljeća. Tomu u prilog govori primjerice tekst „Sud o slogu” Stanka Vraza izvorno objavljen u *Kolu* (1843/1972), u kojem kritički piše o velikoj razlici između govorenoga jezika i onoga kako domaći pisci pišu. Ističe nužnost približavanja pisanoga jezika, koji je odviše kićen, govorenomu jeziku. „Pismo je namjesnik usmenoga govora”, sažima Vraz svoj apel domaćim piscima (1843/1972: 32).

Temeljem svega navedenog, svoju ćemo metodologiju, najopćenitije, temeljiti na detaljnoj ekscerpirciji potencijalno indikativnih elemenata iz teksta, višerazinskoj filološkoj i diskursnoj analizi (refleksije o jezičnoj praksi u pripovjednim pasusima, obilježja prikaza konverzacijskih događaja, manifestacije višejezičnosti i jezičnih dodira poput posuđenica i preključivanja kodova itd.) te što preciznijem opisu konteksta. To podrazumijeva sve poznate činjenice o autoru i nastanku i pripremi teksta koje mogu na bilo koji način utjecati na analizu ekscerpiranih elemenata. Za tako dobivene opservacije ne smatramo da imaju, u epistemološkom smislu, snagu dokaza. Ali smatramo da se iz njih može doznati za neke prije neistražene fenomene, a mogu služiti kako za potvrđivanje spoznaja dobivenih iz neknjiževnih izvora tako i za ukazivanje na eventualnu potrebu njihove revizije.

Ekscerpirat će se elementi koji svjedoče o obilježjima jezika / varijeteta koji se

pojavljuju u tekstu, njihovim funkcijama, zatim refleksije i vrijednosni stavovi o tim varijetetima, njihovim govornicima, njihovim jezičnim zajednicama, te elementi koji svjedoče o regeneriranju postojećih stereotipova. Nadalje, u fokusu su i jezična obilježja govorenja i pisanja fikcionalnih protagonista, kao i pitanje mogu li se opservacije usporediti s prije stečenim spoznajama o društveno-jezičnoj situaciji u vremenu i prostoru u fokusu istraživanja.

Kao što je navedeno, takav korpus ne promatra se kao izvorni jezični materijal, nego isključivo „pred kulisom” što preciznijeg opisa konteksta i teksta. Pod time podrazumijevamo pokušaj što točnijeg određenja: a) je li i u kojoj mjeri postojala namjera prikazivanja realne jezične prakse u književnom tekstu, b) u kojoj se mjeri može pretpostaviti namjera pretjerivanja, karikiranja, iskrivljavanja radi postizanja kakvog literarnog efekta na projiciranu publiku teksta, c) u kojoj se mjeri, čak i kada postoji namjera, može pretpostaviti pouzdanost autorova prikaza realne jezične prakse te d) postoji li značajan vremenski odmak između zapisanih refleksija i trenutka doživljenog događaja na temelju kojeg je moglo doći do zapisivanja teksta.

3. ACHLEITNEROVA ZBIRKA *AUS KROATIEN* – ANALIZA SOCIOLINGVISTIČKI INDIKATIVNIH ELEMENATA

3.1. OSNOVNE KOORDINATE

Zbirka pripovijetki *Aus Kroatien* (hrv. *Iz Hrvatske*) počinje uvodnim napomenama „Zum Geleit” (doslovno: hrv. „Za pratinju”), nakon čega slijede pripovijetke različite duljine: „Drei Regimentsbefehle” (hrv. „Tri zapovijedi pukovnije”); „Des Popen Meisterstück” (hrv. „Popovo remek-djelo”); „Waldkultur” (hrv. „Šumska kultura”); „Kroatische Glanzkohlen” (hrv. „Hrvatski sjajni ugljen”); „Auf Forstinspektion” (hrv. „Na šumarskoj inspekciji”); „Feuerstein und Schwefelfaden” (hrv. „Kremen i sumporni konac”); „Sprachliches Durcheinander” (hrv. „Jezična zbrka”); „Von der Sann zur Korana” (hrv. „Od Sane do Korane”); „Eine Wahl ohne Ochsen, ohne Wein” (hrv. „Izbori bez volova, bez vina”); „Die tausendjährige Linde” (hrv. „Tisućljetna lipa”). Općenito se može utvrditi da je ton pripovijetki komičan i anegdotalan, često utemeljen na situacijskom humoru koji proizlazi iz mentalitetskih i jezičnih različitosti žitelja Vojne krajine i s njemačkog govornog područja doseljenog, većinom vojnog kadra.

U narativnim pasusima prevladava standardni njemački. Povremeni austrijacizmi ili bavarizmi markirani su ekvivalentnim objasnidbenicama na standardnom njemačkom

u zagradama: „*Noch ein Stamperl (Gläschen) gefällig?*” (00035)⁶

Autorska figura pojavljuje se izričito samo u uvodnom tekstu i još jednoj pripovijetki. U uvodnom se tekstu iz prvog lica izvještava o nekoliko kontekstualnih koordinata. Autor izvještava o vremenskom odmaku između doživljenog (prije početka Prvog svjetskog rata) i zapisanog (oko 1920. godine) te dodaje kako ga vežu lijepe uspomene i nostalgija glede boravka u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj krajini. Napominje da je taj boravak potpuno promijenio njegovo prijašnje mišljenje o tom području, formirano u mladoj dobi. Dade se zaključiti da je prevladavajući stereotip o hrvatskim zemljama, barem u južnoj Njemačkoj, bio negativan, jer, piše Achleitner, o tom se području govorilo omalovažavajuće kao o *Halbasien* (hrv. Poluzacija) (00009), što je moglo podrazumijevati područje izvan zapadnjačkih normi uređenosti, zakonitosti, područje u kojem stranac treba biti oprezan.

Autor u uvodu piše kako u vrijeme izlaska knjige Hrvatska više ne pripada Ugarskoj, nego Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Iskazuje skepsu spram dugog suživotu u jednoj državi napominjući da slova S, H i S nije spojila *zärtliche Liebe* (hrv. nježna ljubav). Tomu dodaje opservaciju o jezičnoj i geopolitičkoj situaciji: stražnji „S” (Slovenci) ima problema s razumijevanjem prvog „S” (Srbi) i središnjeg „H” (Hrvati). „H” pak razumije prvo „S”, a drugo samo kada Slovenac govori „čisto” i onako kako piše (...) *wenn der Slovene nach der Schrift sehr rein spricht* (...) 00014). A zbog povijesnih razloga H-u je, u političkom smislu, stražnje „S” simpatičnije od prednjeg. O viđenom u hrvatskim zemljama piše u estetskim superlativima te daje vrlo općenit kontekst svojeg putovanja – prihvaćao je gostoprimstvo domaćeg plemstva, pa je tako putovao od dvorca do dvorca. Osim u pravilu uvodnih općih opservacija u trećem licu, pripovijetke su scenične i u njima se najčešće ne pojavljuje pripovjedačko prvo lice. Time možemo opravdati pretpostavku da autor u većem dijelu zbirke ne pokušava stvoriti dojam „doživljenog” ili „zapisanog prema stvarnom događaju”. Pripisuje si iskrenost i savjesnost u prikazima, ograđuje se od svakog uljepšavanja (...) *ehrlich, gewissenhaft, ohne jede „Schönfärberei”* 00016).

Međutim, na nekoliko mjesta prilično precizno i provjerljivo spominje kontekstualne geopolitičke informacije, poput primjerice da je nakon ukidanja Vojne granice, 8. kolovoza 1873. valjalo provesti šumarske inspekcije radi procjene šumskih dobara (00382), pa u te kontekste smješta anegdote i scene. Je li i u kojoj mjeri bio izložen

⁶ Tekstu zbirke pristupljeno je na stranicama *Project Gutenberg*, koja u javnoj domeni nudi dostupne digitalizirane starije izvore (URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/15734/pg15734-images.html> (30. 3. 2025.)). Stoga su reference na citate iz zbirke PI/PID identifikatorski brojevi lokacije u internetskom tekstu.

izvorima i tekstovima lokalnih autorica i autora tog vremena, ne možemo pouzdano utvrditi. Achleitner spominje samo na njemačkom pisan memoarski tekst Imbre Ignjatijevića Tkalca *Jugenderinnerungen aus Kroatien*, napominjući kako se ne slaže s nekim Tkalčevim viđenjima. Odnosno, priznaje da Tkalac zna vrlo plastično pripovijedati, ali pritom nije osobito pouzdan jer je pristran Zapadu na štetu slike vlastite domovine. Drugim riječima, čini se da Achleitner Tkalcu predbacuje autošovinizam (usp. 00520).

3.2. REFLEKSIJE O JEZIČNOJ KOMPETENCIJI I PRAKSI PRIPADNIKA POJEDINIH ETNIČKIH SKUPINA I SPECIFIČNIH STRUKA

Osim što Achleitner mnoge scene i narative gradi na jezičnim i kulturnim dodirima odnosno konfliktima, nerijetko se, bilo iz perspektive sveznajućeg pripovjedača, bilo nekog od protagonista, mogu iščitati refleksije o jezičnoj praksi u to vrijeme. U tom je smislu zanimljiva sljedeća replika lika pravoslavnog svećenika, koji spominje probleme nastale zbog toga što vojni suci, stranci s njemačkog govornog područja, ne razumiju hrvatski, pa se oslanjaju na lokalne prevoditelje. Oni pak izvrsno vladaju hrvatskim, ali nedovoljno njemačkim jezikom, a to može imati opasne posljedice po život, slobodu i imovinu optuženih. Replika zaslužuje pozornost i zato što se (jedini put u zbirci) spominje „Serbokroaten” kao oznaka za narod, dok se za jezik kaže da je hrvatski (*kroatisch*).

*Hart ist es für uns Serbokroaten, weil die Auditore (Militärriechter) Fremde sind, unsere Sprache nicht verstehen, auf Dolmetscher angewiesen sind, die zwar Kroatisch gut, Deutsch hingegen nur ungenügend können! Ich meine, daß die beiderseitige Sprachkenntnis gefährliche Folgen für Leben, Freiheit und Eigentum der Angeklagten hat und noch haben wird!*⁷ (00120)

Daljnji sociolingvistički indikativan moment u zbirci jest prikaz jezične nepripremljenosti šumarskih inspektora s njemačkog govornog područja, koji su dolazili nakon ukidanja Vojne krajine da procijene šumsko dobro, pa je zbog toga dolazilo do komunikacijskih problema (00382). U tekstu se spominje da su lokalni šumari i šumski čuvari te dio lokalnog klera i židovski trgovci (*die israelitischen Kaufleute*)

⁷ „Teško je za nas Srbohrvate, jer su auditori (vojni suci) stranci, ne razumiju naš jezik i oslanjaju se na tumače koji doduše dobro znaju hrvatski, ali nedovoljno njemački! Smatram da obostrano nepoznavanje jezika ima i još će imati opasne posljedice za život, slobodu i imovinu optuženih!” (ovaj i sve daljnje fragmente preveo K. N.)

poznavali njemački jezik i bili voljni pomoći često bespomoćnim šumarskim inspektorima.

Probleme u komunikaciji Achleitner spominje i u kontaktu Slovenaca i lokalnih štokavaca i pritom iskazuje neslaganje s Tkalčevima stavovima u tom kontekstu:

Tkalac irrite sich mit der Behauptung, daß sich Slovenisch sprechende Beamte mit der kroatischen Bevölkerung „leicht“ verständigen konnten. „Leichter“ als Deutsch ja, aber nicht leicht; denn der slovenische Dialekt von Kärnten und Krain wird auch heute noch nicht von kroatischen — Bauern verstanden. Man muß das im praktischen Verkehr selbst erprobt haben, um sich ein Urteil darüber erlauben zu können. Beide Dialekte weichen sehr stark von einander ab. Hingegen können sich gebildete Slovenen und Kroaten ziemlich leicht verständigen, wenn sie sich ihrer Idiome dialektfrei bedienen. In jenen Jahren gab es aber im praktischen Verkehr eine reine, dialektfreie Sprache weder bei den Slovenen noch bei den Kroaten⁸ (00522).

O jezičnoj situaciji u Dalmaciji izvještava u priči „Sprachliches Durcheinander“ (hrv. „Jezična zbrka”), u kojoj se pojavljuje pripovjedačko prvo lice. Prikazuje se da je talijanski jezik tamo kroatiziran, a hrvatski talijaniziran (00547). U gradovima na obali govori se venecijanski dijalekt, *Venezianer Dialekt* (00547), pa je sporazumijevanje teško i kada stranac vlada osnovama talijanskog standarda. Komunikaciju dodatno otežava brzo govorenje u dalmatinskim gradovima, prema pripovjedačevu mišljenju brzo kao nigdje u svijetu, pri čemu posebno ističe žene i djevojke.

Kaže da se sa svojim slabim poznavanjem hrvatskog (00547) bolje nego u Dalmaciji mogao sporazumjeti u Crnoj Gori, gdje jezik nije inficiran (*infiziert*) trgovačkim talijanskim (*Kaufmannsitalienisch*). U ovom je pasusu autor upotrijebio termin *serbokroatische Sprache*, odnosno srpskohrvatski jezik, no čini se da to čini jer se referira na Crnu Goru. Kada govori o hrvatskim zemljama, gotovo isključivo upotrebljava pridjev *kroatisch*, odnosno hrvatski. Pripovjedačevu opservaciju o jezičnoj situaciji u Dalmaciji u toj je pripovijetci potvrdio i kapetan broda, rođeni Bokelj, koji mu savjetuje da putuje u Hrvatsku ako želi naučiti dobar hrvatski:

⁸ „Tkalac je bio u krivu tvrdeći da se slovenski govoreći službenici mogu 'lako' sporazumjeti s hrvatskim stanovništvom. 'Lakše' nego na njemačkom, da, ali ne lako; jer slovenski dijalekt iz Koruške i Kranjske ni danas ne razumiju hrvatski seljaci. To treba iskusiti u praktičnoj komunikaciji da bi se o tome moglo suditi. Ti se dijalekti jako razlikuju. S druge strane, obrazovani Slovenci i Hrvati mogu se relativno lako razumjeti ako se koriste svojim idiomima bez dijalekta. Međutim, u tim godinama nije postojala čista jezična komunikacija, lišena dijalektalnog, ni među Slovencima ni među Hrvatima.”

*Reisen Sie nach Kroatien, um die Sprache rein und unverfälscht zu hören und auszuüben, was Sie vom dalmatinischen Kroatisch Unschönes zur Grammatik dazugelernt haben!*⁹ (00548)

U jednoj od pripovijedaka prenosi se anegdota o plemiću Nikoli Zdenčaju (inače stvarnoj osobi), koji je za kratko vrijeme francuske administracije od svojih slugu u Vojnoj krajini tražio da nauče osnove francuskog ne bi li oduševio pripadnike francuske uprave (00568–00570).

Jezik graničara u komunikaciji s njemačkim doseljenicima i vojnim osobljem u pravilu se prikazuje kao mješavina hrvatskog i njemačkog, odnosno srpskog i njemačkog, već prema etničkoj pripadnosti sugovornika: (...) *in einem Gemisch von deutschen und serbischen Worten* (...) (00025). Ta mješavina jezika često se opisuje kao izvornom govorniku njemačkog „teško razumljiva“ (...) *in schlecht verständlichem Deutsch* (...) 00066).

U dijalogima se replike tih likova prikazuju tipski – njihov je izričaj obilježen povremenim krivim poretom sintaktičkih jedinica te se umjesto pravilnih glagolskih oblika upotrebljavaju infinitivi, kao u sljedeća dva primjera:

*Zu viel der hohen Ehre! Ich nicht wissen, gnädiger Herr, wie ich kommen dazu!*¹⁰
(00068)

Bitt ich schönstens, Herr Kapetan! Seltsam find' ich, daß schmecken dieser Erdapfel so stark nach Gans! Wahrhaftig wie gebratene Gans! Schmecken jeder Erdapfel so?!¹¹ (00081)

S obzirom na to da fond leksičkih jedinica u tim replikama zapravo ne odudara od fonda koji bi u tim iskazima upotrijebio izvorni govornik njemačkog jezika, ostaju samo dva navedena signala kojima se književno uobličava manjkava kompetencija u njemačkom jeziku – infinitivi i povremeni krivi poredak riječi. Smatramo da se to često provodi i u tzv. *foreigner talku*, tj. izvorni govornik kojeg jezika imitira stranog govornika, pa smo u ovom slučaju skloni zaključku kako ovakav prikaz vjerojatno ne odgovara jezičnoj realnosti u značajnoj mjeri.

U sociolingvističkom je smislu zanimljiv i prikaz kako lokalni stanovnici u komu-

⁹ „Putujte u Hrvatsku kako biste čuli čist i neiskvaren jezik te ispravili ono što ste ružno o gramatici naučili iz dalmatinskog hrvatskog!”

¹⁰ „Previše velike časti! Ja ne znati, milostivi gospodine, kako ja doći do toga!”

¹¹ „Lijepo vas molim, gospodine kapetane! Čudno mi se činiti da ovaj krumpir imati tako jak okus po guski! Zaista kao pečena guska! Svaki krumpir imati takav okus?”

nikaciji strateški manipuliraju činjenicom da ih se doživljava kao slabije poznavatelje njemačkog jezika. Naime, kada im tako odgovara, hine da uopće ne razumiju njemački (usp. 00449).

Kao što smo već spomenuli, Achleitner se u svrhu postizanja komičnog efekta često koristi jezičnim nesporazumima do kojih dolazi u kontaktnim situacijama, a neki od tih primjera imaju i svoju kulturno-povijesnu, odnosno povijesno-političku komponentu. U razgovoru sa strancem s njemačkog govornog područja, dolazi do nesporazuma zbog toga što se riječ *car* (*Zar*) shvati kao izraz za ruskoga cara, a ne austrijskoga. Lokalni prota nakon toga objašnjava kako austrijska vlast ne dopušta tiskanje pravoslavnih crkvenih knjiga, pa se one tiskaju u Rusiji, a to za sobom donosi i specifičnu modifikaciju sadržaja:

*Unsere Kirchenbücher müssen in--Rußland gedruckt werden, weil die österreichische Regierung nicht erlaubt, daß unsere orthodoxen Bücher in Österreich gedruckt werden! So ist es denn ganz erklärlich, daß in den in Rußland gedruckten Büchern der Name des dortigen Landesherrn steht. Selbstverbindlich beten wir aber für den Kaiser von Österreich, für unseren Landesherrn!*¹² (00132)

3.3. UTJECAJ HRVATSKIH I DRUGIH JUŽNOSLAVENSKIH GOVORA NA NJEMAČKI JEZIK

Istraživanja utjecaja njemačkog jezika na hrvatske organske govore brojna su i čine važan dio hrvatskog dodirnog jezikoslovlja, za razliku od vrlo rijetkih radova o utjecaju hrvatskog na njemački prije 20. st. Može se pretpostaviti da je tomu tako zato što je taj utjecaj bio ograničen na njemački jezik kakav se govorio na hrvatskim područjima, među doseljenicima i lokalnim Slavenima koji su se služili njemačkim jezikom.

Nekoliko elemenata u Achleitnerovoj zbirci može se smatrati indikativnima u tom kontekstu. Prvo, svi su tekstovi, uključujući narativne dijelove iz pozicije sveznajućeg pripovjedača te dijaloške replike, pisani velikom većinom njemačkim jezikom. No, u obje navedene funkcije pojavljuju se, uz rijetke prilagođenice poput *Slibowitz* (00287), pojedinačne neadaptirane riječi, fraze ili cijeli iskazi iz hrvatskog ili drugih južnoslavenskih organskih varijeteta. Može se reći da ih u jednakoj mjeri rabe Achleitnerov sveznajući pripovjedač, likovi s njemačkog govornog područja te lo-

¹² „Naše crkvene knjige moraju se tiskati u Rusiji jer austrijska vlada ne dopušta da se naše pravoslavne knjige tiskaju u Austriji! Stoga je potpuno razumljivo da u knjigama tiskanima u Rusiji stoji ime tamošnjeg vladara. Naravno, mi ipak molimo za cara Austrije, našeg vladara!”

kalni Slaveni koji se bolje ili lošije koriste njemačkim jezikom. Imenice *Gospodin*, *Župnik*, *Graničar* upotrebljavaju se desetke puta u cijeloj zbirci, u pravilu u izvornom grafijskom obliku s dijakriticima (ali velikim početnim slovom, kako se u njemačkom pišu imenice) kao integralni dijelovi njemačkog teksta:

*O, Gospodin! Der Archimandrit kommt nie nach Samarica, ein Herr von der
Gespanschaft in fünfzig Jahren einmal, ein Forstbeamter sehr selten!*¹³ (00421)
*In das Wohnzimmer trat der Župnik*¹⁴ (...) (00387)

Valja napomenuti da za svaku od navedenih imenica postoji ekvivalent u njemačkom jeziku (*Herr*, *Pfarrer*, *Grenzer*), pa je moguće pretpostaviti da je namjena njihove česte uporabe u tekstu egzotiziranje izraza i dodatno lokaliziranje radnje i prikaza konverzacije. Za neke su hrvatske riječi koje se pojavljuju višekratno u zbirci dana objašnjenja i izgovorna pravila u endnotama, kod prvog spominjanja:

[1] Starešina (gesprochen Starjeschina) = Oberhaupt, Gemeindevorsteher, Bürgermeister, Dorfältester, auch Befehlshaber.

[2] *Graničari* (*Granitschari*) = *Grenzsoldaten*, *granica* = *Grenze* (00227–00229).

Uz druge hrvatske tuđice, koje se tijekom zbirke pojavljuju rjeđe od navedenih, u pravilu će se pojaviti ekvivalentna prijevodna objasnidbenica u zagradi:

(...) *er stichelte, daß das Wetter gar nicht besser sein könnte für einen „ungesehenen“ Pferdetransport, wenn der — kočijaš (Kutscher) „tüchtig“ sei*¹⁵ (00287).

*Als Atzung in der Stube zu ebener Erde, wo Günter, von Kuster bedient, allein speisen mußte, gab es gebratenen Buran (Puter)*¹⁶ (00423).

(...) *mit — leerer Torba (Tragsack)*¹⁷ (00423)

*Nach jener Predigt kam ein Bauer, einer der Starosten (Dorfältesten)*¹⁸ (...)

¹³ „O, gospodine! Arhimandrit nikada ne dolazi u Samaricu, visoki županijski službenik svakih pedeset godina, a šumar vrlo rijetko!”

¹⁴ „U dnevnu sobu uđe Župnik (...)”

¹⁵ „(...) podrugljivo je primijetio da vrijeme ne bi moglo biti bolje za ‘nevideni’ transport konja ako kočijaš (*Kutscher*) bude ‘vješt.’”

¹⁶ „Kao obrok u prizemnoj sobi, gdje je Günter morao jesti sam, poslužen od strane Kustera, bilo je pečenog purana (*Puter*).”

¹⁷ „(...) s – praznom torbom (*Tragsack*) (...)”

¹⁸ „Nakon te je propovijedi došao seljak, jedan od starosti (*Dorfältesten*) (...)”

(00395)

„Nur nichts überhuden, Herr Bruder! Und nicht aufregen, lieber Pobratim (Wahlbruder)!“¹⁹ (00029)

U jednom su slučaju u zbirci u zagradu nakon hrvatske riječi stavljene čak dvije njemačke ekvivalentne prijevodne objasnidbenice:

*Gehorsam hatte der dienstälteste Hauptmann Attilius Tonidandel, ein sehr bärbeyßig aussehender, doch gutmütiger und witzig veranlagter Herr, im Küchengarten bei seinem Wohnhause „Krompir“ (Grundbirne, Erdapfel) anbauen lassen*²⁰ (...) (00023).

Taj se postupak doduše ne provodi dosljedno, jer je ponekad njemačka riječ u tijelu teksta, a hrvatska prijevodna ekvivalentna objasnidbenica u zagradama:

(...) *die alten Rechte (stare pravice)* (...) (00683)

Još je rjeđi slučaj da se ekvivalentna prijevodna objasnidbenica pojavljuje bez demarkacije zagradama, kao atribut u tijelu teksta:

*Wie ausgestorben die Gegend, kein Lebewesen außer Hausen ein verdorbener Feiertag für den Gostioničar, den Wirt, dem die Gäste fehlten*²¹ (00275).

U nekoliko slučajeva, kada prijevodni ekvivalent u njemačkom ne postoji, u zagradi je dano šire objašnjenje za tuđicu:

(...) *ab und zu besuchte er doch den Prota (Erzpriester der griechisch-orthodoxen Gemeinde)*²² (00109).

U nekoliko su daljnjih slučajeva pojedinačne fraze ili iskazi objašnjeni u endnotama, s kratkim opisom kulturnog, odnosno običajnog konteksta:

¹⁹ „Samo bez žurbe, gospodine brate! I ne uzrujavaj se, dragi pobratime (Wahlbruder)!“

²⁰ „Poslušno je najstariji kapetan Attilius Tonidandel, vrlo namrštena izgleda, ali dobroćudan i duhovit gospodin, dao posaditi ‘krumpire’ (Grundbirne, Erdapfel) u kuhinjskom vrtu pokraj svoje kuće.“

²¹ „Koliko je područje pusto, bez ijednog živog bića osim u kućama, pokvaren praznik za gostioničara, den Wirt, bez gostiju.“

²² „Povremeno je ipak posjećivao protu (svećenika grčko-pravoslavne Crkve) (...)“.

[10] *Jesam = ich bin, vunbačitelj = Hinauswerfer! — Hauptsächlich im Zagorje (Westprovinz von Kroatien) besteht der Brauch, daß drei Personen als Stolaren fungieren, besonders bei Gastmählern zur Brautschau: der Tischdirektor, sein Vertreter und der — Hinauswerfer.... Zur Ehrung eines Gastes müssen die drei Stolaren anwesend sein, doch wird der vunbačitelj in seiner „amtlichen“ Eigenschaft nicht — vorgestellt*²³ (00448).

Naposljetku, dva elementa u zbirci ukazuju na mogućnost da su postojale hibridne tvorenice (*Stolfunktionäre*, hrv. funkcionari stola), odnosno pseudoposudjenice (*Sramjes*, hrv. nitkovi) koje su nastale slijedom transfera iz hrvatskih lokalnih idioma u njemački jezik. Ni za jednu od navedenih imenica nisu pronađene potvrde ni u povišnim rječnicima hrvatskog ni njemačkog jezika, pa je moguće da je riječ o okazionalizmima:

„Gehorsamst zu dienen, Gospodin, nein! Heute sind die beiden die Stolfunktionäre!”

„Was sind sie?”

„Stolfunktionäre, Stol ist gleich Tisch!”²⁴ (00441)

„Schnaps wollten sie brennen, die Sramjes (Schandkerle)! Das ist ihnen aber nicht gelungen!”²⁵ (00026)

3.4. ACHLEITNEROVA FILOLOŠKA (NE)POUZDANOST

Achleitner u mnogim slučajevima prenosi anegdote koje upravo počivaju na jezičnim nesporazumima, sličnostima i razlikama između različitih jezika. Tako primjerice prikazuje i prijevodom objašnjava situaciju kada je vojnik na naredbu „S konja dol!” (koja, osim toga, ukazuje na pretpostavku da njemački nije u svim situacijama bio vojni zapovjedni jezik u Habsburškoj Monarhiji), odgovara s „Kai pa mi, koji smo na kobili?” (00224–00225).

Međutim, usprkos očiglednu senzibilitetu za jezične finese i usprkos jasno artiku-

²³ „Jesam = *ich bin*, vunbačitelj = *Hinauswerfer!* – Uglavnom u Zagorju (zapadna pokrajina Hrvatske) postoji običaj da tri osobe djeluju kao stolari, osobito na gozbama za biranje mladenke: direktor stola, njegov zamjenik i — izbacivač. Za čast gosta sva tri stolara moraju biti prisutna, ali vunbačitelj se u svojoj ‘službenoj’ funkciji ne predstavlja.”

²⁴ „Sluga pokorni, Gospodine, ne! Danas su njih dvojica Stolfunktionäre!”
„Što su?”

„Stolfunktionäre, Stol na njemačkom znači *Tisch!*”

²⁵ „Rakiju su htjeli peći, Sramjes (*Schandkerle!*)! Ali im nije uspjelo!”

liranoj potrebi da se primjerice u fusnotama njemačkom čitatelju objasni kako se izgovara koja hrvatska riječ, čini se da je Achleitner mnoge jezične primjere prenosio po sjećanju, koje samo po sebi ne može biti pouzdano. Izričito se pozicionira kao strastveni proučavatelj prezimena te spominje Oberstelutnanta Žunkovića (vjerojatno slovenskog časnika i jezikoslovca Davorina Žunkovića), kojeg naziva najmarljivijim suvremenim slavistom (00513), s kojim se konzultirao glede nekoliko etimoloških nedoumica. Ipak, brojni primjeri pokazuju da kod zapisivanja hrvatskih jezičnih elemenata nije dodatno provjeravao njihovu točnost. Uzevši u obzir svu heterogenost mogućih južnoslavenskih varijeteta s kojima je Achleitner mogao biti u dodiru, smatramo da su neki oblici jednostavno krivo zapisani:

Ein Blick des Kapitäns, und schon rief er mir zu: „Bržo, bržo, naj brže!” (00552)
Von Zara aus hatte meine Wenigkeit für einen bestimmten Tag die Ankunft auf einem kroatischen Edelsitz mit einem kroatischen bržojav (Telegramm) angesagt. (00558)
„Prozim, njihovo gospodstvo! Gospodar rekni, da si ga sam obliže!” (00574)
„Li ja bas tako! Ganz überflüssig!” (00197)

Nekoliko je primjera autorove nestručne filološke analize, poput one u sljedećem fragmentu, u kojem tvrdi da se riječ *gaj* u slavenskim jezicima može povezati s njemačkim *Hai* u značenju utvrđena mjesta.

Zunächst „verbiß” sich der Onomatologe in den Namen „Gairach”, der sehr deutsch aussieht, in dieser slovenischen Gegend aber kaum rein deutsch sein kann. Zum mindesten ist das deutsche „Hai” (Gehege, befestigter Platz, Umfriedung zu Verteidigungszwecken) vergrößert in „Gai”. Da das Gairacher Kloster auffallenderweise quer zum Sträßlein steht, als Talsperre gebaut ist, kann über den ehemaligen Verteidigungszweck kein Zweifel begehen. Im Slavischen hat „gaj” die gleiche Bedeutung wie das deutsche „Hai”²⁶ (00583).

Zbog svega navedenog zaključujemo da jezičnom materijalu koji autor prenosi u svojim zapisima valja pristupiti vrlo kritički.

²⁶ „Isprva je onomatolog zagrizao u ime ‘Gairach’, koje izgleda vrlo njemački, ali u ovom slovenskom kraju teško može biti čisto njemačko. U najmanju ruku, njemačka riječ ‘Hai’ (ogradaeni prostor, utvrđeno mjesto, ograda u svrhu obrane) je preoblikovana u ‘Gai’. Budući da samostan Gairach upadljivo stoji poprečno na puteljku, izgrađen kao brana u dolini, ne može biti sumnje u nekadašnju obrambenu svrhu. U slavenskom jeziku ‘gaj’ ima isto značenje kao njemački ‘Hai’”

3.5. HETEROSTEREOTIPOVI

I sociolingvistika i dodirno jezikoslovlje bave se, u najširem smislu, jezičnim zajednicama i njihovim dodirima, pa se u skladu s tim nipošto ne smiju zanemariti elementi koji mogu ukazivati na stereotipove o kojoj etničkoj, profesionalnoj skupini i/ili jezičnoj zajednici. Spomenuli smo da se Achleitner u uvodnom tekstu zbirke pozicionira kao netko tko se osobnim iskustvom uvjerio da stereotipovi koji u njegovoj domovini prevladavaju o hrvatskim zemljama ne odgovaraju stvarnosti. Dakle, prikazuje se kao netko tko je u stanju revidirati svoja uvjerenja i tko vjeruje svojem iskustvu više nego stavovima i vjerovanjima koji se kolektivno stvaraju i održavaju. Međutim, i on sam očigledno regenerira stereotipove, poput već spomenutog o Aziji (*Halbasien*), a ista eurocentričnost, pa čak i zapadnjački supremacionizam mogu se iščitati u sljedećem pasusu:

*Just die sogenannten gebildeten Klassen stürzten sich kopfüber, wie besinnungslos, toll geworden von Zerstreuungswut, in Vergnügungen, die als „Niggerhetzen“ selbst auf afrikanischem Boden — Erstaunen erregt haben würden*²⁷ (00527).

U tom konkretnom primjeru opisuje se običaj da u hrvatskim plemićkim krugovima muškarci izvlačenjem ceduljica određuju tko će s čijom ženom provesti zadnju noć na nekom ladanjskom druženju. Dodaje da zbog toga nema skandala i ponavlja pridjev *afrički* za običaj koji očigledno smatra primitivnim i perverzним:

*Und es gab keinen öffentlichen Skandal in Kroatien wegen dieser — afrikanischen „Erlustierung“*²⁸ (00537).

To nije jedini primjer u zbirci u kojem iskazani stavovi reflektiraju za 19. stoljeće još uvijek uobičajene rasističke stereotipe. Tako, polemizirajući s očigledno kritički refleksijama Imbre Ignjatjevića Tkalca, autor hvali Hrvate i iskazuje želju da se o njima u Njemačkoj bolje izvještava. To su, prema mišljenju autora, Hrvati zaslužili, posebno kada ih se usporedi s „divljim i glupim” narodima centralne Afrike i srednje Azije.

²⁷ „Upravo su se pripadnici takozvanih obrazovanih klasa bacili naglavačke, kao bez razuma, ljudi od žeđi za zabavom, u uživanja koja bi čak i na afričkom tlu, gdje se gone crnci, izazvala čuđenje.”

²⁸ „I nije bilo nikakvog skandala u Hrvatskoj zbog takve – afričke raskalašenosti.”

Ich will nun freilich nicht behaupten, daß Kroatien das irdische Paradies und die Kroaten das auserwählte Volk Gottes seien, aber wenn man sich für die unwirtschaftlichsten Länder Innerafrikas und Zentralasiens und für deren wilde und stupide Bevölkerungen interessiert, würde wohl auch das nicht so fern liegende Kroatien und sein Volk verdienen, daß man sich in Deutschland über beide besser unterrichtete²⁹ (00595).

Češće su u Achleitnerovim tekstovima pozitivno intonirane paušalne izjave u kojima se iskazuju generalizacije o Hrvatima ili južnim Slavenima, poput one da žene južnih Slavena vole jarke boje ili da je gostoprimstvo temelj životne sreće svakog Slavena:

Deshalb ist der Slave, besonders der Südslave, immer bestrebt, Gastfreundschaft, die ihn selbst ehrt, zu erweisen; freudig gibt er sein Bestes und auch sein Letztes, um den Gast zu ehren, und inniger Dank des Gastes bildet für den Slaven Lebensglück³⁰ (00528).

U tu sliku uklapa se i opservacija da Nijemci u južnoslavenskim zemljama nailaze na odobravanje i dirljivu zahvalnost kada pokažu volju služiti se lokalnim varijetetima:

In allen südslavischen Ländern stößt man auf rührende Dankbarkeit, wenn die Leute merken, daß man als Reichsdeutscher den guten Willen hat, sich der betreffenden Sprache nach Möglichkeit zu bedienen³¹ (00528)-

Usprkos očitoj, višekratno u tekstu iskazanoj sklonosti Hrvatima i južnim Slavenima općenito, vidljiv je i jasan kolonijalni stav, jer se progovara s pozicije pripadnika obrazovno i kulturno razvijenijeg naroda. Primjerice, premisa prve priče zbirke počiva na tezi kako se žitelje Vojne krajine uz malo lukavosti može preveslati, kako su li-

²⁹ „Ne želim tvrditi da je Hrvatska raj na Zemlji i da su Hrvati izabrani narod Božji, ali ako se ljudi u Njemačkoj zanimaju za negostoljubive zemlje unutrašnje Afrike i središnje Azije te za njihovo divlje i glupo stanovništvo, vjerojatno su nama bliža Hrvatska i njezin narod zaslužili da se u Njemačkoj bolje izvještava o njima.”

³⁰ „Stoga se Slaven, osobito južni Slaven, uvijek trudi biti gostoljubiv, jer to i njemu samom čini čast; rado daje najbolje što ima, pa čak i posljednje što ima, kako bi počastio gosta, a iskrena zahvalnost gosta Slavenu predstavlja životnu sreću.”

³¹ „U svim južnoslavenskim zemljama nailazite na dirljivu zahvalnost kada ljudi primijete da kao Nijemac imate dobru volju koristiti se tim jezikom koliko je to moguće.”

jeni, ali zato skloni krađi. U jednom se kasnijem pripovjednom pasusu pak Slavenima pripisuje više talenta za učenje stranih jezika nego ga imaju Nijemci, ali se dodaje i da za brzo učenje treba izvjesna količina inteligencije.

*Mehr Talent als der Deutsche hat ja der Slave für fremde Sprachen; doch zu raschem Erlernen gehört doch auch ein gewisses Maß von Intelligenz*³² (00569).

Hvali dobroćudnost Hrvata, pod uvjetom da nije u alkoholiziranom stanju, te dodaje da je toj dobroćudnosti u blizini „negativna inteligencija” koja se očituje primjerice u tome da potpuno izgubi glavu kada vidi neku tehnološku novost poput automobila:

*Die Gutmütigkeit des kroatischen Volkes, solange der Kroat keinen Schnaps im Leibe hat, wird gerühmt; dicht neben ihr sitzt aber die „negative Intelligenz”, die sich in Kopfllosigkeit äußert, wenn ein Automobil herankommt*³³ (00598).

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analizom prozne zbirke *Aus Kroatien* ekscerpirani su brojni elementi koji mogu ukazivati na neke aspekte jezične prakse razdoblja i prostora u koji je smještena radnja pripovijedaka. Često se u zbirci, bilo iz pripovjedačke, bilo iz perspektive protagonista, reflektira o jezičnoj kompetenciji i komunikacijskim praksama pripadnika različitih etničkih i profesionalnih skupina u višejezičnom okruženju. Brojni su primjeri jezičnih elemenata na razini pojedinačnih riječi i višerječnih izraza iz hrvatskog i drugih južnoslavenskih jezika u iskazima na njemačkom jeziku, koji mogu ukazivati na to da se jezični transfer odvijao ne samo u smjeru idioma višeg prestiža (njemačkog) u lokalne organske idiome nego i obrnuto. Naposljetku, u tekstu su vidljivi brojni iskazi koji ukazuju na prevladavajuće stereotipove o govornicima idioma hrvatskih zemalja.

Međutim, ostaje dojam da svaka opservacija iščitana iz književnog teksta u potrazi za spoznajama na području povijesne sociolingvistike, ostaje natkriljena prilogom „možda” ili pridjevom „moguć”. Dvojbe koje dosad nisu razriješene u tom kontekstu ostaju nerazriješene i nakon ove analize, jer je potvrdila da književni tekst ne možemo shvatiti drukčije nego kao više ili manje nepouzdanu refleksiju jezične stvarnosti.

³² „Slaven svakako ima više talenta za strane jezike od Nijemca; ali za brzo učenje potrebna je i izvjesna količina inteligencije.”

³³ „Mnogi hvale dobroćudnost hrvatskog naroda, sve dok Hrvat nema rakije u sebi; ali uz nju dolazi i ‘negativna inteligencija’ koja se očituje u gubitku prisebnosti kada se približava automobil.”

Kao takav, književni nas tekst može navesti na stvaranje iskrivljene slike o jezičnoj stvarnosti koju želimo opisati, pa stoga ništa što smo iz njega iščitali ne može u jezikoslovnom metodološkom smislu imati snagu dokaza.

Međutim, suočeni s brojnim elementima u kojima se u ovoj zbirci literariziraju svjedočanstva o jezičnoj praksi, jezičnim dodirima ili međudjelovanju društvenih i jezičnih silnica u višejezičnu okruženju, ostajemo još snažnije uvjereni da se u povijesnoj sociolingvistici nijedan preživjeli dokument ne smije ignorirati. U najmanju se ruku takvi elementi mogu identificirati, opisati, kontekstualizirati, uz sveobuhvatnu napomenu da je „to tako u tekstu koji se smatra književnim”. Dokazati njima ne možemo ništa, ali sasvim sigurno možemo dobiti vrijedne naznake za neki još neistraženi fenomen i potvrde za spoznaje dobivene iz neknjiževnih izvora. I, ne manje važno, možda potaknuti intenzivniju interakciju između jezikoslovlja, književnosti i znanosti o književnosti.

BIBLIOGRAFIJA

- ACHLEITNER, Arthur. 1920. *Aus Kroatien. Skizzen und Erzählungen*. Leipzig: Eckstein.
- ANIPA, K. 2012. „The Use of Literary Sources in Historical Sociolinguistic Research”. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Ur. Juan Manuel Hernandez-Campoy i Juan Camilo Conde-Silvestre. West Sussex: Wiley-Blackwell: 171–189.
- DEMETER, Dimitrije. 1891. *Teuta. Tragedija u 5 čina. Grobničko polje. Pjesan*. Zagreb: Izdanje „Matice hrvatske”.
- ELSPASS, Stephan. 2012. „The Use of Private Letters and Diaries in Sociolinguistic Investigation”. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Ur. Juan Manuel Hernandez-Campoy i Juan Camilo Conde-Silvestre. West Sussex: Wiley-Blackwell: 156–169.
- FLYVBJERG, Bent. 2006. „Five Misunderstandings About Case-Study Research”. *Qualitative Inquiry* 12(2): 219–245.
- FANCEV, Franjo. 1935. *Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret*. Zagreb: Preštampano iz Hrvatskog kola.
- GARCIA MARCOS, Francisco. 2020. „Literature and Sociolinguistics. About Hónglómèng; (Dream in the Red Chamber)”. *International Journal of Arts and Social Sciences* 3(3): 61–69.
- HERNANDEZ-CAMPOY, Juan MANUEL i Juan Camilo CONDE-SILVESTRE (ur.) 2012. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- KOCH, Peter i Wulf OESTERREICHER. 1985. „Sprache der Nahe – Sprache der Distanz. Mundlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte”. *Romanistisches Jahrbuch* 36: 15–43.
- KOCH, Peter i Wulf OESTERREICHER. 1994. „Schriftlichkeit und Sprache”. *Writing and Its Use. An Interdisciplinary Handbook of International Research, Vol. 1*. Ur. Hartmut Günther i Otto Ludwig. Berlin: Mouton de Gruyter: 587–604.
- LUTZ, Bernd (ur.). 1994. *Metzler-Autoren-Lexikon: deutschsprachige Dichter und Schriftsteller vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart-Weimar: Metzler.
- MAIR, Christian. 1992. „A Methodological Framework for Research on the Use of Nonstandard Language in Fiction”. *AAA: Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik* 17(1): 103–123.
- MAX, Frank Rainer i Christine RUHRBERG (ur.). 2000. *Reclams Romanlexikon: deutschsprachige erzählende Literatur vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Stuttgart: Reclam.

PRETI, Dino. 1994. *Sociolingüística: Os Níveis de Fala. Um Estudo Sociolingüístico do Diálogo na Literatura Brasileira*. São Paulo: Edusp.

VRAZ, Stanko. 1843/1972. „Sud o slogu”. *Programi i manifesti u hrvatskoj književnosti*. Ur. Miroslav Šicel. Zagreb: Liber: 32–33.

LITERARY TEXT AS A SOCIOLINGUISTIC AND CONTACT LINGUISTIC SOURCE – THE EXAMPLE OF ARTHUR ACHLEITNER’S PROSE COLLECTION „AUS KROATIEN“

KRISTIAN NOVAK

ABSTRACT

This paper examines the use of literary texts as sources within the fields of historical sociolinguistics and contact linguistics. Although literary texts are often considered unreliable testimonies of linguistic practice due to their fictional nature, it cannot be ignored that some contain numerous potentially indicative sociolinguistic elements. Using the example of the short story collection “Aus Kroatien” (1920) by the forgotten German writer Arthur Achleitner, the paper showcases certain moments and challenges in the linguistic treatment of such material. The assumption is made that, regardless of various degrees of fictionality and linguistic mimesis, the language of literary texts can never fully reflect actual linguistic practice. However, in the study on the social history of language, every surviving document should be considered a potential source of new insights or confirmations of already established assumptions. The paper critically examines the possibilities and limitations of studying literary works in this context and proposes elements of a possible methodological framework for analysing language as a reflection of sociolinguistic reality.

KEYWORDS:

Arthur Achleitner, historical sociolinguistics, language contact, literary text, methodology

FRAZEMI – IZGUBLJENI U PRIJEVODU (TRANSLATOLOŠKA ANALIZA ROMANA *MISIJA* LONDON ALEKA POPOVA)

ANA VASUNG

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, Zagreb
avasung@m.ffzg.hr

UDK: 811.164.42 * 811.163.2 *
81.255.4
DOI: 10.15291/csi.4808
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 25. 3. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

U prevoditeljskoj praksi, posebice u književnome prevode-
nju, jedan od zahtjevnijih zadataka jest prevodenje frazema.
U potrazi za odgovarajućim prijevodnim ekvivalentom, pre-
voditelj poseže za različitim tipovima međujezične ekviva-
lencije. U radu se daje pregled postojećih tipologija na fraze-
ološkoj razini i predlaže razlikovanje potpune, djelomične,
semantičke i nulte ekvivalencije. Središnji dio rada donosi
analizu prijevoda frazema u hrvatskome izdanju bugarsko-
ga romana *Misija London* Aleka Popova. Analizom je obu-
hvaćeno ukupno 90 primjera u kojima se frazemi javljaju u
izvorniku i/ili u prijevodu, pri čemu se uvodi razlika između
frazeeološkoga i nefrazeeološkoga prijevoda kako bi se utvr-
dilo koliko je frazema u prijevodu izgubljeno, odnosno u
kojoj je mjeri došlo do neutralizacije prijevoda. Frazeeološ-
kim prijevodnim postupcima prevedeno je ukupno 68 fra-
zema (prijevod potpunim ekvivalentom, prijevod djelomič-
nim ekvivalentom, doslovni prijevod, prijevod semantičkim
ekvivalentom i kompenzacija). Nefrazeeološkim su postup-
kom prevedena 22 frazema, i to parafraziranjem, pri čemu
je 9 frazema prevedeno nemarkiranim izrazima, odnosno 9
je frazema u prijevodu izgubljeno. S obzirom na to da su
oni donekle nadoknađeni kompenzacijom (4 frazema), pre-
voditeljica je uspjela ostvariti jednak efekt u prijevodnome
tekstu. Na temelju izložene translatološke analize, u radu se
iznose prevodilački postupci, s osvrtom na njihove prednosti
i mane te učinak na sam prijevod. Zaključno, rad naglašava
važnost prevoditeljske kompetencije i frazeološkoga znanja,
uz potrebu za kvalitetnijom leksikografskom obradom fra-
zema kako bi se olakšao rad prevoditelja i osigurala veća
prirodnost prijevoda.

KLJUČNE RIJEČI:
*bugarski jezik, frazem, hrvatski
jezik, prevodenje, translatoologija*

1. UVOD

Kad je riječ o problemima na koje prevoditelj nailazi u književnome prevođenju (ali ne samo i isključivo u književnome), najčešće se navodi prevođenje frazema (uz primjerice prevođenje elemenata kulture, imena, jezičnih varijeteta i sl.). Marojević (1988: 28) tako tvrdi da „prevođenje frazeoloških izraza predstavlja jedan od najsloženijih problema umetnosti prevođenja na teorijskom i praktičnom planu”, Pavlović (2015: 89) navodi da su frazemi „čest izvor nepodudarnosti među jezičnim sustavima”, a i frazeolozi ističu „otežanu mogućnost prevođenja frazema” (Vidović Bolt 2006: 63) pa čak i „neprevodivost na druge jezike”, ali kao osobinu koju je „teško držati za obveznu” (Menac 1994: 161). Autori prvoga frazeološkog rječnika predgovor završavaju rečenicom: „Stoga je frazeologiju jednoga jezika, osobito njezin nacionalni dio, vrlo teško, ponekad i nemoguće, uspješno prevoditi na druge jezike” (Menac i sur. 1993: 7). Pojam *nacionalnoga* često se provlači kroz frazeologiju razdvajajući frazeologiju (kao ukupnost frazema) na nacionalnu, onu koja je nastala u okviru jezika u kojem se upotrebljava, i internacionalnu, koja uključuje frazeme zajedničke europskim jezicima. Potonjih je naravno više i prilikom njihova prevođenja prevoditelji uglavnom ne nailaze na poteškoće.

Praksa nam pokazuje da se frazemi (i nacionalni i internacionalni), više ili manje uspješno prevode na strane jezike, ne samo u književnosti već i u svim drugim vrstama tekstova te u različitim medijima (npr. u audio-vizualnom prijevodu). Osim toga, jezikoslovci, ponajprije oni koji se bave translatoologijom i/ili frazeologijom, proučavaju i analiziraju različite postupke prevođenja frazeoloških jedinica, a potom ih klasificiraju i definiraju kako bi prevoditeljima olakšali taj „prevoditeljski kamen spoticanja”, kako ga naziva Vidović Bolt (2019: 345).

U ovome ćemo se radu osvrnuti na već postojeće klasifikacije postupaka i strategija, ponuditi neke nove, a potom ih ilustrirati na primjerima iz prijevoda bugarskoga romana *Misija London* Aleka Popova na hrvatski jezik, koji je u prijevodu Ksenije Banović objavljen 2010. godine. Cilj je ove analize utvrditi prednosti i mane različitih postupaka, predložiti neka drugačija rješenja na konkretnim primjerima i u konačnici ukazati na složenost odnosa ekvivalentnih frazema u dvama jezicima, kao i odnosa frazema prema prijevodnom (kon)tekstu.

2. PRIJEVODNA EKVIVALENCIJA

Ključno translatoološko pitanje, a ujedno i ključno pitanje svakoga tko se uhvatio u koštac s prijevodom, jest pitanje prijevodne ekvivalencije. Odnosno, kako ističe Ivir,

„ekvivalencija je središnje pitanje teorije prevođenja – moglo bi se reći da je teorija prevođenja teorija o tome što je ekvivalencija i kako se ona postiže u procesu prevođenja” (Ivir 1991–1992: 88). Ekvivalencija se iznjedrila kao dominantna paradigma u razvoju translatologije 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća. Teorije ekvivalencije primarno nastaju pod utjecajem kontrastivne lingvistike, koja je u svojim počecima bila usmjerena na usporedbu jezičnih sustava (na svim razinama) kako bi se utvrdile sličnosti i razlike, a time i predvidjele teškoće u učenju jezika. U okviru translatologije autori polaze od pretpostavke da između izvornika i prijevoda postoji odnos jednake vrijednosti koji nazivaju prijevodnom ekvivalencijom (Pavlović 2015: 31). Autori koji djeluju u okviru ove paradigme vrlo su rano uvidjeli potrebu za razlikovanjem usporedbe na razini jezičnih sustava od usporedbe na razini stvarnosti jezične komunikacije u konkretnim situacijama, odnosno na razini teksta. De Beaugrande uvodi pojam tekstualne ekvivalencije jer se ekvivalencija ne ostvaruje na razini rečenice, nego na razini teksta koji ima različite ciljeve i implikacije (De Beaugrande 1978: 98 prema Jovanović 2015: 94). S translatološkoga aspekta, osporava se mogućnost potpune prijevodne ekvivalencije (kojoj ipak valja težiti), a prihvaća se određeni stupanj prijevodnih pomaka i mogućnost postizanja ekvivalencije na raznim jezičnim razinama i u raznim stupnjevima (Pavlović 2015: 31). Ovisnost teksta o kontekstu najbolje opisuju pojmovi koje uvodi Catford, on naime razlikuje formalnu korespondenciju koja se tiče jezika kao sustava i tekstnu ekvivalenciju koja se tiče realizacije konkretnog teksta, gdje se prevođenje zapravo i događa (Catford 1965: 27 prema Pavlović 2015: 45). Prema Catfordu, formalni korespondent je svaka kategorija ciljnoga jezika (svaka jedinica, struktura ili element strukture) za koju se može reći da zauzima, što je moguće bliže, jednako mjesto u ekonomiji ciljnoga jezika kao ono koje je određena kategorija izvornoga jezika zauzimala u izvornome jeziku. S druge strane, tekstni ekvivalent je bilo koji tekst ili dio teksta na ciljnom jeziku za koji se može reći, u konkretnoj situaciji, da je ekvivalent određenoga teksta (Catford prema Pavlović 2015: 45). Na istom je tragu i Nida koji tvrdi da „ukupan efekt prijevoda može biti relativno blizak izvorniku, ali ne može postojati identičnost u pojedinostima” (Nida 1964/2000: 129 prema Pavlović 2015: 46). Nadalje, Nida također razlikuje dvije vrste ekvivalencije, formalnu i dinamičnu. Formalna ekvivalencija odnosi se na samu poruku, na formu i na sadržaj teksta. Prevoditelj nastoji postići da poruka u jeziku primatelju odgovara što je više moguće različitim elementima izvornoga jezika i nastoji što doslovnije i smislenije reproducirati formu i sadržaj izvornika. Nasuprot tomu, dinamična ekvivalencija temelji se na načelu ekvivalentnoga efekta, tj. da efekt koji prijevod ima na ciljne primatelje bude što sličniji efektu koji je izvorni tekst imao na izvorne primatelje. Takav prijevod teži za potpunom prirodnosti izražavanja i orijentiran je prema primatelju. Između tih dvi-

ju ekvivalencija postoji i niz drugih srednjih mogućnosti koje ovise o naravi poruke, namjeri autora i vrsti publike (Nida 1964/2000: 136 prema Pavlović 2015: 47). Od hrvatskih autora valja spomenuti Ivira koji, na tragu Catforda i Nide, razlikuje formalnu korespondenciju koja se uspostavlja na razini jezičnih sustava, i prijevodnu na razini komunikacijskih sustava (Ivir 1984: 85). Mnogi autori kasnije razrađuju klasifikaciju ekvivalencije. Koller predlaže razlikovanje denotativne ekvivalencije, konotativne ekvivalencije, tekstno-normativne ekvivalencije, pragmatičke te formalne ili ekspresivne ekvivalencije (Koller 1979: 187 prema Pavlović 2015: 50), a Baker ekvivalenciju promatra na razini riječi, na gramatičkoj razini, tekstualnoj i pragmatičkoj (Baker 1992: 93). Ekvivalenciju stoga valja shvatiti kao dinamičan odnos jezičnih elemenata, ovisan o komunikacijskom činu u kojemu se ostvaruje, i to na više razina.

3. FRAZEMSKA EKVIVALENCIJA

U frazeologiji se pitanje ekvivalencije razmatra u okviru kontrastiranja frazema različitih jezika na temelju podudarnosti izraza i značenja, pri čemu se tipologija vodi stupnjem podudarnosti leksemskih sastavnica (strukture frazema) i semantike frazema (Čagalj i Svitkova 2014, Nedkova 2003, Turk i Opašić 2008, Vidović Bolt 2018). Vidović Bolt (2018: 1202–1204) ističe da je tripartitna podjela na potpune (apsolutne), djelomične (parcijalne) i nulte frazemske ekvivalente tradicionalna tipologija frazemske ekvivalencije koja se naslanja na rusku frazeološku školu. Za translatoške je postupke prikladnija četverodijelna tipologija koja uključuje i paralelnu (ili semantičku) frazemsku ekvivalenciju (Vidović Bolt 2018: 1204).

Prošireni model ekvivalencije, koji osim lingvističkih uključuje i kulturološke i pragmatičke parametre, iznosi i Nedkova koja modificira model V. G. Gaka (1997) primijenjen u analizi biblizama u ruskom i francuskom jeziku (Nedkova 2014: 3). Ekvivalenciju bugarskih i srpskih frazema sa zoonimskom sastavnicom utvrđuje na tri razine: na planu sadržaja, planu izraza i na planu funkcioniranja. Na planu sadržaja razlikuje ekvivalente koji se podudaraju u svim jezičnim elementima i analoge, kod kojih je prisutna potpuno ili djelomično različita slika. Na planu izraza razlike mogu biti kvantitativne i kvalitativne. Kvantitativne se odnose na leksičko-gramatičke razlike koje se ostvaruju dodavanjem ili ispuštanjem riječi, a kvalitativne su razlike u gramatičkim oblicima (primjerice u jednom je jeziku frazemska sastavnica u jednini, a u drugome je u množini). Na planu funkcioniranja Nedkova (*ibid.*) utvrđuje razlike između forme i sadržaja. Tako isti frazem u uspoređivanim jezicima može imati različito značenje ili obrnuto, isto se značenje izražava frazemima različitog sastava.

U prvom slučaju radi se o potpunom strukturnom podudaranju frazema koji su značenjski različiti, tj. lažnim prijateljima u frazeologiji, dok je u drugom slučaju riječ o semantičkoj ekvivalenciji (Nedkova 2014: 3).

Svjesni da je frazemsku ekvivalenciju nemoguće izjednačiti s kontekstualno uvjetovanom prijevodnom ekvivalencijom na frazeološkoj razini, u analizi prijevodnih postupaka uzimamo u obzir klasifikaciju koja uključuje četiri tipa ekvivalencije (Vidović Bolt 2018, Vasung 2024):

- (1) potpune ili strukturno-semantičke ekvivalente, npr. *izgubiti / gubiti tlo pod nogama* – *изгубвам изгубя почва <под краката си>*
- (2) djelomično strukturne ekvivalente ili relativne ekvivalente podudarna značenja, npr. *staviti/stavljati na kocku što* – *поставям на карта*
- (3) semantičke ekvivalente, npr. *iza <čijih> leđa [govoriti, raditi i sl.]* – *през главата на някого;*
- (4) nultu ekvivalenciju tj. bezekvivalentne frazeme, npr. *0* – *гледам сеур.*

Tipovi frazetskog međujezičnog podudaranja mogu biti koristan alat u prevođenju, ali uz napomenu da, s translatoškog aspekta, frazeološki parnjaci definirani samo na strukturnoj i semantičkoj razini odgovaraju formalnim ekvivalentima i tek se uvođenjem dodatnih jezičnih razina može govoriti o prijevodnim ekvivalentima.

Osim podudaranja u leksičkom sastavu, gramatičkoj strukturi i značenju, za uspješan odabir prijevodnih ekvivalenta valja uključiti i druge faktore: stilske registre, područnu i vremensku raslojenost, ograničenost uporabe itd., odnosno sve faktore koji utječu na *ekvivalentni efekt* kojemu se prijevodu teži.

4. POSTUPCI PREVOĐENJA FRAZEMA

U jednom od prvih translatoških radova objavljenih u Bugarskoj, Vlahov i Florin navode da je osnovno pravilo da se frazem prevodi frazemom, i dalje da „svaki prevođitelj treba stremiti takvom prijevodu kao idealu; i tek kad se uvjeri da je frazeološki prijevod nemoguć ili nesvrshodan u odgovarajućem kontekstu, može tražiti druge puteve” (Vlahov i Florin 1990: 175).

Postoje i neki preduvjeti uspješnom prevođenju frazema. Prije svega, to je dobro poznavanje frazeološkog fonda obaju jezika (u teorijskom i praktičnom smislu), zatim umijeće prepoznavanja frazema u tekstu, dešifriranje figurativnosti frazema u kontekstu te prevodilačko umijeće koje podrazumijeva prenošenje značenja frazema, ali

i njegove ekspresivno-stilističke funkcije u drugi jezični sustav. Zamke na koje prevoditelj na tom putu može naići su: homonimija slobodne i frazeološke sveze riječi, frazemi-lažni prijatelji, kulturnospecifični frazemi (koji su nositelji kulturoloških asocijacija i konotacija kod izvornih govornika), autorske metafore (koje može biti teško razlučiti od konvencionaliziranih metafora, tj. frazema) i sl.

O složenosti prevođenja frazema govore i brojne taksonomije strategija, tj. postupaka prevođenja. Baker (1992: 85 – 93) izdvaja sljedeće postupke za prevođenje frazema: (1) upotreba postojećeg frazema slične forme i sadržaja, (2) upotreba postojećeg frazema sličnog sadržaja, a različite forme, (3) parafraza, (4) potpuno izostavljanje frazema i (5) kompenzacija. Čagalj (2022: 57) navodi da je u prijevodnoj praksi zabilježeno i kalkiranje, koje podrazumijeva doslovan prijevod frazema, dok Vidović Bolt (2019: 350), uz spomenute, navodi i mogućnost prijevoda jednom riječju ako se njome može opisati značenje frazema. Taj ćemo postupak uključiti u našu klasifikaciju kao postupak prijevoda parafrazom, s obzirom da i parafraza može biti jednorječna jedinica. Baker kao jedan od postupaka navodi i izostavljanje frazema (Baker 1992: 93). To je metoda eliminacije izraza iz ishodišnoga teksta za koji Pavlović tvrdi da je opravdan jedino u podslovljavanju pri kojem je nužno skraćivanje teksta (Pavlović 2015: 92), odnosno kad je riječ o prostornim i vremenskim ograničenjima (npr. u usmenom prevođenju). U književnom prevođenju ovaj postupak nije poželjan jer ne samo da neutralizira prijevod nego ga i osiromašuje jer izostavlja obavijest koja je u izvorniku iskazana frazemom.

Kombinacijom i prilagodbom gore navedenih postupaka za potrebe ovoga rada predlažemo klasifikaciju koja razlikuje frazeološki i nefrazeološki prijevod, pri čemu frazeološki čine postupci: (1) prijevod potpunim frazemskim ekvivalentom, (2) prijevod djelomičnim frazemskim ekvivalentom, (3) prijevod semantičkim ekvivalentom, (4) doslovni prijevod frazema i (5) kompenzacija, a nefrazeološkim smatramo (6) prijevod parafraziranjem frazema, i to markiranom ili nemarkiranom parafrazom.

4.1. PRIJEVOD POTPUNIM FRAZEMSKIM EKVIVALENTOM

Potpuni (apsolutni) frazemski ekvivalent je frazem u ciljnom jeziku koji je podudaran na leksičkoj i strukturno-gramatičkoj razini, u značenju, slikovitosti i stilskom registru (Vidović Bolt 2018: 1202-1204, Vasung 2024: 288). Valja uzeti u obzir da su kod apsolutnog ekvivalenta moguća odstupanja u formalnim obilježjima, ali ona su uglavnom rezultat tipoloških razlika u gramatici (primjerice analitizma bugarskoga jezika naspram sintetizma hrvatskoga jezika), različitih ortografskih normi ili pak varijantnosti frazema, koja se ostvaruje u kontekstu, stoga ih ne smatramo relevantnima

(Vasung 2024: 288, Čagalj 2021: 63, Vidović Bolt 2014: 1203). I Pavlović (2015: 90) upozorava na neke potencijalne razlike: u registru, u asocijativnim značenjima sastavnica frazema te učestalosti frazema u jednom i u drugom jeziku.

4.2. PRIJEVOD DJELOMIČNIM FRAZEMSKIM EKVIVALENTOM

Djelomični frazemski ekvivalent jest frazem istovjetnog značenja te jednake ili vrlo slične slikovitost, tj. identične motivacije, a s tim u vezi i manjim razlikama na leksičkom i strukturno-gramatičkom planu (razlika primjerice može biti samo u jednoj sastavnici). I tu se kao jedan od potencijalnih problema može javiti učestalost frazema te različita stilska obilježnost (Vasung 2024: 290).

4.3. PRIJEVOD SEMANTIČKIM EKVIVALENTOM

Semantički je ekvivalent frazem istoga ili bliskoga značenja koji se na formalnoj razini ni u čemu ne podudara. Pri tome se podrazumijeva i različita motivacija i slikovitost frazema, a potencijalno i stilska i čestotna asimetrija (Vasung 2024: 291). S obzirom na to da je moguć veći broj značenjski ekvivalentnih frazema u ciljnom jeziku, bolji su izbor oni frazemi koji pripadaju istom stilskom registru, odnosno oni koji će u prijevodu ostvariti ekvivalentan učinak na recipijenta.

4.4. DOSLOVNI PRIJEVOD FRAZEMA

Pri doslovnom prijevodu frazema, odnosno kalkiranju, koje je jedan od načina posuđivanja frazema (Čagalj 2021: 64), frazem iz izvornoga jezika prevodi se po principu – sastavnica po sastavnica, tj. svaka se komponenta pojedinačno prenosi u ciljni jezik, naravno vodeći računa o prilagodbi fonološkim, grafemskim i morfološkim normama jezika prijevoda. Prevoditelj poseže za ovom strategijom ako je procijenio da bi recipijent mogao razumjeti frazem jer posjeduje potrebno znanje, drugim riječima, frazem je dovoljno proziran što omogućuje njegovo dešifriranje i u tome mu pomaže kontekst u kojem se nalazi.

4.5. KOMPENZACIJA

Postupkom kompenzacije nadoknađuje se izostavljanje frazema na nekom drugom mjestu u tekstu, kako bi se zadržalo bogatstvo književnoga teksta odnosno sveukupni stilistički efekt (Pavlović 2015: 92). Iako se, u slučaju kompenzacije, frazem javlja na

mjestu na kojem u izvorniku ne postoji, definiramo ga kao frazeološki postupak jer njime u principu nastaje novi frazem u tekstu.

Pod strategijom nefrazeološkoga prijevoda podrazumijevamo postupke koji prevoditelju stoje na raspolaganju u slučajevima nulte ekvivalencije, tj. bezekvivalentnih frazema. Ipak, i nefrazeološkim se prijevodom može izbjeći neutralizacija teksta odabirom figurativnih jezičnih jedinica ili kompenzacijom frazema koji su *izgubljeni u prijevodu*.

4.6. PRIJEVOD PARAFRAZIRANJEM

Parafraziranje je postupak pri kojemu se frazem u ciljnom jeziku zamjenjuje rečenicom koja prenosi sličnu misao drugim jezičnim sredstvima (dakle ne frazemima) (Pavlović 2015: 91), odnosno dolazi do eksplicitnog definiranja značenja frazema. Opisne parafraze mogu biti jednorječne ili višerječne, markirane ili nemarkirane (Čagalj 2021: 63). Primjerice, markiranom opisnom parafrasom mogu se očuvati stilska obilježja, dok se nemarkiranom parafrasom prijevod u većoj mjeri neutralizira što u konačnici osiromašuje tekst.

5. ANALIZA FRAZEMA EKSCERPIRANIH IZ ROMANA *MISIJA LONDON* ALEKA POPOVA U PRIJEVODU KSENIJE BANOVIĆ

U hrvatskome izdanju romana *Misija London* zabilježeno je ukupno 90 primjera u kojima se frazem pojavljuje, dok u izvorniku bilježimo 86 primjera. Broj frazema u izvorniku i u prijevodu nije podudaran jer je u 4 slučaja primijenjen postupak kompenzacije.

U klasifikaciji postupaka poredak je sljedeći:

- 1) Frazeološki prijevod:
  - prijevod potpunim ekvivalentom – 35 primjera
  - prijevod djelomičnim ekvivalentom – 16 primjera
  - prijevod semantičkim ekvivalentom – 8 primjera
  - kompenzacija – 4 primjera
  - doslovni prijevod – 5 primjera.
- 2) Nefrazeološki prijevod
  - prijevod parafraziranjem – 23 primjera (13 primjera markiranom frazom i 9 primjera nemarkiranom parafrasom).

S obzirom na značajan broj frazema u analiziranome romanu, u nastavku rada za svaki postupak na početku navodimo sve primjere (u zgradama je navedena stranica na kojoj se frazem nalazi), ali se posebno osvrćemo na one za koje smatramo da su zanimljivi i da ih treba prokomentirati kako bismo istaknuli neke probleme na koje prevoditelj nailazi u traganju za odgovarajućim frazedom. Isto tako, ukazat ćemo i na neke propuste u prijevodu.

5.1. ПРИЈЕВОД ПОТПУНИМ ФРАЗЕМСКИМ ЕКВИВАЛЕНТОМ

че не е загубил ума си (15) – *što nije izgubio razum* (12); *може би затова се вкопчи в тази сламка* (22) – *možda se zato uhvatio za tu slamku* (20); *многo вода беше изтекла* (22) – *mnogo je vode isteklo* (20); *Коста Баничаров свали маската на непукизъм и нахалство* (25) – *Kosta Gibaničarov skinuo je masku „bolimeuho” i bezobraštine* (23); *надомъкнат се от кол и вѣже* (25) – *dovuku se s kosa i koporca* (23); *злите езици твърдяха* (29) – *zli jezici tvrdili su* (26); *лошо му се пише на Кишев* (34) – *loše mu se piše* (31); *въпросът не е да съберем хора от кол и вѣже* (34) – *ne radi se o tome da se skupe ljudi s kosa i koporca* (31); *изгубили здрава почва под краката си* (44) – *su izgubili tlo pod nogata* (41); *си слагаме главите в торбата* (46) – *stavljamo svoje glave u torbu* (43); *губи нишката на речта му* (56) – *gubi nit njegova govora* (53); *и без нея гримьорната се прѣскаше по шевовете* (65) – *garderoba je i bez nje riscala po šavovima* (62); *животът в посолството течеше на широка нога* (75) – *kad se u veleposlanstvu živjelo na visokoj nozi* (73); *до два месеца да е на линия!* (84) – *za dva mjeseca da je na liniji* (81); *че си хванал Господа за брадата* (101) – *da si uhvatio Boga za bradu* (98); *налагаше се да държи под око* (104) – *morao je držati na oku* (101); *че са излезли с едни гърди пред бившите си съюзници* (105) – *jer su bili za prsa ispred svojih bivših saveznika* (102); *зеленият шлифер бе потънал вдън земя* (110) – *zeleni mantil propao je u zemlju* (108); *беше налпала вѣдицата* (117) – *uhvatila se na udicu* (113); *беше притиснат до стената* (142) – *bio je pritisnut uza zid* (140); *потъна сякаш вдън земя* (142) – *kao da je u zemlju propao* (144); *беше с вързани ръце* (150) – *imao je vezane ruke* (147); *беше крайгълният камък на менюто им* (161) – *bila je kamen temeljac njihova jelovnika* (157); *отърва се на косъм* (164) – *izvukli smo se za dlaku* (160); *престана да си бърка носа в работата му* (181) – *prestala gurati nos u njegov posao* (176); *откъдето дърпаше конците* (183) – *odakle je vukao konce* (178); *мисли се въртяха в кръг* (189) – *misli vrtjele su se u krug* (184); *можете да ме водите за носа*

(245) – *te možete vući za nos* (237); да хвърлите вината върху *дребните риби* (247) – да svalite krivicu na *sitne ribe* (240); се въртеше с *пълна пара* (253) – *radila je punom parom* (245); *какъв урок ни даде* тя всъщност (257) – *kakvu nam je lekciju zapravo očitila* (249); беше стигнало до *задънена улица* (274) – je istraga stigla do *slijepa ulice* (267); *по петите сме им* (280) – *za petama smo im* (273); *разговаряха на четири очи* (281) – *razgovarali su u četiri oka* (274); инцидент *хвърля сянка* върху цялото събитие (283) – *incident baca sjenu na cijeli događaj* (276).

- (1) Много вода беше изтекла през тия две години. (22. str.)
Mного je vode isteklo u te dvije godine. (20. str.)

Za bugarski frazem *много вода изтече* (ще изтече) от някога (до някога) у рječнику nalazimo ekvivalent *puno (mnogo) je vode protекло* <Savom (rijekom i sl.)>. U prijevodu je zabilježena interferencija, pod utjecajem jezika originala, prevoditeljica doslovno prevodi bugarski glagol *изтека* hrvatskim *isteći* koji se u hrvatskome jeziku često veže uz pojam vremena, ali smatramo da bi bolji izbor bio glagol *proteći* koji je i sastavnica leksikografski registriranoga frazema. Ovaj nam primjer pokazuje da je i kod potpunih ekvivalenata vrlo važno koristiti se rječnikom kako bi se utvrdio konvencionaliziran oblik frazema i ostvarila prirodnost prijevoda.

- (2) Надомъкнат се от кол и въже, наплюскат се, осерат всичко, после хайде чисти след тях! – нареждаше тя, мъкнейки камара чинии към кухнята. (25. str.)
Dovuku se s koca i konopca, naljoskaju se, useru sve, pa poslije hajde ti čisti za njima! – nabrajala je vukući gomilu tanjura u kuhinju. (23. str.)

Bugarskim frazemom *от кол и <от> въже*, kao i hrvatskim <ljudi> *s koca i konopca*, opisuju se ljudi svakakve prošlosti, skitnice, probisvijeti. Ipak, u kontekstu frazem nije upotrijebljen u rječnički zabilježenom značenju, nego se u kolokaciji s glagolom *надомъкна се* priziva značenje frazema, tj. dolazi do modifikacije frazema i na strukturalnoj i na semantičkoj razini. U prijevodu je pravilno upotrijebljen odgovarajući frazem uz glagol *dovući se*. Ipak, valja uzeti u obzir da učestalost frazema nije jednaka u oba jezika.¹

¹ Prema Vasung (2024: 290), u hrvatskome je navedeni frazem dio pasivnog frazeološkog fonda. Prema podacima iz mrežnih korpusa u bugarskome je korpusu broj pojavnica bugarskoga frazema 396, odnosno 0.47 *per million*, dok je u hrvatskome 54 odnosno 0.04 *per million*.

- (3) Впрочем това не беше съвсем далеч от истината: особено в недалечното минало, когато животът в посолството течеше на широка нога, по тоталитарному.

Iako to nije bilo sasvim daleko od istine: osobito u bliskoj prošlosti, kad se u veleposlanstvu živjelo na visokoj nozi, na totalitarni način.

I ovaj nam primjer potvrđuje da tipologiji potpune ekvivalencije treba pristupiti uz dozu fleksibilnosti. U primjeru je bugarski frazem *живея на широка нога* opravdano preveden hrvatskim ekvivalentom *živjeti na visokoj (velikoj) nozi*. Strukturnu razliku čini pridjev *širok* u bugarskome frazemu nasuprot pridjevima *visok* ili fakultativno *velik* u hrvatskome, što ne smatramo relevantnom razlikom kojom bi se narušila jednakost frazema. Ono što je presudno, u ovom slučaju, jest slikovitost odnosno motivacija frazema. U bugarskome je frazemu veza s motivacijom jača,² dok je u hrvatskome ona izbljedjela pa je veličina, tj. širina cipele (noge) zamijenjena visinom, tj. potpeticom.

- (4) Налагаше се да држи под око и служителите си, които се суетяха като хиени край силните на деня и само дебнеха момент да го злепоставят. (104. str.)

Morao je držati na oku i svoje službenike koji su kao hijene kružili oko moćnika i samo su vrebali pogodan trenutak da ga uguze. (101. str.)

Iako na strukturnoj razini u frazemima *držati na oku* koga što i *дръжа под око* imamo različite prijedloge, takvo formalno razlikovanje ne narušava apsolutnu podudarnost frazema, jer proizlazi iz prirode samih jezika, tj. jezičnih pravila. U bugarskome je sustav prijedloga, zbog nepostojanja sintetičke deklinacije, složeniji u odnosu na hrvatski jer prijedlozi, u većoj mjeri, služe za iskazivanje padežnih odnosa. S obzirom na to da su oba frazema strukturno i značenjski analogni, svakako je riječ o potpunim ekvivalentima. U translatološkoj analizi bilježimo i druge slične primjere potpunih ekvivalenata s različitim prijedlozima: *biti za petama komu – no nemume съм, за dlaku – на косъм, и četiri oka – между четири очи, baciti sjenu na koga, na što – хвърля сянка върху някого или нецо, pritisnuti uza zid koga – притискам притисна до стената* някого.

² O porijeklu frazema pisao je Šipka (2017: 167). Frazem je nastao u Francuskoj u 15. stoljeću kada je postojao običaj da se staleška pripadnost iskazuje veličinom cipele pa su bogatiji nosili velike cipele. U hrvatskome je frazemu s vremenom došlo do promjene slike pa je širina cipele zamijenjena visinom, tj. potpeticom.

- (4) И без нея гримьорната се пръскаше по шевовете. (65. str.)
 Garderoba je i bez nje pucala po šavovima. (62. str.)

Frazemi gotovo podudarnoga leksičkog sastava *pucati po* <*svim*> *šavovima* i *пръска се по шевовете* razlikuju se u gramatičkoj strukturi. U bugarskome je riječ o povratnome glagolu *пръска се* koji se u sastavu frazema koristi bezlično, dok je u hrvatskome frazemu glagol u infinitivu, što znači da se u kontekstu može pojaviti u raznim oblicima. Prema podacima iz rječnika i značenje frazema je različito. Značenje je bugarskoga frazema prostorno i njime se opisuje prostor koji je ispunjen, u kojemu nema mjesta, dok za hrvatski ekvivalent rječnik (HFR 2014) navodi dva značenja: 1. biti u stanju velike živčane napetosti, 2. biti u lošem stanju, propadati. Kada bismo se vodili rječnički registriranim značenjima, ovo bi bio primjer frazeoloških lažnih prijatelja. Ipak, prema primjerima upotrebe iz mrežnog korpusa, hrvatski se frazem rabi u značenju podudarnom bugarskomu ekvivalentu, i to vrlo učestalo. Stoga, prilikom prevođenja treba imati na umu da nisu sva značenja rječnički registrirana i da se frazemska značenje ostvaruje u kontekstu, kao i samo prevođenje.

Izdvojeni primjeri prijevoda potpunim ekvivalentom potvrđuju da je gotovo pa nemoguće ostvariti apsolutno podudaranje na značenjskoj, formalnoj i funkcionalnoj razini. Za sve detektirane primjere uočena je asimetrija na jednoj ili više razina. Neke su razlike rezultat inherentnih jezičnih obilježja, dok su druge uvjetovane vremenskom ili prostornom raslojenošću.

5.2 PRIJEVOD DJELOMIČNIM FRAZEMSKIM EKVIVALENTOM

обитава резиденцията *от незапомнени времена* (16) – živi u rezidenciji *od ravnivijeka* (13); на младини *бе ял доста пердах* (20) – je u mladosti *popio dosta batina* (17); *не беше за неговата уста лъжица* (22) – je bio *preveliki zalogaj za njega* (19); които паразитстваха на гърба на държавата (31) – koji su parazitirali *na državnoj grbači* (28); *вие май не сте в час* (34) – vi, *izgleda, niste u toku* (31); той гледаше с четири очи (42) – gledao je *širom otvorenih očiju* (38); *трябва обаче да си отваряте очите на четири* (58) – ali *morate širom otvoriti oči* (56); *попита той, блед като платно* (110) – *upitao je, blijed kao kpa* (107); *спря на място като закован* (111) – se *zaustavio u mjestu, kao ukoran* (108); *разбрахме се от половин дума* (132) – *razumjeli smo se u pola riječi* (129); *каузата си струва борбата и унижението до последната капка* (171) – za to *vrjedi boriti i ponižavati do posljednjeg daha* (167); *беше затънал в нея до уши* (223) – *utonuo je u nju do guše* (216);

графикът е запълнен *до дупка* (228) – raspored popunjen *do vrha* (221); *че си е обрала крушите* оттам (241) – *što je pokupila svoje krpice* отамо (234); караха Бари да *мята погледи като мълнии* (263) – *tjerali su Barryja da ih strijelja pogledom* (256); да *поставиш на карта* националните интереси (285) – *da staviš na kocku nacionalne interese* (278).

- (1) Не се съмняваше в онова, което винаги бе знаел: че има срећу себе си шайка негодници, които паразитстваха на гърба на државата. (31. str.)
Nije sumnjao u ono što je oduvijek znao: da nasuprot sebi ima bandu hulja koja je parazitirala na drzavnoj grbači. (28. str.)

Iako bi se na prvi pogled moglo zaključiti da je riječ o frazemima jednakoga leksičkog sastava koji se razlikuju prema morfološkim karakteristikama (bugarski *на гърба* i hrvatski koji je registriran kao glagolski frazem *biti (živjeti) na* čijoj *grbači*), jedna od sastavnica je tzv. lažni prijatelj što i sam frazem čini djelomičnim ekvivalentom. Naime, u bugarskome jeziku leksem *гърб* označava leđa, stoga bi doslovni prijevod frazema glasio: *na leđima države*. Prevoditeljica se ipak odlučila bugarski frazem prevesti učestalijim oblikom frazema, koji u hrvatskome ima veći stupanj markiranosti pod utjecajem negativno obilježenog leksema *grbača*.

- (2) Готвачът нямаше нищо против – заплатата му беше мизерна и той гледаше с четири очи да припечели някоя и друга лира отгоре. (42. str.)
Kuhar nije imao ništa protiv – plaća mu je bila mizerna i gledao je širom otvorenih očiju da zaradi još koju funtu. (38. str.)

U prijevodu frazema *гледам с четири очи* upotrijebljen je hrvatski ekvivalent *otvorenih očiju* značenja ‘pomno, pažljivo, promišljeno’. Ipak, riječ je o djelomičnim ekvivalentima na razini slikovitosti (pa time i na leksičko-strukturnoj razini) jer su u pozadini bugarskoga frazema četvore очи, i slika je intenzivnija, dok su u hrvatskome очи širom otvorene. Ipak, i u hrvatskoj frazeologiji postoji frazem jednake slike, ali slabe učestalosti, *otvoriti / otvarati četvere (četvore) очи* značenja ‘pažljivo (pozorno, pomno) pogledati / gledati *koga, što*’ koji se mogao uklopiti u kontekst. Moguće da je prevoditeljica pribjegla drugačijem rješenju jer je u hrvatskome slika dvostrukog para očiju zastupljena u frazemu *u četiri oka* sasvim drugačijega značenja (‘nasamo, bez svjedoka, udvoje, u povjerenju’).

- (3) Къде е речта? – попита той, блед като платно. (110. str.)
Gdje je govor? – upitao je, blijed kao krpa. (107. str.)

Bugarski frazem poredbene strukture *блед като платно* preveden je djelomičnim ekvivalentom *blijed kao krpa*. Riječ je o predmetima (*platno* i *krpa*) koji jesu semantičke bliske, pripadaju istom semantičkom polju i u tom je smislu slikovitost dvaju frazema podudarna jer se temelji na istoj predodžbi. S druge strane, u hrvatskome rječniku postoji frazem i *blijed kao platno* kao varijanta frazema *blijed kao krpa*, no prevoditeljica nije odabrala potpuni ekvivalent. Razlog tomu je, pretpostavljamo, vrlo niska frekventnost u hrvatskome jeziku za razliku od bugarskoga. Ovo je još jedan primjer koji potvrđuje da frazem podudaran oblikom i značenjem u ciljnom jeziku nije uvijek dobro prijevodno rješenje zbog razlike u učestalosti i konvencionaliziranosti. U ovome je slučaju hrvatski frazem *blijed kao platno* dio pasivnoga frazeološkog fonda i kao takav neadekvatan prijevodni ekvivalent.

- (4) Самият той беше драпал като луд да се измъкне от безутешния си кабинет в министерството и знаеше, че каузата си струва борбата и унижението до последната капка. (171. str.)

On sam kopao je rukama i nogama kako bi se izvukao iz svog jadnog ureda u ministarstvu i znao je da se za to vrijedi boriti i ponižavati do posljednjeg daha. (167. str.)

U ovome je primjeru prevoditeljica odlučila bugarski frazem *до последна капка* prevesti hrvatskim *do posljednjeg daha*. U oba je frazema riječ o slici koja asocira na zadnje trenutke života – u hrvatskome je to posljednji dah, a u bugarskome posljednja kap krvi, iako to nije u sastavu frazema eksplicitno navedeno. U tom je smislu slika u bugarskome frazemu intenzivnija jer se odnosi na nasilnu smrt. Prevoditeljsko je rješenje, pretpostavljamo, motivirano time što je u hrvatskome ekvivalentnom frazemu *do zadnje (posljednje) kapi (kaplje) krvi* prisutna sastavnica krv, i u uporabi se u pravilu ne izostavlja, kao što je to slučaj u bugarskome.

- (5) Беше по-щастлива отвсякога, че си е обрала крушите оттам. (241. str.)

Bila je sretnija nego ikad što je pokupila svoje krpice otamo. (234. str.)

Značenjski ekvivalentni frazemi *обирам си / обера си крушите* i *pokupiti (skupiti, uzeti i sl.) svoje krpice* ipak se donekle razlikuju u frazemačkoj slici. U hrvatskome je frazemu slika doduše jasnija (*pokupiti krpice*) za razliku od bugarskoga (*pokupiti kruške*) što bugarski frazem čini duhovitijim u odnosu na hrvatski. Kod djelomičnih frazema razliku možemo utvrditi i na razini stilističke obojenosti, što bi u konkretnome slučaju za bugarski primjer bila odrednica šaljivo. Uvijek treba imati na umu da u prijevodu može doći do povećanja ili smanjenja intenziteta mar-

kiranosti frazeoloških jedinica.

U prijevodu je upotrijebljeno 16 djelomičnih ekvivalenata, frazema s drugačijim sastavnicama, ali podudarnom motivacijom koja se temelji na istoj predodžbi te isto-
vjetnim značenjima. U većini slučajeva formalno različite sastavnice frazema koncep-
tualno su bliske, pripadaju istom semantičkom polju ili su bliskoznačne. Pomaci su
utvrđeni u stupnju obilježenosti frazema te u učestalosti uporabe.

5.3. PRIJEVOD SEMANTIČKIM EKVIVALENTOM

падаше такова *подливане на вода* (30) – palo je takvo *podmetanje nogu* (27);
обади се ни в клин, ни в ръкав консулт Мавродиєв (34) – javio se konzul
Mavrodiev, *kao pao s Marsa* (31); но и този *път удари на камък* (63) – ali i
ovaj put je naletio na *tvrd orah* (60); надежда беше попарена още в *зародиши*
(128) – *nada je bila sasječena u korijenu* (125); *да не впрягаме каруцата*
преди коња! (168) – *da ne letimo pred rudu!* (165); *самият той беше дранал*
като луд (172) – *on sam kopao je rukama i nogama* (168); не, никој не дава
нет пари (255) – ali nitko *ne mari ni pišljiva boba* (247); *че се действа през*
главата ви (274) – *da se radi iza vaših leđa* (281);

- (1) Падаше такова подливане на вода, че пътят към заветния остров бе з
априличал на ледена пързалка. (30. str.)

Palo je takvo podmetanje nogu da je put prema cijenjenom otoku sličio već na
bojno polje. (27. str.)

Kao semantički ekvivalenti u ovom su primjeru upotrijebljeni glagolski frazemi
подливам вода на някого i *podmetnuti / podmetati nogu komu*, ali kao imenske vari-
jante. Frazemi su jednake slikovitosti i stilske obilježenosti, jednako učestali u upotre-
bi, tako da je u ovome slučaju u prijevodu postignut jednakovrijedan efekt.

- (2) Профсъюзът на пощенските работници обеща да закупи 50 билета – обади
се ни в клин, ни в ръкав консулт Мавродиєв, навярно с плахата надежда
да спечели благоразположението на началника. (34. str.)

Sindikat poštanskih radnika obećao je kupiti 50 karata – javio se konzul Mavro-
diev, kao pao s Marsa, zasigurno s plahom nadom kako će osvojiti blagonaklo-
nost veleposlanika. (31. str.)

Blisko značne frazemske jedinice *ни в клин, ни в ръкав* ('neumjesno, bez ikakve

veze s onim o čemu se govori ili radi’) i *kao da je pao s Marsa* tko (‘kao da ništa ne zna *tko*, kao da je lud tko; zatečen (neobaviješten) je *tko*’), strukturno se u potpunosti razlikuju, u bugarskome su frazemu sastavnice povezane sintaktičkom vezom neovisnog tipa, dok je hrvatski poredbeni frazem povezan sa strukturom zavisne rečenice. U kontekstu bugarski frazem ima funkciju priložne oznake, dok je hrvatski u funkciji atributa tj. odnosi se na subjekt. Ipak, na značenjskoj je razini ostvarena ekvivalencija u prijevodu, uz vještu modifikaciju strukture rečenice.

- (3) – Дай да не впрягаме каруцата преди коня! – Нали всичко беше окей? – сети се тя и добави разочаровано: – Пък сега да не слагаме олиото... - Казах да не впрягаме... (168. str.)
 Ajde da ne letimo pred rudu! – Zar nije sve bilo ok? – prisjetila se i dobacila razočarano: – Da ne dolijevamo ulje... – Rekao sam da ne letimo... (165. str.)

U ovome je primjeru kao prijevod bugarskoga frazema *впрягам каруцата пред коня* upotrijebljen frazemski semantički ekvivalent *trčati pred rudu*. Prevoditeljica je učinila pogrešku i u frazemu umjesto *rudo* upotrijebila riječ *ruda*, vjerojatno pod utjecajem srpskoga i/ili bosanskoga jezika (porijeklom je iz BiH) u kojima frazem glasi *trčati pred rudu*. No, u sva se tri jezika *rudo*, tj. *ruda*, odnosi na polugu koja je uglavljena u prednji trap zaprežnih kola. Osim toga, značenjski se bugarski i hrvatski frazem u potpunosti ne podudaraju. Značenje je bugarskoga frazema ‘zamijeniti redosljed stvari, raditi gluposti, činiti nešto naopak i pogrešno’, a hrvatskoga ‘nepotrebno ubrzavati (požurivati) stvari, prije vremena se umiješati *u što*’. Dakle, riječ je o frazemima koji nisu značenjski u potpunosti podudarni, hrvatski posjeduje vremensko značenje, dok je u bugarskome naglasak na nerazboritom i pogrešnom postupku. U rječnicima nismo pronašli odgovarajući značenjski pandan, ali u jednom od diplomskih radova o animalističkim frazemima zabilježen je frazem *upregnuti konja za šarage* (šaraglje) koji se temelji na istoj predodžbi i značenjski je ekvivalentan (Hajnić 2023: 70). Pretpostavljamo da je riječ o frazemu koji je dio pasivnoga frazeološkog fonda i kao takav bio bi nepoznat (a možda i nerazumljiv) čitateljima. Prevoditeljica je odlučila upotrijebiti frazem koji odgovara po učestalosti i raširenosti upotrebe, motivacijom se veže uz animalistički svijet, ali je takvim postupkom došlo do semantičkoga pomaka u prijevodu.

Prijevod semantičkim ekvivalentom u analiziranome korpusu zastupljen je u osam slučajeva. U analizi je primijećeno da je za isti frazem upotrijebljeno više prijevodnih

rješenja kako bi se ostvarila kontekstualna adekvatnost te da tzv. semantički ekvivalenti mogu biti istoznačni, ali i bliskoznačni.³

5.4. КОМПЕНЗАЦИЈА

си свиркаш (47) – *boli te đon* (44); разследването буксува (143) – *istraga u slijepoj ulici* (145); падна ли ми сега (221) – *sad ćeš mi doći šaka* (214); скоро ше ти просветне (228) – *uskoro će ti se upaliti lampica* (220).

- (1) Ако се држиш като мъж, прибираш си тлъстия дял плюс аванса и си свиркаш. (47. str.)
Ako se poneseš kao muškarac, uzimaš svoj debeli dio plus predujam i boli te đon. (44. str.)

U bugarskome опцем рјечнику је за глагол *свиркам* си наведено да припада разговорном стилу и да има значење ‘не обраћати пажњу *na što*, не узимати у обзир важност *čega*’. Семантички му је аналоган фразем *boli te đon* кога за кога, за што који је такође разговорно интонирани. У овоме је случају постигнут једнак интензитет маркираности исказа у пријеводу.

- (2) Не се коси! Пише, че „разследването буксува“. (143. str.)
Ne sekiraj se! Piše „istraga u slijepoj ulici“. (145. str.)

Bugarski глагол *буксувам* користи се у значењу ‘заглавити, запети’, али само за опис пријевозних средстава која су запела у блату или снјегу. С обзиром на то да у хрватском не мамо глагол адекватног специфичног значења, преводитељка се одлучила за фразем *slijepa ulica* којим се описује безизлазна ситуација, странпутница или пут који никако не води. У овоме је случају употребом фразема у пријеводу проведена компензација у правом смислу, јер преведени исказ карактеризира већи ступањ фигуративности у односу на изворни.

На темељу анализе поступка компензације (додуше на малом броју примјера) можемо резимирати да је заправо ријеч о обрнутој парафрази, о поступку у којему је једна ријеч, најчешће пренесенога значења, преведена фраземом тј. вишерјечном конструкцијом пренесенога значења. Развидно је да је у неким примјерима овим пријеносом дошло до асиметрије у интензитету обилежености.

³ Vidović Bolt (2018: 1207) ih stoga opravdano naziva približnicima.

5.5. DOSLOVNI PRIJEVOD

„Да би мирно седяло, не би чудо видяло” (22) – „Da je mirno sjedilo, ne bi čudo vidjeli” (19), че на Батъката ще му кипнат лайната (74) – jer će Batku *pokipiti govna* (71), декодиран на ползу роду от сърчен български студент (77) – koji je dekodirao jedan vješti bugarski student *na korist rodu* (75), прие поражението с каменно лице (165) – prihvatio je poraz *kamenoga lica* (162), след дъжд качулка (235) – *poslije kiše – kabanica* (228).

- (1) Айде да действаме, че на Батъката ще му кипнат лайната – заключи Чаво делово. (74. str.)
Ajmo na posao jer će Batku pokipiti govna – Čavo je poslovno zaključio. (71. str.)

U ovome je primjeru izrazito slikovit žargonski frazem *kato mi кипнат лайната* značenja ‘izgubiti strpljenje’ doslovno preveden s *pokipiti govna*. U ciljnom tekstu ovo prijevodno rješenje zvuči neprirodno i nerazumljivo. Moglo se pribjeći glagolu *prekipjeti* kojim bi se zadržala doza razgovornosti, ali bi se izostavila obilježnost ostvarena imenicom *govno*.

- (2) Измъкна изпод задника си олющеното дистанционно управление и включи порноканала, декодиран на ползу роду от сърчен български студент. (77. str.)
Izvukao je ispod dupeta izlizani daljinski i uključio porno-kanal, koji je dekodirao jedan vješti bugarski student na korist rodu. (75. str.)

Postupak doslovnoga prijevoda bugarskoga frazema *na ползу роду* (‘u službi ljudi’) u ovom je slučaju opravdan jer je riječ o transparentnom frazemu čije je značenje moguće dešifrirati na temelju značenja sastavnica.

- (3) Беше извършено начаса. Дейл Ръдърфорд прие поражението с каменно лице. (165. str.)
To je bilo učinjeno istog trenutka. Dale Rutherford prihvatio je poraz kamenoga lica. (162. str.)

Iako za bugarski frazem *каменно лице* u hrvatskome postoji djelomični ekvivalent s nešto izmijenjenom slikom *pokeraško lice*, prevoditeljica se odlučila za doslovni

prijevod frazema. I ovim je postupkom ostvarena adekvatnost prijevoda zbog jasne simbolike pridjeva *kameni*, a sintagma se kao okazionalizam sporadično javlja u hrvatskome jeziku. U ovome se slučaju mogla upotrijebiti i sveza riječi *ledeno lice* koja doduše nije u jednakoj mjeri konvencionalizirana i ustaljena u odnosu na bugarski frazem.

- (4) Да се сърдят, ако шат – след дъжд качулка. (235. str.)
Neka se ljute, ako hoće – poslije kiše – kabanica. (228. str.)

Za bugarski frazem *след дъжд качулка* u hrvatskome jeziku nalazimo semantički ekvivalent analogne raširenosti i učestalosti uporabe *piši kući propalo <je>*. Doslovni prijevod frazema ne priječi razumijevanju teksta zbog jasnoće frazemske slike. Ipak, ovakvim je postupkom došlo do pomaka u recepciji teksta jer je potreban kognitivni napor u razumijevanju metafore.

Problematičnost ovoga postupka je u različitom statusu frazema u prijevodu u odnosu na izvornik. Frazem u izvorniku dio je općega frazeološkog fonda, dakle ustaljen je i konvencionaliziran, dok je u prijevodu, iz čitateljske perspektive, riječ o autorsko-me frazemu, tj. stilskoj figuri većeg stupnja markiranosti. Osim toga, postoji i rizik nerazumijevanja doslovno prevedenoga frazema, pogotovo kad je on u potpunosti desemantiziran, tj. manje motivacijski transparentan.

5.6. PRIJEVOD PARAFRAZOM

Među nefrazeološkim postupcima u ovome je prijevodu najzastupljeniji postupak parafraze, pri čemu razlikujemo markiranu i nemarkiranu parafrazu te jednorječnu i višerječnu parafrazu.

5.6.1. MARKIRANA PARAFRAZA

трепна *като опарена* (28) – trgnula se *као орећена* (25); Баничаров бе принуден да *изплюе камъчето* (28) – Gibaničarov je bio prinuđen *propjevati* (26); винаги се прави на ударена (38) – uvijek *se прави blesava* (36); *свят да ви се завие* (59) – da će *вам се zavrtjeti u glavi* (56); Бейлис *вреше и китеше* (89) – Bailey's je *ključao* (86); какво *да си кривиши душата* (97) – Da *se ne zavaravato* (94); това беше същинска *манна небесна* (103) – to su bili *znaci s neba* (109); e сега вече разстройството ми е *в кърпа вързано* (123) – E, *sad mi već ne gine proljev!* (120); услугите на Зиблинг вече *му излизаха доста*

солени (187) – Zieblingove usluge već su mu *postale dosta paprene* (182); *изсмукали са си го от пръстите!* (191) – *to su izvukli iz malog mozga!* (186); той се отдръпна *като опарен* (222) – *rovukao se kao orečen* (215); Господи, *едно към едно!* (255) – *Воже, stopostotna je!* (247); *ще ми видиш сметката?* (292) – *koknut ćeš me?* (287).

- (1) Бейлис вреше и кипеше, изпускайки остра миризма на потни тела. (89 str.)
Bailey's je ključao ispuštajući oštar miris znojnih tijela. (86. str.)

Ovaj nam primjer pokazuje da se postupkom parafraze u prijevodu može zadržati stilska obilježnost. Kao prijevodni ekvivalent bugarskome frazemu *вря и кипя* značenja 'burno i dinamično protječe što' upotrijebljen je glagol *ključati* u konotativnom značenju 'komešati, vrvjeti'. Glagol *ključati* (*кпя*) ujedno je i sastavnica frazema, pa na ovu preobliku možemo gledati kao i na postupak doslovnoga prijevoda i potom kraćenja.

- (2) Услугите на Зиблинг вече му излизах доста солени, но разходите все пак можеха да се оправдаят. (187. str.)
Zieblingove usluge već su mu postale dosta paprene, ali ti troškovi ipak su se mogli opravdati. (182. str.)

Za bugarski frazem razgovornoga karaktera *излиза ми солено* kojim se opisuje sku-poća, upotrijebljena je jednorječna parafraza, pridjev *papreno*, koji se u hrvatskome aktivno rabi u značenju visokih cijena, čime je ostvarena kontekstualna adekvatnost i potpuno funkcionalno podudaranje.

- (3) – Ти си им казала! – Не! Изсмукали са си го от пръстите! – енергично възрази тя. (191. str.)
– Ти си им rekla! – Не! To su izvukli iz malog mozga! – енергично je uzvratila. (186. str.)

Iako u hrvatskome postoji adekvatan ekvivalent bugarskome frazemu *изсмуквам от пръстите си* – *isisati (sisati) iz <maloga> prsta* što, prevoditeljica je kao prijevodno rješenje odabrala figurativnu parafrazu *izvući iz maloga mozga*. Ovime je postignuta semantička ekvivalencija, ali prijevod ekvivalentnim frazemom ipak bi bilo bolje rješenje.

5.6.2. NEMARKIRANA PARAFRAZA

Той *пропусна край ушите си* опияването на жена си (25) – *Прећуо је* jadikovanja svoje žene (23); да бѣде злепоставен пред *силните на деня* (34) – да bude obrukan pred *vlastima* (31); ние *ще сме си опекли работа* (45) – mi smo već *završili posao* (42); да *се дава заден ход* (46) – да *је* sad *prekasno povlačiti se* (43); тия мангизи *са ни в кърпа вързани* (71) – та *нам је* *lova sigurna* (68); *Сегиз-могиз* завърташе по някоя *баница* (76) – *Katkad* bi složio neku *gibanicu* (73); пак *ще влезе в релсите* на познатия сценарий (79) – да *ће се* opet *naći* u istom scenariju (77); Зиблинг *пропусна* въпроса *край ушите си* (134) – *Ziebling је прећуо* ово питање (131); излязоха няколко души, за да *погледат сеур* (273) – *izašlo* nekoliko *radoznalih* ljudi (266).

- (1) Той пропусна край ушите си опияването на жена си, която, както обикновено, роптаеше срещу социалната си участ. (25. str.)
Прећуо је jadikovanja svoje žene, која је, као и обично, гундала сан svojom socijalnom usudom. (23. str.)

Bugarski frazem u rječniku je registriran u kanonskome obliku *пропускам (пропуцам) / пропусна покрай (край) ушите си* нешто uz stilsku odrednicu *razgovorno*. Prevoditeljica je u prijevodu primijenila postupak parafraziranja, i to glagolom *prečuti*, čime je smanjen intenzitet markiranosti frazema. U hrvatskome postoji semantički podudaran frazem s istom somatskom sastavnicom *na jedno uho unutra, na drugo van* <komu> koji bi se, uz određene modifikacije, mogao uklopiti u dati kontekst.

- (2) Той понечи да каже нешто, но усети, че пак ще влезе в релсите на познатия сценарий. (79. str.)
 Zaustio je da kaže nešto, ali se sjetio da *ће се* opet *naći* u istom scenariju. (77. str.)

Bugarski frazem *влизам в релсите* ima značenje ‘početi djelovati, postupati po ustaljenim normama i zahtjevima’ i preveden je parafraziranjem, i to jednorječno glagolom *naći se*. Ovim je postupkom došlo do neutralizacije teksta, ali i do semantičkoga pomaka odabirom glagola koji se u potpunosti ne podudara sa značenjem frazema.

Odabirom markirane parafraze u prijevodu se zadržavaju stilska obilježja, odnosno postiže se efekt, dok se odabirom nemarkirane parafraze postiže neutralizacija. Takav smo slučaj zabilježili u devet primjera, drugim riječima, devet je frazema u prijevodu *izgubljeno*.

6. ZAKLJUČAK

Analizom je obuhvaćeno ukupno 90 primjera u kojima se frazemi javljaju u izvorniku i/ili u prijevodu. S obzirom na to da je riječ o bliskosrodnim jezicima, očekivana je i veća podudarnost frazeoloških sustava pa ne iznenađuje da je u 35 primjera upotrijebljen potpuni ekvivalent, a u 16 primjera djelomičan. Doslovno je prevedeno tek pet frazema, a u osam je slučajeva prevoditeljica pronašla značenjski ekvivalentan frazem u hrvatskome jeziku. U prijevodu su detektirana četiri frazema koja u izvorniku ne postoje i njih smo uvrstili u postupak kompenzacije. Nefrazeološkim je postupkom prevedeno 26 frazema, i to parafraziranjem, pri čemu je devet frazema prevedeno nemarkiranim izrazima, drugim riječima, devet je frazema u prijevodu izgubljeno. S obzirom na to da su oni donekle nadoknađeni kompenzacijom, prevoditeljica je uspjela ostvariti jednak efekt u prijevodnome tekstu.

U translatoškoj analizi primjećujemo tendenciju zadržavanja frazema u prijevodu, ali i njihove adaptacije u stupnju stilske obilježenosti jer je uglavnom riječ o razgovorno intoniranim frazemima. Također, kao najveća prepreka u ostvarenju adekvatne prijevodne ekvivalencije pokazala se asimetrija u učestalosti frazema, odnosno nedovoljne konvencionaliziranosti ekvivalentnoga frazema u hrvatskome jeziku. U pojedinim je slučajevima prevoditeljica previdjela postojanje frazemskoga ekvivalenta u ciljnome jeziku, no uzrok tomu vjerojatno je razlika u učestalosti frazema pa time i nepoznavanju pasivnoga frazeološkog sloja. Ako se kvaliteta prijevoda mjeri postizanjem istog efekta kao u izvorniku, onda bismo prijevod frazema ovoga romana mogli proglasiti uspješnim.

Zaključno, možemo ponoviti da u prevođenju frazema, bez obzira na stupanj srodnosti između jezika, prevoditelj uvijek nailazi na nepodudarnost u iskaznim potencijalima na frazeološkoj razini. U prevođenju poseže za repozitorijem postojećih frazema u ciljnome jeziku, pri tome se oslanjajući na vlastitu frazeološku kompetenciju, ali i na rječnike. No, valja imati na umu da nam rječnici ne otkrivaju frazem u svoj njegovoj složenosti. Frazem se realizira u kontekstu, pritom aktivirajući sve svoje potencijale prilagodbe. Ipak, adekvatna leksikografska obrada frazeološke građe bila bi od velike pomoći prevoditelju. U hrvatskoj leksikografskoj tradiciji nedostaje praksa bilježenja stilističke obilježenosti frazema,⁴ dok su u bugarskoj frazeografiji stilističke odrednice prisutne u rječnicima još od objavljivanja prvoga frazeološkog rječnika

⁴ Iznimka je *Rječnik hrvatskih animalističkih frazema* (2017) koji bilježi registre kojem određeni frazemi pripadaju, upućuje na to da je riječ o zastarjelome, vulgarnome ili za uljudnu komunikaciju neprimjerenome frazemu.

1970-ih godina. Osim toga, rječnici ne donose podatke o učestalosti frazema, o čemu svakako treba voditi računa u prijevodu. Kao pomoć prevoditeljima su na raspolaganju računalni korpusi u kojima se može provjeriti učestalost frazema (pri čemu valja imati na umu da su u korpusima zastupljeniji frazemi razgovornoga stila), ali i svi oblici frazema koji se razlikuju od konvencionaliziranoga.

Cilj je prevoditelja razumjeti frazem u skupini njegovih konotacija, odnosno pronaći prijevodni ekvivalent koji uključuje konotacijsku, kontekstualnu i kulturološku podudarnost, za što je potrebna jezična i kulturološka kompetencija prevoditelja. Prevoditelj neprestano donosi odluke pregovarajući između originala i prijevoda, svjestan pomaka (žrtvi!) do kojih neminovno dolazi. Frazemi su dobar pokazatelj koliko je prevoditelj dobar pregovarač.

BIBLIOGRAFIJA

PRIMARNA LITERATURA

- BAKER, Mona. 1992. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.
- ČAGALJ, Ivana. 2022. *O prevođenju Babilona (Izabrana slovačka proza u hrvatskom prijevodu)*. Zagreb: FF press.
- ČAGALJ, Ivana. 2021. „Sociolingvistički i ini aspekti prevođenja frazema (na slovačko-hrvatskom materijalu)”. *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 25 godina slovakistike u Zagrebu*. Ur. Zrinka Stričević-Kovačević i Maria Kursar Vuksanović. Zagreb: FF Press: 61–72.
- ČAGALJ, Ivana. 2022. „O leksikografskom statusu (ne)standardnih frazema (na hrvatskim i slovačkim primjerima)”. *Šareni filološki stručak. Zbornik u čast profesorici Željki Fink Arsovski*. Ur. Branka Barčot i Anita Hrnjak. Zagreb: FF Press: 63–73.
- ČAGALJ, Ivana i Milina SVÍTKOVÁ. 2014. „Tipologija frazeološke ekvivalencije na primjeru hrvatskih i slovačkih frazema s ihtionimskom sastavnicom”. *Životinje u frazeološkom ruhu*. Ur. Ivana Vidović Bolt. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu: 1–15.
- HAJNIĆ, Nikolina. 2023. *Kontrastivna analiza frazema sa zoonimskom sastavnicom motiviranom nazivima domaćih životinja u hrvatskom i španjolskom jeziku*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- IVIR, Vladimir. 1984. *Teorija i tehnika prevođenja*. Sremski Karlovci: Centar „Karlovačka gimnazija”.
- JOVANOVIĆ, Ana. 2015. *Osnovi teorije prevođenja: sa kritičkim poređenjem prevoda*. Zagreb, Beograd: Plejada, Factum izdavaštvo.
- KURTOVIĆ BUDJA, Ivana i Ivana VIDOVIĆ BOLT. 2013. „Translatološke realizacije dijalektnih frazema”. *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim III*. Ur. Dubravka Sesar. Zagreb: FF Press: 159–165.
- НЕДКОВА, Емилија. 2003. *Фразеологично богатство в творчеството на Алеко Константинов*. Русе: ЛЕНИ-АН. [NEDKOVA, Emiliâ. 2003. *Frazeologično bogatstvo v tvorčestovo na Aleko Konstantinov*. Ruse: LENI-AN.]
- НЕДКОВА, Емилија. 2014. „Лингвистични, културологични и прагматични параметри на съпоставителното изследване на български и сръбски анималистични фразеологизми”. [NEDKOVA, Emiliâ. 2014. „Lingvistichni, kulturologichni i pragmatichni parametri na špostavitelnoto izsledvane na bălgarski i srbski animalistični frazeologizmi.,,] *Životinje u frazeološkom ruhu*. Ur. Ivana Vi-

- dović Bolt. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu: 1–15.
- MAROJEVIĆ, Radmilo. 1988. *Lingvistika i poetika prevođenja*. Beograd: Naučna knjiga.
- MENAC, Antica. 1994. „Frazeologija u različitim tipovima jednojezičnih hrvatskih rječnika”. *FILOLOGIJA* 22–23: 161–168.
- PAVLOVIĆ, Nataša. 2015. *Uvod u teorije prevođenja*. Zagreb: Leykam International.
- ПОПОВ, Алек. 2009. *Мисија Лондон*. Софија: Сиела. [POPOV, Alek. 2009. *Misija London*. Sofija: Siela.]
- POPOV, Alek. 2010. *Misija London*. Prev. Ksenija Banović. Zagreb: Meandarmedia.
- PRITCHARD, Boris. 2015. „Od teksta do prijevoda”. *Priručnik za prevoditelje*. Ur. Aneta Stojić, Marija Brala-Vukanović i Mihaela Matešić. Rijeka: Filozofski fakultet: 43–73.
- ШИПКА, Милан. 2010. *Зашто се каже?* Нови Сад: Прометеј. [ŠIPKA, Milan. 2010. *Zašto se kaže?* Novi Sad: Prometej.]
- TURK, Marija i Maja OPAŠIĆ. 2008. „Supostavna raščlamba frazema”. *Fluminensia* 20(1): 19–30.
- VASUNG, Ana. 2024. „Фразеологична еквивалентност (въз основа на български и хърватски фразеологизми)”. *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин” (Софија, 2024 година)*. Ur. Светла Коева, Хирстина Дейкова и Максим Стаменов. Софија: Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин”: 287–293. [VASUNG, Ana. „Frazeologična ekvivalentnost (váz osnova na bálgarski i hárvatski frazeologizmi)”. *Dokladi ot Meždunarodnata konferenciâ na Instituta za bálgarski ezik „Prof. Ljubomir Andrejčin” (Sofija, 2024 godina)*. Ur. Svetla Koeva, Hristina Dejкова i Maksim Stamenov. Sofija: Institut za bálgarski ezik „Prof. Ljubomir Andrejčin”: 287–293.]
- VIDOVIĆ BOLT, Ivana. 2006. „Poteškoće u prevođenju frazema (na primjerima hrvatskih i poljskih frazema)”. *Strani jezici* 35(1): 63–70.
- VIDOVIĆ BOLT, Ivana. 2018. „Frazemska ekvivalencija u teoriji i praksi”. *Šesti hrvatski slavistički kongres, Zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Vukovaru i Vinkovcima od 10. do 13. rujna 2014*. Ur. Stipe Botica, Davor Nikolić, Josipa Tomašić i Ivana Vidović Bolt. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo: 1202–1209.
- VIDOVIĆ BOLT, Ivana. 2019. „Frazemi – prevoditeljski kamen spoticanja”. *Frazeologija, učenje i poučavanje. Zbornik radova s Međunarodne znanstvene konferencije održane od 19. do 21. travnja 2018. godine u Rijeci*. Ur. Željka Macan. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci: 345–360.

ВЛАХОВ, Сергей и Сидер Флорин. 1990. *Непреводимото в превода*. София: „Наука и изкуство”. [VLAHOV, Sergej i Sider FLORIN. 1990. *Neprevodimoto v prevoda*. Sofija: „Nauka i izkustvo”.]

SEKUNDARNA LITERATURA

НАНОВА, Ани. 2006. *Фразеологичен синонимен речник на българския език*. София: Издателство „Хейзъл”. [Nanova, Ani. 2006. *Frazeologičen sinonimen rečnik na bālgarskiâ ezik*. Sofiâ: Izdatelstvo „Hejzāl”.]

MENAC, Antica, Željka FINK-ARSOVSKI i Radomir VENTURIN. 2003. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.

MENAC, Antica, Željka FINK-ARSOVSKI i Radomir VENTURIN. 2014. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak. [HFR]

[s.a.] *Речник на българския език*. Институт за българския език. URL: <https://ibl.bas.bg/rbe/> (21. 3. 2025.) [*Rečnik na bālgarskiâ ezik*. Institut za bālgarskiâ ezik.]

IDIOMS – LOST IN TRANSLATION
(A TRANSLATION ANALYSIS OF THE NOVEL *MISSION LONDON* BY ALEK POPOV)

ANA VASUNG

ABSTRACT

In translation practice, especially in literary translation, one of the most challenging tasks is the translation of idiomatic expressions. In the search for an appropriate translation equivalent, the translator employs different types of interlingual equivalence. This paper provides an overview of existing typologies and proposes a distinction between complete, partial, semantic, and zero equivalence. The central part of the paper presents an analysis of the translation of idioms in the Croatian edition of the Bulgarian novel *Mission London* by Alek Popov. The analysis covers a total of 90 examples in which idioms appear in the original text and/or in translation. A distinction is introduced between phraseological and non-phraseological translation to determine how many idioms were lost in translation or to what extent the translation was neutralized. A total of 68 idioms were translated using phraseological translation techniques (complete equivalence, partial equivalence, literal translation, and semantic equivalence). Non-phraseological techniques were used for 23 idioms, primarily through paraphrasing, with nine idioms translated using unmarked expressions, meaning that nine idioms were lost in translation. However, since some of them were compensated for (four idioms), the translator managed to achieve a similar effect in the translated text. Based on the presented translation analysis, the paper proposes a classification of translation methods, discussing their advantages, disadvantages, and impact on the final translation. In conclusion, the paper emphasizes the importance of translation competence and phraseological knowledge, as well as the need for better lexicographical treatment of idioms to facilitate the translator's work and ensure greater naturalness in translation.

KEYWORDS:

Bulgarian language, idiom, Croatian language, translation, translatology

KOLOKACIJE U EPITAFIMA NA GRADSKOM GROBLJU NOVALJA NA OTOKU PAGU

IVO FABIJANIĆ

Sveučilište u Zadru
Odjel za anglistiku
ivo.fabijanic@unizd.hr

UDK: 811.163.42(497.58)
DOI: 10.15291/csi.4809
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 5. 4. 2024.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

U ovom istraživanju epitafa na grobljima otoka Paga, identificirat će se, raščlaniti i razvrstati kolokacije u epitafima prikupljenima na Gradskom groblju Novalja u Novalji, a opisnom metodom ukazati na njihove posebnosti. Istraživanje će potvrditi valjanost predloženoga metodološkog aparata u prikupljanju i proučavanju specifičnog korpusa kolokacija, ali ujedno omogućiti njihovu leksičko-gramatičku raščlambu. Groblje Novalja po svojem je kapacitetu slično groblju Sveti Karin u Pagu (oba imaju po 750 grobnica) i predstavljaju dva najveća i jedina gradska groblja na otoku.

KLJUČNE RIJEČI:
epitafi, kolokacije, groblje, Novalja, raščlamba, razvrstavanje

1. UVOD

Istraživanje koje će se u ovom radu predstaviti, dio je manjeg (osobnog) projekta, zamišljenog unutar tri metodološki povezana znanstvena rada, kojima je temeljni cilj prikupiti epitafe na svim grobljima (gradskim i mjesnim) otoka Paga. U prvom radu opisani su frazemi iz epitafa na gradskom groblju Sv. Karin u gradu Pagu (Fabijanić 2021), u drugom radu (Fabijanić 2023) predstavljeni su, opisani i raščlanjeni epitafi na svim grobljima otoka Paga, gradskim, mjesnim i seoskim (u Pagu, Novalji, Dinjiški, Vlašićima, Povljani, Gorici, Šimunima, Kolanu, Metajni, Zubovićima i Lunu), međutim, u ovome, trećem radu proširit ćemo istraživanje na raščlambu kolokacija u epitafima s Gradskog groblja Novalja u Novalji.

U radu iz 2023. godine (Fabijanić: 639–641), predstavili smo prethodne radove o epitafima u hrvatskom kontekstu i u kontekstu prostora bivše države. O njima su pisali: Čolović (1983), Rajković (1984), Rendić-Miočević (1987), Paternost (1987; 1989), Stanonik (1999), Botica (2007), Migotti (2017), Mataga (2018), Matijević Sokol (2018), Brkić Vučina i Zovko (2019) i Nosić (2019). U istom radu, iz više izvora, naveli smo i usporedili definicije epitafa odnosno nadgrobnica. U zaključku spomenutog poglavlja, dali smo njegovu prilagođenu definiciju koja odgovara istraženim epitafima u predmetnom radu. Ona glasi:

Epitaf je kratak natpis na nadgrobnom (uzdignutom, polegnutom ili vodoravno pričvršćenom) spomeniku koji može biti proznog ili stihovnog karaktera. Njime se pokojniku upućuje poruka ili želja (za zagrobni život), prenosi određeni podatak iz života pokojnika, njegova određena karakteristika, na pohvalan, uzvišen ili, pak, podrugljiv način. Ako je poruka iznesena na podrugljiv način, onda je smisao teksta potrebno shvatiti u prenesenom značenju. Namjera iznesena u epitafu može, ali i ne mora imati didaktičku funkciju (Fabijanić 2023: 641–642).

2. CILJEVI I ZADATCI

U radu iz 2021. godine (Fabijanić), pregledom relevantne literature (Fink Arsovski, Kovačević, Hrnjak 2010, 2017), utvrdili smo da u hrvatskoj frazeološkoj literaturi ne postoje znanstveni ili stručni radovi u kojima se, na osnovi prethodno utvrđenog metodološkog okvira, utemeljenog na načelima terenskoga istraživanja, identificiraju, opisuju i proučavaju frazemi i kolokacije u epitafima. Stoga smo predložili i predsta-

vili specifičan metodološki pristup prepoznavanja, bilježenja i raščlambe frazeoloških jedinica na materijalu prikupljenom s nadgrobnih spomenika. Cilj je i zadatak ovoga rada iskušati spomenuti metodološki postupak na materijalu epitafa s gradskoga groblja Novalja u Novalji na otoku Pagu (uz paško groblje, drugo najveće groblje na otoku), ali uz ekstrakciju i raščlambu kolokacija.

3. ORGANIZACIJA I POJEDINE FAZE ISTRAŽIVANJA

Naše istraživanje moguće je podijeliti u dva osnovna dijela – u širem i užem smislu. U širem smislu, istraživanje se sastoji od planiranja i provedbe terenskoga istraživanja koje uključuje lokaciju na kojoj će se prikupiti podatci te izvore s kojih će se prikupljati podatci na samoj lokaciji. U užem smislu, istraživanje se odnosi na raščlambu prikupljenih podataka s terena odnosno identifikaciju, klasifikaciju i raščlambu epitafa i kolokacija u njima. U prvoj fazi prikupljeni su podatci o lokaciji odnosno opće i povijesne činjenice o groblju, plan ili karta groblja, fotografija lokacije iz ptičje perspektive (iz ilustrativnih potreba). U drugoj fazi istraživanja napravljena je raščlamba ekstrahiranih kolokacija iz korpusa prikupljenih epitafa prema prethodno utvrđenoj klasifikaciji.

Podatci prikupljeni na terenu sadrže sljedeće bitne činjenice: identifikaciju lokacije, tj. skraćenicu koja opisuje mjesto / naselje u kojem se groblje nalazi, slovnu odrednicu grobnoga polja unutar kojeg se grobno mjesto nalazi, npr. A, B ili C, te redni broj grobnoga mjesta ili grobnice prema broju grobnoga mjesta navedenom u planu ili karti groblja. Slijedi epitaf ili nadgrobnica na grobnom spomeniku ili steli (natpisi se prenose u svojem izvornom obliku onako kako su napisani na samom spomeniku, što uključuje velika ili mala slova, interpunkcijske znakove te eventualne pravopisno-gramatičke anomalije), kratak opis točnoga mjesta na kojem se natpis nalazi (na vrhu, sredini ili dnu, u desnom ili lijevom, gornjem ili donjem kutu glavne grobne stele, a ako se na njoj ne nalazi, onda sadrži osnovne podatke o natpisu na zasebnom samostojećem, obično polegnutom spomeniku na plohi grobnice, njegovu stilskom obliku – obično u obliku otvorene knjige, ili pak natpisu na nekom drugom manjem spomeniku koji se nalazi na mjestu izdvojenom od grobnice, npr. ispred, iza ili pored groba). Kad je riječ o postupku prikupljanja podataka, važno je naglasiti da su nam vrijedni podatci bili samo oni koji nisu uključivali biografske podatke o pokojnicima, npr. ime, prezime, obiteljski ili pojedinačni nadimak pokojnika/-ce te datum rođenja i smrti pokojnika. Tablica 1. prikazuje način na koji su prikupljeni podatci prema prethodno navedenim načelima i postupcima, a skupni

prikaz svih prikupljenih epitafa na Gradskom groblju Novalja nalaze se u Dodatku (Tablica 3.) ovom radu.

TABLICA 1. Primjer korištenoga načela u prikupljanju podataka u terenskom istraživanju

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAF
NV/A/1	SPOMENIK PODIŽE; POČIVAJ U MIRU	glavna grobna stela; dno

Nakon ove faze uslijedila je faza ekstrakcije kolokacija zbog njihove raščlambe i razvrstavanja prema specifičnim tipovima. Terenska istraživanja provedena su u dva navrata – 8. i 15. siječnja 2022.

4. METODOLOGIJA

Metodološki postupak u provedbi istraživanja sastoji se od sljedećih koraka. Prvi je korak informativni dio u kojem se iznose sažeti podatci o mjestu istraživanja odnosno o groblju na kojem se provodi terensko istraživanje. Riječ je o osnovnim informacijama, poput točnog geografskog položaja groblja, datuma ili godine njegova osnutka (posvete), broja grobnih mjesta, naziva ustanove koja upravlja njime, plana ili karte groblja (v. Slika 1.), ali i dodatnih ilustracija poput zračnih snimki (v. Slika 2.). Od navedenih ilustracija najvažniji je plan ili karta grobnih mjesta na određenom groblju jer nam pruža i druge važne podatke za provođenje istraživanja na terenu, ali i one podatke koji će biti nužni u postupku raščlambe i zapisivanja važnih podataka o mjestu na kojem se epitaf nalazi, npr. broj grobnoga mjesta. Iz ilustrativnih potreba, uz plan groblja Novalja u Novalji, dodana je i fotografija učinjena dronom (Slika 2.), koju nam je za potrebe istraživanja izradio i ustupio gospodin Elvis Šmit pomoću DJI Mavic Mini; f/2.8, 1/1250, ISO 100. Fotografija je snimljena 12. travnja 2021. godine.

Drugi je korak identifikacija i zapisivanje epitafa na terenu. Identifikacija epitafa na grobnom spomeniku ili steli, a u kasnijem postupku ekstrakcija kolokacija uspostavlja se preko neizostavnog medija – plana ili karte određenoga groblja. Na karti su grobnice obrojčene rednim brojem unutar sedam polja, od A do G. U našem istraživanju, identifikacija epitafa izvodi se uz pomoć unaprijed određenoga znakovnog kôda koji se sastoji od slovnih i brojčanih simbola. Slovni simboli odnose se na promatrano groblje, u ovom slučaju NV za Novalju, i slova koja predstavljaju polja u kojima se grobno mjesto nalazi, npr. NV/A. Brojčani simbol sastoji se od brojke koja upućuje na

redni broj grobnoga mjesta, npr. 60, što daje konačan oblik kôda – NV/A/60.

Postupak ekstrakcije kolokacija izveden je uz provjeru njihove leksikalizacije i institucionalizacije u *Kolokacijskoj bazi hrvatskoga jezika*¹ te uz pomoć *Hrvatskoga jezičnog portala*, koje se nalaze na mrežnim stranicama Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje odnosno na stranicama zajedničkoga projekta nakladničke kuće *Znanje i Srca*². Za neleksikalizirane i neinstitucionalizirane kolokacije koristili smo se Sketch Engineom, odnosno alatom koji se koristi u korpusnim, leksikološkim, terminološkim, traduktološkim i drugim istraživanjima.³ U sklopu Sketch Enginea pretraživali smo kolokacije dostupne u hrvatskom mrežnom korpusu – hrWaC, koji je sačinjen od tekstova s interneta. Postupak je uključivao pretraživanje konkordancija, odnosno primjera ekstrahiranih iz epitafa te potvrdu njihova korištenja (postojanja) u tekstovima. Učestalost njihova korištenja opisać će se na trima razinama: kolokacije koje imaju više od 0,1 poavnica na milijun riječi imat će odrednicu više razine učestalosti, kolokacije s više od 0,01 poavnica na milijun riječi imat će odrednicu srednje razine učestalosti, a kolokacije s više od 0,001 poavnica na milijun riječi imat će odrednicu niže razine učestalosti.

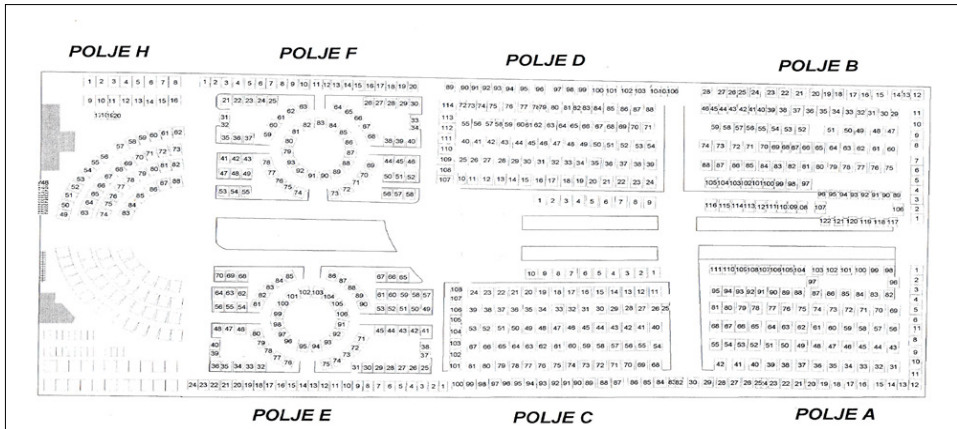
5. OPĆE I POVIJESNE ČINJENICE O GRADSKOM GROBLJU NOVALJA U NOVALJI NA OTOKU PAGU

Groblje Novalja nalazi se na 44.55 N i 14.89 E. Gradskim grobljem upravlja trgovačko društvo Arbuoža d.o.o. sa sjedištem u Novalji. Kako navodi Škunca, današnje groblje s kapelom u sredini izgrađeno je po nacrtu arhitekta Dominika Kunkere, a na lokalitet Špital premješteno je 1957. godine (2011: 122). Prema planu gradskoga groblja, koji nam je ustupio i čije nam je korištenje dopustio djelatnik spomenutoga trgovačkog društva, gospodin Nadio Kralj, groblje ima otprilike 750 grobnica (broj raspoloživih grobnih mjesta je veći). Grobnice su podijeljene u sedam polja, na mapi označenim tiskanim slovima: A, B, C, D, E, F i H. Polje G ucrtano je u mapi, međutim, u vrijeme provođenja ovog terenskoga istraživanja još uvijek nije bilo izgrađeno.

¹ <http://ihjj.hr/kolokacije/>

² <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=main>

³ www.sketchengine.eu

SLIKA 1. Plan Groblja Novalja u Novalji na otoku Pagu.

SLIKA 2. Fotografija Groblja Novalja u Novalji iz ptičje perspektive.

6. KORPUS KOLOKACIJA

Korpus kolokacija (v. Tablicu 3. u Dodatku) ukupno obasiže 86 kolokacija od kojih se neke učestalo ponavljaju. Kolokacije su zabilježene na ukupno 105 nadgrobnih spomenika. U širem smislu, kolokacije su podijeljene u dvije grupe – leksikalizirane i institucionalizirane (Lipka 2005) te leksikalizirane i neinstitucionalizirane. U prvoj grupi bit će kolokacije koje su svojim kanonskim oblikom zabilježene u jednom od korištenih izvora (v. 3. Metodologija), a u drugoj grupi bit će one čija je leksikaliziranost potvrđena u korpusnom pretraživanju, ali koje nisu dostigle institucionalizaciju u leksikografskom smislu. U prvom redu navodimo leksikalizirane i institucionalizirane prema svojim kanonskim oblicima i redosljedom u Tablici 3. te njihovim zabiljež-

nim varijantnim oblicima: *lijepa uspomena* > *lijepe uspomene*; *ovdje počiva* /tko/ > *ovdje počivaju*; *dušo moja*; *čuti /čiji/ glas* > *čuj naš glas*; *moliti Boga* > *moli Boga*; *svakoga dana* > *svakog dana*; *pomisao na /koga/* > *pomisli na tebe*; *posljednje počivalište* > *posljednji počinak*; *uzdati se u Boga* > *uzdati se u Isusa*; *život vječni* > *vječni život*; *brate moj!*; *(u) spomen na /koga/* > *u spomen*, *u spomen /komu/*; *biti ponosan na /koga/* > *ponosni smo na tebe*; *čuti glasove* > *čuj naš glas*; *orkanska bura*; *pokoje vječni* > *vječni pokoj*; *svjetlost vječna*; *ma kad*; *bijeli cvijet*; *gorka istina*; *crna smrt*; *otac i majka* > *otâc i mäter*, *mätère i ocì*; *obiteljska grobnica*; *komunistička vlast*; *kolega s posla*; *vječni dom*; *ljubljeni moj!* > *ljubljeni moji*; *mili moji* > *moji mili*; *neostvorena želja*; *otići u /što/* > *otišle su (...)* u *vječnost*; *grobni spomenik* > *grobni spomen*; *morska dubina*. Najčešća je, u kanonskom i varijantnim oblicima, kolokacija *ovdje počiva /tko/*, koja se ponavlja 13 puta.

Zatim slijede one za koje smatramo da su leksikalizirane jer su potvrđene korpusnim pretraživanjem, ali nisu institucionalizirane pa u leksikografskom smislu nisu dio leksikona hrvatskoga jezika. Od tri predviđene razine učestalosti – više, srednje i niže, naš je korpus pokazao da su zabilježene kolokacije više i srednje razine učestalosti. Među kolokacijama više razine učestalosti koje imaju više od 0,1 pojavnica na milijun riječi (s točnim brojem pojavnica u zgradama) zabilježeno je 18 kolokacija: *dolina smrti* (0,18); *mir božji* (1,67); *uskrснуće od mrtvih* (0,12); *tuga i bol* (0,58); *suze teku* (0,13); *živjeti vječno* (1,19); *veliko srce* (1,21); *velika praznina* (0,17); *sine moj* (0,51); *hladan kamen* (0,1); *s ljubavlju* (4,17); *na spomen* (3,38); *dom obitelji* (0,16); *vjera i nada* (0,56); *uskrснуće i život* (0,15); *majko mila* (1,33); *vjeran Kristu* (0,11); *beskrajno voljeti /koga, što/* (0,2).

Među kolokacijama srednje razine učestalosti koje imaju više od 0,01 pojavnica na milijun riječi (s točnim brojem pojavnica u zgradama), zabilježene su 33 kolokacije: *tihi dom* (0,03); *nemirno srce* (0,02); *smiriti se u /komu, čemu/* (0,03); *čekati uskrснуće* (0,05); *u nadi uskrснуća* (0,02); *mir Gospodnji* (0,02); *tjelesna smrt* (0,03); *vječno prebivalište* (0,01); *svjetiljka vjere* (0,02); *plemenito srce* (0,08); *zauvijek u srcu* (0,01); *potoci suza* (0,03); *otići prerano* (0,05); *strašna sudbina* (0,03); *teška sudbina* (0,04); *okrutna sudbina* (0,02); *bol i suze* (0,05); *mir vječni* (0,03); *zagrljaj smrti* (0,03); *brat uz brata* (0,01); *plemeniti lik* (0,01); *vječno živjeti u /komu, čemu/* (0,06); *vrata smrti* (0,05); *u nadi uskrснуća* (0,02); *anđeo nebeski* (0,08); *na poljanama zelenim* (0,01); *vječna zahvalnost* (0,01); *živjeti u srcu* (0,07); *tužna uspomena* (0,01); *vjeran domovini* (0,01); *odan Bogu* (0,04); *otrti suze* (0,01); *odmoriti dušu* (0,09). Najčešće su: *mir božji* koja se ponavlja 37 puta, zatim *tihi dom* – 24 puta, *dom obitelji* – 4 puta te *mir vječni*, *vječni dom* i *čekati uskrснуće* po 2 puta. Kolokacije niže razine učestalosti koje imaju više od 0,001 pojavnica na milijun riječi nisu zabilježene.

ne. Zabilježena je jedna dijalektna kolokacija – *mišice kako bati*, što je strukturom i značenjem usporedivo s kolokacijom *mišići od čelika*. Kad je riječ o stilovima kolokacijskih sveza, najčešće su kolokacije književnoumjetničkoga stila, odnosno one koje su česte u religijskom žargonu, npr. *tihi dom, mir božji, mir vječni, ovdje počiva /tko/, moliti Boga, čekati uskrsnuće, dolina smrti, zelene poljane* itd. Zabilježene su sveze iz publicističkog stila, poput *morska dubina, neostvarena želja, plemeniti lik*; administrativnoga stila – *s ljubavlju*; razgovornoga stila: *ma kad, dušo moja!, sine naš, brate moj, majko mila, ljubljani moj*.

6.1. STRUKTURNA I SEMANTIČKA AMBIVALENTNOST VIŠERJEČNIH SVEZA

Iako se u predmetnom radu ne istražuju frazemi u promatranim epitafima, cilj ovog potpoglavlja je ukazati na strukturnu i semantičku ambivalentnost višerječnih sveza općenito. O frazemima kao dijelovima epitafa bit će riječi u budućim radovima u kojima ćemo se moći opsežnije posvetiti njihovim karakteristikama, a unutar njih i konkretnijim odrednicama koje ih mogu svrstati u takvu skupinu.

Strukturna i semantička ambivalentnost ili dvojakost višerječnih sveza odnosi se na činjenicu da se na osnovi njihove strukture i značenja poneki izrazi mogu promatrati kao dijelom kolokacijskog i/ili dijelom frazeološkog leksikona. Kako proizlazi iz diskusije, raščlambe i podjele kolokacijskih sveza prema Blagus Bartolec (2014), svi su frazemi kolokacijske sveze, ali sve kolokacijske sveze nisu frazemi. Turk (2018), razmatrajući razgraničenja pojmova *kolokacija* i *frazem*, također govori o zajedničkim karakteristikama kolokacija i frazema (*višečlanost strukture, semantička pretvorba i reproduktivnost*; *ibid.*: 227–228) te različitoj zastupljenosti njihovih imanentnih svojstava (*stabilnost*, koja je imanentna objema svezama, te *konotativnost* i *idiomatičnost*, koje su svojstvene frazemima; *ibid.*: 228–230). Takav je slučaj sa svezom *podići /komu/ spomenik*, koja je u *Kolokacijskoj bazi hrvatskoga jezika* navedena i potvrđena kao frazem, a varijanta *podignuti /komu/ spomenik* kao sintagma.⁴ U nastavku ćemo razjasniti ambivalentnost sveza analizom sastavnica – *podignuti* i *spomenik* kroz prizmu njihova značenja i osobitosti koje imaju unutar dviju spomenutih struktura.

Ni Matešićev rječnik (1982), ni rječnik Menac, Fink-Arsovski, Venturin (2003) te *Baza frazema hrvatskoga jezika* nemaju frazem u kojoj je *spomenik* glavna riječ. U Anićevu *Rječniku hrvatskoga jezika* (1991) natuknica *spomenik* ima dva značenja: 1. ‘arhitektonsko ili kiparsko djelo posvećeno uspomeni na zaslužne ljude ili zname-

⁴ Prema *Kolokacijskoj bazi hrvatskoga jezika*, sintagma uključuje različite sveze: kolokacije, gramatičke frazeme, koligacije, pragme ili višerječne nazive.

nite događaje’ te 2. ‘materijalna baština iz prošlih vremena’ (1991: 674). *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (HER) i *Hrvatski jezični portal* (HJP) imaju dvije identične definicije osnovnoga značenja leme *spomenik* i dva dodatna značenja, s tom razlikom što ju HER opisuje unutar natuknice *spomen*, a HJP kao zasebnu natuknicu: 1. a. ‘arhitektonsko ili kiparsko djelo posvećeno uspomeni na zaslužne ljude ili znamenite događaje’, b. ‘zdanje iznad ili pored groba posvećeno uspomeni na mrtve; *nadgrobni spomenik*’, 2. a. ‘materijalna baština iz prošlih vremena (*pisani spomenik*; *spomenik kulture*)’, b. ‘svaka činjenica, djelo ili stvar koja obilježava ili podsjeća na prošle događaje (*spomenik bezumlju*)’. Mišljenja smo da je riječ o mogućem ambivalentnom iščitavanju značenja riječi *spomenik*, prototipnoga i prenesenog (figurativnog). Razvidna je razlika između prototipnog i dodatnog značenja riječi *spomenik*: ‘arhitektonsko ili kiparsko djelo (...)’, što svaki grobni spomenik ne mora biti pa u našem slučaju predstavlja preneseno značenje leme, odnosno ‘zdanje iznad ili pored groba (...)’, koje u ovom kontekstu predstavlja prototipno značenje leme.

Nadalje, ako uzmemo u obzir značenja frazema *podići /komu/ spomenik*, koja proizlaze iz korpusnih pretraživanja,⁵ uočiti će se i njegova figurativna značenja, npr. 1. ‘(...) Pitaš me kako mi silna krila anđela dopuštaju da hodam... Mekoća tvojih usana, tvoga srca i tvoje duše, ne postoje te riječi da tebi **podignu spomenik...** (...)’⁶; 2. ‘(...) Dojma smo da mu javnost nije naklonjena. Zašto? A kome je to javnost naklonjena? Ratku Rudiću Ha, ha, ha E tu se slažem. Taj osvaja sve, treba mu skinuti kapu i **podići spomenik**. No, osim njega, ne postoji izbornik kojeg javnost voli. (...)’⁷; 3. ‘(...) tko zna što tek rade našoj djeci, koja još nisu politički indoktrinirana, ali su kao djeca prijemčiva za nove ideje hrvati su pogriješili, što kad su se vratili s ratišta, nisu pomeli najprije fakultetski jugoslavenski kadar sad je kasno za sve ovaj dekan u americi ne bi više ostao dekan, a ovdje će mu **podići spomenik**, jer kao što reče dotična gošća, komunizam je duboko ukorijenjen u hrvatskom biću, a hrvati su narod koji se daje lako manipulirati. (...)’⁸; 4. ‘(...) Želio sam, upoznavajući Grad, barem još malo bolje upoznati tebe koji si svojim glasom i riječima svojih priča Vukovaru **podigao spomenik** koji nitko nije mogao srušiti ni uništiti. (...)’⁹. U prvom značenju riječ je o emotivnom i emocionalnom veličanju osobe, u drugom o hvaljenju i divljenju nečijem sportskom uspjehu. U trećem primjeru značenje ima negativnu konotaciju nezasluženoga slavljenja i hvaljenja nečije političke ili akademske karijere. U posljednjem primjeru, prenesenim znače-

⁵ <https://www.sketchengine.eu>

⁶ <http://bigblog.tportal.hr/simple-ivana?BlogCalendarDate=22.5.2007>

⁷ <http://mobile.net.hr/sportski/nogomet/reprezentacija/boris-zivkovic-jedan-na-jedan>

⁸ <http://blog.dnevnik.hr/komentari/post/1631508636/kad-bi-i-hrvati-znali-ovako.html>

⁹ <http://arhiv.braniteljski-portal.hr/print/7407>

njem veliča se žrtva grada Vukovara u Domovinskom ratu. Iako se daljnjim korpusnim pretraživanjem mogu pronaći i drugi primjeri figurativnoga značenja spomenute sveze, mišljenja smo da već ova četiri primjera potkrepljuju činjenicu da je riječ o frazemu.

Glagoli *podići* i *podignuti* u dvjema promatranim vezama svršeni su oblici značenjski istoga glagola (HJP-ova natuknica *podići* preusmjerava na natuknicu *podignuti*). *Školski rječnik hrvatskoga jezika*¹⁰ (ŠR) za lemu *podignuti*¹¹ (gl. svrš. prijel.) navodi: „(...) 1. pomaknuti, premjestiti što s nižega na viši položaj (~ knjigu na policu); *sin.* dignuti; *ant.* skinuti, spustiti; 2. pomaknuti, premjestiti što iz vodoravnoga u uspravni položaj ili prema uspravnomu položaju, uspraviti, usmjeriti prema gore (~ brklju); *sin.* dignuti; *ant.* spustiti; 3. pokrenuti, potaknuti koga da što učini (~ ljude na pobunu); *sin.* dignuti; 4. stvoriti kopanjem temelja i zidanjem (~ kuću); *sin.* dignuti, izgraditi, sagrađiti; *ant.* srušiti; 5. preuzeti od koga novac, novčane papire ili kakvu dokumentaciju (~ nalaze; ~ plaću); *sin.* dignuti, 6. učiniti što višim ili većim, povećati čemu visinu ili vrijednost (~ cijenu; ~ plaću; ~ temperaturu); *sin.* dignuti, povisiti; *ant.* oboriti, sniziti, spustiti; 7. *pren.* pripremiti koga za život (~ djecu); *sin.* odgojiti (...). HJP navodi: 1. a. postaviti na viši položaj; premjestiti na više mjesto, nagore (podignuti zastavu); b. pružiti uvis (podignuti ruku); 2. uzeti, pokupiti ono što leži na tlu (podignuti sa zemlje); 3. (se) a. uspraviti se tijelom, b. dižući se ustati, c. protegnuti se (podignuti na prste); 4. staviti u uobičajeni položaj nešto što je palo; 5. pomoći onome koji je pao da ustane; 6. *pren.* dovesti koga do zrelosti, do samostalnosti; odgojiti (podignuti dijete); 7. pokrenuti, potaknuti na aktivnost, oduševiti koga za što (podignuti masu govorom); 8. pobuniti; 9. izgraditi, sagrađiti, načiniti (podignuti kuću); 10. *pren.* a. dati kome viši stupanj, učiniti važnijim, vrednijim, značajnijim; uzdići, uzvisiti, b. ojačati, osokoliti (podignuti raspoloženje); 11. otkriti, skinuti ono čime je što poklopljeno ili pokriveno (podignuti poklopac; podignuti pokrivač; podignuti veo); 12. *pravn.* pokrenuti postupak (podignuti tužbu)”. Doslovno značenje glagola *podignuti* u kontekstu sintagme *podignuti /komu/ spomenik* prema ŠR, jest njegovo drugo značenje: „pomaknuti, premjestiti što iz vodoravnoga u uspravni položaj ili prema uspravnomu položaju, uspraviti, usmjeriti prema gore” odnosno „uspraviti spomenik”, a prema HJP to je djelomično njegovo prvo značenje „postaviti na viši položaj; (...) nagore (...)”. Premda glagol posjeduje i različita prenesena značenja, ona za predmetni frazem nisu relevantna. Stoga, uzevši u obzir prethodni pregled i analizu sastavnica sveza i činjenicu da ne postoje oštre granice između slobodnih sveza, kolokacija i frazema (Klare 1998: 247) te da su imanentna svojstva frazema i kolokacija različito zastupljena (Turk 2018:

¹⁰ <https://rjecnik.hr/search.php?q=podignuti>

¹¹ Prenosimo sažeti sadržaj natuknice.

228), smatramo da se granica između dviju sveza – *podići /komu/ spomenik* (frazema) i *podignuti /komu/ spomenik* (sintagme) može jasnije povući objašnjenjem da je predmetni frazem nastao elipsom, tj. izostavljanjem sastavnice *nadgrobn* u kolokacijskoj svezi **podignuti /komu/ nadgrobn spomenik*, čije značenje nije metaforičko. Isto tako, budući da sveza **podignuti /komu/ nadgrobn spomenik* posjeduje ujedno i snažan frazeološki potencijal, sekundarnim promjenama (Turk 2018: 233), tj. eliptičnom preoblikom, u *podići /komu/ spomenik* sveza je poprimila ulogu i značenje frazema: ‘postaviti spomenik pokojniku/-ci u njegovu/-zinu čast kao zahvalu i trajnu uspomenu na darovanu dobrotu, ljubav te zajednički proživljene trenutke’. Sličan je slučaj s institucionaliziranom kolokacijom *u spomen na /koga, što/* koja bi se mogla smatrati osnovom za preobliku (elipsom i premetanjem riječi) u fonetsku riječ *na spomen*, međutim, budući da ni spomenuta sveza niti sveza *s ljubavlju* nisu institucionalizirane,¹² u našem radu klasificiraju se i analiziraju kao kolokacijske sveze. Sveza *s poštovanjem* potvrđena je kao frazem (jezična formula) u HJP-u pa bi je tako trebalo i promatrati.

7. RAŠČLAMBA I RASPRAVA

Prikaz epitafa i kolokacija uključuje podatke raspoređene prema sljedećem nizu: najprije se navode, brojkom i po potrebi slovom označeni epitafi, u punom ili skraćenom obliku (ovisno o duljini ekstrahirane kolokacije). Svi su epitafi prikazani kurzivom, velikim tiskanim ili malim pisanim slovima (kako su zabilježeni u izvornim oblicima na nadgrobnim spomenicima), a potom se navode podatci o lokaciji koji uključuju kraticu grada / mjesta (NV = Novalja) i polje odnosno broj grobnoga mjesta, prema mapi groblja (NV/C/60). Slijedi prijevod teksta epitafa (kolokacije) ako je napisan na stranom jeziku. Ispred oznake lokacije, npr. NV/A/1, nalazi se simbol za oznaku izvornosti (<),¹³ a nakon oznake lokacije, unutar jednostrukih navodnih znakova, navode se kanonski oblici samih kolokacija.

7.1. KOLOKACIJE

Klasifikacija kolokacija učinjena je prema podjeli kolokacijskih sveza Blagus Bartolec (2014) na osnovne i ostale tipove kolokacijskih sveza. Među imenskim kolokacijskim svezama osnovnoga tipa navodimo primjere koji se sastoje od pridjeva i

¹² Premda je leksikalizacija potvrđena korpusnim pretraživanjem Sketch Engineova korpusa.

¹³ < = postalo od

imenice (1 a – o) ili imenice i imenice (2). Tu su i primjeri prijedložno-padežnih izraza koji nisu zamjenjivi jednom riječju (3 a – c).

- (1) (a) *PREKO SMRTI TJELESNE TVOJIM SE VJERNICIMA
GOSPODINE ŽIVOT
SAMO MJENJA (...)*
($\checkmark$ NV/B/16: *tjelesna smrt*)
- (b) (...) *U SRCIMA NAŠIM TUGA, NA GROBU TVOME
TIŠINA, U DOMUNAŠEM VELIKA PRAZNINA. (...)*
($\checkmark$ NV/B/44: *velika praznina*)
- (c) (...) *ORKANSKA BURA U NAMA BIJE (...)*
($\checkmark$ NV/B/59: *orkanska bura*)
- (d) *OVDJE POČIVAJU U MIRU BOŽJEM*
($\checkmark$ NV/A/24, 26, 42, 44, 47 i dr.: *božji mir/mir božji*)
- (e) *TIHI DOM OBITELJSKE GROBNICE*
($\checkmark$ NV/C/17: *obiteljska grobnica*)
- (f) (...) *OD STRANE NOVALJSKE KOMUNISTIČKE VLASTI (...)*
($\checkmark$ NV/C/49: *komunistička vlast*)
- (g) *TVOJ PLEMENITI LIK VJEČNO ĆE ŽIVJET U NAMA*
($\checkmark$ NV/D/30: *plemeniti lik*)
- (h) *Ljubljena majko neka te čuvaju anđeli nebeski*
($\checkmark$ NV/E/39: *anđeo nebeski*)
- (i) *NEPROŽIVLJENA MLADOST / NEOSTVARENE ŽELJE (...)*
($\checkmark$ NV/F/11: *neostvorena želja*)
- (j) *UZ VJEČNU ZAHVALNOST*
($\checkmark$ NV/F/13: *vječna zahvalnost*)
- (k) (...) *Bez Tebe ostaju nam tek tužne uspomene. (...)*
($\checkmark$ NV/F/51: *tužna uspomena*)
- (l) (...) *GROBNI SPOMEN (...)*
($\checkmark$ NV/F/64: *grobni spomen < grobni spomenik*)
- (m) (...) *GROBNI SPOMEN NIGDJE NEMA VEĆ DUBINA MORSKIH (...)*
($\checkmark$ NV/F/64: *morska dubina*)
- (n) (...) *TMINU NAŠE SMRTI U VJEČNI ŽIVOT OKREĆEŠ!*
($\checkmark$ NV/B/18: *vječni život*)
- (o) (...) *GORKA JE ISTINA (...)*
($\checkmark$ NV/B/97: *gorka istina*)
- (p) *POKOJ VJEČNI DARUJ IM GOSPODINE I SVJETLOST VJEČNA (...)*

- (2) (*< NV/B/61: pokoj vječni, svjetlost vječna*)
SJEDINJENI U KRUTOM ZAGRLJAJU SMRTI (...)
 (*^ NV/C/65: zagrljaj smrti*)
- (3) (a) *SES CAMARADES DE TRAVAIL*
 (*^ NV/C/60: hrv.: njegovi kolege s posla; /prev. a./: kolega s posla*)
- (b) *IŠČEKUJEM USKRSNUĆE OD MRTVIH*
 (*^ NV/A/68: uskrsnuće od mrtvih*)
- (c) (...) *SRCA SE STEGNU PRI POMISLI NA TEBE*
 (*^ NV/B/108: pomisao na /koga/*)

Od ostalih tipova imenskih kolokacijskih sveza navodimo primjere: sveza koje se mogu zamijeniti jednom riječju iste tvorbene skupine (4), kolokacijskih sveza koje se mogu zamijeniti jednom riječju različite tvorbene skupine (5 a – e), kolokacijskih sveza s jednom sastavnicom koja odstupa od svojeg primarnog značenja (6 a – c), kolokacijskih sveza čije se sastavnice mogu zamijeniti sinonimima (7 a – c), kolokacijskih sveza simboličnoga značenja (8), kolokacijskih sveza s komplementarnom imenicom (9).

- (4) *SVAKOG DANA SUZE POTEKU (...)*
 (*^ NV/A/79, B/108: svakoga dana – svakodnevno*)
- (5) (a) *TVOJIM SE VJERNICIMA GOSPODINE ŽIVOT SAMO MJENJA I STJEČE VJEČNO PREBIVALIŠTE (...)*
 (*^ NV/B/16: vječno prebivalište – raj*)
- (b) *TIHI DOM*
 (*^ NV/A/4, 15, 42, 91; B/31, 97, 108; C/2, 39 i dr.: tihi dom – grob*)
- (c) *U OVOM KAMENU HLADNOM (...)*
 (*^ NV/B/60: hladan kamen – grob*)
- (d) *VJEČNI DOM*
 (*^ NV/C/96: vječni dom – grob*)
- (e) *POSljednji POČINAK (...)*
 (*^ NV/A/95: posljednji počinak var. [^] posljednje počivalište – grob*)
- (6) (a) *PA DA MI JE I DOLINOM SMRTI PROĆI (...)*
 (*< NV/A/13: dolina smrti*)
- (b) (...) *ZAŠTO NA PRAGU ŽIVOTA UVENUŠE TA DVA BIJELA CVIJETA (...)*
 (*^ NV/B/97: bijeli cvijet*)
- (c) *TIHI DOM OBITELJI*
 (*^ NV/B/105: dom obitelji*)

- (7) (a) *U IME LJJEPIH USPOMENA*
(ζ NV/A/12: *lijepa* /*nježna/ *uspomena*)
- (b) *NEMIRNO JE SRCE MOJE (...)*
(ζ NV/A/10: *nemirno* /*hrabro/ *srce*)
- (c) *SUDBINA STRAŠNA OKRUTNA I TEŠKA (...)*
(ζ NV/B/97: *strašna*/*okrutna*/*teška* *sudbina*)
- (8) *POTOCI SUZA U NAMA TEKU (...)*
(ζ NV/B/59: *potoci suza* ('velika tuga'))
- (9) *GOSPODINE, TI SVJETILJKU VJERE UŽIŽEŠ (...)*
(ζ NV/B/18: *svjetiljka* *vjere*)

Među kvazifrazemima (10 a – f) i pragmemima (11 a – f) ekstrahirani su sljedeći primjeri:

- (10) (a) (...) *Oca i mater nikad nisi mogal prežalit... (...) kad se Matere i Oci / potli smrti svojiman / najmilijiman ne bi sreli... (...)*
(ζ NV/C/16: *otac i majka* > *otâc i mâtër/mâtère i ocî*)
- (b) *JA SAM USKRSNUĆE I ŽIVOT (...)*
(ζ NV/D/51: *uskrснуće i život*)
- (c) (...) *BEZ TEBE OSTAJE TUGA I BOL*
(ζ NV/A/79: *tuga i bol*)
- (d) (...) *OSTAHU USPOMENE PATNJA BOL I SUZE*
(ζ NV/B/97: *bol i suze*)
- (e) *U VJERI I NADI VJEČNOG ŽIVOTA*
(ζ NV/B/110: *vjera i nada*)
- (f) *SJEDINJENI U KRUTOM ZAGRLJAJU SMRTI, BRAT UZ BRATA (...)*
(ζ NV/C/65: *brat uz brata*)
- (11) (a) *SAMO JE U BOGU MIR DUŠO MOJA*
(ζ NV/A/34: *dušo moja!*)
- (b) (...) *BOGATSTVO JE IMATI NEKOGA KAO ŠTO SI TI. NE PREŽALJENI SINE NAŠ I BRATE MOJ. (...)*
(ζ NV/B/44: *sine naš* < *sine moj!*; *brate moj!*)
- (c) *MA KADA OTIŠLI VOLJENI UVIJEK ODLAZE PRERANO*
(ζ NV/B/79: *ma kad*)
- (d) *S LJUBAVLJU*
(ζ NV/B/97: *s ljubavlju*)

- (e) *ŽENO PONOSU, MAJKO MAJKO MILA (...)*
(^č NV/D/91: *majko mila*)
- (f) *LJUBLJENI MOJI MILI (...)*
(^č NV/E/1: *ljubljeni moji* ^č *ljubljeni moj*).

Rjeđe su glagolske kolokacijske sveze (12 a – e) i navodimo nekoliko primjera:

- (12) (a) *OVDJE ČEKAJU USKRSNUĆE*
(^č NV/A/19, 35: *čekati uskrsnuće*)
- (b) *(...) NE VIDIMO TI OČI I NE ČUJEMO TVOJ GLAS (...)*
([<] NV/B/44: *čuti /čiji/ glas*)
- (c) *ČOVJEČE NE VELIČAJ SE, ŽIVI PLEMENITO, DA BI ŽIVIO VJEČNO! (...)*
([<] NV/B/32: *živjeti vječno*)
- (d) *(...) VOLJENI UVIJEK ODLAZE PRERANO*
(^č NV/B/79: *otići prerano*)
- (e) *„I OTRT ĆE BOG SVAKU SUZU S OČLJU NJENIH,*
(...) TAMO NEGDJE DUŠU ODMORI (...)
(^č NV/H/78: *otrti suze; odmoriti dušu*)

Naposljetku, spomenut će se pravopisna i gramatička deficijentnost i suficitarnost u promatranim epitafima. Kod pravopisa, riječ je o pravopisnim greškama (34 a – d), izostavljanju riječi ili izostavljanju interpunkcijskih znakova (35). Također, navodimo nekoliko primjera gramatički netočnih oblika, poput pogrešnog glagolskog oblika u prezentu, pogrešnog oblika imenice u genitivu množine (36 a – b) i neuobičajene kombinacije ili izbora riječi (37 a – b) ili leksičkih izmjena u usporedbi s izvornim tekstovima / stihovima (38).

- (34) (a) *(...) TVOJIM SE VJERNICIMA GOSPODINE ŽIVOT SAMO MJENJA (...)*
(^č NV/B/16: *mijenja*)
- (b) *(...) NE ČUJEMO TVOJ GLAS ALI OSIJEĆAMO (...)*
NE PREŽALJENI SINE (...)
POČIVAO U MIRU BOŽIJEM.
(^č NV/B/44: *osjećamo; neprežaljjeni; božjem*)
- (c) *(...) NEOSTVARENE ŽELJE OTIŠLE SU STOBOM (...)*
(^č NV/F/11: *s tobom*)

- (d) (...) *OVAJ KAMEN PLOČE TVOJE MUKE NEK **SVJEDOČE** (...)*
 (˘ NV/F/64: svjedoče)
- (35) *SVAKOG DANA SUZE POTEKU POMISLI NA TEBE (...)*
 (˘ NV/A/79: svakog dana suze poteku **pri** pomisli na tebe)
- (36) (a) *GOSPODINE, TI SVJETILJKU VJERE **UŽIŽEŠ** (...)*
 (˘ NV/B/18: užežeš)
- (b) *POTOMCI KAD ZASTANETE PORED **HUMKI** (...)*
 (˘ NV/F/22: Potomci, kad zastanete pored humaka...)
- (37) (a) *TIHI DOM OBITELJSKE GROBNICE*
 (˘ NV/C/17: tihi dom; obiteljska grobnica)
- (b) *ŠTO SI TO U MENI NAŠAO DA SI MOGAO*
SVRNUTI TAKO NJEŽNO
SVOJE DOBROSTIVO SRCE I ZAVOLJETI MENE!
 (˘ NV/F/92: Što si to u meni našao da si mogao stegnuti/sviti (?) tako
 nježno svoje dobrotivo srce i zavoljeti mene?)
- (38) *IZ DUBINE VAPIJEM **K** TEBI GOSPODINE (...)*
 (˘ NV/C/108: Iz dubine vapijem tebi, Gospodine.)

8. ZAKLJUČAK

Naše je istraživanje bilježenja i raščlambe kolokacija u epitafima na gradskome groblju u Novalji pokazalo da su prethodno utvrđene teze o mogućnosti provođenja terenskoga istraživanja s utvrđenim metodološkim okvirom u potpunosti potvrđene te su ovakvim znanstvenim pristupom i postupkom dovele do konkretnih rezultata u raščlambi i razvrstavanju kolokacija. Korpus kolokacija ukupno obasiže 86 kolokacija od kojih se neke višekratno ponavljaju. Kolokacije su zabilježene na ukupno 104 nadgrobna spomenika. Kolokacije su podijeljene u dvije grupe – leksikalizirane i institucionalizirane te leksikalizirane i neinstitutonalizirane. U prvoj grupi analizirane su kolokacije koje su svojim kanonskim oblikom zabilježene u jednom od korištenih izvora, a u drugoj analizirane su kolokacije čija je leksikaliziranost potvrđena u korpusnom pretraživanju (Sketch Engine: hrWaC), ali koje nisu dostigle punu institucionalizaciju u leksikografskom smislu. Od tri predviđene razine učestalosti – više, srednje i niže, naš je korpus pokazao da zabilježene kolokacije imaju višu i srednju razinu učestalosti. Među imenskim kolokacijskim svezama osnovnoga tipa zabilježeni su primjeri koji se sastoje od pridjeva i imenice ili imenice i imenice te primjeri prijedložno-padežnih izraza koji nisu zamjenjivi jednom riječju. Od ostalih tipova imenskih

kolokacijskih sveza ekstrahirani su primjeri: sveza koje se mogu zamijeniti jednom riječju iste tvorbene skupine, sveza koje se mogu zamijeniti jednom riječju različite tvorbene skupine, sveza s jednom sastavnicom koja odstupa od svojeg primarnog značenja, sveza čije se sastavnice mogu zamijeniti sinonimima, sveza simboličnoga značenja te kolokacijskih sveza s komplementarnom imenicom. Pronađeni su kvazifrazemi, pragmemi te rijetke glagolske kolokacije. Naposljetku, opisana je pravopisna i gramatička deficijentnost i suficitarnost u zabilježenim epitafima. Kod pravopisa, riječ je o pravopisnim greškama, izostavljanju riječi ili izostavljanju interpunkcijskih znakova, ali i gramatički netočnih oblika, poput pogrešnog glagolskog oblika u prezentu, pogrešnog oblika imenice u genitivu množine i neuobičajene kombinacije ili izbora riječi, ili leksičkih izmjena u usporedbi s izvornim tekstovima / stihovima.

BIBLIOGRAFIJA

- ANIĆ, Vladimir. 1991. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- ANIĆ, Vladimir i dr. 2004. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber i Europapress Holding.
- BLAGUS BARTOLEC, Goranka. 2014. *Riječi i njihovi susjedi: Kolokacijske sveze u hrvatskom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- BLAGUS BARTOLEC, Goranka. 2017. „Glagolske kolokacije u administrativnome funkcionalnom stilu”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 43(2): 285–309.
- BOTICA, Stipe. 2007. *Novi hrvatski epitafi*. Zagreb: Školska knjiga.
- BRKIĆ VUČINA, Mirna i Goran ZOVKO. 2019. *Noviji epitafi na području zapadne Hercegovine*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- ČOLOVIĆ, Ivan. 1983. *Književnost na groblju: zbirka novih epitafa*. Beograd: Narodna knjiga.
- FABIJANIĆ, Ivo. 2021. „O jednom metodološkom pristupu bilježenja i raščlambe frazema u natpisima na nadgrobim spomenicima (epitafima)”. *Jezikoslovni zapiski* 27(2): 121–142.
- FABIJANIĆ, Ivo. 2023. „Epitafi na grobljima otoka Paga”. *Fluminensia* 35(2): 639–675.
- FINK ARSOVSKI, Željka, Barbara KOVAČEVIĆ i Anita HRNJAK. 2010. *Bibliografija hrvatske frazeologije*. Zagreb: Knjigra. URL: <https://www.knjigra.hr/wp-content/uploads/2023/10/Bibliografija-hrvatske-frazeologije-25-10-2023.pdf>.
- FINK ARSOVSKI, Željka, Barbara KOVAČEVIĆ i Anita HRNJAK. 2017. *Bibliografija hrvatske frazeologije i frazeobibliografski rječnik*. Zagreb: Knjigra.
- KLARE, Johannes. 1998. „Kollokationen im Französischen in Spannungsfeld zwischen Grammatik, Lexikon und Text”. *Grammatische Strukturen und grammatischer Wandel im Französischen. Festschrift für Klaus Hunnius zum 65. Geburtstag*. Ur. Udo Figge. Bonn: Romanistischer Verlag.
- KOVAČEVIĆ, Barbara. 2020. „Frazeološko nazivlje”. *Hrvatsko jezikoslovno nazivlje*. Ur. Milica Mihaljević, Lana Hudeček i Željko Jozić. Zagreb: IHJJ.
- LIPKA, Leonhard. 2005. „Lexicalization and Institutionalization: Revisited and Extended”. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics* 2(2): 2–20.
- MATAGA, Vojislav. 2018. *Naši preci: neretvanski epitafi i ostale (p)osmrtno glose*. Zagreb: Stajer-Graf.
- MATEŠIĆ, Josip. 1982. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- MATUJEVIĆ SOKOL, Mirjana. 2018. „Epitafi srednjega vijeka: knjige života i smrti”. *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski*

- aspekti. *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Desničini susreti*. Ur. Drago Rokсандić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: FF press: 381–399.
- MENAC, Antica, Željka FINK-ARSOVSKI, Radomir VENTURIN. 2003. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- MENAC, Antica. 2007. *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- MIGOTTI, Branka. 2017. *Saxa loquuntur. Roman Epitaphs from North-Western Croatia / Rimski epitafi iz sjeverozapadne Hrvatske*. Oxford: Archaeopress.
- NOSIĆ, Vesna. 2019. „Epitafi u slavonskom brodu i okolici”. *Varaždinski učitelj* 2(2): 19–36. URL: <https://hrcak.srce.hr/224272> (1. 1. 2023.).
- PATERNOST, Jože. 1987. „Strukturnopoetski prikaz samogovorov mrtvih v slovenskih Nadgrobnih napisih”. *Slavistična revija* 35(1): 25–50. URL: https://srl.si/ojs/srl/article/view/COBISS_ID-15252736 (3. 1. 2023.).
- PATERNOST, Jože. 1989. „Jezik nadgrobnih napisov v Sloveniji: sociolingvistične posebnosti”. *Slavistična revija* 37(1-3): 283–293. URL: https://srl.si/ojs/srl/article/view/COBISS_ID-15150592 (3. 1. 2023.).
- RAJKOVIĆ, Zorica. 1984. „Ivan Čolović, Književnost na groblju. Zbirka novih epitafa, Narodna knjiga, Beograd 1983, 156 str.”. *Narodna umjetnost* 21(1): 101–104. URL: <https://hrcak.srce.hr/45873> (3. 1. 2023.).
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje. 1987. *Carmina epigraphica*. Split: Književni krug.
- STANONIK, Marija. 1999. „Nagrobni napisi na slovenskih pokopališčih”. *Etnolog. Nova vrsta* 9, št. 1: 63–85. URN:NBN:SI:doc-221LOANY. URL: <http://www.dlib.si> (3. 1. 2023.).
- STOJIC, Aneta i Sanela MURICA. 2010. „Kolokacije – teorijska razmatranja i primjena u praksi na primjerima iz hrvatskoga i njemačkoga jezika”. *Fluminensia* 22(2): 111–125.
- ŠKUNCA, Stanko Josip. 2011. *Novalja u prošlosti*. Novalja: Matica hrvatska, Ogranak Novalja i Grad Novalja.
- TURK, Marija. 2018. „Od kolokacije do frazema”. *Od dvojbe do razdvojbe: zbornik radova u čast profesorici Branki Tafri*. Ur. Mislav Kovačić i Petra Košutar. Zagreb: Ibis grafika: 225–237. Živo vrelo. god. XXXIII. 2016. br. 11. Zagreb: Hrvatski institut za liturgijski pastoral pri Hrvatskoj biskupskoj konferenciji.

MREŽNI IZVORI:

- <http://biblija-govori.hr/misli/drzite-svoj-polozaj-iz-sata-u-sat/> (21. 1. 2022.)
- <https://biblija.ks.hr/evandjelje-po-ivanu/11> (15. 1. 2022.)
- <https://biblija.ks.hr/psalmi/23> (25. 3. 2024.)

- <https://biblija.ks.hr/psalmi/62> (18. 3. 2024.)
- <https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?gid=1189&prijevod=sve> (25. 3. 2024.)
- <http://ihjj.hr/kolokacije/>
- <http://frazemi.ihjj.hr/>
- <https://hkm.hr/liturgija-dana/iz-dubine-vapijem-tebi-gospodine-gospodine-uslisi-glas-moj/> (21. 1. 2022.)
- <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=main>
- <https://rjecnik.hr/>
- <http://scena.hgu.hr/naklapskinacin/sutraceteposit.htm> (15. 1. 2022.)
- https://tradicionalnamisa.com/kalendar/2018/propers/02112018_2.html (10. 2. 2022.)
- <http://www.bartul.hr/epublication/rjecnik/files/assets/basic-html/page52.html> (20. 3. 2022.)
- <https://www.vjerajdela.com/meditacija-uz-dusni-dan/> (25. 3. 2024.)
- <https://www.molitva.hr/gospodin-je-pastir-moj/> (25. 3. 2024.)
- <https://www.bitno.net/vjera/duhovnost/najljepse-misli-svetog-augustina/> (21. 1. 2022.)
- <https://www.sketchengine.eu>

POPIS TABLICA I SLIKA

TABLICA 3. Popis grobnica s pripadajućim epitafima, njihovim kratkim opisom lokacije i ekstrahiranim kolokacijama.

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAF	KOLOKACIJA
NV/A/1	SPOMENIK PODIŽE; POČIVAJ U MIRU	glavna grobna stela; dno	---
NV/A/4	TIHI DOM; POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; vrh glavna grobna stela; dno	<i>tihi dom</i>
NV/A/10	NEMIRNO JE SRCE MOJEDOK SE NE SMIRI U TEBI GOSPODINE ¹⁴	glavna grobna stela; dno	<i>nemirno srce; smiriti se u / komu, čemu/</i>
NV/A/12	SVOJIM NAJDRAŽIMA; U IME LIJEPIH USPOMENA	glavna grobna stela; dno; desno	<i>lijepa uspomena</i>
NV/A/13	PA DA MI JE I DOLINOM SMRTI PROČI, ZLA SE NE BOJIM, JER TI SI SA MNOM. Psalam 23, 1-6 ¹⁵	samostojeća, zasebna stela polegnuta na površinu groba	<i>dolina smrti</i>
NV/A/15	TIHI DOM	glavna grobna stela; u sredini, vrh	<i>tihi dom</i>
NV/A/17	ժիջտառո Յ ԷՃՅ ԹԵՅԿԻՉԲԻ ՍՅՈՒՐԸ ¹⁶	samostojeća, zasebna stela polegnuta na površinu groba	---
NV/A/19	OVDJE ČEKAJU USKRISNUĆE	glavna grobna stela; vrh	<i>čekati uskrsnuće</i>
NV/A/22	SPOMENIK PODIŽE	glavna grobna stela; dno, desno	---
NV/A/24	OVDJE POČIVAJU U MIRU BOŽJEM; SPOMEN PODIŽU	glavna grobna stela; vrh glavna grobna stela; dno	<i>ovdje počivaju - var. od ovdje počiva / tko/; mir božji</i>

¹⁴ <https://www.bitno.net/vjera/duhovnost/najljepse-misli-svetog-augustina/> „(...) nemirno je srce naše dok se ne smiri u Tebi”

¹⁵ <https://biblija.ks.hr/psalmi/23>, „Pa da mi je i dolinom smrti proći, zla se ne bojim, jer ti si sa mnom” (Psalam 23, 4).

¹⁶ Transliterirano: Život je bio prekrasna vožnja. /op. a./ Iz tehničkih razloga odnosno nedostupnosti određenih glagoljičkih simbola za ligature, epitaf je prenesen u djelomično izmijenjenom obliku, bez ligatura.

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAF	KOLOKACIJA
NV/A/26	OVDJE POČIVA U MIRU BOŽJEM; PODIŽU SVOM MILOM OCU	glavna grobna stela; vrh glavna grobna stela; dno	<i>ovdje počiva / tko/;</i> <i>mir božji</i>
NV/A/29	OVDJE U NADI USKRSNUĆA POČIVAJU ČLANOVI OBITELJI	glavna grobna stela; vrh	<i>ovdje počivaju - var. od ovdje počiva /tko/;</i> <i>u nadi uskrsnuća</i>
NV/A/33	DRŽIMO NEPOKOLEBLJIVIM ISPOVIJEDANJE NAŠE NADE ¹⁷	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/A/34	SAMO JE U BOGU MIR DUŠO MOJA ¹⁸	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>dušo moja!</i>
NV/A/35	OVDJE ČEKAJU USKRSNUĆE	glavna grobna stela; dno; u sredini	čekati uskrsnuće
NV/A/42	TIHI DOM; OVDJE POČIVAJU U MIRU BOŽJEM; SPOMEN PODIŽU TUGUJUĆA (...); LAKA IM ZEMLJICA	glavna grobna stela; vrh; u sredini glavna grobna stela; dno, u sredini	<i>tihi dom;</i> <i>ovdje počivaju</i> <i>- var. od ovdje počiva /tko/;</i> <i>mir božji</i>
NV/A/44	POČIVALI U MIRU BOŽJEM; POČIVALA U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; vrh; u sredini zasebna, polegnuta grobna stela, na lijevoj strani groba	<i>mir božji</i>
NV/A/47	POČIVA U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>mir božji</i>
NV/A/52	NAŠ TIHI DOM; (...), MUŽU PRIMJERNI, OČE MILI ČUJ NAŠ GLAS, MOLİ BOGA ZA NAS! PODIŽE ZAHVALNA SUPRUGA	glavna grobna stela; vrh; u sredini; glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>tihi dom;</i> čuti /čiji/ glas; <i>moliti Boga</i>
NV/A/53	SPOMENIK PODIŽU	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/A/55	POČIVALI U MIRU	zasebna, polegnuta grobna stela; dno; desno	---
NV/A/67	POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; dno; u sredini	---

¹⁷ <http://biblija-govori.hr/misli/drzite-svoj-polozaj-iz-sata-u-sat/>, „Držimo nepokolebljivim ispovijedanje naše nade – vjeran je, naime, onaj koji je obećao” (Hebrejima 10, 23).

¹⁸ <https://biblija.ks.hr/psalmi/62>, „Samo je u Bogu mir, dušo moja, samo je u njemu spasenje”.

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAF	KOLOKACIJA
NV/A/68	IŠČEKUJEM USKRSNUĆE OD MRTVIH	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>uskrsnuće od mrtvih</i>
NV/A/68	OVDJE POČIVAJU	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>ovdje počivaju - var. od ovdje počiva /tko/</i>
NV/A/74	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/A/79	SVAKOG DANA SUZE POTEKU POMISLI NA TEBE. BEZ TEBE OSTAJE TUGA I BOL	glavna grobna stela; dno; lijevo	<i>svakoga dana; suze teku; pomisao na / koga/; tuga i bol</i>
NV/A/81	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/A/91	TIHI DOM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>tihi dom</i>
NV/A/95	POSLEDNJI POČINAK OBITELJI	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>posljednji počinak - var. od posljed- nje počivalište</i>
NV/A/98	ISUSE UZDAM SE U TE	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>uzdati se u Isusa - var. od uzdati se u Boga</i>
NV/A/102	OVDJE POČIVA U MIRU BOŽJEM	križ; drveni; vrh	<i>ovdje počiva /tko/; mir božji</i>
NV/A/106	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>mir božji</i>
NV/B/5	OVU GROBNICU PODIŽU SEBI SUPRUZI	glavna grobna stela; vrh; u sredini	---
NV/B/7	OVDJE POČIVAJU; SPOMEN PODIŽE	glavna grobna stela; vrh; lijevo glavna grobna stela; dno; lijevo	<i>ovdje počivaju - var. od ovdje počiva /tko/</i>
NV/B/10	POČIVALA U MIRU GOSPODNJEM	zasebna, polegnuta grobna stela; lijeva strana groba; dno; u sredini	<i>mir Gospodnji</i>

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAF	KOLOKACIJA
NV/B/16	PREKO SMRTI TJELESNE TVOJIM SE VJERNICIMA GOSPODINE ŽIVOT SAMO MJENJA I STJEČE VJEČNO PREBIVALIŠTE NA NEBESIMA ¹⁹	glavna grobna stela; dno; desno	<i>tjelesna smrt; vječno prebivalište (na nebesima)</i>
NV/B/17	OVdje POČIVA U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>ovdje počiva /tko/; mir božji</i>
NV/B/18	GOSPODINE, TI SVJETILJKU VJERE UŽIŽEŠ, TMINU NAŠE SMRTI U VJEČNI ŽIVOT OKREĆEŠ!	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>svjetiljka vjere; vječni život - var. od život vječni</i>
NV/B/31	TIHI DOM; Dobroto naša (...)	glavna grobna stela; vrh; u sredini; zasebna, polegnuta grobna stela; prednji, lijevi dio groba	<i>tihi dom</i>
NV/B/32	ČOVJEČE NE VELIČAJ SE, ŽIVI PLEMENITO, DA BI ŽIVIO VJEČNO! PONOSNI SMO NA TEBE POČIVAJ U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; vrh; desno; glavna grobna stela; dno; desno	<i>živjeti vječno; biti ponosan na / koga/; mir božji</i>
NV/B/34	VAŠI NAJMILIJ	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/B/36	LJUBAV JE JAČA OD SMRTI.; (njem.) DIE LIEBE IST STÄRKER ALS DER TOD.	zasebna, polegnuta grobna stela; lijeva strana groba; dno	---
NV/B/43	POČIVAJU U MIRU BOŽJEM!	glavna grobna stela; dno; lijevo	<i>mir božji</i>

¹⁹ <https://www.vjeraidjela.com/meditacija-uz-dusni-dan/>, Rimski misal, *Predslavlje pokojničko*, I. (Izvor: Živo vrelo: 3), „Tvojim se vjernima, Gospodine, život samo mijenja, a ne oduzima. I pošto se raspadne dom ovozemnoga boravka, stječe se vječno prebivalište na nebesima”.

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAFIA	KOLOKACIJA
NV/B/44	OVDJE POČIVA U MIRU BOŽJEM; U SRCIMA NAŠIM TUGA, NA GROBU TVOME TIŠINA, U DOMU NAŠEM VELIKA PRAZNINA. NE VIDIMO TI OČI I NE ČUJEMO TVOJ GLAS ALI OSIJEĆAMO DA SI TU IZMEĐU NAS ZAUVIJEK U NAŠIM SRCIMA. BOGATSTVO JE IMATI NEKOGA KAO ŠTO SI TI. NE PREŽALJENI SINE NAŠ I BRATE MOJ. TVOJA DUŠA JE VELIKA I MOĆNA, TVOJA DOBROTA RUŠI SVAKO ZLO, TVOJE SRCE VELIKO I PLE- MENITO BILO JE I OSTAT ĆE TU ZAUVIJEK ZA SVE NAS. POČIVAO U MIRU BOŽJEM.	glavna grobna stela; vrh; u sredini; zasebna, polegnuta grobna stela u obliku otvorene knjige; prednji dio površine groba	<i>ovdje počiva /tko/ mir božji;</i> <i>velika praznina; čuti glas var. od čuti glasove;</i> <i>zauvijek u srcu;</i> <i>sine naš var. od sine moj!; brate moj!</i> <i>veliko srce; plemenito srce; mir božji</i>
NV/B/45	SPOMINJAN VOLJEN NEZABO- RAVLJEN	zasebna, polegnuta grobna stela; dno; u sredini	---
NV/B/54	U SPOMEN	glavna grobna stela; vrh; u sredini;	<i>u spomen na / koga/</i>
NV/B/59	POTOCI SUZA U NAMA TEKU, ORKANSKA BURU U NAMA BIJE. MI SMO TI LJUBAVI MORE BEZ SOLI I NIŠTA NIJE NIJE KO PRIJE	zasebna, polegnuta grobna stela u obliku otvorene knjige; desna strana	<i>potoci suza; orkanska bura</i>
NV/B/60	U OVOM KAMENU HLADNOM SJEĆANJE, LJUBAV I ZAHVAL- NOST VJEČNO ĆE OSTATI TOPLI	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>hladan kamen</i>
NV/B/61	POKOJ VJEČNI DARUJ IM GOS- PODINE I SVJETLOST VJEČNA SVIJETLILA IM ²⁰	glavna grobna stela; dno; desno	<i>pokoj vječni; svjetlost vječna</i>
NV/B/77	OVDJE POČIVA; POČIVAJ U MIRU	glavna grobna stela; vrh; glavna grobna stela; dno	<i>ovdje počiva /tko/</i>
NV/B/79	MA KADA OTIŠLI VOLJENI UVI- JEK ODLAZE PRERANO	glavna grobna stela; dno	<i>ma kad; otići prerano</i>

²⁰ https://tradicionalnamisa.com/kalendar/2018/propers/02112018_2.html „Pokoj vječni daruj im, Gospodine, i svjetlost vječna svijetlila njima” (4 Ezr 2, 34 i 35).

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAF	KOLOKACIJA
NV/B/82	OVDJE POČIVAJU U MIRU	glavna grobna stela; vrh	<i>ovdje počivaju - var. od ovdje počiva /tko/</i>
NV/B/86	KAŽU DA VRIJEME LIJEČI RANE NE, NE ČINI TO. VRIJEME JE UTJEHA TEK ZA BOL, AL' NIJE LIJEK.	glavna grobna stela; dno; lijevo	---
NV/B/89	TIHI DOM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>tihi dom</i>
NV/B/97	SUDBINA STRAŠNA OKRUTNA I TEŠKA ZAŠTO NA PRAGU ŽIVOTA UVENUŠE TA DVA BIJELA CVI- JETA S LJUBAVLJU GORKA JE ISTINA CRNA SMRT VAS UZE OSTAHU USPOMENE PATNJA BOL I SUZE	glavna grobna stela; u sredini; lijevo; glavna grobna stela; u sredini; desno	<i>strašna sudbina; okrutna sudbina; teška sudbina; bijeli cvijet; s ljubavlju; gorka istina; crna smrt; bol i suze</i>
NV/B/103	POČIVALI U MIRU BOŽJEM; NA SPOMEN	glavna grobna stela; vrh; u sredini; glavna grobna stela; dno; u sredini;	<i>mir božji; na spomen – var. od u spomen na / koga, što/</i>
NV/B/105	TIHI DOM OBITELJI	glavna grobna stela; lijevo	<i>tihi dom; dom obitelji</i>
NV/B/106	ZA SVE ŠTO DOLAZI, NEDOSTAJEŠ. POČIVALI U MIRU I MILOSTI BOŽJOJ	glavna grobna stela; u sredini	---
NV/B/108	TIHI DOM SVAKOG DANA SUZE POTEKU I SRCA SE STEGNU PRI POMISLI NA TEBE TVOJA SE ZVIJEZDA NIJE UGASILA VEĆ SE TIHO SKRILA I MIRUJE U NAŠIM SRCIMA	glavna grobna stela; vrh; lijevo	<i>tihi dom; suze teku; svakoga dana; pomisao na /koga/</i>
NV/B/110	U VJERI I NADI VJEČNOG ŽIVOTA; PODIŽU SPOMENIK	glavna grobna stela; vrh; u sredini;	<i>vjera i nada; vječni život - var. od život vječni</i>
NV/B/112	Počivali u miru Božjem	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>mir božji</i>

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAF	KOLOKACIJA
NV/C/2	TIHI DOM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>tihi dom</i>
NV/C/5	POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/C/9	POČIVA U MIRU	glavna grobna stela; vrh; u sredini;	---
NV/C/10	MIR VJEČNI	zasebna, polegnuta grobna stela; lijevo	<i>mir vječni</i>
NV/C/16	Voljenom dedu od unuke; Tebi dragi (...), Tvojoj plemenitosti PEČA OD MLADIĆA Rado se sićan Tvoje mladosti: peča od mladića, jak, Tvoje mišice bile kako bati, Ki se je potuč volil, Nisi mu oprostil!? Inače dobar kako kruh, Pošten, Tvo' i speci'aliteti, Tvo'i rižoti, Italia ih nima, rekli Čezoti! Oca i mater nikad nisi mogal prežalit... Ali dragi (...), dragi (...), pisnici rekli: kad se Matere i Oci potli smrti svojiman najmilijiman ne bi sreli..., za svu draž, ljubav bi bila najveća laž. Počivaj u miru Božjem, Boris Palčić Caskin	glavna grobna stela; desno; zasebna, polegnuta grobna stela; desno	<i>peča od mladića;</i> <i>mišice kako bati;</i> <i>otac i mater – di- jal. var. od otac i majka;</i> <i>mater i otac – di- jal. var. od otac i majka</i>
NV/C/17	TIHI DOM OBITELJSKE GROB- NICE	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>tihi dom;</i> <i>obiteljska grob- nica</i>
NV/C/25	POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; dno; desno	---
NV/C/30	TIHI DOM OBITELJSKE GROB- NICE	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>tihi dom;</i> <i>obiteljska grob- nica</i>
NV/C/35	POČIVAJU U MIRU BOŽJEMU; SPOMEN NA	glavna grobna stela; vrh; u sredini; zasebna, polegnuta grobna stela; lijevo	<i>mir božji;</i> <i>spomen na /koga/</i>

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAF	KOLOKACIJA
NV/C/38	POČIVA U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; vrh; lijevo	---
NV/C/39	TIHI DOM; POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; vrh; u sredini; glavna grobna stela; dno; lijevo	<i>tihi dom</i>
NV/C/49	UMRO U ZADARSKOJ BOL- NICI NAKON DVODNEVNOG MUČENJA I PREMLAČIVANJA OD STRANE NOVALJSKE KOMUNISTIČKE VLASTI NE ZNA SE GDJE JE POKOPAN	zasebna, polegnuta grobna stela; lijevo	<i>komunistička vlast</i>
NV/C/53	POČIVAJ U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>mir božji</i>
NV/C/54	POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/C/60	<i>fra.</i> : Gentilles Fleurs messagères d'amitié dites lui que notre Cœur ne saurait l'oublier. ²¹ <i>fra.</i> : Nous ne l'oublierons jamais ²² <i>fra.</i> : Le souvenir est une Fleur, qui ne veut pas mourir ²³ SES CAMARADES DE TRAVAIL; SES AMIS DU QUARTIER ²⁴	zasebna mala stela u obliku otvorene knjige, na površini groba; lijevo; zasebna mala stela na površini groba; lijevo; zasebna mala stela na površini groba; desno; zasebna mala stela na površini groba; lijevo	<i>kolega s posla</i>
NV/C/65	SJEDINJENI U KRUTOM ZAGRL- JAJU SMRTI, BRAT UZ BRATA, SIN UZ OCA. POČIVAJ NENADOKNADIVA MLADOST NAŠA!	glavna grobna stela; u sredini; lijevo	<i>zagrljaj smrti; brat uz brata</i>
NV/C/80	POČIVAJU U MIRU	glavna grobna stela; dno; u sredini	---

²¹ Hrv.: Cvijeće – ljubazni glasnici prijateljstva, recite mu da ga naše srce ne može zaboraviti. /prev. a./

²² Hrv.: Nikada nećemo zaboraviti. /prev. a./

²³ Hrv.: Sjećanje je cvijet koji ne želi umrijeti /prev. a./

²⁴ Hrv.: njegovi kolege s posla; njegovi prijatelji iz susjedstva /prev. a./

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAFI	KOLOKACIJA
NV/C/81	<i>fra.:</i> A la Grotte Bénie nous avons prié pour vous. ²⁵	zasebna mala stela na površini groba; gornji dio sredine groba	---
NV/C/85	OVDJE POČIVAJU U MIRU BOŽJEM; SPOMENIK PODIŽU	glavna grobna stela; vrh; u sredini; glavna grobna stela; dno; desno	<i>ovdje počivaju</i> – var. od <i>ovdje počiva /tko/;</i> <i>mir božji</i>
NV/C/96	VJEČNI DOM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>vječni dom</i>
NV/C/106	TIHI DOM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>tihi dom</i>
NV/C/108	IZ DUBINE VAPIJEM K TEBI GOSPODINE GOSPODINE USLIŠI GLAS MOJ (Psalam: 130, 1-6b) ²⁶	glavna grobna stela; dno	---
NV/D/3	ISTRAJAT ĆE TILO, DAT SE NEĆE STINA, A I TI SI S NAMA I NEKA TE NIMA	glavna grobna stela; dno; desno	---
NV/D/11	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>mir božji</i>
NV/D/13	POČIVAJU U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>mir božji</i>
NV/D/22	SPOMENIK PODIGAO	glavna grobna stela; dno; desno	---
NV/D/23	POČIVAJTE U MIRU	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/D/27	TIHI DOM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>tihi dom</i>
NV/D/29	POČIVAJU U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>mir božji</i>

²⁵ *Hrv.:* U blagoslovljenoj špilji molili smo za tebe /prev. a./

²⁶ <https://hkm.hr/liturgija-dana/iz-dubine-vapijem-tebi-gospodine-gospodine-uslisi-glas-moj/>, *Iz dubine vapijem tebi, Gospodine: Gospodine, usliši glas moj!* (Ps 130, 1-2)

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAF	KOLOKACIJA
NV/D/30	POČIVAJTE U MIRU; BUDI IM MILOSRDAN GOSPO- DINE; TVOJ PLEMENITI LIK VJEČNO ĆE ŽIVJET U NAMA	glavna grobna stela; dno; lijevo; glavna grobna stela; dno; desno	<i>plemeniti lik; vječno živjeti u / komu, čemu/</i>
NV/D/32	POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; vrh; u sredini	---
NV/D/33	POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/D/35	U SPOMEN OBITELJI	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>u spomen /komu/ – var.u spomen na /koga/</i>
NV/D/37	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>mir božji</i>
NV/D/38	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno;	<i>mir božji</i>
NV/D/40	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>mir božji</i>
NV/D/45	TIHI DOM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>tihi dom</i>
NV/D/51	JAM SAM USKRSNUĆE I ŽIVOT TKO VJERUJE U MENE NEĆE UMRIJETI NIKADA, GOVORI GOSPODIN ²⁷	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>uskrsnuće i život;</i>
NV/D/59	POČIVAJU U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; vrh; desno	<i>mir božji</i>
NV/D/68	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini/desno	<i>mir božji</i>
NV/D/73	POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/D/76	TI SI NAŠ ANĐEO ODUVIJEK I ZAUVIJEK VOLIMO TE; Počivali u miru Božjem	glavna grobna stela; u sredini; lijevo; glavna grobna stela; dno	<i>mir božji</i>

²⁷ <https://biblija.ks.hr/evangelje-po-ivanu/11>, „Ja sam uskrsnuće i život: tko u mene vjeruje, ako i umre, živjet će, i tko god živi i vjeruje u mene, neće umrijeti nikada” (Iv 11, 25–26).

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAFIA	KOLOKACIJA
NV/D/79	VRATA SU SMRTI I GROBA U VLASTI GOSPODINU ON REČE JA ĆU OTVORITI GROBOVE VAŠE I IZVESTI ĆU VAS IZ VAŠIH GROBOVA; DOM SPAVANJA I POČIVANJA DOM DOBE MRAKA NEZNANJA I ŠUTNJE DOM ČEKANJA PROM- JENE; POŽELITI ĆEŠ DJELO RUKU SVO- JIH I POTRAŽITI, ZAZVATI ĆEŠ ME I JA ĆU TI SE ODAZVATI; AKO SI NAS GOSPODINE I DAO SMRTI DA NAS UBIJA I GROBU POBJEDU DA NAS SABIRE I RAS- TVARA DAO SI NAM (nečitak nat- pis) SILU DA NAS OPET SASTAVI ZA USKRSNUĆE JE RIJEČ OD GROBA ĆU IH IZBAVITI OD SMRTI ĆU IH SAČUVATI GDJE JE SMRTI POMOR TVOJ GDJE TI JE GROBE POBJEDA ²⁸ ; (dug i nečitak natpis)	prednji, čeon dio oplošja groba; glavna grobna stela; vrh; glavna grobna stela; dno; gornji dio oplošja groba; oblik križa; na anteni križa gornji dio oplošja groba; lijevo	<i>vrata smrti</i>
NV/D/89	SPOMEN PODIŽE	glavna grobna stela; dno; desno	---
NV/D/91	ŽENO PONOSU, MAJKO MAJKO MILA, SRCE NAM ZEBE ŽIVJETI SADA UVIJEK BEZ TEBE	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>majko mila</i>
NV/D/96	POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; dno; lijevo	---
NV/D/98	POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; lijevo	---
NV/D/100	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>mir božji</i>
NV/D/102	SPOMEN PODIŽE	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/D/108	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>mir božji</i>

²⁸ <https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?gid=875&prijevod=sve;> (...) gdje je, smrti, pomor tvoj? gdje je, grobe, pogibao tvoja? (Osija 13, 14).

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAF	KOLOKACIJA
NV/D/110	U NADI USKRSNUĆA OVDJE POČIVAJU; SPOMENIK PODIŽU	glavna grobna stela; vrh; u sredini; glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>u nadi uskrsnuća; ovdje počivaju - var. od ovdje počiva /tko/</i>
NV/D/113	POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; dno; desno	---
NV/E/1	LJUBLJENI MOJI MILI TEŠKO JE ŽIVJETI BEZ VAS; POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>ljubljeni moj! mili moi</i>
NV/E/39	Ljubljena majko neka te čuvaju anđeli nebeski; POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>anđeo nebeski; mir božji</i>
NV/E/41	GOSPODIN JE PASTIR MOJ. NA POLJANAMA ZELENIM ON MI DAJE ODMORA ²⁹	glavna grobna stela; dno; desno	<i>na poljanama zelenim</i>
NV/E/43	TIHI DOM OBITELJI	glavna grobna stela; vrh/ dno; u sredini	<i>tihi dom; dom obitelji</i>
NV/E/51	SPOMEN PLOČU PODIŽU ZA VJEČNI TIHI DOM I SJEĆANJE NA	glavna grobna stela; dno	<i>vječni dom; tihi dom</i>
NV/E/55	MIR VJEČNI	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>mir vječni</i>
NV/E/58	TIHI DOM OBITELJI	glavna grobna stela; vrh; desno	<i>tihi dom; dom obitelji</i>
NV/E/63	TIHI DOM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>tihi dom</i>
NV/E/69	SPOMEN NA	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>spomen na /koga/</i>
NV/E/77	Tihi dom Obitelji; Počivali u miru Božjem	glavna grobna stela; vrh; u sredini; glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>tihi dom; dom obitelji mir božji</i>
NV/E/78	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno	<i>mir božji</i>

²⁹ <https://www.molitva.hr/gospodin-je-pastir-moj/>, *Gospodin je pastir moj: (...) na poljanama zelenim on mi daje odmora* (Psalam 23).

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAFIJA	KOLOKACIJA
NV/E/88	Počivali u miru Božjem	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>mir božji</i>
NV/E/93	TIHI DOM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>tih dom</i>
NV/E/95	TIHI DOM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>tih dom</i>
NV/F/4	POČIVA U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; vrh; u sredini	<i>mir božji</i>
NV/F/8	Neka ti je laka hrvatska gruda.	glavna grobna stela; dno; desno	---
NV/F/11	NEPROŽIVLJENA MLADOST NEOSTVARENE ŽELJE OTIŠLE SU S TOBOM U VJEČNOST	glavna grobna stela; u sredini	<i>neostvorena želja; otiču u /što/</i>
NV/F/12	JA NISAM STVORIO VJETROVE. SVI SMO PRAŠINA NA VJETRU I LETIO SAM ŽIVOTOM KAO LIŠĆE GONJEN VJETROVIMA. VJETAR NE NOSI ONOGA U ZAJA- TI, A TKO KORAČA PLANINAMA NJEGA ZAMEĆE I NOSI.	glavna grobna stela; dno	---
NV/F/13	POČIVALI U MIRU BOŽJEM; UZ VJEČNU ZAHVALNOST	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>mir božji; vječna zahvalnost</i>
NV/F/17	SPOMENIK PODIŽU	glavna grobna stela; dno; desno	---
NV/F/21	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; desno	<i>mir božji</i>
NV/F/22	POTOMCI KAD ZASTANETE PORED HUMKI NAŠIH NE TUGUJTE, RADUJTE SE ŠTO POSTOJASMO	gornji dio oplošja groba; u sredini	---
NV/F/27	TIHI DOM	glavna grobna stela; dno; desno	<i>tih dom</i>
NV/F/35	Počivali u miru Božjem	glavna grobna stela; dno; desno	<i>mir božji</i>

GROBLJE / REDNI BROJ GROBNOGA MJESTA	NATPIS NA GROBNOM SPOMENIKU (EPITAF)	OPIS LOKACIJE EPITAF	KOLOKACIJA
NV/F/51	POČIVA U MIRU BOŽJEM; (...), sine, Tvoje tri godine s nama zauvijek će neizbrisivo živjeti u našim srcima. Bez Tebe ostaju nam tek tužne uspomene. Tvoji najmiliji	glavna grobna stela; vrh; u sredini; zasebna, polegnuta grobna stela u obliku otvorene knjige; pored glavne stele; lijevo	<i>mir božji;</i> <i>živjeti u srcu;</i> <i>tužna uspomena</i>
NV/F/59	U SPOMEN	glavna grobna stela; dno; lijevo	<i>u spomen – var.</i> <i>od u spomen na /</i> <i>koga/</i>
NV/F/62	SA POŠTOVANJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/F/64	OVAJ KUTIĆ RODNE GRUDE TU NAM VJEČNI POKOJ BUDE OVA GROBNA OAZA MIRA DOMOVINA UVIJEK MILA; GROBNI SPOMEN NIGDJE NEMA VEĆ DUBINA MORSKIH NEMAN SAMO OVAJ KAMEN PLOČE TVOJE MUKE NEK SVJEDOČE VJERAN KRISTU ISTINI PRAVDI I DOMOVINI ŽIVOT DAO BOGU ODAN SVETU MILOST SVIMA PODAJ U SPOMEN NA (...)	glavna grobna stela; u sredini; lijevo zasebna, polegnuta stela; gornje oplošje groba; lijevo	<i>vječni pokoj var.</i> <i>od pokoj vječni;</i> <i>grobni spomen</i> <i>var. od grobni</i> <i>spomenik;</i> <i>morska dubina;</i> <i>vjeran Kristu;</i> <i>vjeran domovini;</i> <i>odan Bogu;</i> <i>u spomen na /koga/</i>
NV/F/79	POČIVALI U MIRU BOŽJEM	glavna grobna stela; dno; u sredini	<i>mir božji</i>
NV/F/86	POČIVALI U MIRU	glavna grobna stela; dno; u sredini	---
NV/F/92	ŠTO SI TO U MENI NAŠAO DA SI MOGAO SVRNUTI TAKO NJEŽNO SVOJE DOBROSTIVO SRCE I ZAVOLJETI MENE!	glavna grobna stela; dno; desno	---
NV/H/78	„I OTRT ĆE BOG SVAKU SUZU S OČIJU NJENIH, I SMRTI VIŠE NEĆE BITI, NI TUGE, NI JAUKA, NI BOLI VIŠE NEĆE BITI ³⁰ – LETI, LETI ANĐELE BIJELI TAMO NEGDJE DUŠU ODMORI. BESK- RAJNO TE VOLIMO.	glavna grobna stela u ob- liku otvorene knjige; lijevo	<i>otrti suze;</i> <i>odmoriti dušu;</i> <i>beskrajno voljeti /</i> <i>koga, što/;</i>

³⁰ <https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?gid=1189&prijevod=sve>, „I otrt će Bog svaku suzu od očiju njihovih, i smrti neće biti više, ni tuge, ni vike, ni boli neće biti više, jer prvo prođe.” (Otkrivenje 21, 4)

COLLOCATIONS IN EPITAPHS OF THE NOVALJA CEMETERY (PAG, CROATIA)

IVO FABJANIĆ

ABSTRACT

The corpus of collocations includes the total of 86 collocations, some of which recur. Collocations were recorded on the total of 104 tombstones. Collocations are divided into two groups - lexicalized and institutionalized and lexicalized and non-institutionalized. Examples consisting of adjective + noun or noun + noun, as well as examples of prepositional-case expressions that cannot be replaced by a single word have been recorded among noun collocations of the basic type. Other types of collocational noun phrases include those that can be replaced by one word of the same formation group, those that can be replaced by one word of a different formation group, collocations with one component that deviates from its primary meaning, collocations whose components can be replaced by synonyms, collocations with symbolic meanings, and collocations with complementary nouns. Quasi-phasemes, pragmemes, and some verb collocations were also recorded.

KEYWORDS:

*epitaphs, collocations, cemetery,
Novalja, analysis, classification*

OSNOVNE SINTAKTIČKE ZNAČAJKE KONAVOSKIH GOVORA

PETRA BRAILO

Popovići 37, 20215 Gruda
petra.dominik93@gmail.com

UDK: 811.163.42(497.584)'282.3
DOI: 10.15291/csi.4810
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 24. 10. 2024.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

Članak sinkronijski prikazuje osnovne sintaktičke značajke konavoskih govora koji pripadaju zapadnom novoštokavskom (i)jekavskom dijalektu, odnosno istočnohercegovačko-krajiškom dijalektu. Osnovne sintaktičke značajke konavoskih govora izlučene su iz građe prikupljene u terenskom istraživanju provedenom od siječnja 2019. do studenog 2021. godine u sedam konavoskih župa, odnosno punktova istraživanja. Građa je nastala najvećim dijelom iz usmjeravanog kazivanja koje je pratilo tematiku upitnika za Hrvatski dijalektološki atlas Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje uz izravnu provjeru određenih sintaktičkih kategorija. U terenskom istraživanju ciljna skupina ispitanika bili su govornici starije generacije, odnosno ispitanici konavoskih govora stariji od 65 godina koji su minimalno izbivali iz Konavala. Zbog jačanja vanjskih utjecaja, sintaktičke značajke uspoređene su s jedinim dosadašnjim opisom konavoskoga govora *Govor Konavala* autorice Zorke Kašić, napisanim prije gotovo četrdeset godina. Nakon opisa metodologije istraživanja i dosadašnjih istraživanja konavoskoga govora, u radu je prikazan sintaktički opis, koji se sastoji od kongruencije, sintakse glagola, sintakse padeža te sintaktičke konstrukcije pridjeva i prijedloga te upitnih rečenica. U usporedbi sa sintaktičkim opisom Zorke Kašić, prvi su put opisani kongruencija, pasiv i perfekt bez pomoćnog glagola *bit* te su prikazane sintaktičke posebnosti pridjeva, upitnih rečenica i prijedloga. Proširen je prikaz sintakse padeža, kao i iskazivanje posvojnosti te je prepravljen opis sintagmi s prijedlogom u tipa *u masline*.

KLJUČNE RIJEČI:
dijalektologija, konavoski govori, sintaksa, štokavski govori, Zorka Kašić

1. UVOD

U radu se prikazuju osnovne sintaktičke značajke konavoskih govora koji pripadaju zapadnom novoštokavskom (i)jekavskom dijalektu, to jest istočnohercegovačko-krajiškom dijalektu (Lisac 2003a: 98). Konavle su smještene na samom jugu Republike Hrvatske, u Dubrovačko-neretvanskoj županiji. Udaljene su od Dubrovnika 20 km, a graniče s Crnom Gorom te Bosnom i Hercegovinom. Na prostoru od 209 km² nalaze se 32 naselja, koja su administrativno podijeljena u sedam crkvenih župa. Iako je riječ o jednoj općini, zbog različitih utjecaja i geografsko-povijesnog konteksta, uočljive su razlike među određenim skupinama naselja. Na temelju geografskih cjelina Konavle možemo podijeliti na Konavoska brda, Gornju i Donju bandu te Vitaljinu, namjerno izostavivši Cavtat koji se, iako je u istoj općini, ne smatra dijelom Konavala, već se smješta pod dubrovačku rivijeru (Kapetanić i Vekarić 1999: 12). S obzirom na jasno odvojene geografske cjeline, različit intenzitet utjecaja Dubrovnika i Cavtata na naselja unutar župa, kao i na različit stupanj razvoja dijelova Konavala, u preliminarnom istraživanju propitana je teza o jednom konavoskom govoru. Iako je konavoski govor u dosadašnjim istraživanjima promatran kao jedan govor te ga Zorka Kašić opisuje kao *kompaktnu jezičnu cjelinu*, preliminarno istraživanje pokazalo je razlike među mjesnim govorima.

Građa konavoskih govora prikupljena je u terenskom istraživanju kroz sedam župa, manjih cjelina Konavala, od siječnja 2019. do studenog 2021. godine za potrebe doktorske disertacije autorice ovoga rada. U svakom punktu ispitan je jedan govornik stariji od 65 godina, a uvjet pri odabiru ispitanika bio je minimalno izbjivanje iz Konavala. Građa je nastala najvećim dijelom iz usmjeravanog kazivanja koje je pratilo tematiku upitnika za Hrvatski dijalektološki atlas (IHJJ) uz izravnu provjeru određenih sintaktičkih kategorija, što je detaljnije opisano u poglavlju 2. *Metodologija istraživanja*.

Cilj ovoga rada prikazati je osnovne sintaktičke značajke konavoskih govora na temelju prikupljene građe. Opisana sintaksa usporedit će se sa sintaktičkom analizom u doktorskoj disertaciji *Govor Konavala* autorice Zorke Kašić, koja je, iako ne opširno, jedina prikazala sintaktičke značajke ovoga govora. S obzirom na to da je opis konavoskoga govora Zorke Kašić napravljen na temelju građe prikupljene od 1979. do 1983. godine, postavlja se pitanje trenutnog jezičnog stanja u Konavlima.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Terensko istraživanje prilikom kojeg je prikupljena građa konavoskih govora provedeno je od siječnja 2019. do studenog 2021. godine, a obuhvatilo je sedam punktova, to

jest sedam konavoskih župa: Čilipi (Č), Gruda (G), Pločice (Pl), Vitaljina (V), Dubravka (D), Pridvorje (Pr) i Stravča (S). Konavoske župe kao administrativno-geografske cjeline predstavljaju manje zajednice u kojima su naselja gravitirala središtu župe, pa odabir mjesta ispitanika nije nužno središte župe. Cavtat je izostavljen iz istraživanja jer, iako upravno-administrativno pripada Konavlima, kao urbana sredina oduvijek gravitira Dubrovniku i rado prihvaća njegove utjecaje. Već ranije je primijećeno da je govor Cavtata bliži dubrovačkom nego konavoskom govoru (Brozović 2005: 13).

Tijekom terenskog istraživanja ispitano je sedam govornika konavoskih govora starijih od 65 godina. Šestero ispitanika završilo je osnovnu školu, a jedan ispitanik i srednju školu, smjer ugostiteljstvo. Ciljna skupina zadovoljila je nužan kriterij minimalnog izbjivanja iz Konavala. U sedam ispitanih punktova razgovori su sveukupno trajali oko 15 sati. Svi razgovori snimljeni su diktafonom i transkribirani te potom analizirani.

Tijekom terenskog istraživanja prikupljena je građa za analizu fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke razine, no u ovome je radu cilj istraživanja prikazati sintaktičku jezičnu razinu, odnosno osnovne sintaktičke značajke konavoskih govora.

Kao što je već spomenuto u uvodu, terensko istraživanje sastojalo se od usmjeravanog kazivanja koje je pratilo tematiku upitnika za Hrvatski dijalektološki atlas poput narodnih običaja s naglaskom na zimske, odnosno božićne običaje i običaje vezane za vjenčanje te svakodnevice u prošlosti ispitanika poput radnih obveza, školovanja, ali i zabavnog života.

Neke ciljane varijable, pogotovo leksičke, dobivene su korištenjem upitnika za Hrvatski dijalektološki atlas, no upitnik je uglavnom služio kao orijentir u terenskom radu kako bi se obradile iste teme i time potencijalno dobili slični rezultati na svim razinama. Na primjer, upitom ispitanika o vrstama igara u djetinjstvu potvrđen je genitiv igre u svim punktovima. Iako jedinstveni sintaktički upitnik ne postoji, određeni sintaktički podatci prikupljeni su usmjeravanjem ispitanika, poput prikupljanja nekih podataka u sintaksi padeža, no nikako direktnim pitanjem ili sugeriranjem odgovora, čime bi se prikupili lažni podatci (Jozić 2003: 98–99).

Tijekom istraživanja, građa je redovito preslušavana i transkribirana te su izlučene jezične karakteristike na sintaktičkoj razini. S obzirom na to da ne postoji jedinstveni sintaktički obrazac prema kojemu se ispituje, analizira i opisuje sintaksa govora, sintaktički opis u ovome radu strukturiran je na temelju relevantne¹ literature. U opisu

¹ Za samu strukturu rada, odnosno za lakše izlučivanje sintaktičkih odrednica poslužili su sljedeći izvori: Katičić, Radoslav. 2002. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Treće, poboljšano izdanje. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nakladni zavod Globus; Vranić, Silvana. 2003. „Iz sintakse paških čakavskih govora”. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 12: 151–167; Halilović, Senahid. 1996. *Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu; Kašić, Zorka. 1995. „Govor Konavala”. *Srpski dijalektološki zbornik* 41: 241–396.

sintakse donose se pojedine sintaktičke odlike: kongruencija, sintaksa glagola, sintaksa padeža te sintaktičke konstrukcije pridjeva i prijedloga te upitnih rečenica.

Pronađene sintaktičke karakteristike u konavoskim govorima uspoređene su s ranijim opisom konavoskoga govora, odnosno s poglavljem sintakse u doktorskom radu Zorke Kašić *Govor Konavala*.

3. DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA KONAVOSKIH GOVORA

Na području Konavala već su krajem 19. stoljeća zabilježena prva etnološka istraživanja. Prikupljena građa nedostatna je za jezični opis, no nudi geografsko-povijesne informacije i etnološke okolnosti nužne za razumijevanje jezičnog konteksta. Prvi jezični opisi ovoga područja odnose se na dubrovački govor te se u njima govor okolnog područja samo spominje poistovjećujući tako konavoski s hercegovačkim govorom (Budmani 1883: 155, Zore 1907: 418–419). Čupić (1985) u usporedbi konavoskog i bokokotorskog govora navodi fonološke i morfološke razlike, no sintaksu ne spominje, a jedini rad koji nudi opis sintakse konavoskoga govora doktorska je disertacija *Govor Konavala* Zorke Kašić, obranjena 1988. godine i objavljena u *Srpskom dijalektološkom zborniku* 1995. godine. U svojoj doktorskoj disertaciji Kašić je detaljno opisala fonološku i morfološku razinu, no opis sintaktičke i leksičke razine je oskudan. Građu na temelju koje je napisala rad prikupila je u terenskom istraživanju od 1979. do 1983. godine. Na području Konavala boravila je oko tri mjeseca te je ispitala 60 ispitanika u 29 sela. Ona navodi da je već u tom razdoblju prisutno brisanje granica između sela i grada, zbog čega je govor „u stadijumu dekompozicije” (Kašić 1995: 256, 279). Recentniji lingvistički radovi koji se bave dubrovačkim područjem nisu proučavali sintaksu konavoskih govora, već druge jezične razine (Lisac 2003b, Ligorio 2010, Kapović 2015: 34–35, 127–128, 518–522, 693–697, 745), često koristeći već spomenuti jezični opis Zorke Kašić.

Zorka Kašić konavoski govor definira kao „kompaktnu lingvističku cjelinu” (Kašić 1995: 390), no zbog različitih utjecaja i geografsko-povijesnog konteksta, kao i različitog stupnja razvoja pojedinih dijelova Konavala, u preliminarnom istraživanju propitana je teza o jednom konavoskom govoru. Pretpostavilo se da će postojati određene razlike među punktovima, pogotovo sagledavši geografsko-povijesni kontekst. Na primjer, Župa Vitaljina sastoji se od istoimenog mjesta, a nalazi se na samom kraju jugoistočnog dijela Konavala, odnosno na samom krajnjem jugoistoku Donje bande te su do nje utjecaji iz Dubrovnika oduvijek sporo pristizali zbog loše infrastrukture, geografske udaljenosti od Dubrovnika i okrenutosti prema području Boke kotorske.

Literatura, kao i terensko istraživanje, potvrđuje navedeno podacima kako su tijekom Drugog svjetskog rata stanovnici istočnog dijela Konavala, a pogotovo Vitaljine, svoje proizvode prodavali na tržnicama Herceg Novog (Rusković Radonić 2018: 27). Iako tijekom suživota Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva Vitaljina nije bila skala,² za razliku od Dubravke i Stravče, zabilježeni su gotovo svakodnevni kontakti s Vlasima i Crnogorcima (Miović-Perić 1997: 70, 127–130). S druge strane, Župa Čilipi objedinjuje naselja Čilipi, Komaji, Gabrile, Uskoplje, Močići i dio Zvekovice, koja gravitiraju centru župe, Čilipima. Mediteransku poljoprivredu kao gospodarsku osnovu zamijenio je turizam, a na mjestima nekadašnjih zadruga i obrta danas se nalaze muzej, pošta i ugostiteljski objekti. Gospodarski i demografski rast dodatno je potaknula izgradnja dubrovačkog aerodroma i Jadranske magistrale te su utjecaji iz Dubrovnika i Cavtata, koji su i ranije bili izraženi, još lakše i intenzivnije dolazili do ovoga područja.

U dosadašnjoj analizi i usporedbi građe prikupljene u terenskom istraživanju u mjestu Vitaljini primijećene su određene razlike, poput fonoloških razlika u leksemima kao što su *òrfan*, *vacùlet*, *kadipača*, *ògšite* koji su u drugim punktovima potvrđeni kao *òrhan*, *facùlet*, *kadifača*, *ògnjšte*.³ Nadalje, u Vitaljini su potvrđeni navesci *-naka*, *-kena* u priložima poput *òdenaka*, *vâmonaka*, *òtprijenaka*, *dànaskena*, ali i u zamjenicama poput *njómenaka* ili pak *ù nâskena*, koje se frekventno koriste. Tijekom istraživanja u Župi Čilipi, ali i u drugim punktovima, nisu potvrđeni navedeni navesci u kazivanju, kao ni direktnim upitom ispitanika. Isto tako, u istraživanju Zorke Kašić navedeni navesci potvrđeni su samo u Đurinićima i Vitaljini. Na morfološkoj je razini primijećeno kako u Vitaljini nema morfema *-am* u D, L i I mn. u imenicama *e*-sklonidbe, za razliku od govora ostalih punktova (na primjer, *ù kućām*), već je potvrđen morfem *-ama*. Isti podatak vidljiv je iz primjera u radu Zorke Kašić (1995: 320). Postoje i veće leksičke razlike, na koje i sami ispitanici među punktovima upozoravaju. Na primjer, u Vitaljini se koristi glagol *òdit* dok je u drugim punktovima potvrđen glagol *ít*, rjeđe pronalazimo i *ič*. Nadalje, u Vitaljini su zabilježene leksičke razlike poput imenice *nâprava*, dok je u ostalim punktovima potvrđen leksem *mòdrina* značenja 'odjevni predmet u ženskoj narodnoj nošnji, haljina'.⁴ Isto tako, u Vitaljini se koristi leksem *tása* značenja 'peka, poklopac pod kojim se peče hrana, najčešće kruh', a u

² Skala je trgovište ili trgovačka luka za vrijeme Osmanskoga Carstva (Miović-Perić 1997: 47).

³ Značenja navedenih leksema su: *òrfan/òrhan* 'gof, vrsta ribe'; *vacùlet/facùlet* 'marama, rubac, dio narodne nošnje'; *kadipača/kadifača* 'vrsta konavoskoga veza odnosno poprsnice, dio konavoske narodne nošnje'; *ògšite/ògnjšte* 'kuhinja, prostor gdje se ložila vatra radi grijanja i kuhanja'.

⁴ Ovaj primjer namjerno je odabran kao leksem koji je iznimno važan u konavoskoj svakodnevici te je očekivano da se takvi, frekventni leksemi podudaraju u svim punktovima.

ostalim punktovima potvrđeni su leksemi *sàč* ili *pèka* istoga značenja. Daljnji prikaz razlika među govovima izlazi iz okvira ovoga rada, a u budućnosti bi svakako trebalo jasno definirati koliko je konavoskih govora i koje su osnovne razlike među njima, što je jedan od ciljeva doktorske disertacije autorice ovoga rada.⁵

4. SUVREMENA KONAVOSKA SINTAKSA

Zorka Kašić u svom opisu sintakse navodi kako se u sintaksi konavoskoga govora *osjeća utjecaj* dubrovačkog, istočnohercegovačkog i bokokotorskog govora, odnosno utjecaj svih triju govora iz susjedstva (Kašić 1995: 342). Lisac navodi kako je novoštokavski ijekavski dijalekt primio romanske utjecaje (venecijanski dijalekt, talijanski standard, dalmatski), kao i turske i njemačke (2003b: 35), no u ovome radu mogući utjecaji na sintaksu konavoskih govora neće biti detaljno analizirani. U ovome su radu prikazane osnovne sintaktičke značajke konavoskih govora, odnosno izdvojene su one sintaktičke značajke koje nisu dijelom standarda. Iako bi za potpuni sintaktički opis nekog govora trebalo opis izvesti iz samog sustava (Stolac i Holjevac 2003: 147), a ne na temelju usporedbe sa standardnom, za potrebe ovoga rada izdvojene su one sintaktičke značajke koje prikazuju određene posebnosti u konavoskim govovima.

4.1. KONGRUENCIJA PREDIKATA UZ BROJEVNE IMENICE

Brojevnice na *-ica*, *dvòjica*, *tròjica*, *čtvòrica* imaju različite potvrde predikata. Mogu biti u muškome rodu: *mì tròjica bi svè tò sámi urádili* (Pr), *nàs tròjica smo rádili skùpa* (Pl); i u srednjem rodu množine: *dvòjica, tròjica bi pomágala, vázda bi nèko nèkome pomágō* (Pl), *jer ù sèdmōme smo bila nàs dvòjica* (Pl).

Kada se uz imenice *dvòjica*, *tròjica*, *čtvòrica* koristi glagol u muškom rodu množine, to se odnosi na osobe muškoga spola, ali ponekad i na različiti spol, što je potvrđeno u sljedećem primjeru: *Ka su Talijáni pùcali, pa tròjica lèžali u pòsteji, a bìlo je nà kāt, pa najedànpū ono dōje, pūf, pròpalo* (G), koji se odnosi na jednu žensku i dvije muške osobe.

Zorka Kašić nije opisivala kongruenciju u opisu konavoskoga govora.

⁵ Doktorska disertacija je u nastajanju, a glavni je cilj rada opisati fonološku, morfološku, sintaktičku i leksičku razinu konavoskih govora te ujedno i prikazati razlike među njima.

4.2. SINTAKSA GLAGOLA

4.2.1. MODALNI I FAZNI GLAGOLI

Modalni glagoli u konavoskim govorima kao dopunu najčešće imaju infinitiv. Među najfrekventnijim u pripovijedanju starijih govornika svakako je glagol *trèbat*: *trèbalo je nà Grudu òdit pjèškē* (Pl), *trèbalo ti je dôc iz škôlē* (S), *trèbā škôle plátit* (D), *trèbalo je stàvit* (S), *trèbalo je ìt* (D, G, S, Pr), *trèbā počàstít* (Č), *ako trèbā vèst* (V). Uz navedene bezlične oblike, glagol *trèbat* rijetko dolazi u ličnom obliku: *Tô se znàlo kòlko trèbaš plátit* (D), *Kàžē, òvô trèbāš naučit* (Pl), *Ôsam dánā je trèbô gòri òganj da se klàk nàpravī* (G).

Nadalje, frekventan je glagol *vàjat* koji traži dopunu u infinitivu: *vàjā spràvit* (G, Č), *vàjā gònit* (D), *vàjā nòsit* (Pr). Isto tako, glagol *mòc*: *mòže bīt* (S, Č, G, V), *mòže te ùbit* (G), *nè može dôc* (Pl), *mòglo se véstit* (Č), glagol *htjèt*: *nècu kázat* (S), *nèće dàt* (Pr), *òcu rijèt* (Č), glagol *smjèt*: *nijési smìo òstavít* (S), *nè smiješ rádit* (V). Na terenu su zabilježeni i fazni glagoli: *pòčēlo òno gòrje* (G), *prèstalo se rádit* (Pr), *pòčēla gònit drva* (V).

Kašić također navodi da glagoli nepotpunog značenja za dopunu najčešće imaju infinitiv (1995: 346).

Zabilježena je konstrukcija sastavljena od prezenta modalnih i faznih glagola uz veznik *da* i indikativ prezenta: *tô òcu dà rečēm* (G), *trèbā dà budē* (G), *trèbā da se pèčē* (S), *nècu da òtkrijēm* (Pl).

Kod glagola *htjèt* potvrde iz građe su sljedeće: *to òcu dà rečēm*; kao i *to òcu da rečēm*, *òcu da s rùkama gòvorim*, *pa ònda nèce da naráste*, *ali jā nècu da pòdēm* (G); *òceš da ti kàžēm pa da vidīš* (V); *nécē da rēčū*, *nécē da smèknē* (Č); *nècu da mu òtkrijēm* (Pl), *nécē da pòbācī* (S). U Dunavama i Pridvorju nema potvrda navedenih konstrukcija.

Ova značajka već je ranije navedena u opisu konavoskih govora (Kašić 1995: 346).

4.2.2. KONSTRUKCIJE S INFINITIVOM

U konavoskim govorima zabilježena je i konstrukcija *za* + *infinitiv*: *trèbalo je ìt pòmoć stòku namirit i ìt tàmo ù brdo za pòmoć dòcerat i zatvòrit i pòmùstit...* (S), *štò je ònda bilo za tòpit* (Č), *imām pàra za kùpit* (G) *nije imō ògnjīšte za sùšit* (D), *kò je pròdō vòla za kùpit kòlān* (Č), *ìstō kò što imāš u bùtīgi za kùpit* (Pl), *to trèba dòbro imat snágē za držat* (Pr), *mòja je bàba bila sèoska bàbica, za rádat đēcu* (V). Primjeri konstrukcije prijedloga *za* s infinitivom kao finalna dopuna već su ranije navedeni u

konavoskim govorima (Kašić 1995: 346).

Konstrukcija *nije + za + infinitiv* također je zabilježena na terenu, a Kašić navodi ovu značajku dodajući kako se koristi u značenju ‘ne treba’ (Kašić 1995: 346–347). Zabilježeni primjeri su: *nije za govòrit* (G), *nije za vjèrovāt* (Pr).

Glagol *užat* uz infinitiv izražava habitualnost (*vidi* Kalsbeek 2003: 112), odnosno ponavljaju radnju: *E, užā bīt tākō* (Č), *Užao bi nēko stāvīt izdōj rūpu ako je dalēko bāština* (G), *Ja užām učini onu baklāvu o Bōžiću, e tō užām učini* (G), *Sād užaju pēč pod sànsijom* (G), *Ū mōru su užale prāt* (G).

4.2.3. IMPERATIV

Tijekom kazivanja u terenskom istraživanju govornici su pretežno koristili pripovjedački ili historijski imperativ. To je imperativ u drugom licu jednine koji se koristi u pripovijedanju prošlih, najčešće ponavljanih radnji: *nājgorē je bilo dódi dōma* (Pl), *òndā dódi dōma tū* (Pl), *jā njīma donēsī da se ĩgraju* (V), *i glēdāj kākō će ti bīt pēčen* (S), *ūvečē stāvi pa būdi mīran* (Č), *začīni sāmō kolko vólš* (G), *svākē gōdinē mijēnjāj* (D).

Kašić pripovjedački imperativ opisuje kao visoko frekventan tijekom istraživanja te ga naziva omiljenim glagolskim oblikom (Kašić 1995: 347).

Osim konstrukcija s imperativom kojih je mnogo, zanimljivi su i načini izražavanja zapovijedi ili zabrane. Uz jednostavni, sintetički imperativ, postoji i složeni ili analitički. Kao i u standardnom jeziku, složeni se imperativ tvori česticom *neka + 3. l. jd./mn. ind. prezenta*. Primjeri sintetičkog imperativa bili bi: *neka činī što óce* (V), *neka gòri* (G), *neka nē idē* (Pl), *neka mālo òdahnē* (V). Za konavoski je govor specifičan imperativ tvoren od čestica *dènu/dānu*, *da* ili *neka* koje mogu i izostati te prezenta. Složeni imperativ *dènu/dānu + (da/neka) + prezent* potvrđen je u sljedećim primjerima: *tī dènu pódi* (Pl), *Dènu da čūjēm!* (V).

Imperativna riječ *dènu/dānu* može se koristiti u rečenicama poput: *Dènu, Áne, škōla je bila òvdje...* (Pl) Češće se koristi samostalno: *Dènu!*

Nema zabilježbi o *dènu/dānu* u radu Zorke Kašić.

Osim niječnog imperativa: *Ne činī lūdōsti!* (Pr), u funkciji prohibitiva koristi se konstrukcija *nemoj* uz infinitiv: *Nēmōj više sāmā užimat!* (V), *Nēmōj ga sīlovat!* (Pr), *Nēmōj ĩt tāmō!* (G), *Nēmōj mi ništa govòri!* (D).

Još jedna prohibitivna konstrukcija (*nemoj*) + *da* + *prezent* potvrđena je u nekoliko punktova: *Nēmōj da smrđī!* (Č), *Nēmōj da te gríze sávjes!* (V), *Nēmōj da ti priuštīm iza užī jèdnu!* (Pr).

U konavoskim govorima prohibitivna konstrukcija *nemoj* uz infinitiv izražava

manju opomenu, odnosno manje urgentnu opomenu od niječnog imperativa (vidi: Kalsbeek 2003: 107).

Kašić ne navodi ove oblike imperativa u svom opisu.

4.2.4. PASIV

U konavoskim govorima česta je upotreba bezličnog povratnog pasiva: *A òn nije ništa, nego dòveo u bólnicu i tò se istòvarilo u bólnici* (o lijekovima) (Pl), *Dìkelom se tò kòpalo* (D), *Sádilo se u gràste* (V), *Sádilo se ràštana dðsta* (Č), *Sádilo se, kàžëm ti* (S), *Sřijalo se i gònilo se ù Jütù ù mlin* (Pl), *Tàkò se žìvjelo* (S), *Zváo se òžeg* (G), *ònda bi se dávalo i žìvòtnji* (Č), *Rádilo se* (D).

Nadalje, u konavoskim je govorima zabilježen lični pasiv, odnosno pasiv kojemu je gramatički subjekt u nominativu: *prìprēmì se mèza* (S), *sad se vùna bàcā, sad se vùna ne kòristì zà ništa* (D), *Tàkò se činì mālā procèsija* (Pl), *Ako se nè dā vèra skñnut* (Č), *ùberē se lòza zrèla* (G), *tò se stāvì šàka dvìje sòli* (Pr), *lòžìšte ðe se ràkija pèče* (Č).

Zabilježene su i bezlične konstrukcije s logičkim subjektom u dativu: *nije mi se mìlo ràno dđć* (G), *pàrā mi se njē líce* (G), *Nè znām je li brštan, svē mi se něšto činì brštan* (D), *Njòme je ćàća bìo Korčùlanin pàra mi se* (Pl), *Sād mi se nè dā izrijēt* (Č), *činì mi se* (Pl), *Tónko je bìo sa Lästova činì mi se* (Pl), *činì mi se da je trèbālo pùšti gðdinu dánā* (Č), *mèni se činì* (V), kao i *mèni se tò nè jedē* (G), od kojih je potonja negativna propensativna konstrukcija, odnosno konstrukcija kojom se izražava nesklonost ili odsutnost poriva doživljavača (Matasović 2024: 119–121).

Kašić ne spominje pasiv u sintaktičkom opisu konavoskih govora.

4.2.5. PERFEKT BEZ POMOĆNOG GLAGOLA BITI

Krnji perfekt, odnosno perfekt bez pomoćnog glagola *bit* ponekad se koristi u pripovijedanju: *svākā kùća imala lijēpo* (D), *òkle bìlo* (D, S, Č), *bile kòmostre* (S), *vđdjela ód njē* (G), *prodávali smðkve* (Č), *jā dála mòdrinu* (V), *objétalicama se rádile làzine* (Pl).

Kašić ne navodi uporabu perfekta bez pomoćnog glagola.

4.2.6. IZRAŽAVANJE PRETPOSTAVKI

Složeni glagolski oblik koji se sastoji od futura I. glagola *bit* i glagolskog pridjeva aktivnog konstrukcije su koje se koriste za izražavanje pretpostavki: *gðre je bìće bila kð grànica* (G), *bìćeš vđđela* (G, V).

Ovakve konstrukcije koriste se rijetko, u terenskom istraživanju zabilježeno je samo u Popovićima (Župa Gruda) i Vitaljini. Kašić navodi opisanu jezičnu karakteristiku u svom opisu (1995: 338).

4.3. SINTAKSA PADEŽA

4.3.1. GENITIV

U konavoskim govorima zabilježen je partitivni genitiv, koji je često u uporabi u svim punktovima: *ùzmi kr̃tōlē* (G), *ùzēt sēmēna za kr̃tōlē* (G), *ùzēt klāka* (G), *ìmalı bi mī kr̃tōlē* (D), *sádilo bi se i kùpusa* (S), *kò ti je ìmō kr̃va* (V), *òkinuli tēgā* (Č), *nāspē se žèravē* (Pl).

Kašić potvrđuje partitivni genitiv u ranijem opisu (Kašić 1995: 344).

Zabilježen je i genitiv uz odrične glagole: *to bràt nīje vòdio račúna* (V), *nīko nēma práva* (V), *òni nījesu ìmalı djecē* (Č), *nījesmo ìmalı špāhera* (G), *nījesu ìmalı dr̃gōga pòsla* (D). Kašić (1995: 344) također navodi istu značajku te bilježi da je genitiv uz odrične glagole prevladavajuća pojava.

U konavoskim govorima prisutan je genitiv vremena, kao i akuzativ vremena (vidi 4.3.3. *Akuzativ*). On se pojavljuje kada uz imenicu dolazi atribut, a neki od primjera su: *pa je òvē gōdinē u koróni smānjeno* (S), *i òvē je gōdinē dōšō* (D), *pòšo si pa jèdne gōdinē kùpio jèdnu bōču, dr̃gē gōdinē dr̃gū* (Č).

U konavoskim govorima prisutan je i genitiv igre, a sastoji se od prijedloga *na* i genitiva. Njime se izražava sudjelovanje u nekoj igri, a takve konstrukcije koriste se frekventno. Primjeri su: *igrat nà bōčā* (G), *svākū vèčē smo mi nà kārāta òdigrāli* (D), *igrāli bi nà kārāta* (V), *igrāli bi na prstēna* (D, V), *jā sam igrāla nà briškulē* (D), *túče se na trèsete kad se ìgra* (D).

Ovu jezičnu značajku Kašić ne navodi.

Genitiv imenskih riječi uz prijedlog *u* koristi se u više konteksta. U svim tim kontekstima osoba ili živo biće poima se kao mjesto, to jest isprepliću se posvojna i prostorna komponenta (Benić 2021: 68). Kašić odvaja opise ovisno o kontekstu upotrebe, a to su: kontekst kretanja u nekom smjeru, odnosno uporaba prijedloga *u* s genitivom uz glagole kretanja s ciljem dolaska kod nekoga, kontekst odredbe mjesta radnje, uz glagole mirovanja i kontekst stanja, to jest kontekst mišljenja ili shvaćanja (Kašić 1995: 343). Svi navedeni konteksti mogu se objediniti u jedan, a to je uporaba prijedloga *u* s genitivom imenske riječi umjesto očekivane sintagme *kod* + G. Isto tako, genitiv imenskih riječi uz prijedlog *u* koristi se i uz neživo, u kontekstu mjesta radnje kada se očekuje lokativ ili akuzativ. Nadalje, genitiv uz prijedlog *u* dolazi u izražava-

vanju posvojnosti u primjerima poput *ù njega žena* (njegova žena) (Pr) ili *cêr u Nika*. Detaljniji opis genitiva uz prijedlog *u* nalazi se u potpoglavlju 4.5.1. *Prijedlog „u“*.

Kao jedan od načina izražavanja posvojnosti za ženski rod 3. l. jd. koristi se genitiv osobne zamjenice *ona* kada je očekivano *njen*, *-a*, *-o* ili *njezin*, *-a*, *-o*, to jest kada je u konavoskim govorima očekivano *u nje*. Ovakvo izražavanje posvojnosti potvrđeno je u primjerima: *njê je māti tō šila* (V), *Kād je njê čāca ùmrō* (V), *Pàra mi se njê lice* (G), *Njê je māti sùper žena bila* (G). Kašić navodi primjere posvojnog genitiva *njê* umjesto očekivane konstrukcije *ù nje* ili posvojne zamjenice *njêzin* u svom opisu konavoskoga govora i tu značajku opisuje kao najbližu dubrovačkomu govoru (Kašić 1995: 324).

Genitiv se koristi i u izražavanju posvojnosti s prijedlogom *od*, poput: *māma od Vlāha* (Č), konstrukciji koja je prisutna u mnogim drugim govorima. Osim toga, zabilježen je i oblik bez očekivanog prijedloga *od*, pa se konstrukcija sastoji od opće i vlastite imenice: *Nika mālōga Đurāša sèstra* (G), *šila mi je pōkōnjēga Mācana māti* (V). Kašić ne navodi ovu jezičnu karakteristiku u svojim opisima. Ista se konstrukcija, osim za živo, može koristiti i za neživo. Osim posvojno-opisnih pridjeva, u konavoskim govorima često se može čuti konstrukcija poput *brāšno o šēnicē* (G) ili *bjēčve òd vunē* (Č, G). Takav genitiv nazivamo genitiv porijekla, a porijeklo može biti i cjelina od koje se nešto odvaja ili iz koje se nešto izdvaja (Benić 2021: 61). Kašić ne navodi ovu sintaktičku odliku u svom radu. Više primjera konstrukcije prijedloga *od* s genitivom nalazi se u potpoglavlju 4.5.5. *Prijedlog „od“*.

U konavoskim govorima genitiv dolazi s prijedlogom *za* u slučaju određivanja namjene s kojom se opisana radnja vrši, kao u primjeru: *ùzēt šēmēna za krìōlē* (G). Više o ovoj sintaktičkoj značajki nalazi se u potpoglavlju 4.5.3. *Prijedlog „za“*.

4.3.2. DATIV

U izražavanju posvojnosti upotrebljava se enklitički oblik osobne zamjenice u dativu, najčešće je riječ o relacijskim imenicama, odnosno o imenicama koje znače rodbinu i svojtu: *imō mi je brāt Mārko* (V), *tētkā mi Pāve* (V), *sèstrē mi ćī* (D), *brāt mi* (S), *māti mu* (G), *māti mi* (Pl). Ovu značajku potvrđuje i Kašić u svome radu (1995: 344).

O dativu kao logičkom subjektu u bezličnim konstrukcijama vidi potpoglavlje 4.2.4. *Pasiv*.

4.3.3. AKUZATIV

Jedna od značajki konavoskih govora jest nerazlikovanje padeža cilja, to jest akuzativa s prijedlozima, od padeža mjesta, odnosno lokativa, što je potvrđeno u primjerima

poput: *Màtijaševići su imali bijèlu ònu jèdnu i kònja, pa ù Pèndžu imali màsline gòre* (G). Istu sintaktičku značajku potvrđuje i Kašić (1995: 342), a više o samoj značajki nalazi se u potpoglavlju 4.5.1. *Prijedlog „u”*.

U konavoskim govorima ponekad dolazi do zanemarivanja razlike odnosa mjesta i cilja kretanja, pa na tim mjestima akuzativ dolazi uz prijedlog *pod* kada je riječ o mjestu, umjesto očekivanog instrumentala: *tò se pòd ūje kùalo* (G). Zorka Kašić ne navodi uporabu akuzativa uz prijedlog *pod* umjesto očekivanog instrumentala u svom opisu, a primjeri iz drugih punktova nalaze se u potpoglavlju 4.5.6. *Prijedlozi „po” i „pod”*.

Pri označavanju vremena, kada uz imenicu stoji atribut, često se upotrebljava besprijedložni akuzativ, na primjer: *cijèlu zîmu mî bi òd kućē dò kućē išli to čevrtat* (D), *Jèdnu nôc su me odvèli u bólnicu* (Pl), *ali tû gòdinu su ti uvèli òni gòre zákon* (Pl), *i ònda svàkî dân saphúnom* (Č), *òplašili bi se jèdnu nôc, a drùgu nôc...* (V), *kòšuju nòsi, i tò cijèlu sèdmicu ù bàštînu* (G). Uz akuzativ, u istoj funkciji javlja se i besprijedložni genitiv, vidi više u 4.3.1. *Genitiv*.

4.3.4. LOKATIV

U konavoskim govorima ponekad se uz lokativ upotrebljava prijedlog *od* umjesto prijedloga *o*. Isto spominje i Kašić (1995: 345), a primjeri zabilježeni na terenu su: *závisi od gòdišnjèmu dòbu* (Pr), *vîdiš u Pòpovićima vâzda gòvorē od kùžîni* (Č).

4.3.5. INSTRUMENTAL

Instrumental sredstva dolazi proizvoljno s ili bez prijedloga *s/sa*: *s àutom* (D, Pl, G, V), *nije bilo sòlādā za ít s vòzom* (Č), *korùnā ga s màslinòm* (D), ali i *dòšō je àutom*. Isto je primijetila i Kašić u ranijem opisu konavoskoga govora (1995: 344).

Na terenu je zabilježena upotreba besprijedložnog instrumentala povratne zamjenice onda kada se očekuje uporaba s prijedlozima: *nòsio bi ga sòbòm* (Pl), *òdnio sòbòm* (Pl), *mîsla sáma sòbòm* (G).

Kašić ne navodi upotrebu besprijedložnog instrumentala umjesto prijedložnog.

4.4. SINTAKTIČKE POSEBNOSTI PRIDJEVA

Uobičajen redosljed u kojem pridjev dolazi prije imenice vrlo često je zamijenjen: *tòrbica konāvòskā* (G, Pl), *kùpus ràstan* (G, D, S), *júdi sèòskī* (D), *kùpusa glàvatōga* (Pr, Pl), *bòbicu konāvòskū* (Pr), *màti mòja pòkōnjā* (V), *od Vlāha pòkōnjēga* (Č).

Kašić u svom radu ne spominje ovu jezičnu značajku.

Osim već opisanih načina iskazivanja posvojnosti u potpoglavljima 4.3.1. *Genitiv* i 4.3.2. *Dativ*, postoji još jedna vrsta posvojnosti, izražavanje rodbinskih sveza. Ono se u konavoskim govorima postiže uporabom posvojnog pridjeva koji uvijek stoji za vlastite imenice: *Péro Pěpov* (G), *Lúka Mátinov* (G), *Péra Mícova* (Č). Benić u ovom slučaju posvojni pridjev naziva pridjevkom, drugim članom antroponima koji služi za lakšu identifikaciju. Taj pridjevak može biti obiteljski, izveden iz imena ili nadimka bližih članova obitelji, a može biti i rodovski, izveden iz imena ili nadimka daljeg pretka (Benić 2021: 48).

Kašić u svom radu ne navodi upotrebu ovakvog posvojnog pridjeva.

4.5. PRIJEDLOZI

4.5.1. PRIJEDLOG „U”

Prijedlog *u* dolazi s genitivom imenskih riječi u više konteksta, a svaki kontekst odgovara sintagmi *kod* + G, na primjer: *Òcete li dôc mălo ù mene?* (Pr), *Ídē ù mene ì jã ù njē* (G), *I ù njih sam stála* (G), *Ū njē òbjed, a ù njega vèčera* (V), *Bïo je ù nas, ù nas kãžu* (S, Pl), *Ū njih je křsno ìme* (Č), *Učìnili šřtu, pòšli, učìnili lòzu u jèdnōga čòeka* (D), *ù njih je tō* (Pl).

Prijedlog *u* s genitivom imenskih riječi koristi se i uz neživo, u kontekstu mjesta radnje kada se očekuje lokativ ili akuzativ: *Bïo sam u Āsa. (caffè bar)*; *Nijésmo gládni, jèli smo u Dùbrãvkē.* (ime restorana); *Bíla sam u Péma, èvo me sãd u Kònzuma.* (trgovine).

Isto tako, genitiv uz prijedlog *u* umjesto akuzativa u funkciji označavanja kretanja frekventno koriste svi ispitanici: *Kãd ćemo pòc u Revelína?* (noćni klub), *Ídēm u Kòmpasa.* (Hotel Kompas).

Prijedlog *u* s genitivom osobnih zamjenica nakon koje slijedi imenica u nominativu koristi se i kao jedan od načina izražavanja posvojnosti: *ù njega žèna* (njegova žena) (Pr), *ù mene mătì* (moja mati) (D, G), *ù mene kúćak* (moj pas) (Pl), *ù mene zèt* (moj zet) (S), *ù mene Mátò* (D), *ù mene brăt* (D). Kašić također navodi konstrukciju *u* + G osobne zamjenice u opisu konavoskog govora (1995: 343–344).

Posvojnost se iskazuje i prijedlogom *u* s genitivom vlastite imenice: *ćer u Nika* (Č), *àuto u Lùcije* (G). Konstrukciju *u* + G vlastite imenice potvrđuje i Kašić navodeći kako se prijedlog *u* javlja s genitivom umjesto posesivnih pridjeva i zamjenica (Kašić 1995: 343–344).

Prijedlog *u* u konavoskim govorima može doći uz akuzativ na mjesto lokativa zbog nerazlikovanja padeža cilja od padeža mjesta, što primjećuje i Kašić (1995: 342). Navedeno je potvrđeno i u građi recentnog istraživanja, a primjeri su: *òbično ù bro-*

ke bi nòsili iz doma (G), ù Strāvču je bila škòla (S), Òndā bi se izvadili i to bi stálo na gùstrijēnu (G), Mòja je pòkònjā māti ù teču vāzda pèkla (Pl), křtola se vādila u Prāprātno (D), u mòje djètīnjstvo (V), Dòbro, tò imā i u rāznē ùrečice (Č).

Halilović navodi da je uporabu prijedloga *u, na* s akuzativom umjesto lokativom teže naći u dubrovačkom govoru i u govorima između Neretve i Rijeke dubrovačke te da je ona specifična za Konavle. Ovu jezičnu karakteristiku objašnjava utjecajem crnogorskih govora (Halilović 1996: 215).

Prijedlog *u* koristi se u sintagmama kao što su: *bi išli ù maslīne* (G), *bĭo sam u lōzi* (Č), *bili smo u narančīnima* (G) koje najčešće označavaju branje ili drugu poljoprivrednu radnju. Kašić prethodno opisano navodi kao uporabu prijedloga *u* umjesto *po* u značenju kretanja s ciljem da se nešto donese (Kašić 1995: 342–343), pa bi, prema tome, rečenica *pòšō sam ù maslīne* značila ‘pošao sam po masline’, što nije točno. Izraz *pōci ù maslīne* najčešće znači ‘poći u berbu maslina’, ‘pobrati masline’, stoga pojašnjenje Zorke Kašić ne može biti točno. U Gabrilima (Župa Čilipi) zabilježen je i sljedeći primjer: *nē idē u drvā*, a misli se na branje drva za ogrjev.

4.5.2. PRIJEDLOG „NA”

Konstrukcija prijedloga *na* uz imenicu u akuzativu frekventna je u konavoskim govorima. Ova konstrukcija zapravo je prilog načina: *U dvōru u mlinici je vāzda mlĭo māsline, (...) tō je prije bilo nā rūke* (D), *Jā sam sādio po šesto, sēdamstō kilā křtōlē, sve nā rūke* (Pl), *I nā rūke se plēle bjēčve* (G), *Kūpusa mĭ smo ti sādili po dēset ĭjādā strūkā (...), jā ĭ stārī svē na mōtike* (V), *Āko se mōglo s vōlovima, āko ne, ònda na mōtiku* (Č), *Sādili bi nā kučice* (D), *Īšli bi nā noge, pjěškē* (Pr). Umjesto priloga *rūčno* uvijek se koristi sintagma *nā rūke*, a potvrđen je i prilog *pjěškē* (S, Pl, Č, G, V) koji je češći u uporabi od sintagme *nā noge*. Sintagma *na mōtike* vjerojatno bi bila zamijenjena instrumentalom *mōtikōm/mōtikāma*, a sintagma *nā kučice* poljoprivredni je izraz koji se odnosi na stvaranje manjih rupa na uzoranome tlu u koje se stavlja gnoj i sadnica. Kašić u svom radu ne navodi opisanu karakteristiku.

U konavoskim govorima konstrukcija koja se sastoji od prijedloga *na* uz genitiv može izražavati sudjelovanje u igri, poput *igrat nā bōčā* (G) ili *igrali bi na prstēna* (D, V). Više o genitivu igre nalazi se u poglavlju 4.3.1. *Genitiv*.

4.5.3. PRIJEDLOG „ZA”

U konavoskim govorima prijedlog *za* može doći uz genitiv, a koristi se u slučaju određivanja namjene s kojom se opisana radnja vrši: *ùzēt sēmēna za křtōlē* (G),

imala za ùkopa (V), *za òtkupa* (Č). Kašić isto navodi i oprimjeruje: *trãpïlo se za lòzē*, što se *òstavī za zīmē* (Kašić 1995: 344) te ove izraze opisuje kao izrazito arhaične.

Prijedlog *za* koristi se i u konstrukcijama s infinitivom, što je obrađeno u potpoglavlju 4.2.2.

4.5.4. PRIJEDLOZI „UZ”, „O” I „S”

U označavanju vremena, odnosno pri odgovoru na pitanje *kada*, ponekad se upotrebljava prijedlog *uz*: *uz pròjeće* umjesto očekivanog *na pròjeće* (G), *uz òvō dôba* (V).

Slično je zabilježeno i s prijedlogom *o*: *ò Světòme Nikoli* (S, Pl), *o Nikoj dânu* (D, G), *o Pètrovu dânu* (V), *o Ūskrsu* (Č). Prijedlog *s* koristi se u značenju ‘od, nakon’: *Tò cemo òndā s nèđeje*. Kašić ne opisuje navedeno.

4.5.5. PRIJEDLOG „OD”

Jedan od načina izražavanja posvojnosti prisutan je u mnogim govorima, riječ je o konstrukciji *od* + genitiv koja se svakodnevno koristi u izražavanju posvojnosti: *māma od Vlāha* (Č), *tětka od Péra* (G), *bāba Lúce od Kjàjica* (Pl), *od Đúra sèstra* (V).

Uz posvojno-opisne pridjeve *šèničnī*, *vùnenī*, *òvcjī*, u konavoskim govorima često se upotrebljava prijedlog *od* s genitivom: *brāšno o šènicē* (G), *bjěčve òd vunē* (Č, G), *sīr od òvcē*, a potvrđeni su i primjeri: *pīlo òd kamēna* (G), *přsti od nógā* (D), *sàket od nājłona* (V), *křv od práca* (Pl). U Vitaljini je umjesto *pčelinja metvica/metlica* zabilježeno *mètlícē od cělā*.

Kašić ne navodi ovu sintaktičku odliku.

Ponekad se prijedlog *od* koristi umjesto očekivanog veznika *kao*, što spominje i Kašić u svome opisu (1995: 345). Na terenu je zabilježen sljedeći primjer: *nòsile se od civila, gàcare, nòsile gàce* (Pr).

4.5.6. PRIJEDLOZI „PO” I „POD”

U konavoskim je govorima česta konstrukcija prijedloga *po* s pridjevom: *po konàvòskī*, *po starìnskī* (Č, G, V), *po nāškī*, *po dùbrovačkī* (Pl), gdje se te sintagme ponašaju kao načinski prilozi, na primjer *po starìnskī* znači ‘na starinski način’.

U konavoskim govorima prijedlog *pod* dolazi uz akuzativ umjesto očekivanog instrumentala zbog zanemarivanja razlike odnosa mjesta i cilja kretanja. Primjeri iz punktova su: *I ònda bi tàkō nòsili pòd modrinu, cùre pod bjèlaču* (o vezu koji se na-

lazi pod modrinom) (Č), *mijésila krùh ònī, a pòd sač ga ispèci* (D), *ùvečē bi skùhāla kùpusa pòd ūje* (G).

Zorka Kašić ne spominje navedene sintaktičke karakteristike.

4.6. UPITNE REČENICE

Čestica *ali*, rjeđe *oli*, koristi se i u značenju ‘zar’: *Ōli jōm nije naplātio?* (G)

Nadalje, umjesto očekivanog priloga *zašto* gotovo uvijek upotrebljava se *što* u značenju blisku značenja priloga *zašto*, stoga upitne rečenice često glase: *Štò si fèrmala?* (Č), *Pa štò tò?* (G), ili jednostavno *Štò?*

Kašić prethodno ne navodi.

5. ZAKLJUČAK

Cilj ovoga rada bio je prikazati osnovne sintaktičke značajke konavoskih govora na temelju prikupljene građe u terenskom istraživanju. Nakon analize, sintaktički opis uspoređen je s jedinim dosadašnjim opisom konavoskoga govora, doktorskom disertacijom Zorke Kašić. U analizi sintakse konavoskih govora temeljenoj na građi prikupljenoj u terenskom istraživanju od siječnja 2019. do studenog 2021. godine, izlučene su osnovne sintaktičke značajke konavoskih govora, a u usporedbi s opisom Zorke Kašić sintaktički opis proširen je određenim sintaktičkim značajkama. U sintaksi glagola, od značajki koje dosad nisu opisane u konavoskim govorima, navedeni su pasiv i perfekt bez pomoćnog glagola *bit*. Nadalje, proširen je opis imperativa, kao i opis konstrukcija s infinitivom, odnosno prikazano je izražavanje habitualnosti. Sintaksa padeža obogaćena je prikazom upotrebe prijedloga *u* s genitivom umjesto akuzativa i lokativa prilikom iskazivanja mjesta odnosno kretanja, potom genitivom igre, to jest genitivom uz koji dolazi prijedlog *na*, a koji se koristi u sintagmama u značenju sudjelovanja u igri. U ovome radu prikazani su genitiv porijekla, izražavanje posvojnosti konstrukcijom opće i vlastite imenice bez prijedloga *od*, akuzativ uz prijedlog *pod* kada je riječ o mjestu, umjesto očekivanog instrumentala te upotreba besprijedložnog instrumentala povratne zamjenice. Naposljetku, prikazane su sintaktičke posebnosti pridjeva, upitnih rečenica i prijedloga, što u dosadašnjem opisu konavoskih govora nije bio slučaj. Naposljetku, treba izdvojiti prepravak pogrešnog opisa Zorke Kašić koja sintagme poput *bīo sam u māslinama* opisuje kao uporabu prijedloga *u* umjesto prijedloga *po* (Kašić 1995: 342–343).

Sintaktički opis u radu Zorke Kašić učinjen je na temelju građe prikupljene prije

više od četrdeset godina te je s obzirom na to, a i na njezin zaključak o dekompoziciji konavoskoga govora i snažnim vanjskim utjecajima, pretpostavljeno da će biti većih odstupanja i promjena u govoru. Međutim, čak su i neke sintaktičke značajke opisane kao arhaične u radu Zorke Kašić pronađene na terenu u recentnom istraživanju. No, nisu sve jezične značajke potvrđene u svim ispitanim punktovima. Na primjer, izražavanje pretpostavki složenim glagolskim oblikom koji se sastoji od futura I. glagola *bit* i glagolskog pridjeva aktivnog potvrđen je u dva punkta. Ista dva punkta (Vitaljina i Gruda) potvrđuju izražavanje posvojnosti za ženski rod 3. l. jd. genitivom osobne zamjenice, dok u ostalim punktovima zasad nije potvrđen navedeni oblik posvojnosti. Nadalje, uporaba prijedloga *od* umjesto *o* uz lokativ kao i uporaba besprijedložnog instrumentalala povratne zamjenice nije potvrđena u svim ispitanim punktovima. Daljnja analiza prikupljene građe, kao i eventualni ponovni odlasci na teren s ciljem propitivanja manje frekventnih sintaktičkih značajki, zasigurno bi donijeli nove zaključke o sintaksi konavoskih govora, a detaljnija analiza sintaktičke razine doprinijela bi i u razlučivanju konavoskih govora i definiranju razlika među njima.

BIBLIOGRAFIJA

- BENIĆ, Mislav. 2021. *Posvojnost u kukljičkom govoru*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- BROZOVIĆ, Dalibor. 2005. „Dva moguća fonološka tumačenja fonološkoga sustava u cavtatskome govoru”. *Croatica et Slavica Iadertina* 1: 19–30.
- BUDMANI, Pero. 1883. „Dubrovački dijalekat, kako se sada govori”. *Rad JAZU* 65: 155–179.
- ČUPIĆ, Drago. 1985. „Odnos štokavštine sjeverozapadne Boke i Dubrovnika (Nekoliko fonetsko-morfološke paralele)”. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7(1): 73–80.
- HALILOVIĆ, Senahid. 1996. *Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.
- JOZIĆ, Željko. 2003. „O istraživanju dijalekatske sintakse”. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 12: 97–102.
- KALSBECK, Janneke. 2003. „Jedno poglavlje iz sintakse istarske čakavštine: upotreba glagolskih oblika”. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 12: 103–113.
- KAPETANIĆ, Niko, Nenad VEKARIĆ. 1999. *Stanovništvo Konavala 2*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. (= *Posebna izdanja, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, knj. VII, sv. 2*).
- KAPOVIĆ, Mate. 2015. *Povijest hrvatske akcentuacije: fonetika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KAŠIĆ, Zorka. 1995. „Govor Konavala”. *Srpski dijalektološki zbornik* 41: 241–396.
- KATIČIĆ, Radoslav. 2002. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Treće, poboljšano izdanje. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Nakladni zavod Globus.
- LIGORIO, Orsat. 2010. „Fonemika dubrovačkoga govora”. *Croatica et Slavica Iadertina* 6: 21–46.
- LISAC, Josip. 2003a. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- LISAC, Josip. 2003b. „Leksički, sintaktički i drugi utjecaji u hrvatskim dijalektima”. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 12: 29–37.
- MATASOVIĆ, Ranko. 2024. „Napomene o propensativnoj konstrukciji u hrvatskome jeziku u kontekstu balkanskoga jezičnog saveza”. *Filologija: časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 82: 119–130.
- MIOVIĆ-PERIĆ, Vesna. 1997. *Na razmeđu: osmansko-dubrovačka granica 1667.–1806*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU.
- RUSKOVIĆ RADONIĆ, Antonia. 2018. *Konavosko placarenje*. Čilipi: Muzeji i galerije Konavala.
- STOLAC, Diana, Sanja HOLJEVAČ. 2003. „Metodološka načela za proučavanje dijalekatske sintakse”. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 12: 137–149.
- VRANIĆ, Silvana. 2003. „Iz sintakse paških čakavskih govora”. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 12: 151–167.
- ZORE, Luko. 1907. „Konavli kad su pali pod Dubrovnik”. *Srđ* 9: 417–420.

THE BASIC SYNTACTIC CHARACTERISTICS OF KONAVLE LOCAL DIALECTS

PETRA BRAILO

ABSTRACT

This scientific paper synchronically presents the basic syntactic characteristics of the Konavle local dialects, which belong to the Western Neoštokavian Ijekavian dialect, specifically the Eastern Herzegovinian dialect. The basic syntactic characteristics of the Konavle local dialects were derived from the field research conducted from January 2019 to November 2021 in seven Konavle parishes. The material was created primarily through guided interviews based on the questionnaire for the Croatian Dialectological Atlas of the Institute of Croatian Language and Linguistics along with direct verification of certain syntactic categories. In the field research, the target group of informants were speakers from the older generation, specifically speakers of the Konavle dialects above the age of 65 who had spent minimal time outside of Konavle. Due to the strengthening of external influences, the syntactic characteristics were also compared with the only existing description of the Konavle local dialects *Govor Konavala* written almost forty years ago by Zorka Kašić. Following the description of the research methodology and previous studies on the Konavle dialect, the paper presents a syntactic analysis consisting of congruence, verb syntax, case syntax, and syntactic constructions involving adjectives, prepositions, and interrogative sentences. In comparison with the syntactic description by Zorka Kašić, this work provides the first description of congruence, the passive voice, and the perfect tense without the auxiliary verb *bit* (“to be”). It also highlights syntactic particularities of adjectives, interrogative sentences, and prepositions. The analysis of the case syntax and the expression of possession has been expanded, and the description of prepositional phrases such as *u masline* (“to olive trees”) has been revised.

KEYWORDS:

dialectology, Konavle local dialects, syntax, Štokavian dialect

RUSSIAN IN ARTISTIC AND REGULATORY DISCOURSES? THE APPEARANCE AND THEMATIC COMPOSITION OF MULTILINGUAL SIGNS IN LINGUISTIC LANDSCAPE OF THE CZECH TOWN OF KARLOVY VARY

GRZEGORZ LISEK

University of Greifswald
Greifswald
grzegorz.lisek@uni-greifswald.de

UDK: 811.161.1 * 81'286
DOI: 10.15291/csi.4811
Izvorni znanstveni članak
Priljubljen: 8. 4. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

This paper investigates the linguistic landscape (LL) of Karlovy Vary in the Czech Republic, specifically addressing the under-explored artistic and regulatory discourses in the city. In the context of current geopolitical changes, the study critically examines the presence, constellation, and thematic functions of languages in urban signage, with special attention to the shifting perception and visibility of Russian as a language which was perceived as problematic before the COVID-19 pandemic by local residents and politicians. The aim is to fill a research gap concerning LL studies in the Czech context and to explore functional multilingualism in a Central European urban environment. The analysis uses a sub-corpus systematically collected from a central city street in Karlovy Vary. Methodologically, the study combines qualitative categorization based on theoretical frameworks proposed by Opiłowski and Makowska (2023) and Scollon and Scollon (2003), with a quantitative frequency analysis inspired by Gorter (2018). The findings reveal a predominance of Czech, frequently combined with English in multilingual signs within both researched discourses. Russian emerges marginally and only within regulatory discourse linked to spa regulations, signifying its limited symbolic role. Thematically, artistic signs primarily advertise cultural events (concerts, shows, films), while regulatory signs cover topics such as spa rules, waste management, and parking. These insights highlight local practices of multilingual communication and the retreat of Russian from the city after the pandemic and Russia's invasion of Ukraine, offering implications for future research in sociolinguistic studies of language visibility.

KLJUČNE RIJEČI:
artistic and regulatory discourses, Czech language, linguistic landscapes (LL), Russian language, multilingualism

1. INTRODUCTION¹

Linguistic landscapes (LL) are a significant sociolinguistic topic that cannot be doubted anymore, and research interest grows with each new sign in the public space: “The study of linguistic landscapes is one of the most dynamic and fastest-growing fields in applied linguistics and sociolinguistics. An increasing number of researchers analyse language on signs in public spaces, mainly in urban contexts” (Gorter and Cenoz 2024: 2). Therefore, it is not surprising that in unstable times², in which we are living now, it becomes even more relevant to focus on the appearance or disappearance of languages in public spaces, because “[during] periods of turmoil and crisis, the public space plays a pivotal role” (Themistocleous 2025: 127). There are several studies concerning LL in East-Central Europe³.

Urban public settings during periods of conflict, migration, or in post-war societies frequently exhibit complex and often contradictory landscapes marked by intense linguistic debates (cf. Henzelmann 2023; Henzelmann 2024; Baranova 2023; Henzelmann/Hacı 2025). We should remember that code choice always carries a symbolic meaning. Furthermore, “factors such as the target audience, identity, ideologies, reasons that motivate the protest, political and historical trajectories, as well as linguistic creativity, humor and the expression of different emotions, play a significant role in the inclusion or exclusion of certain languages” (Themistocleous 2025: 132). For instance, Henzelmann (2023) documents the sudden prominence of the Ukrainian language in public spaces across Poland and Germany following the influx of Ukrainian migrants, a phenomenon that likely signifies inclusiveness and hospitality. The deliberate omission or selective use of a language during military or political conflicts similarly reflects broader social changes and protest movements. Also, Baranova (cf. 2023: 56) notes that various groups become aware that the linguistic landscape may be a very powerful tool. For example, in contexts characterized by covert conflicts, the linguistic landscape encapsulates the positions and attitudes of language activists – rather than those of the entire community – towards both the political agenda and multilingualism.

¹ I wish to thank the anonymous reviewers who provided feedback on my paper. I am grateful for their insightful comments and valuable suggestions for improvements.

² With this I refer to the current period marked by global instability, including recent armed conflicts, economic fluctuations, and ongoing social repercussions several years after the COVID-19 pandemic.

³ I use this term here to contextualize the linguistic landscape of the region, which is characterized by a complex interplay of Slavic languages (i.e., Polish, Czech, Slovak) and historical contact with German, Latin, and other languages. It is a zone of convergence and divergence, not just an “Eastern” extension of Western linguistic norms.

Russian is one of the languages present in LL of East-Central Europe and is currently a topic of research and political debates as a language that, for some, may now be controversial as the language of the invaders, while for others, it remains an everyday language of communication, as was the case in eastern Ukraine or as it continues to be in Daugavpils in Latvia. There are also other countries where this language was highly present, for economic and touristic reasons – for example in some regions of the Czech Republic (cf. Sloboda 2021)⁴. Shánělová (2005/2006: 5), who analysed the sociolinguistic situation in the region of Karlovy Vary and the city itself, draws a picture of the city – especially in the tourist areas and the spa district – dominated by Russian. According to her, the residents are surrounded by Russian, both in written and spoken language. It is, for example, the city of Karlovy Vary⁵, with emphasis on the word city, because “cities constitute spaces of diverse socioeconomic, political, and, not least, linguistic processes. They encompass language in both its written and spoken forms. Linguistic landscapes, as a phenomenon, pertain specifically to language manifested in writing, i.e., texts. While texts may appear individually, they create collectively within an urban environment distinct context that can be understood as specific discourse types”⁶ (Lisek 2020: 417). Such discourses play an essential role for understanding the social aspects of language use, perceptions, and attitudes towards a given language or social group, which in times of conflicts seem to be even more important.

In order to integrate diverse perspectives and clarify the close relationship between discourses and linguistic landscapes more systematically, I refer to discourse analysis⁷. Discourse linguistics – a term primarily used by German researchers for discourse analysis – is primarily concerned with analysing discourses as complex, socially and historically constructed practices. Already at this stage we may see some similari-

⁴ It is worth noting that since 2013 Russian has also been taught in Czech secondary schools as a second foreign language, alongside German, Spanish, and French, which means, that the language is not only historically associated with tourism and economics.

⁵ Karlovy Vary is a major spa town in western Czech Republic known for its thermal baths and historic architecture. The official language of the Czech Republic is Czech, a West Slavic Indo-European language. The capital and largest city of the Czech Republic is Prague, other major cities and urban areas include Brno, Ostrava, and Plzeň. Karlovy Vary is situated in the valley of the Ohře River and now has around 78,000 inhabitants. The town lies not far from the Czech-German border. The Czech Republic also borders Poland, Austria, and Slovakia.

⁶ The translation was carried out by the author of this article.

⁷ This brief overview of the topic is intended to demonstrate the scope of discourse and the fact that it is not a phenomenon unique to linguistic landscapes, but rather a widespread phenomenon in linguistics. Consequently, it does not provide a conclusive view of the phenomenon. The section on research design explains how I understand discourse.

ties between perceiving discourses and cities and their high complexity. The scope of discourse extends well beyond the examination of linguistic structures to include phenomena that surpass mere text production, such as power relations, the formation of knowledge, social dynamics, and even visual and media modes of expression (cf. Warnke and Spitzmüller 2008: 4). In this context, a clear distinction is drawn between the terms “discourse” and “text”: while discourses are understood as the overarching network of practices and processes of meaning formation – that is, as the very basis upon which societal constructions of knowledge and power are built – a text is seen as a concrete materialization of language⁸. Here, signs⁹ play a crucial role. Although signs – as elements of linguistic expression and, by extension, as integral components of texts and discourses – are central to the analysis, it is repeatedly emphasized that discourses cannot be reduced merely to the sum of their signs. Rather, these signs represent only one facet of a broader field of practice, one that also incorporates paralinguistic, visual, and actor-related dimensions. Additionally, we should remember that “code choice on signs is neither neutral nor random; code choice and how it is calibrated (e.g. which code to use in which order, font, typeface, and color) involve significant decisions which in turn carry symbolic meanings” (Themistocleous 2025: 132). Analysing features such as layout/design, typography, text–image relationships, and materiality opens up perspectives that extend beyond purely linguistic sign analyses, allowing these elements to be interpreted as a kind of landscape of linguistic phenomena (cf. Warnke and Spitzmüller 2008: 12–13). Consequently, a promising approach lies in examining linguistic landscapes as an extension of discourse-linguistic analyses to include the visual and media dimensions that further structure and contextualize discourse.

⁸ Moreover, it has been argued that “one of the most important properties of the discourse is what is not said, but remains implicit, as in the case of implications, implicatures and presuppositions” (van Dijk 2011: 50).

⁹ The characterization of a “sign” as a research unit and object in linguistic landscapes reflects a variety of methodological approaches (Malinowski 2018: 869), encompassing not only the delineation of its spatial limitations but also its broader contextual implications. Lisek (2016: 143) refers to several dimensions: governmental (official vs. non-official, as noted by Leclerc 1989, or government vs. non-government, according to Heubner 2006), informative (top-down vs. bottom-up, as outlined by Ben Rafael *et al.* 2006), and functional (municipal vs. commercial and transgressive, following Scollon and Scollon 2003). Further studies may focus on the interactive aspects of language use – text-linguistic and functional-pragmatic in nature – as Scarvaglieri, Redder, Pappenhagen, and Brehmer (2013: 55) underline. In contrast, other perspectives stress the physical and spatial dimensions of signs, as advanced by Cenoz and Gorter (2006: 71) and Backhaus (2007: 66). For the purposes of this inquiry, signs are defined as written texts that occur in public spaces – and which may also participate in interactions – within spatially definable locations characterized by the presence of both non-Cyrillic and Cyrillic scripts. Due to practical considerations, however, Arabic and Chinese scripts are not included as research units in this study.

In this context, the paper aims to fill the existing research gap in functional discourses within LL studies concerning the Czech Republic and to characterize those that are still insufficiently described. As there have already been attempts to characterize discourses in Karlovy Vary (cf. Lisek 2025; Lisek 2026) with the most and the least units – namely the commercial (n=36) and educational (n=3), this inquiry focuses on the artistic (n=12) and regulatory discourses (n=7) as the next mostly represented in the analysed street in Karlovy Vary¹⁰. This article's objectives are to answer the following research questions:

- 1) What languages appear in the artistic and regulatory discourse in Karlovy Vary?
- 2) In what constellation do the languages appear?
- 3) What are the themes of the named discourses?
- 4) What role does Russian play in the named discourses or themes?

To respond to the questions, a mixed-methods approach will be employed. The article begins by providing a brief definition of the phenomenon of linguistic landscapes and focusing on the Czech Republic as a research area in Section 2. Next, in Section 3 the paper aims to capture the characteristics of the linguistic profile of the analysed street in the city centre of Karlovy Vary, putting emphasis on functional discourses. Section 4 provides an insight into the methodology of the inquiry and research instruments. The findings, conclusions, as well as the outlook are presented in the last part, namely in Section 5 and Section 6.

2. CZECH REPUBLIC AND LL STUDIES

The Czech Republic provides a solid ground for research in the field of LL studies. To address this issue, a brief overview of selected existing studies follows and, subsequently, the next chapter introduces the linguistic landscape of Karlovy Vary, including recent findings on multilingual practices observed there.

Firstly, one should be reminded of the roots of the idea of linguistic landscapes, originating in the 1970s, when Lotman and Uspenskij (1978) developed a cultural semiotic framework within which language is conceptualized as a specific element

¹⁰ It might seem that the artistic and regulatory discourses differ a lot, but the fact that the signs will contain foreign language elements is equally possible. They were chosen due to this assumption and even more due to the fact that they were strongly represented in the whole data set (cf. 4. Research methodology and data).

with a communicative function that facilitates reciprocal exchange. Given that the cultural-semiotic framework and the importance of language perception in public spaces represent early attempts to conceptualize linguistic and semiotic landscapes, these scholars can be regarded as pioneers within the Slavic academic community, despite having influenced contemporary linguistic landscape research only indirectly and not as a separate scope of research.

Secondly, a brief notice on the foundational definition by Landry and Bourhis (1997: 25) is useful in this context: “The language of public road signs, advertising billboards, street names, place names, commercial shop signs, and public signs on government buildings combine to form the linguistic landscape of a given territory, region, or urban agglomeration.” This definition highlights that LLs encompass visible linguistic elements in public spaces that serve as indicators of a society’s linguistic practices or ideologies.

Thirdly, the early empirically quantitative orientation of linguistic landscape research established a foundation upon which contemporary currents mutually influence one another. The integration of qualitative and multimodal approaches now facilitates in-depth analyses of the interactions of text, image, material, and environment (Jaworski & Thurlow 2010). This methodological expansion has significantly enhanced our understanding of multilingual phenomena and, notably, linguistic superdiversity in urban contexts of metropolitan landscapes (Gorter & Cenoz 2015; Van Mensel, Vandenbroucke, Blackwood 2016; Földes 2020). Concurrently, the didactic relevance of language perception is increasingly foregrounded, thereby informing both theoretical debates and practical applications within the field¹¹. Moreover, in Slavonic studies, the examination of language contact situations and global geopolitical dynamics offers new perspectives to the interdisciplinary discourse on the multimodal, semiotic, and empirically grounded exploration of language in the public sphere (Pavlenko 2012; Müller 2021; Henzelmann/Hacı 2025) and its connection to power relations.

Importantly, linguistic landscape research – situated within the broader field of sociolinguistics – encompasses diverse perspectives, ranging from studies of school language policies to analyses of societal multilingualism. Within the Czech-speaking context, linguistic landscape scholarship emerged primarily in the early twenty-first century, initially focusing on language management and language contact phenomena.

Language management in the Czech Republic is characterized by an interplay of explicit policy and spontaneous practice. According to the Czech tradition of Lan-

¹¹ For more details in the field of language didactics, consider, among others, Lisek/Putzier (2024).

guage Management Theory, scholars distinguish between organized, top-down interventions and the everyday “simple” management of discourse (Nekvapil 2006). Following the political changes of 1989, state language planning reaffirmed Czech as the dominant official language while cautiously accommodating historical minority languages through legal provisions; however, as Sloboda (2010) observes, public discourse continues to frame the nation as monolingually Czech. In practice, minority and immigrant communities engage in grassroots management of multilingualism. For example, Vasiljev and Nekvapil (2012) document how Vietnamese community members strategically alternate between Czech and Vietnamese in market settings and family contexts to navigate social and economic integration. Such bottom-up adjustments illustrate how local actors manage language choices in response to Czech-centric norms.

Significantly, this integrated micro-macro perspective aligns with linguistic landscape studies. In this framework, public signage becomes a site of negotiation between state language policy and community agency – a connection explicitly drawn by Czech language management research, which links language intervention traditions with spatial analyses of multilingual public space (Sloboda 2010). Further analyses include Nekvapil and Neústupný’s (2003) study on language management in binational and bilingual German-Czech organizations, as well as Sloboda’s (2016) examination of super-diversity in the Czech context through both macro- and micro-sociological lenses. Moreover, an increasing number of student theses at various academic levels now focus on linguistic landscapes. One notable example is Váňa’s (2022) bachelor’s thesis, which ethnographically examines the multilingual landscape of Písek. The study, drawing on Blommaert’s framework, combines on-site data collection, online resources, and participant observation.

In the same year appeared a study examining the sociolinguistic landscape of Hradec Králové, a significant Czech regional centre of approximately 100,000 inhabitants that has been extensively researched since the 1960s. The paper by Nekvapil (2022) synthesizes diverse research strands – including urban speech variation, onomastics, interactional studies, and the linguistic landscape – to explore language variation in everyday interactions such as direction-giving, service encounters, and religious proselyting. It documents a shift towards a non-standard, equalized form of Czech – termed “Common Czech” (*obecná čeština*). Additionally, Nekvapil’s study (2022) employs a perception scale to analyse the LL of Hradec Králové in terms of sign frequency, location, and design, revealing that, although Standard Czech overwhelmingly dominates, a multilingual dimension exists with fifteen detected languages; notably, only Czech and English serve both identification and operational functions.

The findings suggest that multilingual signage primarily indicates the origin of goods and services rather than reflecting distinct ethnic communities. Overall, the study demonstrates that sociolinguistic situation is the product of historical legacy, social stratification, and evolving communicative practices, underscoring the need for an interdisciplinary approach to urban identity and linguistic diversity in public spaces.

As we see, linguistic landscapes provide valuable insights into how language is used, how the signs are designed, perceived, and regulated in various sociocultural contexts, which are presented only briefly in the picture below with the signs from Karlovy Vary.

PICTURE 1. Signs in the LL of Karlovy Vary in the year 2024

The collage illustrates the multimodal linguistic landscape in Karlovy Vary, where textual and visual elements co-construct meaning, texts, and, consequently, discourses in the public space. Different sign types in their modality – regulatory panels, advertising columns, recycling bins, and directional signage – combine language with icons, colours, and layout to guide, inform, or persuade. The spa rules sign employs minimalist symbols alongside bilingual Czech-English text, enhancing accessibility through visual clarity. Advertising pillars are saturated with images of luxury vehicles, architecture, and food, pairing Russian and German with compelling visuals to appeal to specific tourist groups. Waste containers rely heavily on colour coding and pictograms, emphasizing functional communication. Meanwhile, multilingual directional signs merge spatial orientation with institutional branding through typography and

emblematic arrow design.

These layered modalities underscore how linguistic choices intersect with visual grammars to navigate different discursive domains. The prominence of Russian and German beside Czech and English reflects both the historical presence of these communities and their economic significance in contemporary tourism. The landscape thus reveals a dynamic negotiation between local identity, global consumer culture, and inclusive communication strategies in a spa town.

Building on these developments, the subsequent chapter turns its full attention to Karlovy Vary, where emerging multilingual practices reveal gaps in the existing inquiries – gaps that this article tries to address. Moreover, contemporary demographic trends in the Czech Republic illustrate a complex interplay between an ageing native population and an increasing influx of younger, multilingual residents. As a miniature of broader societal transformations, Karlovy Vary exemplifies how a heterogeneous population structure can precipitate significant alterations in the local LL. This demographic evolution – marked by the dual processes of preserving longstanding cultural traditions and integrating different and new linguistic practices – highlights the imperative for advanced language policies that accommodate both influences.

3. KARLOVY VARY'S LL AND FUNCTIONAL DISCOURSES

Until now, Karlovy Vary has predominantly been examined in scholarly research as a primarily Russian-speaking city (Sloboda 2021). However, this description requires reconsideration as of 2024, given the city's emerging profile as a multilingual urban space. The linguistic landscape of Karlovy Vary can be considered as noteworthy multilingual, with Czech and English¹² dominating most LL discourse types. The LL of Karlovy Vary reflects a dynamic interaction of local, regional, and global linguistic influences, with historical, economic, and political factors playing crucial roles in shaping the multilingual landscape of this border city. The mix of languages in various discourses reflects the complex sociolinguistic setting of the city¹³ and the inhabi-

¹² English, as a global language, plays a prominent role in various functional discourses, particularly in the commercial and educational sectors, where it serves as a *lingua franca* for international communication. Czech, being the official language of the Czech Republic, maintains dominance in regulatory and identity-related discourses, emphasizing the local cultural and legal context.

¹³ Here, the term “borderscapes” is invoked, referring to border regions in a manner analogous to Janczak’s conceptualization of dynamic territories – *Grenzschäften*, namely that “permeable border regions are sites of distinctive language diffusion, and within them, processes of multilingualism – including language hybridisation – occur more intensely than in inland areas” (Jańczak 2024: 344).

tants' efforts to cater to a diverse, international audience while maintaining its Czech heritage. The heritage is mainly reproduced in the Czech language, although in the LL of Karlovy Vary, other languages are used as well: "The dominance of Czech as the official language of the Czech Republic is unsurprising. Similarly, the notably higher prevalence of English compared to other foreign languages was also anticipated – not only within this spa town but in general – given its global significance and prominent role in tourism. The relatively minor difference in the frequency of German (n=27) and Russian (n=22) can likely be attributed to the proximity of the border and the popularity of the spa town among Russian-speaking tourists. More striking, however, is the observation that the proximity to the border does not appear to exert a particularly strong influence on the local linguistic landscape" (Lisek 2025).

As the first analysis in the year 2024 shows, Russian does not play a prominent role in the LL of Karlovy Vary, but yet this language is present in the commercial discourse, particularly in sectors like beauty, medicine, and tourism, probably reflecting the town's historical ties to Russian-speaking visitors¹⁴. In contrast, despite the proximity to Germany, the German language does not dominate the LL today. This could be due to the international mix of tourists and the increasing use of English as a primary means of communication.

4. RESEARCH METHODOLOGY AND DATA

Although the study predominantly employs a qualitative framework – reflecting the intrinsic characteristics of urban signage as delineated by Dörnyei (cf. 2007: 38) – its aim is also to conduct a systematic analysis of the languages present and their distribution across the designated discursive categories. Adopting an exploratory paradigm inspired by Gorter (2018), the research concentrates on a central thoroughfare in the city centre, methodically documenting the signage to construct in a such way a corpus for analysis.

The signs are analysed primarily within the model of functional discourses of contemporary multilingualism in urban texts, as proposed by Opiłowski and Makowska (cf. 2023: 39)¹⁵. In this context, I understand the term discourse as an interconnected network of texts sharing a common thematic focus and fulfilling specific communi-

¹⁴ The historical bounds have their roots, inter alia, in the visit of Peter the Great, Tsar and Emperor of all Russia, at Karlovy Vary in the 18th century.

¹⁵ Their model is to some extent related to the conceptual framework of Scollon and Scollon (cf. 2003: 167).

cative purposes and also being embedded in the discourse-linguistic tradition, which was outlined in the introduction. Opiłowski and Makowska (2023: 26) propose a typology of ten discourse categories typically identifiable in urban environments. They differentiate discourses serving orientation functions, intended to guide individuals spatially or temporally within the urban space, and regulatory discourses, which communicate instructions or stipulate compliance with local regulations. Furthermore, commemorative discourses are identified as those commemorating notable historical figures or events, whereas commercial discourses involve texts aimed at advertising or cultivating positive public images of products and brands. Additionally, educational discourses encompass texts that inform or raise public awareness on various issues, while artistic discourses include expressions intended to reflect aesthetic sensibilities or cultural heritage. Protest discourses, on the other hand, articulate critical positions or demands for societal change, and political discourses convey explicitly political messages or advocate ideological stances. Identity discourses focus specifically on affirming group identity or facilitating self-presentation, and lastly, alerting discourses serve as mechanisms to warn citizens of potential dangers or to solicit assistance during emergencies. Taken together, these categories of discourse highlight the diverse communicative roles performed by multilingual signage in urban contexts, providing a clear analytical framework for studies exploring the intricate relationship between language, communication, and the urban public sphere. In order to facilitate the next steps of the research, the categories defined in these studies provide a deductive basis for the initial stages of data analysis. This part of research goes on in an inductive manner.

To explore how non-linguistic semiotic resources complement and influence linguistic messages within the selected two discourses in the LL of Karlovy Vary, the study further employs a Multimodal Analysis (Kress & van Leeuwen 2006; Jewitt 2014) in connection with Russian signs. The multimodal approach reflects visual elements – such as colour symbolism, font sizes, positioning of languages, layout hierarchy, and imagery – that accompany textual language on signage. Certain attention is given to how these elements reinforce or challenge linguistic prominence, symbolic value, or marginalization of specific languages, notably Russian.

The data were gathered in July 2024 in the centre of Karlovy Vary along a 1,000-metre stretch encompassing the streets of *nábřeží J. Palacha* and *Mlýnské nábřeží*, extending from *Varšavská* street through *Dvořákovy sady* to the crossing with *Lázenská* street. This area represents a prominent and vibrant city-centre promenade frequently visited by residents and tourists alike, making it probable to display diverse signage associated with various discourses. The main research corpus consists of 88 photographs, containing 108 research units. The collected material includes signs featuring

ten different languages such as Arabic, Chinese, Czech, English, French, German, Italian, Russian, Spanish, and Ukrainian. Regarding their linguistic composition, 36 % (39 signs) are monolingual, while 64 % (69 signs) display multilingual features. For the purpose of this study, a sub-corpus¹⁶ consisting of 19 signs was used. The corpus selected for my analysis contains artistic and regulatory signs in an unbalanced proportion and may be perceived as small. On the one hand, it is a clear limitation of this study; on the other hand, conducting qualitative analysis does not require large samples. Further, both discourses have a touristic element in common, which means that tourists are interested in artistic events and look after regulation to learn how to behave in a foreign town or region.

5. FINDINGS

As already conducted research shows (cf. Lisek 2026), the artistic discourse understood here as including content intended to reflect aesthetic sensibilities or cultural heritage “is primarily composed of Czech signs, although there are occasional signs in English or multilingual signs”. Embedded in previous findings (cf. Lisek 2026), we can characterize the regulatory discourse – communicating instructions or stipulating compliance with local regulations – as follows: “The regulatory discourse that communicates rules e.g., of dealing with rubbish, or restrictions in parking places in Karlovy Vary to guide public behaviour, is constituted by Czech signs, although there are some multilingual units (...)”.

Based on this brief classification, I closely analyse the frequency of occurrence of different languages and examine whether clear trends or even causal relationships can be identified. Czech (n=12) dominates the artistic discourse (n=12) on the multilingual units (n=8). There are only five monolingual units within this discourse; they contain only Czech. On the multilingual signs it is followed by English (n=6), and in one case the research unit is quadrilingual (Czech, English, German, and Russian). The dominant language constellation is Czech and English appearing in that order. As the table presents, the following themes were identified inductively in the artistic discourse when looking at mono- and multilingual units.

¹⁶ For reasons of comprehensiveness, all discourses identified in Karlovy Vary in 2024 that collectively constitute the source corpus are enumerated here: artistic discourse (n=12), commercial discourse (n=59), memorial discourse (n=3), educational discourse (n=3), identity discourse (n=6), regulatory discourse (n=7), and orientational discourse (n=6). For an extensive discussion of the corpus and detailed descriptions of its respective sub-corpora, see Lisek (2025).

TABLE 1. Themes in the artistic discourse among mono - und multilingual signs

Themes in the artistic discourse among mono-lingual signs (n=4)	Themes in the artistic discourse among multi-lingual signs (n=8)
concert and shows (n=2)	concerts and shows (n=4)
films (n=1)	films (n=2)
guided tours (n=1)	leisure time attractions (n=1)
	exhibitions (=1)

As we see in the table, the most research units among the multilingual signs concern concerts and shows. These signs are written in Czech and English. Also, the theme regarding films is bilingual as well – Czech and English. The only fully multilingual sign is related to leisure and attractions and is written in Czech, English, German, and Russian. The latter does not appear on any other multilingual sign and so it seems to have no importance in the multilingual artistic discourse.

There are also advertisements for concerts and shows written only in Czech, which is predictable, but, surprisingly, the number of such signs is lower than that of the multilingual ones, which suggests, on the one hand, that the sign-makers are aware that the clients are likely to be tourists. On the other hand, it seems less realistic that there are fewer monolingual signs related to concerts and shows, because the Czech inhabitants do not use it as frequently as the guests speaking languages other than Czech.

PICTURE 2. Examples of multilingual signs in the artistic discourse

The two collages exemplify the artistic discourse in Karlovy Vary's linguistic landscape, where Czech remains the predominant language, while English functions as an important secondary language. The signs which advertise cultural events, such as concerts and film screenings, employ a visually engaging multimodal design that not only attracts local residents but also international visitors. This bilingual presentation aligns with current research findings, suggesting that, while Czech is the core medium, the incorporation of English reflects a strategic effort to cater to the town's diverse tourist audience.

A closer look at the regulatory discourse reveals that all (n=7) the signs use lettering (n=6), except for one. Every sign in the resulting dataset contains Czech. Three of the signs are monolingual (only Czech), the other three are multilingual (Czech and other languages). The dominant language constellation is Czech and English. One unit contains Czech, English, German, and Russian. The table below demonstrates which themes were extracted inductively from the artistic discourse concerning mono- and multilingual units in the scope.

TABLE 2. Themes in the regulatory discourse among mono- und multilingual signs

Themes in the regulatory discourse among monolingual signs (n=3)	Themes in the regulatory discourse among multilingual signs (n=3)
security and surveillance (n=1)	street cleaning (n=1)
waste management (n=1)	spa rules (n=2)
parking (n=1)	

The table shows that both waste management and spa rules appear among the themes of regulatory discourse in Karlovy Vary. Among the multilingual sign, the spa rules theme dominates. Among the monolingual signs, all three themes (security and surveillance, waste management, parking) were equally represented. The only case when Russian appears were the spa rules along with Czech, English, and German. The Russian language does not have any deeper significance in the themes and in the discourse.

PICTURE 3. Examples of multilingual signs in the regulatory discourse

The images in Picture 3 exemplify the regulatory discourse in Karlovy Vary’s public signage. In these contexts, Czech functions as the primary language for delivering instructions and guidelines, with English strategically incorporated to engage both local inhabitants and international guests. For example, one sign related to street maintenance adopts a bilingual format that enhances clarity across different linguistic communities, while another sign delineating spa regulations highlights the imperative for unambiguous communication in a prominent tourist location.

A brief analysis of the two signs in the Russian language follows, aiming to determine whether they exhibit any particular characteristics regarding their modality (Kress & van Leeuwen 2006; Jewitt 2014).

PICTURE 4. Signs in the artistic and regulatory discourses which include the Russian language

The analysis of the two images – a promotional poster for the Karlovy VARY REGION CARD and a prohibition sign at the colonnade – provides important insights into how multimodal elements in the linguistic landscape not only convey information but also implicitly reflect attitudes towards different language communities.

On the promotional poster, the title is prominently displayed in English, a choice that highlights the role of English as the global lingua franca, particularly in the context of tourism. Following the title, the languages are presented in the following order: Czech, English, German, and Russian. This arrangement suggests that the official language (Czech) is prioritised, with English positioned as the international communication medium. German and Russian follow, presented in a typographically similar manner. While Russian, with its Cyrillic alphabet, introduces a distinct visual element, it does not stand out in terms of layout or font style. Instead, it is integrated harmoniously with the other languages, signalling recognition of the Russian-speaking audience without giving it excessive importance.

The prohibition sign at the colonnade follows a similar approach, with large, red, crossed-out pictograms being the dominant visual element. The explanatory text, provided in Czech, English, German, and Russian, serves a secondary function. Here, the presence of the text is clearly additional to the universally recognizable symbols, which serve as the primary means of communication. The text in all four languages is presented without distinction in terms of size or typographical prominence. No single language, including Russian, is visually highlighted over the others. This balanced presentation of the languages suggests a functional approach to communication, where each language has a clearly defined role without any language being marginalized or elevated.

The multimodal aspects, such as the use of colour (red, white, and black) and the spatial arrangement of the text, subtly reflect attitudes towards the different language communities. On the promotional poster, the use of large, vivid tourist images alongside the text emphasizes the international nature of the destination, highlighting both its modernity and appeal to global visitors. The choice of colours and the spatial prominence of the Czech and English texts signal the importance of these languages in the context of tourism and international communication. While German and Russian are included as well, their positioning and typographical treatment suggest that, while these languages are acknowledged, they do not receive the same level of visual importance. This design reflects a hierarchy in which the local (Czech) and global (English) languages are foregrounded, while the regional (German) and historically important (Russian) languages occupy a secondary position.

The interplay between the visual, spatial, and linguistic elements is key to under-

standing how meaning is constructed in the linguistic landscape. The spatial organisation of the text, coupled with the dominant use of visual symbols and colour, guides the viewer's interpretation. The large, eye-catching visual elements on the promotional poster suggest an openness to international audiences, while the equal but less prominent placement of the Russian text reflects an acknowledgement of the Russian-speaking community without prioritizing it. This visual strategy subtly reinforces both the functional and socio-political hierarchies integral in the space, revealing the underlying cultural attitudes towards different language groups.

While the spatial and visual arrangements of signage elements – such as colour, font size, and layout hierarchy – suggest differentiated communicative strategies, these should be interpreted with caution. It may be hypothesized that the prominence of Czech and English reflects their functional and symbolic dominance in the local context, while the inclusion of Russian and German in a more subdued design indicates their secondary role. These linguistic and visual decisions offer only a glimpse into the sociolinguistic dynamics of Karlovy Vary, still revealing the complex ways in which language, power, and identity are mediated in the public space. However, further ethnographic or reception-oriented studies would be needed to validate such assumptions.

6. CONCLUSIONS AND OUTLOOK

This study examined the artistic and regulatory linguistic landscape discourses in Karlovy Vary, yielding significant insights into language distribution, constellation, thematic categorization, and the specific role of Russian. In the artistic discourse, Czech is unequivocally dominant, appearing on all observed signs (n=12). A substantial portion of these signs (n=8) are multilingual, predominantly combining Czech with English, while only one instance incorporates additional languages – German and Russian. The prevalent bilingual configuration, consistently foregrounding Czech, underscores its foundational status within the local LL. Thematically, the artistic discourse primarily advertises cultural events such as concerts and shows, films, guided tours, leisure attractions, and exhibitions, with concerts and shows being especially prominent in the multilingual units. This pattern suggests a deliberate strategy by LL actors to cater to an international audience, particularly tourists.

In the regulatory discourse, Czech likewise maintains its dominant position, appearing on every identified sign (n=7). This discourse features an equal distribution of monolingual and multilingual signs, with the latter mainly pairing Czech with En-

glish; only one regulatory sign is quadrilingual, also including German and Russian. The regulatory signs address themes such as security and surveillance, waste management, parking, street cleaning, and, notably, spa rules. The prominence of spa rules in the multilingual category indicates an emphasis on ensuring that critical local regulations are accessible to international visitors.

The presence of Russian remains marginal across both discourses, manifesting exclusively within quadrilingual signs related to leisure attractions in the artistic discourse and spa rules in the regulatory discourse. Although Karlovy Vary has historically attracted Russian-speaking visitors, the current, minimal occurrence of Russian may reflect broader socio-political shifts – potentially influenced by recent geopolitical events, such as Russia’s invasion of Ukraine – resulting in a symbolic distancing from the language in public spaces.

REFERENCES

- BACKHAUS, Peter. 2007. *Linguistic Landscapes. A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Clevedon – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters Ltd..
- BARANOVA, Vlada. 2023. “The Linguistic Landscape of the War Minority Languages, Language Activism, and Contesting Identities in Russia”. *Linguistic Landscape* 10(1): 55–78.
- BEN-RAFAEL, Eliezer, Elana SHOHAMY and Monika BARNI. 2010. *Linguistic Landscape in the City*. Bristol: Multilingual Matters.
- DÖRNYEI, Zoltán 2007. *Research Methods in Applied Linguistics: Quantitative, Qualitative, and Mixed Methodologies*. Oxford: Oxford University Press.
- GORTER, Durk and Jasone CENOZ. 2015. “Translanguaging and Linguistic Landscapes”. *Linguistic Landscape* 1(1): 54–74.
- GORTER, Durk. 2018. “Methods and Techniques for Linguistic Landscape Research: About Definitions, Core Issues and Technological Innovations”. *Expanding the Linguistic Landscape. Linguistic Diversity, Multimodality and the Use of Space as a Semiotic Resource*. Ed. Martin Pütz and Neele Mundt. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters: 38–57.
- GORTER, Durk and Jasone CENOZ. 2024. *A Panorama of Linguistic Landscape Studies*. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters.
- HENZELMANN, Martin. 2023. “Ukrainisch im öffentlichen Raum: Beispiele aus Polen und Deutschland (2022–2023)”. *Speech and Context: International Journal of Linguistics, Semiotics and Literary Science* 15(2): 1–40.
- HENZELMANN, Martin. 2024. “Language in Post-Yugoslav Montenegro: An Unstable Complex of Contested Values”. *Zeitschrift für Slawistik* 69(2): 229–255.
- HENZELMANN, Martin and Sadik HACI. 2025. “The Infrastructure of the Turkish Language in Bulgaria: Visualization, Semiotization, and Contemporary Challenges”. *Praxima. Journal of Visual Semiotics* 44(2): 105–132.
- HEUBNER, Thom. 2006. “Bangkok’s Linguistic Landscapes: Environmental Print, Code-Mixing and Language Change”. *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Ed. Durk Gorter. Clevedon: Multilingual Matters: 31–51.
- JAWORSKI, Adam and Crispin THURLOW. 2010. “Introducing Semiotic Landscapes”. *Semiotic Landscapes, Language, Image and Space. Advances in Sociolinguistics*. Ed. Adam Jaworski and Crispin Thurlow. London: Bloomsbury Publishing: 1–40.
- JAŃCZAK, Barbara. 2024. *‘Linguistische grenzschaft’ als eine analytische Kategorie sprachkontakt des deutsch-polnischen Grenzgebietes*. Göttingen: V+R.
- JEWITT, CAREY. 2014. *The Routledge Handbook of Multimodal Analysis*. New York:

- Routledge.
- KRESS, Gunther and Theo VAN LEEUWEN. 2006. *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge.
- LANDRY, Rodrigue and Richard Y. BOURHIS. 1997. "Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study". *Journal of Language and Social Psychology* 16(1): 23–49.
- LECLERC, Jacques. 1989. *La guerre des langues dans l'affichage*. Montréal: VLB.
- LISEK, Grzegorz. 2016. "Europejskość pejzażu językowego w Polsce. Analiza pejzażu językowego polskiego pogranicza na przykładzie centrum Świnoujścia". *Dylematy Unii Europejskiej. Studia i szkice*. Eds. Witold Sobczak and Maria Sobczak-Gołda: Poznań: SILVA RERUM: 141–155.
- LISEK, Grzegorz. 2020. "Neue Herausforderungen für Angewandte Linguistik–Sprachlandschaften? Visuelle Mehrsprachigkeit in den Linguistic Landscapes der deutsch-polnischen Grenzregion". *Angewandte Linguistik – Neue Herausforderungen und Konzepte*. Ed. Sylwia Adamczak-Krysztofowicz, Anna Szczepaniak-Kozak and Paweł Rybszleger. Göttingen: V&R unipress: 419–430.
- LISEK, Grzegorz and Agnieszka PUTZIER. 2024. "Wie kann schulischer Nachbarsprachenunterricht zum mehrsprachigen Lebens- und Erfahrungsraum werden? Umsetzungsbeispiele für den Polnischunterricht". *Glottodidactica* 51(2): 57–76.
- LISEK, Grzegorz. 2025. "Beobachtungen zur visuellen Mehrsprachigkeit in Karlovy Vary". *Polilog. Studia Neofilologiczne* 15: 11–21 (in press).
- LISEK, Grzegorz. 2026. "The Presence of Russian Language in the Post-Covid Linguistic Landscape of Karlovy Vary". *Applied Linguistics: New Concepts and Challenges*. Eds. Jakub Przybył, Anna Szczepaniak-Kozak, Sylwia Adamczak-Krysztofowicz, Barbara Jańczak, Anna Kurzaj, Andrzej Danielak. Stuttgart: Steiner Verlag (forthcoming).
- LOTMAN, Juri and Boris A. USPENSKIJ. 1978. "On the Semiotic Mechanism of Culture". *New Literary History* 9(2): 211–232.
- MALINOWSKI, David. 2018. "Linguistic Landscape". *The Palgrave Handbook of Applied Linguistics Research Methodology*. Ed. Aek Phakiti, Peter De Costa, Luke Plonsky and Sue Starfield. London: Palgrave Macmillan: 869–885.
- MÜLLER, Alisa. 2021. "Haben das Russische und das Belarussische in der Linguistic Landscape von Minsk unterschiedliche Funktionen?" *Linguistische Beiträge zur Slavistik. XXVIII. JungslavistInnen-Treffen, 18. bis 20. September 2019 in Hamburg*. Eds. Nelli Ritter and Martin Henzelmann. Berlin et al.: Specimina philologiae Slavicae: 161–188.
- NEKVAPIL, Jiří. 2022. "The Sociolinguistic Situation in Hradec Králové, the Best Rese-

- arched Town in the Czech Republic". *Linguistic Choices in the Contemporary City: Postmodern Individuals in Urban Communicative Setting*. Eds. Dick Smakman, Jiří Nekvapil and Kapitolina Fedorova. London and New York: Routledge: 114–138.
- NEKVAPIL, Jiří and Marek NEKULA. 2006. "On Language Management in Multinational Companies in the Czech Republic". *Current Issues in Language Planning* 7(2–3): 307–327.
- NEUSTUPNÝ, Jiří V. and NEKVAPIL, Jiří. 2003. "Language Management in the Czech Republic". *Current Issues in Language Planning* 4(3–4): 181–366.
- OPIŁOWSKI, Roman and Małgorzata MAKOWSKA. 2023. "Functional Discourses of Contemporary Multilingualism in Urban Texts: A Case Study of Three Capital Cities: Warsaw, Berlin, and Luxembourg". *Moderna Språk* 117(1): 20–43.
- PAVLENKO, Anita. 2012. "Transgression as the Norm: Russian in Linguistic Landscape of Kyiv, Ukraine". *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Eds. Durk Gorter, Heiko Marten and Luc Van Mensel. Basingstoke: Palgrave Macmillan: 36–56.
- SCARVAGLIERI, Claudio, Angelika REDDER, Ruth PAPPENHAGEN and Bernhard BREHMER. 2013. "Hamburgs mehrsprachige Praxis im öffentlichen Raum – sichtbar und hörbar". *Mehrsprachige Kommunikation in der Stadt. Das Beispiel Hamburg*. Ed. Angelika Redder, Julia Pauli and Roland Kießling. Münster: 127–160.
- SCOLLON, Ron and Suzie WONG SCOLLON. 2003. *Discourses in Place: Language in the Material World*. London: Routledge.
- SLOBODA, Marian, Eszter SZABÓ-GILINGER, Dick VIGERS and Lucija ŠIMIČIĆ. (2010). "Carrying out a Language Policy Change: Advocacy Coalitions and the Management of Linguistic Landscape". *Current Issues in Language Planning* 11(2): 95–113.
- SLOBODA, Marian. 2016. "Transition to Super-Diversity in the Czech Republic: its Emergence and Resistance". *Sociolinguistic Transition in Former Eastern Bloc Countries: Two Decades after the Regime Change*. Eds. Marian Sloboda, Petteri Laihonen and Anastasia Zabrodskaja. Frankfurt am Main: Peter Lang: 141–183.
- SLOBODA, Marian. 2021. "Demarcating the Space for Multilingualism: on the Workings of Ethnic Interests in a 'Civic Nation'". *Multilingualism in Public Spaces: Empowering and Transforming Communities*. Eds. Robert Blackwood and Deirdre A. Dunlevy. London: Bloomsbury: 31–58.
- SHÁNELOVÁ, Jindra. 2005/2006. "Ruština v Karlových Varech". *Češtinář* 16(1): 3–8.
- THEMISTOCLEOUS, Christiana. 2025. "The Multilingualism and Linguistic Landscapes of Protest and Conflict". *Handbook of Linguistic Landscapes and Multilingualism*. Eds. Durk Gorter and Jasone Cenoz. Newark: John Wiley & Sons: 127–139.

- VAN MENSEL, Luc, Minna VANDENBROUCKE and Robert BLACKWOOD. 2016. "Linguistic Landscapes". *Oxford Handbook of Language and Society*. Eds. Ofelia García, Nelson Flores and Massimiliano Spotti. Oxford: OUP: 423–449.
- VÁNA, Ondřej. 2022. *Vícejazyčnost v jazykové krajině města Písku*. Bachelor thesis. Praha: Karlova Univerzita. <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/179574>
- VAN DIJK, TEUN A. 2011. "Discourse, Knowledge, Power and Politics. Towards Critical Epistemic Discourse Analysis". *Critical Discourse Studies in Context and Cognition*. Ed. C. Hart. Amsterdam: John Benjamins: 27–63.
- VASILJEV, IVO and Jiří NEKVAPIL. 2012. "Markets, Know-how, Flexibility and Language Management: The Case of the Vietnamese Migrant Community in the Czech Republic". *Linguistic Diversity in Europe: Current Trends and Discourses*. Ed. Patrick Studer and Iwar Werlen. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton: 311–338.
- WARNKE, Ingo H. and Jürgen SPITZMÜLLER. 2008. "Methoden und Methodologie der Diskurslinguistik: Grundlagen und Verfahren einer Sprachwissenschaft jenseits textueller Grenzen". *Methoden der Diskurslinguistik: Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene*. Ed. Warnke, Ingo H. and Jürgen Spitzmüller. Berlin / New York: de Gruyter: 3–54.

RUSKI JEZIK U UMJETNIČKOM I REGULATIVNOM DISKURSU? EMPIRIJSKI UVIDI U JEZIČNI KRAJOLIK KARLOVIH VARA

GRZEGORZ LISEK

SAŽETAK

U radu se analizira jezični krajolik (JK) Karlovih Vara u Češkoj Republici s posebnim osvrtom na umjetničke i regulativne diskurse. U kontekstu aktualnih geopolitičkih promjena, studija kritički istražuje prisutnost, raspored i tematske funkcije jezika na gradskim natpisima, pri čemu se posebna pozornost pridaje promjenjivoj percepciji i vidljivosti ruskoga jezika. Cilj je rada popuniti istraživačku prazninu vezanu uz proučavanje JK u češkom kontekstu te istražiti funkcionalnu višejezičnost u srednjoeuropskom urbanom prostoru. Analiza se temelji na podkorpusu sustavno prikupljenih natpisa u središnjoj gradskoj ulici. Metodološki, studija kombinira kvalitativnu kategorizaciju utemeljenu na teorijskim okvirima koje predlažu Opiłowski i Makowska (2023) te Scollon i Scollon (2003), s kvantitativnom analizom učestalosti prema pristupu koji je predstavio Gorter (2018). Rezultati pokazuju dominaciju češkog jezika, često u kombinaciji s engleskim u višejezičnim natpisima u oba diskursa. Ruski se jezik javlja marginalno i isključivo unutar regulativnog diskursa vezanog za pravila lječilišta, što ukazuje na njegovu ograničenu simboličku ulogu. Tematski, umjetnički natpisi uglavnom reklamiraju kulturna događanja (koncerte, predstave, filmove), dok regulativni natpisi obuhvaćaju teme poput pravila korištenja lječilišta, upravljanja otpadom i parkiranja. Dobiveni uvidi ističu lokalne prakse višejezične komunikacije te naglašavaju promjenjivu percepciju ruskog jezika u urbanom JK, pružajući smjernice za buduća sociolingvistička istraživanja jezične vidljivosti.

KEYWORDS:

regulativni i umjetnički diskursi, češki jezik, jezični krajolik, ruski jezik, višejezičnost

GENITIV MNOŽINE KAO LEKSIKOGRAFSKI PROBLEM NA PRIMJERU IMENICA ŽENSKOGA RODA S VIŠESUGLASNIČKIM ZAVRŠETKOM OSNOVE

JURICA POLANČEC, MAŠA MUSULIN, TOMISLAVA BOŠNJAK BOTICA

Staroslavenski institut
Demetrova 11, 10000 Zagreb
jpolancec@stin.hr

Filozofski fakultet Sveučilišta
u Zagrebu

Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
mmusulin@ffzg.unizg.hr

Institut za hrvatski jezik
Republike Austrije 16, Zagreb
tbošnjak@ihjj.hr

UDK: 811.163.42*36
DOI: 10.15291/csi.4812
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 4. 3. 2025.
Prihvaćen za tisak: 20. 6. 2025.

U radu se opisuje navođenje oblika genitiva množine imenica ženskog roda *e*-sklonidbe kojima osnova završava suglasničkim skupom u četirima jednojezičnim rječnicima suvremenog hrvatskog jezika. Te imenice u suvremenom standardnom jeziku pokazuju preobilje, odnosno mogu imati više nastavaka. To su nastavci *-ā*, *-ī* (*crkvā*, *crkvī*) te *-ā-ā*, odnosno nastavak *-ā* koji prati dugo umetnuto *ā* (*crkāvā*). Na temelju analize tristetinjak najčešćih imenica prikazujemo sličnosti i razlike unutar rječnika i među rječnicima u potvrđenosti i prikazu višestrukih oblika. Istraživanje je pokazalo da su rječnici slični u tome što relativno sustavno navode višestruke oblike. Iz analize je također jasno da rječnici višestruke oblike navode na način koji je u skladu s postojećim opisima i normativnim preporukama. To se odnosi na izbor kombinacija (gotovo nikad ne navode nastavak *-ī* kao jedinu mogućnost), ali i na izbor poretka oblika (nikad ne navode nastavak *-ī* kao prvu mogućnost). Također se pokazalo da sustavno navode oblike na *-ī* za veliku većinu imenica te da u rječnicima postoji stabilna jezgra imenica koje rabe nastavak *-ā-ā*. Rječnici se razlikuju u nekim pojedinostima, primjerice u navođenju trostrukih oblika, pri čemu neki rječnici sustavno navode trostruke oblike (*crkāvā*, *crkvā*, *crkvī*), a drugi samo prvi i treći oblik (*crkāvā*, *crkvī*) izbjegavajući pritom srednji oblik (*crkvā*). Najveća raspršenost u rječničkom opisu karakterizira nastavak *-ā* bez umetanja, što je vrlo vjerojatno posljedica njegova sve manjeg udjela u stvarnoj uporabi u ovom tipu imenica. U radu se daje i kratki osvrt na usklađenost rječničkog opisa i potvrda oblika iz korpusa *Riznica* i *hrWaC* (potkorpus *forum.hr*). Usporedba s korpusnim podacima pokazala je da su višestruki oblici uporabno manje zastupljeni nego u rječničkim potvdama te da nastavak *-ī* izrazito dominira kod većine imenica. Korpusni podatci isto tako pokazuju da je jezgra imenica s nastavkom *-ā-ā* ponešto reducirana u usporedbi s rječničkim opisom, ali i dalje stabilna.

KLJUČNE RIJEČI:

preobilje, genitiv množine, hrvatski jezik, rječnici, korpus

1. UVOD

Rječnici su kao vrsta jezičnih priručnika, osim što donose informacije o značenju riječi, ujedno važan izvor informacija o gramatičkim oblicima riječi. Obično se takve informacije daju o oblicima koji su na neki način neobični, bilo zato što su nepravilni bilo zato što imaju neko drugo nepredvidljivo svojstvo. Takvi se oblici često zbog obilja primjera i nedostatka prostora ne mogu pobrojiti u gramatikama, pa autori gramatika upućuju čitatelje na rječnike (npr. Raguž 1997: 14). Stoga rječnici streme tomu da daju „sustavni prikaz gramatičkih oblika i naglasaka” (HER: vi), dok se gramatike obično ograničavaju na navođenje tipičnih primjera i na prikaz glavnih obrazaca promjena oblika riječi.¹

Konkretnije, u rječnicima hrvatskog jezika često se navode oblici u kojima se događaju akcenatske promjene (osobito promjene tona) ili pak oni oblici riječi koji oduudaraju od uobičajenih paradigma.² Jedan od takvih oblika koji se redovito citiraju u rječnicima jest oblik genitiva množine imenica. Osim akcenatskih promjena,³ dva su glavna razloga za to: 1) nepredvidljivost oblika osnove u genitivu množine te 2) supostojanje dvaju ili više oblika (tzv. dubletnost ili **preobilje**, v. §2.1).

I u jednom se i u drugom smislu **imenice e-sklonidbe s višesuglasničkim završetkom osnove** poput *djevojka*, *igra*, *pjesma*, *molba*, *nimfa* ili *tajna* pokazuju kao najzahtjevniji dio imeničke promjene. Kod njih zatječemo i nepredvidljivost oblika osnove s obzirom na umetanje *a* u suglasnički skup, ali i dubletnost, odnosno preobilje. U vezi s nepredvidljivošću oblika osnove i umetanjem *a* u (1) i (2) vidimo upravo citiranih šest imenica u obliku genitiva množine tvorenog nastavkom *-ā*. Tri imenice u (1) dopuštaju modifikaciju osnove umetanjem *a* („nepostojanog *a*”) te se prema tome mogu javiti uz transfix *-ā-ā*, dok tri imenice u (2) to ne dopuštaju i kod njih nije moguće ostvarivanje transfixa *-ā-ā*.⁴

¹ Zbog toga se često izrađuju posebni priručnici namijenjeni klasifikaciji riječi s obzirom na tip njihovih promjena, tzv. gramatički rječnici (npr. za ruski Zaliznjak 1977). Za hrvatski je takav priručnik dostupan samo za glagole (Raguž 2016).

² Ovaj je uvid nastao na dojmu jer ne postoji analiza načina na koji se u hrvatskim rječnicima izrađuje gramatički blok. Za opća načela izrade gramatičkog bloka oprimjerena engleskim vidi Atkins i Rundell (2008: 218–222).

³ Akcenatskim promjenama u Gmn. u ovom se radu nećemo posebno baviti jer je ta tema iscrpno obrađena drugdje (Vukušić, Zoričić i Grasselli-Vukušić 2007: 30–101; Martinović 2011).

⁴ U ovom radu, slijedeći Markovića (2013: 79–86), usvajamo suvremeniji pogled na tradicionalno nepostojano *a*, prema kojem se ne radi o gubljenju, već o umetanju (epentezi) glasa *a* u suglasničke skupove na kraju riječi i sloga koji nisu u skladu s fonotaktikom hrvatskog jezika (npr. skup *rc* na kraju riječi u **starc* nije dopušten pa se s pomoću *a* „razbija” i tako dobivamo ovjereni oblik *starac*). Zbog toga je primjerenije govoriti o umetnutom ili epentetskom *a*. Takvo umetanje dolazi i u Gmn. iako

- (1) *djevojākā, igārā, pjesāmā*
 (2) *molbā, nimfā, tajnā* (**molābā, *nimāfā, *tajānā*)

Unatoč različitim pokušajima izvođenja pravila kojima se vodi umetanje *a*, tu poja-
 vu nije moguće predvidjeti te se može zaključiti da je određeno na razini leksema, od-
 nosno za svaki je leksem potrebno naučiti ima li umetanje ili nema. Jedina su iznimka
 suglasnički skupovi *st, zd, št, žd, šć, šć*, kod kojih nikada nema umetanja (v. odmah
 ispod).⁵ Imenice navedene pod (1) u teoriji mogu imati i nastavak *-ā* bez umetanja, ali
 se takvi oblici rjeđe ili gotovo nikada ostvaruju (*djevojkā, igrā, pjesmā*).

Kada je riječ o genitivu množine imenica na suglasnički skup, preobilje je osobito
 izražena pojava. Za imenice ženskog roda *e*-sklonidbe (kao i imenice *a*-sklonidbe)
 uobičajeni je nastavak *-ā*, a javlja se, kako smo vidjeli, i nastavak *-ā-ā*. Međutim,
 općenito se može reći da je kod imenica sa suglasničkim skupom uz nastavak *-ā* te na-
 stavak *-ā-ā* uvijek moguć i nastavak *-ī*, i to redovitije u nestandardnom jeziku, ali vrlo
 često i u standardnom jeziku (Težak 2005 [1980]; Barić i dr. 1999: 85–87). Iznimka su
 imenice na suglasničke skupove *st, zd, št, žd, šć, šć* kojima norma dopušta isključivo
 nastavak *-ā* (npr. *lista, zvijezda* itd.), ali ne i nastavak *-ī*, dok nastavak *-ā-ā* nije moguć
 iz fonotaktičkih razloga.⁶

Dakle, s obzirom na mogućnost umetanja *a* i preobilja, možemo razlikovati tri glav-
 ne skupine imenica: 1) imenice koje dopuštaju umetanje *a* raspolažu s tri moguća
 oblika (na *-ā-ā, -ā* i *-ī*), 2) imenice koje ne dopuštaju umetanje *a* raspolažu s dva

u tom obliku nisu ostvareni uvjeti za umetanje (postojanje nedopuštenog sloga), pa je u tom slučaju
 umetnuto *a* (koje je uvijek dugo) zajedno s nastavkom *-ā* bolje analizirati kao diskontinuirani morf,
 odnosno transfiks *-ā-ā* (Marković 2013: 81–82; usp. Marković 2012: 43–44). U ovom ćemo radu i
 transfiks *-ā-ā* radi jednostavnosti nazivati nastavkom, baš kao i tipične nastavke *-ā* i *-ī*.

⁵ Za kritički pregled pravila v. Bošnjak Botica i Polančec (2024). Podjela na imenice koje dopuštaju
 i ne dopuštaju umetanje u većini je slučajeva jasna iz rječničkih opisa i jezične intuicije. Ovdje pod
 (1) navodimo imenice koje u svim četirima rječnicima suvremenog jezika (v. Tablicu 1 niže) bilježe
 oblike s umetanjem, a pod (2) imenice za koje se dosljedno bilježe samo oblici bez umetanja. Od 313
 imenica u našem uzorku (§3.1) za njih 98 (31,31 %) dosljedno se navodi oblik s umetanjem, a suprot-
 tan slučaj vidimo kod 174 imenice (55,59 %). Nejasna je situacija za 41 imenicu (13,10 %).

⁶ Razlozi za ovakvu distribuciju nastavaka kod ovih suglasničkih skupova povijesne su naravi: nave-
 deni se skupovi u fonotaktici hrvatskog jezika ponašaju kao jednostavni suglasnici (afrikate) (Turk
 1992: 24–25), pa se i u smislu preobilja ove imenice ponašaju kao da završavaju na običan suglasnik,
 a ne na suglasnički skup (Polančec i Bošnjak Botica 2024 i literatura ondje). Budući da kod imenica
 s osnovom na jedan suglasnik dolazi gotovo isključivo nastavak *-ā* (*pet banana, deset knjiga*), onda
 je logično da i imenice na skupove *st, zd, št, žd, šć, šć* dopuštaju samo taj nastavak (*pet lista, deset
 zvijezda*). Ta tvrdnja vrijedi i za standardni jezik i za nestandardni jezik. Međutim, u nekim se urbanim
 govorima poput zagrebačkog primjećuje prodor nastavka *-ī* i među imenice na jedan suglasnik, npr.
pet banani (Kapović 2018). Nešto izraženiji prodor tog nastavka vidi se kod imenica na *st, zd, št, žd,
 šć, šć*, što opažamo i u našim podacima (v. §5.2.3 i Tablicu 9).

moguća oblika (na $-ā$ i $-ī$), 3) imenice na suglasničke skupove *st, zd, št, žd, šč, šć* raspoložu samo s jednim oblikom (na $-ā$) jer ne dopuštaju umetanje i u standardnom se jeziku ne javljaju s nastavkom $-ī$. Pri tome je važno istaknuti da kod imenica kod kojih su mogući višestruki oblici – to su prva i druga skupina – prednost sudeći po postojećim opisima imaju oblici na $-ā-ā$ i $-ā$, a između to dvoje prednost ima oblik na $-ā-ā$. To znači da kod imenica s trostrukim oblicima prednost djeluje po principu $-ā-ā > -ā > -ī$, a kod imenica bez umetanja po principu $-ā > -ī$, pri čemu znak „>” znači ‘normativno prihvatljivije’. Davanje prednosti oblicima na $-ā-ā$ i $-ā$ primjetna je i u jezičnom savjetništvu, ali i u dijelu gramatikografije iako se mogu naći i drukčija mišljenja (Bošnjak Botica i Polančec 2024).

Među onim imenicama koje prema normi dopuštaju višestruke oblike – dakle svima osim onih na skupove *st, zd, št, žd, šč, šć* – mogu se lako primijetiti neke razlike već u rječničkom opisu. Primjerice, kod imenica koje dopuštaju umetanje *a*, nastavak $-ī$ u suvremenim se rječnicima (za popis v. Tablicu 1 ispod) nikada ne navodi za imenice u (3), dok suprotno nalazimo za imenice u (4).⁷

- (3) *djevojkī* (uz *djevojākā*), *igrī* (uz *igārā*), *pjesmī* (uz *pjesāmā*) [Gmn. $-ī$ nije u rječnicima]
- (4) *priredbī* (uz *priredbā*), *bilješkī* (uz *bilježākā*), *pripovijetkī* (uz *pripovijedākā*) [Gmn. $-ī$ nije u rječnicima]

Napomenimo da ne postoji normativno gramatičko ili kakvo drugo pravilo koje bi objasnilo razliku između imenica u (3) i imenica u (4).

Slično tomu, imenice koje ne dopuštaju umetanje *a*, npr. u (5), u načelu prihvaćaju nastavak $-ī$, ali se različito bilježe u rječnicima: za imenice *molba* i *palma* u svim se rječnicima navode oba nastavka, dok je za imenice *ophodnja* i *alga* opis neujednačen (navode se ili oba nastavka ili samo $-ā$).

- (5) *molbā* (uz *molbī*), *palmā* (uz *palmī*), *ophodnjā* (uz *ophodnjī*), *algā* (uz *algī*)

Ovaj kratak primjer pokazuje nam zorno da su oba upravo opisana fenomena (nepredvidljivost oblika osnove i preobilje) problematična iz perspektive rječničkog opi-

⁷ Za neke od ovih imenica navodi se i oblik na $-ā$ bez umetanja (npr. *priredbā* u svim rječnicima), ali pitanje je koliko se takvi oblici ostvaruju. U tom bismo slučaju govorili o tripletama, odnosno o trostrukostima. Naši podatci pokazuju da su trostrukosti u stvarnoj uporabi rijetke (Tablica 4 u §5.1).

sa. Posebno je zanimljivo pitanje kako se autori rječnika postavljaju načelno prema preobilju te kako pristupaju obradi pojedinih imenica u pogledu izbora višestrukih oblika. Zanimljivo je razmotriti i kako se situacija u rječnicima odnosi prema stvarnoj uporabi odraženoj u korpusnim podacima.

Da bismo odgovorili na ta pitanja, u ovom se radu donosi analiza oblika genitiva množine u rječničkim opisima 313 imenica *e*-sklonidbe na suglasnički skup s naglasnom na višestruke oblike. Analiza se temelji na četirima jednojezičnim rječnicima suvremenog hrvatskog jezika (Tablica 1).⁸ O rječnicima ćemo nešto više reći u §3.2, a u radu se navode pod kraticama iz Tablice 1.

TABLICA 1. Suvremeni rječnici hrvatskog jezika konzultirani u analizi.

konzultirani rječnik	kratica
Školski rječnik hrvatskoga jezika	ŠRHJ
Hrvatski jezični portal	HJP
Rječnik hrvatskoga jezika	RHJ
Veliki rječnik hrvatskoga jezika	VRH

Ovaj je rad dio opširnijega istraživanja preobilja u Gmn. koji se temelji na uzorku od 313 imenica ženskog roda s višesuglasničkom osnovom⁹ (v. §3.1). O tim su imenicama uz rječničke opise prikupljeni i podaci iz dvaju korpusa hrvatskog jezika (v. §3.4), koji se citiraju u ovom radu za potrebe usporedbe između rječničkog opisa i stvarne uporabe. Korpusni podaci bit će prikazani i u zasebnom radu.

Cilj je ovog rada stoga dvojak. Prvo, želimo predstaviti analizu rječničke prakse u prikazu preobilja. Konkretnije, zanimat će nas koji se nastavci bilježe za pojedine imenice i kojim redosljedom. Naime, pokazat će se da ne navode svi rječnici jednako dosljedno sva tri moguća nastavka, a ako ih i navode, ne navode ih istim redosljedom. Drugo, želimo usporediti tu praksu sa stvarnom uporabom kakva je odražena u korpusima suvremenog hrvatskog jezika.

Rad se sastoji od sljedećih dijelova. Nakon ovog uvodnog odjeljka, u §2 se nešto detaljnije ocrtava problematika genitiva množine i njegov prikaz u leksikografskim djelima. Nakon toga se u §3 opisuju metodološka načela analize, i to redom opis uzorka, odabir rječnika, označavanje podataka te odabir korpusa. Istraživačka se pitanja

⁸ U radu u većini slučajeva na rječnike upućujemo kraticama koje su navedene u tablici, ali se radi čitljivosti katkad služimo i punim nazivima. U popisu literature pune se reference na navedene rječnike mogu naći po navedenim kraticama.

⁹ Istraživanje se provodi u sklopu projekta *Morfološko preobilje u hrvatskom jeziku* (<http://dublete.jezik.hr/blog/4>).

iznose u §4, a u §5 se donose rezultati koji odgovaraju na postavljena istraživačka pitanja. Rad se zaokružuje zaključkom u §6.

2. HRVATSKI GENITIV MNOŽINE KAO LEKSIKOGRAFSKI PROBLEM

2.1. PREOBILJE U GENITIVU MNOŽINE IMENICA

Tradicionalno se mogućnost višestrukih oblika naziva dubletnost, a u suvremenoj morfološkoj teoriji ista se pojava naziva (morfološko) **preobilje** (engl. *overabundance*). Definira se kao pojava da na jedno mjesto u fleksijskoj paradigmi može doći više od jednog oblika (usp. Thornton 2011; 2019). Pritom je ključna osobitost preobilja, barem u njegovu kanonskom obliku, to što upotreba paralelnih oblika vrlo često nije funkcionalno uvjetovana, što znači da su oba oblika načelno ravnopravna i zamjenjiva u kojem god kontekstu.

Hrvatski jezik bogat je primjerima preobilnih paradigma i pojedinih oblika unutar svog glagolskog, imeničkog, pridjevskog, priložnog i zamjeničkog sustava (v. Bošnjak Botica 2024 za detaljan popis).

Kao što je već jasno iz prethodnog izlaganja, jedna od najistaknutijih preobilnih kategorija imeničkog sustava hrvatskog jezika jest upravo genitiv množine. Iako primjere preobilja nalazimo u imenica svih sklonidaba, ta je pojava možda najizrazitija među imenicama ženskog roda *e*-sklonidbe sa suglasničkim skupom na kraju osnove (npr. *bomba*, *crkva*, *lutka*, *naranča*, *torta*, *zbirka*), kao što smo već pokazali u uvodnom odjeljku (§1).

2.2. PREOBILJE I RJEČNIČKI OPIS

Preobilje je velik izazov za lingvistički opis općenito te ga je potrebno obuhvatiti s više strana. Kao što je rečeno u §1, u ovom ćemo radu preobilju u ovoj kategoriji pristupiti iz perspektive rječničkog opisa. U rječnicima su naime moguće različite kombinacije oblika, kao što smo vidjeli u primjerima (3)–(5) u §1¹⁰ te se zasad čini da ne postoji ujednačen opis,¹¹ jednako kao ni ujednačena upotreba.

S rečenim je povezano pitanje o odnosu rječničkog opisa i stvarne upotrebe, odno-

¹⁰ Rječnici se slažu jedino u tome da tek iznimno donose oblik s nastavkom *-ī* kao jedinu mogućnost (usp. §5.2.2, osobito Tablicu 8).

¹¹ Slične neujednačenosti vidimo i u paradigmama koje donose gramatike.

sno pitanje u kojoj mjeri pojedinačne imenice u jezičnoj praksi ostvaruju višestruke mogućnosti navedene u rječnicima. O tome se može suditi na temelju dvaju argumenata. Prvi, općenitiji, argument zasniva se na stavu da se hrvatska leksikografska praksa oslanja na tradicionalno viđenje rječnika primarno kao izvora informacija o standardu i dobroj upotrebi tog standarda, a tek u manjoj mjeri kao izvora informacija o općoj uporabi jezika (Filipović Petrović 2024).¹² Takav stav može upućivati na raskorak između rječničkoga opisa i stvarne uporabe.

Drugi, konkretniji, argument zasniva se na našim podacima prikupljenima iz korpusa. Naime, unatoč već jasno prisutnu opažanju da je nastavak *-ī* u načelu prevladao u uporabi mnogih imenica u usporedbi s ostalim dvama nastavcima (Težak 2005[1980]), a koje potvrđuju i naši podatci (v. §5.2.3, Tablica 9), rječnici gotovo nikada ne navode taj nastavak kao jedini, ali ni kao prvi, već se on redovito stavlja na drugo, odnosno treće mjesto pri navođenju oblika. To bismo mogli objasniti kao odraz suvremenih normativnih nastojanja, kod kojih se poseban naglasak stavlja na preobilje u ovoj kategoriji pa u tom smislu možemo citirati *Hrvatski jezični savjetnik* (Barić i dr. 1999: 86) u kojem se eksplicitno kaže: „puno je veći broj imenica u kojima su mogući samo trojni od onih u kojima su mogući samo dvojni oblici, a iznimno je malen broj imenica u kojima je moguć samo jedan nastavak” (usp. i Babić 1995). Iako bi se promocija preobilja u ovoj kategoriji mogla interpretirati upravo suprotno od normativnog nastojanja, odnosno kao čisti deskriptivni postupak, čini se da ona u načelu nije deskriptivna jer služi promociji nastavaka *-ā* i *-ā-ā*, za koje je već dugo primjetno povlačenje pred nastavkom *-ī* (v. §1). Isto tako, kao što ćemo vidjeti u §5.2.1, neki rječnici redovito navode oblike na *-ā* bez umetanja (npr. *prīrēdbā*) paralelno s oblicima s umetanjem (npr. *prīrēdbā* uz treći oblik *prīrēdbī*) iako za primjere poput *prīrēdbā* nema potvrda u uporabnoj praksi, pa tako ni u našim korpusnim podacima. Stoga se u ovom slučaju može reći da su normativni napatci usmjereni na očuvanje preobilja u ovoj kategoriji u smislu promocije uporabno slabije posvjedočenih varijanata (*-ā* i *-ā-ā*), a te napatke slijede i rječnici poretkom njihova navođenja (nastavak *-ī* uvijek se navodi posljednji), kao što ćemo vidjeti u §5.4. Spomenimo da nemaju svi jezikoslovci jednak odnos prema normi kad je riječ o tome koji su kriteriji normiranja. U posljednje vrijeme doista jača struja koja se zalaže za uporabno utemeljen pristup, no vrlo ugledni jezikoslovci držali su da norma ne treba uključivati sve što je na terenu, nego da je njezin posao odabrati te da nedosljednost opisa dolazi iz dijalektološkog pristupa (usp. npr. Markovićev komentar o stavu V. Anića u kontekstu višestrukih oblika genitiva množine u Anić 2009: 20).

Osim normativnih nastojanja u rječniku se često odražavaju individualne preferen-

¹² O kompleksnom odnosu deskriptivnog i preskriptivnog u leksikografiji v. npr. Mugglestone (2015).

cije izrađivača rječnika (Anić 2009, Filipović Petrović 2024; usp. Bošnjak Botica, Polančec i Sviben 2022: 46–47). To je posebno problematično u leksikografskoj obradi preobilja jer preferencije izrađivača ne moraju nužno odgovarati preferencijama govornikâ kao cjeline, pa ni preferencijama koje proizlaze iz normativnih nastojanja.

3. RJEČNICI: METODOLOGIJA

Zbog opširnosti istraživanja metodologiji ćemo posvetiti zaseban odjeljak. Metodološki gledano ova analiza nema dobra uzora u postojećoj literaturi, koliko nam je poznato, te smo je razradili bez oslanjanja na prethodne radove.

3.1. UZORAK IMENICA

Istraživanje polazi od uzorka od 313 imenica *e*-sklonidbe s višesuglasničkim završetkom osnove.¹³ Uzorak je odabran iz većeg popisa imenica istog tipa¹⁴ tako što su odabrane samo one imenice za koje je u *Hrvatskom jezičnom korpusu (Riznici)* nađeno barem 20 potvrda genitiva množine. Korpus *Riznica* izabran je kao korpus standardnog jezika koji sadrži potvrde iz cijelog 20. stoljeća te početka 21. stoljeća (v. §3.4).¹⁵

U brojenju potvrda Gmn. oslonili smo se na automatsko označavanje, odnosno uzimali smo u obzir oblike s oznakom *Ncftp* ('imenice ženskoga roda u genitivu množine') bez ručne provjere. Automatsko označavanje ima svojih ograničenja i često nije precizno, ali u ovoj fazi istraživanja bilo nam je unatoč svojoj nepreciznosti koristan orijentir za odabir uzorka. Naime, navedeni kriterij apsolutne frekvencije oblika Gmn. upotrijebili smo umjesto kriterija apsolutne frekvencije cijele pojavnice jer smo željeli

¹³ Uzorak je dostupan u Dodatku.

¹⁴ Takvih je imenica u hrvatskom jeziku preko 1500. Popis imenica na suglasnički skup prikupljen je pretragom korpusa kojom su s pomoću regularnih izraza pretražene sve natuknice imenica ženskog roda *e*-vrste čija osnova završava bilo kojim od teoretski mogućih kombinacija dvaju hrvatskih suglasnika (od <bb> do <žž>). Automatski su isključene kombinacije s dvoslovima koji predstavljaju jedan fonem (<dž>, <lj> i <nj>). Imenice s kombinacijom slova <r> i nekog drugog suglasnika (<rC>) ručno su pregledane jer se među njima našlo i dosta imenica u kojima je <r> slogotvorno (npr. *cрта*, *potvrda*, *pogrda*). Takve su imenice naravno isključene iz daljnje analize.

¹⁵ Izbor specifičnog korpusa u manjoj mjeri utječe na popis imenica. Slična pretraga za potkorpus *forum.hr* korpusa *hrWaC* pokazuje da 48 od 313 imenica iz našeg uzorka ima manje od 20 potvrda Gmn., što je podudaranje od 85 %. Također postoje i imenice koje u potkorpusu *forum.hr* imaju više od 20 potvrda, ali ne i u *Riznici*. To su često razgovorne riječi, kao što i očekujemo (*fotka*, *tekma*, *cajka* itd.). Nijedan popis nije savršen, ali smatramo da je popis koji smo prikupili iz *Riznice* dovoljno informativan za potrebe ovog rada ako već nije sveobuhvatan i iscrpan.

istražiti imenice za koje je vjerojatno da se pojavljuju u genitivu množine i množini općenito. Naime, postoji određen broj vrlo frekventnih imenica koje se bilo iz značenjskih bilo iz nekih drugih razloga neće javljati u množini, primjerice *mašta*, *potrošnja* ili *pažnja*. Za takve imenice katkad nema podatka o množinskom obliku (primjerice *Hrvatski jezični portal* ili *Školski rječnik hrvatskoga jezika* za *natuknice mašta* i *potrošnja*), ali nailazimo i na slučajeve da se on navodi iako nije vjerojatno da se takvi oblici upotrebljavaju (npr. *pažnja* u dvama spomenutim rječnicima). Iz toga slijedi da su i informacije o tim oblicima imenica koje odgovaraju našem kriteriju u rječnicima pouzdanije jer je riječ o oblicima imenica koji se stvarno upotrebljavaju u genitivu množine, a ne o konstruiranim oblicima koji se rijetko ili nikada ne pojavljuju.

U žarištu interesa ovog rada nije opis oblika pojedinačnih imenica i njihovih razlika u rječnicima, nego usporedba rječnika kao cjelina, o čemu opširnije govorimo u vezi s istraživačkim pitanjima u §4. S obzirom na tu činjenicu, konkretan sastav uzorka nije presudan, već je presudno da on sadržava najinformativnije imenice. Stoga za analizu nije presudno što nekih imenica nema u uzorku (npr. *kušnja*, *svirka*, *žetva* i mnogih drugih) jer se uzima da je uzorak dovoljan da omogući uvid u obilježja rječničkog opisa svih imenica kao cjeline.

Kod polisemnih imenica poput *firma* ('tvrтка', 'krizma') ili *marka* ('poštanska naljepnica', 'valuta', 'brend') uzimaju se u obzir sva značenja.

Informacija o frekvenciji genitiva množine važna je i za korpusnu etapu našeg istraživanja. Budući da je za nju ključna usporedba rječničkih navoda s korpusnim podacima, htjeli smo prikupiti podatke samo za one imenice za koje imamo pouzdanu informaciju o frekvenciji u korpusu. O tome više u §3.4.

3.2. RJEČNICI

Navedenih 313 imenica *e*-sklonidbe s višesuglasničkim završetkom osnove pregledali smo u četirima rječnicima (Tablica 1, §1). Dva su rječnika dostupna mrežno – *Školski rječnik hrvatskoga jezika* (ŠRHJ) i *Hrvatski jezični portal* (HJP),¹⁶ a preostala dva nisu – *Rječnik hrvatskoga jezika* (RHJ) i *Veliki rječnik hrvatskoga jezika* (VRH). U ovom ćemo odjeljku nešto reći o tim rječnicima.

Po veličini je najveći VRH, za koji se navodi da je „dosad najobuhvatniji i najpotpu-

¹⁶ HJP u načelu funkcionira kao mrežna verzija *Hrvatskoga enciklopedijskog rječnika* (HER) te za potrebe ovog članka ta dva rječnika smatramo ekvivalentnima. U njihovu je temelju rječnička baza iz rječnikâ Vladimira Anića (Anić 2000; Anić i Jojić 2003) te stoga HJP smatramo ekvivalentom Anićevih rječnika iako ne možemo tvrditi da između tih rječnika i HJP-a nema razlika u navođenju oblika (usp. informacije o HJP-u na <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=legenda>).

niji jezični rječnik suvremenog hrvatskog jezika u nas” (str. XI) te u njemu nalazimo preko 120 tisuća natuknica i podnatuknica. RHJ obuhvaća 64 tisuće riječi, 3400 fraza i 3900 sintagmi. ŠRHJ obuhvaća 30 tisuća natuknica (str. X), dok HJP ističe da se rječnička baza sastoji se od 116 516 osnovnih natuknica.

Provedena analiza pokazuje da navedena četiri rječnika do neke mjere sustavno navode oblike genitiva množine imenica ž. r. s višesuglasničkom osnovom, za što se u dijelu slučaja može pokazati da je riječ o svjesnoj odluci urednika rječnika. Tako se za tri rječnika (ŠRHJ, HJP, VRH) eksplicitno navodi odluka da se u gramatičkom bloku daju oblici genitiva množine imenica ž. r., i to u ŠRHJ-u (str. XV) za sve imenice ž. r., u VRH-u se navode „u pravilu” (str. XIV), a u HJP-u za imenice ž. r. s višesuglasničkom osnovom (str. XIV).¹⁷ RHJ jedini ne daje nikakve informacije u tom smislu premda se u izvedbi ne razlikuje od ostalih triju rječnika.

Unatoč navedenim načelima, naši podatci pokazuju da za brojne imenice nedostaju informacije o genitivu množine. Obično nedostaju oblici, a katkad i same natuknice.¹⁸ Takvu situaciju vidimo u svim četirima rječnicima: od 313 imenica informacija o genitivu množine nedostaje za njih 60 u ŠRHJ-u (19,17 %), 28 u HJP-u (8,95 %), 68 u RHJ-u (21,73 %), 30 u VRH-u (9,58 %). Kao što vidimo, ŠRHJ i RHJ imaju dvostruko više nedostajućih vrijednosti od ostalih dvaju rječnika.¹⁹ Razlog može biti i u manjem broju obrađenih natuknica jer, kao što smo ranije naveli, HJP i VRH obrađuju preko 115 000 natuknica u odnosu, primjerice, na RHJ sa 64 000 natuknica. Broj nedostajućih vrijednosti također govori o neujednačenosti opisa jer pokazuje da se za mnoge imenice ne navode oblici Gmn. iako nema razloga da se izostavljaju jer su posve obične u množini (npr. *blagajna*, *novinarka*, *kupnja* i *tajna*).

Na razini pojedinačnih imenica za njih 203 (64,86 %) imamo informaciju o obliku Gmn. u svim četirima rječnicima (Tablica 2), a ista informacija sustavno izostaje u svim četirima rječnicima za devet imenica.²⁰

¹⁷ Ovu informaciju navodimo prema uvodnom tekstu u HER-u.

¹⁸ Nismo posebno bilježili nedostaje li informacija za neku imenicu zbog izostanka natuknice ili izostanka oblika.

¹⁹ U slučaju ŠRHJ-a to je dijelom posljedica manjeg obuhvata tog rječnika, koji nije opći, nego školski, pa samim time u njemu nedostaju mnoge riječi (usp. str. XIII–XIV). Tako u tom rječniku primjerice nećemo naći riječi *stavka* ili *letva*. Također se za neke riječi koje se ondje nalaze ne navodi Gmn. (npr. *praksa* ili *oporba*), vjerojatno zbog uporabnih ograničenja (za te imenice ne navodi se ni Nmn.).

²⁰ To su imenice *suradnja*, *supstanca*, *meč-lopta*, *break-lopta*, *fiesta*, *corsa*, *polukontra*, *stotka*, *šestorka*. Iz popisa su odmah razvidna neka ograničenja u uzorkovanju imenica koja proizlaze iz odabira korpusa *Riznica* kao izvora (usp. bilj. 15). Prvo, neke od imenica s dovoljnim brojem potvrda Gmn. pripadaju vrlo specifičnu žargonskom (sportskom) leksiku (*meč-lopta*, *break-lopta*, *polukontra*), što je posljedica uključivanja tekstova iz dnevnika *Sportske novosti* u korpus. Drugo, neke su od imenica poput *fiesta*, *corsa*, *šestorka* bile aktualne ponajprije u razdoblju iz kojeg dolaze tekstovi (rane 2000-e

TABLICA 2. Imenice prema broju rječnika u kojima se navodi njihov Gmn.

broj rječnika s potvrđama Gmn.	broj imenica	postotak imenica
četiri	203	64,86 %
tri	61	19,49 %
dva	31	9,90 %
jedan	9	2,88 %
nijedan	9	2,88 %
Ukupno	313	100,00%

Vrlo se malo kaže o kriterijima odabira citiranih oblika, a o tome se eksplicitno govori samo u ŠRHJ-u i HJP-u. Kriteriji za odabir citiranih oblika posebice su važni u slučajevima preobilja. Tako ŠRHJ samo navodi da se u gramatičkom bloku navode isključivo normativni oblici (str. XI), što u načelu znači da se slijede preporuke iz normativne literature (koja je opisana u Bošnjak Botica i Polančec 2024). To bi trebalo značiti i sustavno navođenje dvostrukih i trostrukih oblika, što će potvrditi i naša analiza u §5. Nešto je u tom smislu restriktivniji HJP, u kojem se eksplicitno navodi nesklonost navođenju oblika poput *príredbā* uz običnije *príredābā* i *príredbī* uz pojašnjenje da su oblici poput *príredbā* „rijetki i nerealni” (str. XIV²¹).

Paralelno navođenje oblika s umetanjem *a* i bez njega (npr. *príredābā* i *príredbā*) u imenica koje dopuštaju umetanje pokazat će se jednom od glavnih razlika između rječnika. Neki sustavno navode oba oblika, a drugi izbjegavaju oblik bez umetanja i navode samo oblik s umetanjem (tj. *príredābā*).

3.3. PRIKUPLJANJE I OZNAČAVANJE PODATAKA

Za svaku je od 313 imenica iz četiriju rječnika zabilježen podatak o oblicima genitiva množine koji se navode u tzv. gramatičkom bloku natuknice. Bilježeni su nastavci i njihov točan poredak.²²

Nastavci su kodirani brojkama: 1 za *-ā-ā*, 2 za *-ā*, 3 za *-ī*.²³ Njihove su se kombina-

godine) jer je s jedne strane riječ o automobilima marki *Ford* i *Opel* koji su bili popularni u to doba, a s druge strane o političkoj grupaciji koja je u isto doba bila na vlasti u Hrvatskoj.

²¹ V. bilj. 17.

²² HJP informaciju o Gmn. osim u gramatičkom bloku daje i u paradigmama, koje su sastavni dio većine natuknica. U obzir je uzimana isključivo informacija iz gramatičkog bloka iz dvaju razloga: prvo, između dvaju izvora postoje brojne razlike te drugo, nije jasno prema kojim su kriterijima paradigme izrađene i kako su birani oblici u slučajevima kada postoji preobilje.

²³ U radu se nastavci Gmn. sustavno navode s duljinama.

cije bilježile kombinacijom brojeva, koja ujedno čuva i informaciju o poretku oblika. Primjerice, kombinacija 231 za imenicu *pogreška* u RHJ-u daje informaciju da su za imenicu zabilježena sva tri nastavka te da je njihov poredak *-ā, -ī, -ā-ā*, odnosno da gramatički blok citira oblike *pògrēškā/pògrēškī/pògrēšākā*. Na taj način dobivamo 15 mogućih kombinacija: tri jednobrojne, šest dvobrojnih i šest trobrojnih. Dvobrojne (12, 21 itd.) i trobrojne (123, 231 itd.) one su kombinacije u kojima prepoznajemo preobilje.

Dodatno smo zabilježili i informaciju o citiranim oblicima, ali bez obzira na poredak. To znači da u ovom slučaju imamo istovjetnu oznaku za imenicu *pogreška* u RHJ-u (oblici *pògrēškā/pògrēškī/pògrēšākā*) i ŠRHJ-u (*pògrēšākā/pògrēškā/pògrēškī*). Drugim riječima, kada razlikujemo poredak, oznake su 231, odnosno 123, a kada se on zanemari, onda imamo istu oznaku, tj. 123. Zanemarivanjem poretka broj mogućih kombinacija smanjuje se s petnaest na sedam: tri jednobrojne, tri dvobrojne i jedna trobrojna. U opisu rezultata upotrebljavat ćemo oba tipa prikaza podataka (s poretkom i bez njega) jer nam omogućuje da informacije iz rječnika analiziramo s više motrišta.

3.4. KORPUSNI PODATCI

Korpusni su podatci prikupljeni za 313 imenica iz uzorka (§3.1) iz dvaju korpusnih izvora. Prvi je izvor *Hrvatski jezični korpus Riznica* (Ćavar i Brozović Rončević 2012; usp. Kolaković i dr. 2022: 72–74), a drugi potkorpus *forum.hr* mrežnog korpusa *hrWaC* (Ljubešić i Klubička 2014; usp. Blagus Bartolec i Matas Ivanković 2019: 32, 34). Prvi korpus predstavlja standardni jezik 20. stoljeća (većinom druge polovice) te ranog 21. stoljeća, a drugi nestandardni jezik ranog 21. stoljeća. Odabir korpusa omogućuje nam usporedbu uporabe u standardnom i nestandardnom jeziku (usp. Bošnjak Botica, Polančec i Sviben 2022: 38–39; Kolaković 2018: 133–137).

Primjeri prikupljeni iz navedenih korpusa u velikom su dijelu ručno pregledani da bi se uklonile pogreške prouzročene netočnostima u automatskom označavanju.²⁴ Ručnim je pregledom utvrđeno da dio imenica iz polazišnog uzorka u stvarnosti ima manje od 20 potvrda Gmn. u jednom ili obama korpusima. Da bi se osigurala pouzdanost korpusnih potvrda, odlučeno je da se uzimaju korpusni podatci samo za imenice s 20 ili više potvrda u obama konzultiranim korpusima. Tako je prvotni uzorak od 313 imenica sveden na uzorak od 239 imenica s pouzdanim korpusnim podacima.²⁵

²⁴ Zahvaljujemo kolegi Robertu Svibenu koji je obavio većinu ručnog pregleda primjera.

²⁵ Dodatak s popisom imenica u uzorku donosi i informaciju za koje su imenice prikupljeni korpusni podatci, a za koje nisu.

U analizi podataka iz rječnika ostajemo pri početnom uzorku od 313 imenica kako bi ta analiza bila što informativnija, a analizu korpusnih podataka radimo s manjim uzorkom od 239 imenica. Unatoč razlikama u uzorcima, smatramo da će korpusni podatci na koristan način nadopuniti informacije proizašle iz analize rječnika te ćemo ih navoditi tamo gdje su informativni.

4. ISTRAŽIVAČKA PITANJA

U odjeljcima §1 i §2 ocrtali smo u vrlo načelnu obliku problem koji za leksikografski opis predstavlja preobilje. Ovdje ćemo iznijeti specifična pitanja koja želimo obraditi u analizi. Ona dijelom proizlaze iz otvorenih pitanja koja o preobilju u ovoj kategoriji ostavljaju postojeći gramatički opisi (Bošnjak Botica i Polančec 2024).²⁶

Naša istraživačka pitanja pokrivaju tri teme: preobilje, poredak oblika u rječnicima te odnos rječničkih opisa s korpusnim potvrdama. Prva se tema tiče potvrđenosti preobilja u rječnicima i načina njegova bilježenja. U §2.2 opazili smo da su normativni naputci usmjereni na očuvanje preobilja u smislu da se prepoznaje dominacija oblika na $-ī$, ali se uvijek preporučuje uporaba jednog od dvaju drugih nastavaka. Stoga će biti zanimljivo provjeriti koliko se to načelo i na koji način slijedi u rječnicima. Također je zanimljivo pitanje koliko rječnici slijede normativne naputke iz §1 prema kojima kod imenica s umetanjem a nastavci imaju prednost po principu $\bar{a}-\bar{a} > -\bar{a} > -\bar{i}$, a kod imenica bez umetanja po principu $-\bar{a} > -\bar{i}$, pri čemu znak „>” znači ‘normativno prihvatljivije’. U tom pogledu bit će korisno razmotriti poredak oblika u rječnicima. Posljednja je tema vezana za problem usklađenosti rječničkog opisa sa stvarnom uporabom, posebno s obzirom na pitanje čuva li se preobilje u stvarnoj uporabi te čuva li se prednost oblika koji nisu $-ī$. Da bismo došli do odgovora, navodit ćemo korpusne podatke kako je opisano u §3.4.

U vezi s navedenim temama postavljamo sljedeća istraživačka pitanja. Prvo istraživačko pitanje tiče se potvrđenosti preobilja u analiziranim rječnicima:

IP1a	U kojoj se mjeri za analizirane imenice u rječnicima navode jednostruki, dvostruki i trostruki oblici?
IP1b	U kojoj su mjeri za analizirane imenice potvrđeni jednostruki, dvostruki i trostruki oblici u korpusnim podacima?

²⁶ Jedan istraživački problem kojim se nećemo baviti ovdje jest veza između nastavka $-\bar{a}-\bar{a}$ i sastava suglasničkog skupa. On će biti predmetom zasebnog rada.

Drugo istraživačko pitanje tiče se potvrđenosti pojedinih nastavaka i njihovih kombinacija u analiziranim rječnicima:

IP2a	Koje se kombinacije nastavaka pojavljuju u rječnicima?
IP2b	Kakva je potvrđenost pojedinih kombinacija u korpusnim podacima?

Treće istraživačko pitanje govori o ulozi poretka oblika:

IP3	Koliko su rječnici dosljedni u opisu s obzirom na poredak oblika koje navode u gramatičkom bloku?
------------	---

U četvrtom i posljednjem istraživačkom pitanju riječ je o potvrđenosti pojedinačnih oblika u rječnicima bez obzira na kombinacije u kojima se pojavljuju:

IP4	Za koliko se imenica u svakom rječniku pojavljuje svaki od triju mogućih nastavaka?
------------	---

Istraživačka će pitanja biti detaljnije razrađena i obrađena u sljedećem odjeljku kroz opširnu analizu (§5.1–5.4). Na kraju odjeljka u §5.5 istraživačka se pitanja sažeto raspravljaju. Analizom će se pokazati određene sličnosti među rječnicima, osobito između ŠRHJ-a i RHJ-a te u manjoj mjeri između HJP-a i VRH-a. Iako temu sličnosti među rječnicima nismo formulirali kao zasebno istraživačko pitanje, posvetit ćemo joj nešto prostora u raspravi o istraživačkim pitanjima (§5.5.3).

Upravo predstavljena istraživačka pitanja analiziraju rječnike kao cjeline i tako ih uspoređuju bez izravne usporedbe po pojedinačnim leksemima. Iako bi se analiza po leksemima mogla učiniti posve logičnim korakom, ona nije provedena zbog velikih razlika u obradi pojedinačnih imenica. Prvi je problem već spomenut: od 313 imenica samo njih 203 ima zabilježene oblike u svim četirima rječnicima (Tablica 2, §3.2). Još je veći problem činjenica da od 203 imenice za koje postoje potpuni podatci samo njih 74 imaju istovjetan popis oblika u svim rječnicima, a ostatak pokazuje razne vrste nepodudaranja. Te su činjenice dovele do praktične neupotrebljivosti analize po pojedinačnim leksemima, zbog čega se zadržavamo na analizi na razini rječnika. Na mjestima gdje to ima smisla analiziramo neke primjere razlika između rječnika u pogledu pojedinačnih leksema, a što će dodatno uputiti na znatne razlike u obradi natuknica među rječnicima.

5. ANALIZA RJEČNIKA: REZULTATI I RASPRAVA

U prethodnom smo odjeljku iznijeli istraživačka pitanja na koja želimo odgovoriti analizom rječnika. Analiza se sastoji od nekoliko dijelova posvećenih navedenim istraživačkim pitanjima. U prvom se dijelu (§5.1) daju rezultati za skupine nastavaka (jednostruki, dvostruki, trostruki), čime dobivamo uvid u potvrđenost preobilja u rječnicima (IP1a). Zatim se u §5.2 nešto podrobnije promatra distribucija specifičnih kombinacija nastavaka unutar pojedinih skupina (jednostruki, dvostruki, trostruki) u rječnicima (IP2a). Analiza za IP2a provodi se bez obzira na poredak (oznake 12 i 21 promatraju se kao jedna oznaka), što znači da u skupini jednostrukih oblika imamo tri mogućnosti, isto toliko u skupini dvostrukih oblika te jednu mogućnost kod trostrukih oblika (v. §3.3). U §5.3 analizira se isto, ali s obzirom na poredak (oznake 12 i 21 promatraju se kao dvije različite), što nam daje uvid u treće istraživačko pitanje (IP3). Konačno, u §5.4 umjesto kombinacija promatra se zastupljenost pojedinačnih nastavaka, odnosno promatra se broj imenica u svakom rječniku kod kojih se javlja svaki od triju mogućih nastavaka (IP4). Prema potrebi se u analizi citiraju i korpusni podatci koji mogu upozoriti na raskorake između rječničkog opisa i stvarne uporabe (IP1b, IP2b). Uvidi iz analize sažimaju se u §5.5. te se daju izravni i sažeti odgovori na istraživačka pitanja iz §4.

5.1. POTVRĐENOST PREOBILJA U RJEČNICIMA

Najprije ćemo razmotriti udio jednostrukih, dvostrukih i trostrukih oblika. Na taj način možemo razmotriti potvrđenost preobilja u pojedinim rječnicima (IP1a): jednostruki nastavak znači da ono nije potvrđeno, a dvostruki i trostruki nastavci predstavljaju slučajeve preobilja. Kao što smo već istaknuli u §4, u ovakvu se prikazu ne uspoređuju same imenice, već se rječnici gledaju kao cjeline.

Za jasnu ideju o potvrđenosti preobilja problem je velik broj nedostajućih oblika i razlike među rječnicima u njihovu broju i, kao što smo već istaknuli u §3.2, taj je problem najizraženiji u ŠRHJ-u i RHJ-u. Udjele pojedinih skupina oblika zato ćemo prikazati bez nedostajućih vrijednosti radi preciznijeg uvida u potvrđenost preobilja u četirima rječnicima (Tablica 3). Zbog toga u Tablici 3 svaki rječnik ima različit broj imenica.

TABLICA 3. Kombinacije po skupinama bez nedostajućih vrijednosti.

oblici	ŠRHJ		HJP		RHJ		VRH	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
jednostruki	31	12,25 %	80	28,07 %	41	16,73 %	50	17,67 %
dvostruki	121	47,83 %	192	67,37 %	121	49,39 %	175	61,84 %
trostruki	101	39,92 %	13	4,56 %	83	33,88 %	58	20,49 %
ukupno	253	100,00 %	285	100,00 %	245	100,00 %	283	100,00 %

Iz Tablice 3 vidimo da svi rječnici najčešće navode dvostruki oblik za obrađene imenice, ali najviše na HJP-u i VRH-u. Nadalje je vidljivo da se trostruki oblik najviše pojavljuje u ŠRHJ-u (39,92 %), a najmanje na HJP-u (tek 4,56 %). Jednostruki pak oblici najčešći su također na HJP-u (28,07 %), a najmanje ih je u ŠRHJ-u (12,25 %). Po tome vidimo da ta dva rječnika stoje u svojevrsnoj suprotnosti. Dodatno se može opaziti i uparivanje rječnika. Primjećuje se tako podudaranje HJP-a s VRH-om te sličnost RHJ-a i ŠRHJ-a. Naime, kod prvog para (HJP i VRH) relativno je visok udio dvostrukih i jednostrukih oblika. Nasuprot tomu, kod drugog para (RHJ i ŠRHJ) vidimo izrazito visok udio trostrukih oblika. Ovakvo uparivanje primjećivat ćemo na više mjesta.

Upravo raspravljani podatci daju nam potvrdu o visokom udjelu varijantnih oblika u rječnicima. Među potvrđenim imenicama najveći udio imenica s preobiljem (dakle imenica s dvostrukim ili trostrukim oblicima genitiva množine) ima ŠRHJ (88 %), a blizu su i VRH (82 %) i RHJ (83 %), dok HJP odudara s udjelom od 72 %. Ako bismo podatke u rječnicima shvatili kao odraz normativnih nastojanja (§1, §2.2), onda bi rječnici s većim brojem preobilnih Gmn. bili više u skladu s postojećim gramatičkim opisom. To je posebice slučaj sa ŠRHJ-om, u kojem se jedinom eksplicitno navodi da će u gramatičkom bloku biti zastupljeni samo normativno prihvatljivi oblici. Međutim, kao što smo istaknuli u §2.2, naglasak na višestruke mogućnosti u Gmn. može se shvatiti i kao čisto deskriptivan postupak, odnosno kao navođenje mogućnosti unutar sustava. U tom bi se slučaju tek inzistiranje na poretku u kojem se nastavak *-ā-ā* i nastavak *-ā* stavljaju na prvo mjesto moglo promatrati kao normativna intervencija. O poretku će biti riječi u §5.3.

Prirodno se nameće pitanje koliko je preobilje stvarno posvjedočeno u korpusima (IP1b). Ako bismo htjeli provjeriti tu činjenicu u našim podacima prikupljenima iz korpusa *Riznica* i potkorpusa *forum.hr* korpusa *hrWaC* (v. §3.4), prvo bismo preobilje morali kvantificirati. Za potrebe ovog rada slijedit ćemo jedan od prijedloga u Bermel i Knittl (2012a) i kao preobilje uzeti samo slučajeve imenica gdje jedan od genitivnih oblika **ne prelazi** udio od 90 % svih posvjedočenih oblika Gmn. Dakle, ako neka

imenica ima udio nastavka $-\bar{a}-\bar{a}$ od 88 % (a nastavka $-\bar{i}$ 12 %), onda ćemo smatrati da pokazuje preobilje. Ako je pak udio istog nastavka kod druge imenice 92 % (a nastavka $-\bar{i}$ 8 %), onda nećemo smatrati da pokazuje preobilje.²⁷

Treba imati na umu jedno ograničenje ovakve metode navođenja korpusnih podataka (tj. uzimanja udjela od 10 % kao praga). Ona naime ne razlikuje imenice koje se uopće ne pojavljuju bez drugih nastavaka od onih koje se mogu pojaviti s alternativnim nastavkom, premda s vrlo ograničenim udjelom. Ovakav smo prikaz korpusnih podataka odabrali zato što jasno izdvaja imenice koje se koliko-toliko često pojavljuju s više oblika od onih kod kojih se to rijetko događa. Navedeni pristup navođenja podataka ne želi implicirati da bi rječnici trebali zanemariti rubno posvjedočenu dubletnost, odnosno ne želimo tvrditi da bi u rječniku trebalo navoditi samo oblike s više od 10 % udjela. To će ovisiti o izrađivaču rječnika, kao što će ovisiti i dodatne oznake uz rijetke oblike.

U Tablici 4 donosimo podatke za 239 imenica s pouzdanim korpusnim podacima (v. §3.4). U prikazu se daju brojke po korpusima u redcima, a stupci odgovaraju broju imenica koje možemo i ne možemo smatrati dubletama. Dodatno se izdvajaju imenice koje bismo prema korpusnim podacima mogli smatrati tripletama, a to su one kod kojih sva tri moguća oblika imaju udio od barem 10 %.²⁸ Dakle, stupac „nema dubletnosti” prikazuje imenice koje se dominantno ostvaruju s jednim oblikom i taj oblik ima udio jednak ili viši od 90 %. Stupac „dublete” prikazuje imenice s dvama oblicima od kojih nijedan nema udio manji od 10 %, stupac „triplete” one s trima oblicima od kojih nijedan također nema udio manji od 10 %.

TABLICA 4. Potvrđenost imenica s preobiljem u Gmn. u dvama hrvatskim korpusima.

korpus	nema dubletnosti		dublete		triplete		ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
<i>Riznica</i>	145	60,67 %	90	37,66 %	4	1,67 %	239	100,00 %
<i>forum.hr</i>	169	70,71 %	68	28,45 %	2	0,84 %	239	100,00 %

²⁷ Druga je mogućnost iz istog rada da se kao prag uzme 70 %. Razlika je u tome što se kod imenica gdje nijedan oblik ne prelazi 70 % oba oblika mogu smatrati jednakovrijednima i stilski neobilježenima. Kod praga od 90 % frekventniji se oblik pak može smatrati nešto manje obilježenim i običnijim, ali je odnos između dubleta i dalje otprilike uravnotežen. Tek kada jedna dubleta prelazi 90 %, dolazi do toga da frekventniji oblik možemo smatrati neobilježenim, a manje frekventan oblik obilježenim. Za više detalja vidi i raspravu u Bermel, Knittl i Russell (2018: 204–205); usp. i Bošnjak Botica, Polančec i Sviben (2022: 48–49).

²⁸ U literaturi se o tripletama ne može naći puno informacija, a to je još manje slučaj u kontekstu korpusnih studija.

Iz Tablice 4 odmah se mogu izlučiti dva važna opažanja. Prvo, velika većina razmatranih imenica ne pokazuje preobilje u korpusima (preobilje shvaćeno kroz prag od 10 %, naravno). Drugo, postoji primjetna razlika među korpusima u tome što u manje formalnom, nestandardnom korpusu *forum.hr* dubletnosti ima mnogo manje. To nas upućuje na mišljenje da je preobilje ponajprije svojstveno standardnom jeziku iako ni ondje nije prisutno u onoj mjeri u kojoj bi se to moglo činiti prema podacima iz rječnika.

Dodatno se može primijetiti da su trostruki oblici Gmn. kakve nalazimo u rječnicima praksi rijetko posvjedočeni. U uzorku od 239 imenica njih 98 dopušta oblik s umetanjem prema rječničkim podacima, što je preduvjet za ostvarivanje trostrukih oblika. Od tih 98 imenica samo četiri imenice ostvaruju se kao triplete u korpusu *Riznica* (*katedra, kugla, naranča, sjemenka*), a u korpusu *forum.hr* tek dvije (*jasle* i *jetra*). Ponovno ističemo da se status triplete ovdje uzima u korpusnom smislu (prag od 10 % udjela za svaki od triju oblika) te da naravno u obama korpusima postoje imenice kod kojih su posvjedočeni trostruki oblici, ali oni ne zadovoljavaju navedeni kriterij.

U Tablici 4 za skupinu bez dubletnosti (stupac „nema dubletnosti”) ne pokazuje se koji od triju mogućih nastavaka dominira. O tome ćemo više reći u sljedećem odjeljku nakon što razmotrimo podatke iz rječničke građe.

5.2. POTVRĐENOST KOMBINACIJA POJEDINIH NASTAVAKA

U Tablici 5 donosi se detaljnija usporedba rječnika po pojedinim kombinacijama koje pripadaju skupinama iz Tablice 3 (jednostruki, dvostruki i trostruki). U njoj se ne prikazuju postotci jer nisu informativni, kao ni nedostajuće vrijednosti. Radi preglednosti ostavlja se podjela po trima općenitijim grupama (jednostruki, dvostruki i trostruki). Prikazuju se samo kombinacije bez obzira na poredak, što znači da imamo sedam mogućih kombinacija: tri jednostruke (1, 2, 3), tri dvostruke (12, 13, 23) i jednu trostruku (123) (§3.3).

TABLICA 5. Kombinacije bez obzira na poredak (npr. kombinacije 12 i 21 smatraju se istom kombinacijom).

	ŠRHJ	HJP	RHJ	VRH
jednostruki	31	80	41	50
1	8	21	22	19
2	23	43	14	22
3	0	16	5	9

	ŠRHJ	HJP	RHJ	VRH
dvostruki	121	192	121	175
12	2	0	1	0
13	2	93	11	45
23	117	99	109	130
trostruki				
123	101	13	83	58
ukupno	253	285	245	283

Legenda: 1 = $-\bar{a}-\bar{a}$, 2 = $-\bar{a}$, 3 = $-\bar{i}$.

Tablica 5 dakle prikazuje zastupljenost konkretnih kombinacija oblika nastavaka u analiziranim rječnicima (IP2a) koju ćemo detaljnije obraditi prvo razmatranjem dvostrukih i trostrukih kombinacija (§5.2.1), a zatim i na jednostrukim oblicima (§5.2.2). Na kraju u §5.2.3 donosimo i usporedbu s korpusnim podacima (IP2b).

5.2.1. DVOSTRUKE I TROSTRUKE KOMBINACIJE U RJEČNICIMA

U Tablici 5 primjećujemo da svi rječnici kao najčešći tip dvostrukih oblika navode kombinaciju $-\bar{a}$ i $-\bar{i}$ (23), najviše VRH (130 puta), a najmanje HJP (99 puta). Riječ je o imenicama koje ne dopuštaju umetanje a i pojavu nastavka $-\bar{a}-\bar{a}$, odnosno u standardnom se jeziku razbijanjem suglasničkog skupa dobiva negramatični oblik (**bajkākā* prema *bajkā* i *bajkī*). Najrjeđa je kombinacija nastavaka $-\bar{a}-\bar{a}$ i $-\bar{a}$ (12), koje recimo VRH i HJP uopće nemaju, a u ŠRHJ-u i RHJ-u ih nalazimo samo dvaput odnosno jedanput, i to imenica *zemlja* u obama rječnicima te *igla* samo u ŠRHJ-u. Kao što je već istaknuto u §5.1, trostruki oblici (123) najviše su zastupljeni u ŠRHJ-u (101 put) i RHJ-u (83 puta), nešto manje u VRH-u (58 puta) te vrlo iznimno na HJP-u (samo 13 puta).

Kombinaciju $-\bar{a}-\bar{a}$ i $-\bar{i}$ (13) najviše navodi HJP (93 puta) te donekle VRH (45 puta), dok su ŠRHJ i RHJ neskloni toj kombinaciji, ali, s druge strane, imaju mnogo više trostrukih oblika, što upućuje na zaključak da su skloni za mnoge imenice navoditi trostruke oblike (123) umjesto dvostruke kombinacije (13). Postoji razlika u stupnju između HJP-a i VRH-a (naime, VRH ima mnogo više trostrukih oblika, ali opet manje nego ŠRHJ i RHJ). Ovo nas ponovno upućuje na svojevrsnu uparenost rječnika: ŠRHJ i RHJ čine jedan par po sličnostima, a HJP i VRH drugi par iako je kod potonjeg para sličnost manje izražena.

Pogledajmo i nekoliko primjera razlika. Primjerice, ŠRHJ i RHJ trostruke oblike (123) navode u primjerima natuknica *optužba*, *izložba*, *biljka*, *šipka*, *spužva*, *šifra*,

dok VRH i HJP u istim primjerima navode kombinaciju $-ā-ā$ i $-ī$ (oznaka 13). S druge strane, u primjerima natuknica *bilješka*, *pripovijetka*, *molitva*, *naredba*, *vočka* u svim rječnicima nalazimo sva tri oblika, osim na HJP-u, koji navodi samo oblik $-ā-ā$ i $-ī$.

5.2.2. JEDNOSTRUKI OBLICI U RJEČNICIMA

Recimo nešto više o jednostrukim oblicima. Nastavak $-ā$ puno se češće navodi u kombinaciji s nastavkom $-ī$ (oznaka 23) nego samostalno (oznaka 2). Rječnici se u tom pogledu ne razlikuju drastično, kao što se može vidjeti iz Tablice 6.²⁹ Po broju imenica za koje navodi samo $-ā$ jedino odskače HJP.

TABLICA 6. Potvrđenost kombinacija 2 i 23 u rječnicima.

oznaka	ŠRHJ	HJP	RHJ	VRH
2 (samo $-ā$)	23	43	14	22
23 ($-ā$ i $-ī$)	117	99	109	130

Oznaku 2 (samo $-ā$) očekivali bismo svakako u slučajevima imenica na skupove *st*, *zd*, *št*, *žd*, *šč*, *šč* (v. §1). U našem je uzorku 14 takvih imenica, što znači da postoji određen broj imenica izvan te skupine za koje rječnici navode samo nastavak $-ā$. Nije bilo moguće utvrditi postoji li neka pravilnost u tom smislu.

Pogledajmo pobliže i obradu 14 imenica na skupove *st*, *zd*, *št*, *žd*, *šč*, *šč* iz uzorka. Tablica 7 daje sažetak njihovih oznaka. Radi preglednosti tablica je sortirana prema oznakama.

TABLICA 7. Imenice na skupove *st*, *zd*, *št*, *žd*, *šč*, *šč* u rječnicima

imenica	oznake
<i>pasta</i>	dosljedno 23
<i>pista</i>	dosljedno 23
<i>fešta</i>	dosljedno 2 (jedan rječnik ne navodi oblik)
<i>podvrsta</i>	dosljedno 2 (jedan rječnik ne navodi oblik)
<i>zvijezda</i>	dosljedno 2 (jedan rječnik ne navodi oblik)
<i>žlijezda</i>	dosljedno 2 (jedan rječnik ne navodi oblik)
<i>cesta</i>	dosljedno 2 (svi rječnici)
<i>gesta</i>	dosljedno 2 (svi rječnici)

²⁹ Tablica se temelji na dvama redcima iz Tablice 5.

imenica	oznake
<i>lista</i>	dosljedno 2 (svi rječnici)
<i>pošta</i>	dosljedno 2 (svi rječnici)
<i>fiesta</i>	oblika nema u rječnicima
<i>brazda</i>	neujednačeno (2, 23)
<i>vrsta</i>	neujednačeno (2, 23)
<i>autocesta</i>	samo jedan rječnik 2, ostali ne navode oblik

Kao što se može vidjeti, za osam se imenica dosljedno navode oblici (za četiri imenice u svim rječnicima, a za četiri u trima). Za imenice *pasta* i *pista* dodatno se navodi oblik na *-ī* (oznaka 23) u svim rječnicima. Za imenice *brazda* i *vrsta* opis je neujednačen.

Zanimljiv je slučaj nastavka *-ā-ā*, koji se kao jedina mogućnost navodi za sličan broj imenica u trima rječnicima (HJP = 21, RHJ = 22, VRH = 22), dok ŠRHJ odskaka sa samo osam primjera. Od tih osam imenica njih sedam ima istu tu oznaku (oznaka 1) u svim rječnicima (*djevojka*, *igra*, *ovca*, *pjesma*, *sestra*, *usna*, *žrtva*), a osma imenica (*karta*) nosi istu tu oznaku u svim rječnicima osim u HJP-u (oznaka 13). Ukupno se za 22 imenice barem u jednom rječniku navodi oznaka 1 (samo *-ā-ā*). Osim sedam spomenutih imenica koje su dosljedno obrađene u svim rječnicima, naši podatci pokazuju da oznaku 1 nosi šest imenica u trima rječnicima, osam u dvama te isto toliko imenica u samo jednom rječniku. Jasno vidimo veliku raspršenost u obradi pojedinačnih imenica. Ovaj se osvrt odnosi samo na slučajeve gdje rječnici navode *-ā-ā* kao jedinu mogućnost (oznaka 1). Slučajeve navođenja ovog nastavka bez obzira na kombinaciju obradit ćemo potanje u §5.4.

Što se tiče genitivnog oblika množine na *-ī* u imenica ženskog roda, rječnici su vrlo neskloni navođenju *-ī* kao jedinog oblika (oznaka 3 u Tablici 5), a ŠRHJ ih uopće nema. Popis imenica za koje se u rječnicima navodi samo nastavak *-ī*, odnosno koje nose isključivo oznaku 3 daju se u Tablici 8.

TABLICA 8. Imenice kojima se navodi isključivo oblik s *-ī* (masno otisnute imenice samo HJP i VRH).

ŠRHJ	HJP	RHJ	VRH
0	16	5	9
	blagajna	brazda	forinta
	forinta	čežnja	milijarda
	gužva	čistka	mržnja
	kupnja	firma	opaska

ŠRHJ	HJP	RHJ	VRH
0	16	5	9
	limenka	seansa	petarda
	milijarda		reforma
	mržnja		rezerva
	opaska		seniorka
	petarda		služba
	prostitutka		
	psovka		
	reforma		
	rezerva		
	seniorka		
	služba		
	stanka		

Kao što vidimo, devet masno otisnutih natuknica (*forinta, milijarda, mržnja, opaska, petarda, reforma, rezerva, seniorka* i *služba*) pojavljuje se samo s genitivnim oblikom na *-ī* istodobno u dvama rječnicima (VRH, HJP). Ponovno vidimo sličnost tih dvaju rječnika. U HJP-u nalazimo još dodatnih sedam, a RHJ navodi posve drugih pet (*brazda, čežnja, čistka, firma, seansa*). To nas ponovno upućuje na velike razlike u obradi konkretnih imenica.

5.2.3. USPOREDBA S KORPUSNIM PODATCIMA

Upravo navedeni podatci opet se mogu usporediti s korpusnim podatcima (IP2b). Već smo vidjeli da u korpusima većina imenica ove kategorije više ne pokazuje preobilje. Isto tako, ranije u ovom odjeljku, vidjeli smo da se u rječnicima tek iznimno navode imenice s jednim nastavkom. Stoga će biti zanimljivo promotriti Tablicu 9, u kojoj se donosi informacija o dominantnom nastavku među imenicama koje više ne pokazuju preobilje (usp. Tablicu 4).³⁰ Fokus je dakle na imenicama u kojima dominira samo jedan nastavak, odnosno gdje jedan nastavak ima više od 90 % udjela svih oblika Gmn.³¹

³⁰ Ponovno upozoravamo na ograde koje treba imati prema korpusnim podatcima, a koje smo naveli u §5.1: korpusni se podatci ovdje navode usporedbe radi i bez teze da se rječnički opis nužno treba voditi korpusnim podatcima.

³¹ Dakle, nećemo pobliže promatrati kakve kombinacije pokazuju dubletne imenice (triplete očito pokazuju samo jednu mogućnost, tj. 123). Takva će analiza biti predmet zasebnog rada.

TABLICA 9. Potvrđenost dominantnih nastavaka u Gmn. u dvama hrvatskim korpusima.

korpus	-ā > 90 %		-ā-ā > 90 %		-ī > 90 %		dublete i triplete		ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
<i>Riznica</i>	8	3,35 %	35	14,64 %	102	42,68 %	94	39,33 %	239	100,00 %
<i>forum.hr</i>	8	3,35 %	21	8,79 %	140	58,58 %	70	29,9 %	239	100,00 %

Imenice koje ne pokazuju preobilje u obama korpusima imaju najčešće kao dominantan oblik na $-ī$, što nije u skladu s rječničkim opisom, ali potvrđuje tvrdnje iz normativne literature o prevlasti tog oblika (§2.2).³² Zanimljiv je broj imenica u kojima prevladava nastavak $-ā-ā$. U slučaju korpusa *Riznica* taj je popis puno veći nego popis imenica koje nose oznaku 1 u Tablici 5 (između 8 i 22 primjera). Kao što smo vidjeli, razlog je tomu taj što rječnici obično uz oblik na $-ā-ā$ navode još i oblik na $-ī$ (oznaka 13) ili čak sva tri oblika (oznaka 123).

Ponovno možemo opaziti znatne razlike među korpusima, i to u tome da *forum.hr* očekivano bolje odražava tendenciju nestandardnog jezika prema nastavku $-ī$. Udio imenica s tim dominantnim nastavkom u korpusu *forum.hr* raste i na štetu imenica iz skupine dubleta (smanjenje s 94 na 70 imenica), ali i na štetu imenica s dominantnim $-ā-ā$ (pad s 35 na 21 imenicu).

Posebno je zanimljiv slučaj nastavka $-ā$.³³ Taj je nastavak dominantan samo za osam imenica. Ako pogledamo koje su to imenice, pokazuje se da su to sve imenice s osnovom na *st, zd, št, žd, šć, šć*, koje se inače ne ponašaju kao imenice na suglasnički skup (v. §1). Kod njih izrazito dominira nastavak $-ā$, a često je njegov udio i preko 95 %. U prethodnom smo odjeljku vidjeli da imenicā na *st, zd, št, žd, šć, šć* u uzorku 313 imenica ima 14 (§ 5.2.2, Tablica 7). Od njih je devet posvjedočeno u korpusnim podacima, od čega kod osam dominira nastavak $-ā$: *autocesta, cesta, lista, pista, podvrsta, vrsta, zvijezda* i *žlijezda*, dok jedna imenica (*gesta*) pripada skupini dubleta.³⁴

³² Ovakva distribucija imenica po nastavcima može se vidjeti i u Gjd. u češkom jeziku, gdje preko 11 000 analiziranih imenica uvijek upotrebljava nastavak $-u$, njih 79 uvijek $-ā$, a 112 imenica oba nastavka i prema tome su pokazuju preobilje u tom obliku (Bermel i Knittl 2012b). Na sličan način u hrvatskom jeziku u većine imenica dominira nastavak $-ī$, a preobilje i alternativni nastavci mnogo su manje zastupljeni.

³³ Ipak, položaj nastavka $-ā$ kompleksniji je nego što bi se moglo naslutiti isključivo iz korpusnih podataka.

³⁴ U korpusu *Riznica* udio nastavka $-ā$ kod imenice *gesta* i dalje je vrlo visok (82,47 %). U korpusu *forum.hr* udio je tog nastavka dosta niži (44,44 %), što znači da je $-ī$ frekventniji, ali se ta imenica i dalje može smatrati pravom dubletom.

5.3. ULOGA PORETKA U RAZLIKAMA MEĐU RJEČNICIMA

U nastavku donosimo prikaz potvrđenih kombinacija, ali ovaj put uzimamo u obzir poredak. To znači da raspolažemo s 15 mogućih kombinacija umjesto sa sedam, kao u prethodnom odjeljku (§3.3). Imamo tako tri jednostruke kombinacije (1, 2 i 3), kao i prije. Dvostrukih je kombinacija šest umjesto tri (12 i 21, 13 i 31 te 23 i 32). Trostrukih je kombinacija umjesto jedne također šest (123, 132, 213, 231, 312, 321).

Ovakav će nam prikaz omogućiti uvid u konzistentnost rječnika s obzirom na navođenje poretka oblika (IP4). Podatke pokazujemo odvojeno za kombinacije s dvama oblicima (Tablica 10), odnosno trima oblicima (Tablica 11). Ni ovdje se ne prikazuju postotci jer nisu informativni, kao ni nedostajuće vrijednosti. Skupina imenica s dvostrukim nastavcima u rječnicima dodatno se dijeli s obzirom na kombinaciju nastavaka.

U objema su tablicama masno otisnuti slučajevi gdje rječnici nisu dosljedni u poretku navođenja oblika. Od ukupno 15 mogućih kombinacija neposvjedočena je samo jedna, i to trostruka 213 ($-\bar{a}$, $-\bar{a}-\bar{a}$, $-\bar{i}$), označena usklikom u Tablici 11. U smislu poretka rječnici su unutar sebe prilično ujednačeni, a među njima se ističe ŠRHJ kao posve ujednačen. U RHJ-u nalazimo jedan primjer odstupanja, i to kod trostrukih oblika, zatim u HJP-u kod trostrukih i u manjem broju kod dvostrukih oblika u kombinaciji $-\bar{a}$ i $-\bar{i}$ (tj. 13) te u VRH-u u istom poretku dvostrukih te kod trostrukih oblika.

TABLICA 10. Kombinacije s dvama oblicima s obzirom na poredak.

	ŠRHJ	HJP	RHJ	VRH
dvostruki 1+2				
12	2	0	0	0
21	0	0	1	0
dvostruki 1+3				
13	2	93	0	45
31	0	0	11	0
dvostruki 2+3				
23	117	94	109	127
32	0	5	0	3
ukupno	121	192	121	175

LEGENDA: 1 = $-\bar{a}-\bar{a}$, 2 = $-\bar{a}$, 3 = $-\bar{i}$.

TABLICA 11. Kombinacije s trima oblicima s obzirom na poredak.

	ŠRHJ	HJP	RHJ	VRH
123	101	6	1	52
132	0	4	0	3
213 (!)	0	0	0	0
231	0	1	82	2
312	0	1	0	1
321	0	1	0	0
ukupno	101	13	83	58

LEGENDA: 1 = $-\bar{a}-\bar{a}$, 2 = $-\bar{a}$, 3 = $-\bar{i}$.

Kad se posebno analiziraju različite kombinacije dvostrukih oblika genitiva množine, iz tablice je razvidno da je kombinacija $-\bar{a}-\bar{a}$ i $-\bar{a}$ (12/21) vrlo rijetka (usp. §5.2.1). Kad je u pitanju kombinacija $-\bar{a}$ i $-\bar{i}$ (23/32), svi su rječnici skloniji prvo navoditi oblik na $-\bar{a}$, uz nekoliko iznimaka koje nalazimo u HJP-u i/li VRH-u (npr. *kûrvī/kûrvā*, *grádnjī/grádnjā*, *jêlkl̄jêlklā*, *mòlbī/mòlbā*, *mâjkī/mâjkā*, *bûrzī/bûrzā*).

Pri kombinaciji $-\bar{a}-\bar{a}$ i $-\bar{i}$ (13/31) oblik s $-\bar{a}-\bar{a}$ navodi se kao prvi (tj. kombinacija je 13) u HJP-u i VRH-u te u ŠRHJ-u, gdje nalazimo samo dva primjera. RHJ ovdje odstupa. Iako slično ŠRHJ-u rijetko navodi samo ta dva oblika ($-\bar{a}-\bar{a}$ i $-\bar{i}$), u svih 11 slučajeva gdje to čini koristi se poretkom s oblikom na $-\bar{i}$ kao prvim, tj. u kombinaciji 31 (npr. *măčkī/măčkākā*, *smòkvī/smòkvā*, *čīzmi/čīzāmā* itd.).

Kad su pak u pitanju trostruki oblici, primarno se upotrebljavaju dva poretka, $-\bar{a}-\bar{a}$, $-\bar{a}$, $-\bar{i}$ (123) te $-\bar{a}$, $-\bar{i}$, $-\bar{a}-\bar{a}$ (231). Zanimljivo je da su svi ostali poredci vrlo rijetki ili se uopće ne pojavljuju. Također je primjetna tendencija da se oblik na $-\bar{i}$ (3) gotovo nikada ne navodi kao prvi nastavak osim dva puta u HJP-u (*măskī/măsākā/măskā* i *kûrvī/kûrvā/kûrvā*) i jednom u VRH-u (ponovno *măskī/măsākā/măskā*).

ŠRHJ je najujednačeniji u navođenju trostrukih oblika jer nalazimo samo poredak $-\bar{a}-\bar{a}$, $-\bar{a}$, $-\bar{i}$, u skladu s opisom i normativnim preporukama prema kojima $-\bar{a}-\bar{a}$ i $-\bar{a}$ imaju prednost pred $-\bar{i}$, a $-\bar{a}-\bar{a}$ pred $-\bar{a}$ (vidi §1). VRH također u najvećem broju upotrebljava taj isti poredak kad navodi trostruke oblike, no u nekoliko primjera nalazimo i druge. RHJ pak praktički sustavno upotrebljava poredak $-\bar{a}$, $-\bar{i}$, $-\bar{a}-\bar{a}$ (231), što ga razlikuje od ŠRHJ-a i VRH-a. Već smo naveli da u HJP-u nema puno trostrukih oblika, a sada vidimo da je prikaz neujednačen, odnosno pojavljuju se u svim poredcima, osim u $-\bar{a}$, $-\bar{a}-\bar{a}$, $-\bar{i}$ (213). Zanimljivo je da među kombinacijama triju oblika koje se pojavljuju samo u VRH-u i HJP-u nalazimo preklapanje u imenicama *postavka*, *predodžba*, *predstavka* za 132, *himna* za 231 te *maska* za 312.

5.4. POTVRĐENOST POJEDINAČNIH NASTAVAKA

Možemo promotriti i za koliko se imenica navodi pojedini nastavak bez obzira na kombinaciju u kojoj se pojavljuje (IP4), što se prikazuje u Tablici 12. Ovakav je prikaz različit od prethodnih (npr. u Tablicama 3 i 5 u §5.1, odnosno §5.2) po tome što se posebno broji svako pojavljivanje nekog oblika zasebno. Konkretno, ako imenica *majka* u HJP-u ima oblike *mâjkî/mâjkā*, to u Tablici 12 brojimo kao jedno pojavljivanje nastavka *-î* i jedno pojavljivanje nastavka *-ā*, odnosno imenica se broji dvaput. Ako neka imenica ima tri oblika u rječniku, brojit će se triput, a ako ima samo jedan, brojit će se jednom. Ukupni zbrojevi u Tablici 12 ovise o broju imenica s preobiljem i broju nedostajućih vrijednosti.³⁵

TABLICA 12. Broj imenica kod kojih je zastupljen pojedini nastavak.

	ŠRHJ	ŠRHJ	HJP	HJP	RHJ	RHJ	VRH	VRH
nastavak	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
<i>-ā-ā</i>	113	44,66 %	127	44,56 %	117	47,76 %	122	43,11 %
<i>-ā</i>	243	96,05 %	155	54,39 %	207	84,49 %	210	74,20 %
<i>-î</i>	220	86,96 %	221	77,54 %	208	84,90 %	242	85,51 %
ukupno	253	100 %	285	100 %	245	100 %	283	100 %

Prvo, primjećujemo da su rječnici vrlo slični s obzirom na oblik na *-ā-ā* gledano ukupno, ali pitanje je koliko se poklapaju s obzirom na popis imenica. Informaciju o tome daje nam Tablica 13, u kojoj potpuno preklapanje među rječnicima vrijedi za ukupno 271 imenicu (86,58 %). Konkretnije, za 173 imenice nema oblika na *-ā-ā* ni u jednom rječniku, a za njih 98 on se navodi u svim četirima rječnicima. Potonje nas navodi na zaključak o postojanju stabilne jezgre imenica s umetanjem.³⁶

TABLICA 13. Navođenje nastavka *-ā-ā* u rječnicima.

broj rječnika u kojima se navodi oblik s <i>-ā-ā</i>	broj imenica u kategoriji rječnika	%
0	173	55,27 %
1	14	4,47 %
2	11	3,51 %

³⁵ Primjerice, ŠRHJ navodi daleko najveći broj trostrukih oblika (101) pa bismo očekivali da će imati i najveći zbroj u Tablici 12. Međutim, zbroj nije na kraju toliko velik zbog velikog broja nedostajućih oblika (60).

³⁶ Usp. i raspravu o jednostrukim oblicima na *-ā-ā* u §5.2.2.

broj rječnika u kojima se navodi oblik s <i>-ā-ā</i>	broj imenica u kategoriji rječnika	%
3	17	5,43 %
4	98	31,31 %
ukupno	313	100 %

Pretpostavka o postojanju stabilne jezgre imenica s umetanjem potvrđuje se ako ove uvide povežemo s prethodnim razmatranjima o korpusnim podacima u §5.2.3 (Tablica 9). Naime, sve imenice koje u korpusima pokazuju dominaciju nastavka *-ā-ā*, odnosno imenice gdje je njegov udio barem 90 %, dolaze s popisa 98 imenica koje se dosljedno navode u svim analiziranim rječnicima (to je 35 imenica u *Riznici* i 21 imenica u *forum hr-u*). Dodajmo tomu i to da još po 13 imenica s istog popisa u obama korpusima ima udjele od barem 70 % za *-ā-ā*. Dakle, doista postoji stabilna jezgra imenica s umetanjem, ali ona je mnogo manja u korpusima nego u rječnicima (48/98 imenica s popisa u *Riznici* te 34/98 u *forum.hr-u* s najmanjim udjelom nastavka *-ā-ā* od 70 %).

Broj imenica s nastavkom *-ā* dosta se razlikuje. Prednjači ŠRHJ koji ga navodi praktički za sve imenice, a sličan mu je i RHJ. Ta nas činjenica ne iznenađuje ako smo u prethodnim odjeljcima već uočili sklonost navođenju trostrukih oblika u tim dvama rječnicima (v. §5.2. i §5.3). Njima nasuprot stoji HJP, u kojem se nastavak *-ā* za velik broj imenica uopće ne navodi. VRH je sličniji prvim dvama rječnicima nego HJP-u, s kojim inače dijeli druge sličnosti. Različit odnos prema nastavku *-ā* odražava se i u velikoj raspršenosti imenica po broju rječnika u kojima se navode, a koju zorno možemo vidjeti u Tablici 14.

TABLICA 14. Navođenje nastavka *-ā* u rječnicima.

broj rječnika u kojima se navodi oblik s <i>-ā</i>	broj imenica u kategoriji rječnika	%
0	20	6,39 %
1	30	9,58 %
2	87	27,80 %
3	93	29,71 %
4	83	26,52 %
ukupno	313	100,00 %

Kad je u pitanju nastavak *-ī*, svi su rječnici vrlo slični, osim HJP-a, koji ga u pogledu postotka navodi u manjoj mjeri (77,54 %, Tablica 12 gore). Po tome se vidi da rječnici implicitno prihvaćaju nastavak *-ī* iako se normativno stavlja u drugi plan po tome što

se rijetko navodi na prvom mjestu (usp. §5.3). Isto tako, niži broj potvrda oblika na $-ī$ upućuje na slabiju dosljednost u izradi *Hrvatskog jezičnog portala*, odnosno rječnika koji čine njegovu rječničku bazu, na što su nas već uputili i podatci iz prethodnog odjeljka, gdje smo vidjeli određenu nedosljednost u smislu poretka nastavaka. Konačno, o nastavku $-ī$ nešto će nam reći i Tablica 15, koja potvrđuje da je on u rječnicima općeprisutan nastavak.

TABLICA 15. Navođenje nastavka $-ī$ u rječnicima.

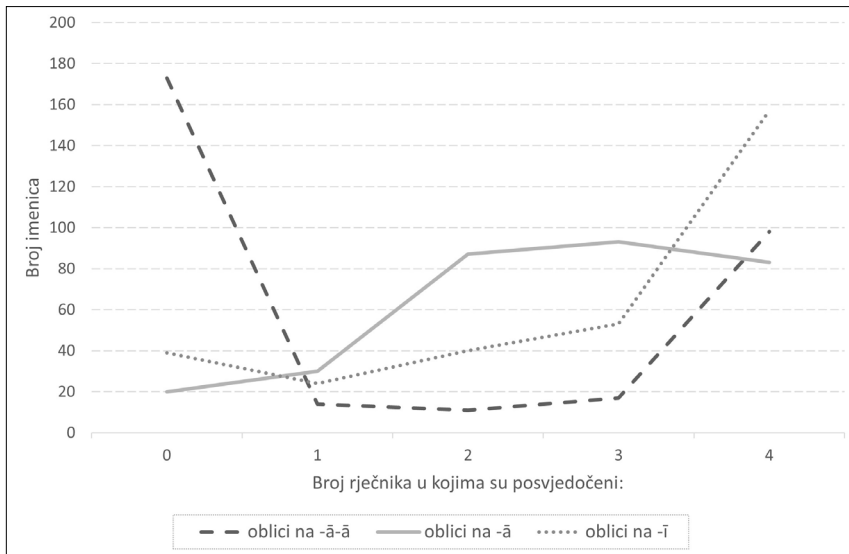
broj rječnika u kojima se navodi oblik s $-ī$	broj imenica u kategoriji rječnika	%
0	39	12,46 %
1	24	7,67 %
2	40	12,78 %
3	53	16,93 %
4	157	50,16 %
ukupno	313	100 %

Kao što možemo vidjeti u Tablici 15, tek 39 imenica nema naveden oblik na $-ī$ ni u jednom rječniku. Međutim, treba znati da u taj broj ulaze i slučajevi kad za imenicu nedostaje podatak te slučajevi gdje autori rječnika navode oblike genitiva množine, ali izostavljaju nastavak $-ī$. Zanimljivo je razmotriti koje su to imenice. Od 39 imenica kod njih 9 riječ je o već spomenutim imenicama o kojima nema informacija ni u jednom rječniku (§3.2).³⁷ Kod preostalih imenica nalazimo njih 13 za koje možemo ustvrditi da rječnici ne navode oblik na $-ī$, ali navode neki drugi oblik. Među njima bismo ponajprije očekivali imenice na *st*, *zd*, *št*, *žd*, *šč*, *šć*, ali su tek četiri takve imenice od ukupno njih 14 u uzorku (*cesta*, *gesta*, *lista*, *pošta*).³⁸

Tablice 13, 14 i 15 pokazuju nam vrlo različite distribucije nastavaka po rječnicima koje bi bilo korisno usporediti. Slika 1 istovremeno prikazuje podatke za tri nastavka u obliku linijskog grafikona.

³⁷ To su imenice *suradnja*, *supstanca*, *meč-lopta*, *break-lopta*, *fiesta*, *corsa*, *polukontra*, *stotka*, *šestorka* (bilj. 20).

³⁸ Preostale su imenice *djevojka*, *igra*, *ovca*, *pjesma*, *sestra*, *sintagma*, *usna*, *zemlja*, *žrtva*. Od njih devet sve osim imenice *sintagma* tvore Gmn. s pomoću nastavka $-ā-ā$. To su upravo one imenice (osim imenice *zemlja*), za koje smo u §5.2.2 utvrdili da se u rječnicima dosljedno navode isključivo s nastavkom $-ā-ā$, odnosno bez preobilja.

SLIKA 1. Usporedni prikaz navođenja triju oblika u rječnicima.

Slika 1 jasno pokazuje da je navođenje oblika na $-ā$ najraspršenije (puna crta), što je vjerojatno rezultat nesigurnosti oko potvrđenosti takvih oblika, a vrlo vjerojatno ima i veze s time što u dvama rječnicima (ŠRHJ i RHJ) nalazimo velik broj trostrukih oblika. Oblici s $-ā-ā$ (isprekidana crta) i $-ī$ (točkasta crta) slični su po tome što imaju oblik posude, odnosno za većinu imenica dosljedno se navode ili ne navode. Razlika je u tome što se oblici na $-ī$ u mnogo većoj mjeri navode, dok se nastavak $-ā-ā$ često sustavno ne navodi. To je naravno posljedica toga što velik broj imenica ne dopušta umetanje a , pa samim time ni nastavak $-ā-ā$ ne može biti posvjedočen.

5.5. SAŽETAK ISTRAŽIVAČKIH PITANJA

Nakon opširne analize u prethodnim četirima odjeljcima u nastavku ćemo sažeti glavne nalaze polazeći od istraživačkih pitanja, koja smo podijelili u tri tematske cjeline: preobilje, poredak oblika u rječnicima te odnos rječničkih opisa i korpusnih potvrda (usp. §4). Na kraju odjeljka ukratko ćemo se osvrnuti na sličnosti među rječnicima.

5.5.1. PREOBILJE (IP_{1A}, IP_{2A}, IP₄) I POREDAK OBLIKA (IP₃)

Preobilje smo analizirali s više gledišta. Kada se gledaju skupine nastavaka, tj. jesu li jednostruki, dvostruki ili trostruki (IP_{1a}), jasno se očituje tendencija naših rječnika

da navode višestruke oblike. Iz pozicija pojedinačnih kombinacija unutar tih skupina (IP2a) analiza otkriva neke svjesne odluke autora rječnika, koje se jasno očituju unatoč brojnim nedosljednostima. Jedna je vrlo izražena sklonost izbjegavanju jednostrukog nastavka *-ī* te slična, ali manje izražena tendencija za *-ā*. Rječnici obično navode oba nastavka istodobno. Druga je primjetna odluka navođenje trostrukih oblika u jednim rječnicima (osobito ŠRHJ i RHJ) te njihovo izbjegavanje u HJP-u (koji izbjegava oblik na *-ā* bez umetanja). VRH stoji negdje između tih dviju tendencija.

Ti se uvidi dopunjuju razmatranjem broja imenica za koje su potvrđeni pojedinačni nastavci (IP4). Ta je perspektiva posebno informativna jer nam pokazuje da se za veliku većinu imenica dosljedno navodi nastavak *-ī* iako se on gotovo nikada ne stavlja na prvo mjesto niti navodi samostalno. Time se potvrđuje njegov normativni status: on je priznat, ali se promatra kao manje poželjna opcija. Ista nam je perspektiva pokazala relativnu dosljednost u opisu imenica s umetanjem (tj. na *-ā-ā*), ali i veliku raspršenost kod nastavka *-ā* bez umetanja. Potonje nas upućuje na živost preobilja u ovoj kategoriji kao i na aktivnu borbu za prevlast među različitim nastavcima.

Analiza poretka oblika (IP3) pokazala je da su rječnici vrlo dosljedni u načinu na koji navode oblike. U tome prednjači ŠRHJ kao posve dosljedan te RHJ sa samo jednim primjerom odstupanja. Više odstupanja nalazimo u VRH-u, a najviše u HJP-u, ali ni u tim rječnicima ona nisu toliko prisutna da se ne bi mogla razabrati načela navođenja oblika, primjerice u obama rječnicima načelo da se u dvostrukim kombinacijama nastavak *-ī* uvijek navodi drugi. Jedina je iznimka raspršeno navođenje trostrukih oblika u HJP-u, ali je njih ionako vrlo malo (13 odnosno 4,15 %).

5.5.2. USPOREDBA S KORPUSNIM PODATCIMA I NJIHOVA OGRANIČENJA (IP1B, IP2B)

Usporedba s korpusnim podatcima u §5.1 (IP1b) te §5.2.3 (IP2b) korisno nadopunjuje podatke iz rječnika. S jedne se strane pokazuje da je preobilje u većini slučajeva slabije posvjedočeno u stvarnoj uporabi nego u rječnicima, a gubitak preobilja izraženiji je u nestandardnom jeziku nego u standardnoj uporabi. Nadalje, pri gubitku preobilja očiti je pobjednik nastavak *-ī*, čime se potvrđuju prijašnja opažanja. U istom je procesu, čini se, u velikoj mjeri reducirana prisutnost nastavka *-ā* (bez umetanja), koji dominira gotovo isključivo u imenica na *st, zd, št, žd, šč, šć*. Izgleda da je takvo stanje stvari (prodor *-ī* i povlačenje *-ā*) u podlozi brojnih nedosljednosti u navođenju nastavaka *-ā* i *-ī*, osobito u slučajevima kad se u jednom rječniku navodi samo *-ā*, a u drugom oba nastavka.

Konačno, nastavak *-ā-ā* pokazuje određenu otpornost u korpusnim podatcima. Baš kao i slučaju rječničke građe, opaža se postojanje jake jezgre imenica s ovim nastav-

kom, samo što je ona u stvarnoj uporabi ponešto reducirana u odnosu na rječničke opise.

Navođenje korpusnih podataka ovdje nije namijenjeno korekciji leksikografskog opisa, već je nadopuna analizi rječničke građe koja potvrđuje već iznesene stavove u novijoj literaturi (usp. npr. Filipović Petrović 2024). Rječnik u pogledu preobilja služi kao njegov promicatelj i čuvar iako se u literaturi jasno priznaje stvarno stanje, odnosno širenje i učvršćivanje nastavka $-ī$.³⁹

5.5.3. SLIČNOSTI MEĐU RJEČNICIMA

U prethodnim smo odjeljcima na više mjesta upućivali na brojne sličnosti između ŠRHJ-a i RHJ-a s jedne strane te u manjoj mjeri VRH-a i HJP-a s druge. Te su se sličnosti odnosile na opće principe izrade rječnika, primjerice na pristup navođenju trostrukih oblika. Sličnosti među rječnicima mogu se provjeriti i tako da se usporede preklapanja u opisu oblika između *parova* rječnika. Ranije smo naglasili da ako pogledamo sva četiri rječnika istovremeno, samo se za 75 imenica od njih 313 u našem uzorku opis oblika podudara u potpunosti (v. §4). Međutim, broj podudaranja znatno raste ako promotrimo rječnike u parovima s obzirom na ujednačen poredak oznaka (Tablica 16). Nedostajuće se vrijednosti ne uzimaju u obzir.

TABLICA 16. Podudaranje kombinacija između parova analiziranih rječnika.

rječnik 1	rječnik 2	podudaranje	najznačajnije podudaranje
ŠRHJ	HJP	100/313	najviše u oznaci 23 (74)
ŠRHJ	RHJ	167/313	najviše u oznakama 23 (78) te 123 (71)
ŠRHJ	VRH	175/313	najviše u oznakama 23 (100) i 123 (53)
HJP	RHJ	106/313	najviše u oznaci 23 (67)
HJP	VRH	189/313	najviše u oznakama 23 (93) i 13 (42)
RHJ	VRH	145/313	najviše u oznakama 23 (80) i 13 (40)

Legenda: 1 = $-ā-ā$, 2 = $-ā$, 3 = $-ī$.

Obrasci u preklapanju odmah se mogu uočiti. Među prvim trima kombinacijama, koje sve uključuju ŠRHJ, primjećujemo jasne sličnosti između ŠRHJ-a i VRH-a (međusobno se podudaraju u 175 natuknica koje jednako obrađuju) te između ŠRHJ-a i

³⁹ Rječnički i općenito normativni naglasak na nastavku $-ā$ ima i svoju dijalektnu podlogu jer je čuvanje nastavka $-ā$ (s umetanjem, a posebno bez njega) izraženije u južnim hrvatskim krajevima (Polančec i Bošnjak Botica 2024).

RHJ-a (167 natuknica isto je obrađeno). Izrazito preklapanje vidimo i između HJP-a i VRH-a (u 189 natuknica).

Nasuprot tomu, u pogledu razlika posebno se ističu dvije kombinacije HJP-a, koji se vrlo slabo podudara sa ŠRHJ-om i RHJ-om. U posljednjoj kombinaciji (HJP-VRH) razlike su manje izražene.

Promatrajući rječnike u parovima, potvrđujemo pretpostavke koje su se formirale tijekom cijele analize o tome da između nekih rječnika u opisu Gmn. imenica ove kategorije postoje veće sličnosti nego između nekih drugih. To je posebno slučaj za par ŠRHJ i RHJ, koji su naglašeno normativniji i dosljedniji u provođenju norme. Dosljednost u provođenju norme rezultira i u općenito gledano dosljednijem opisu oblika. Nasuprot njima, HJP od te norme odstupa više, a istovremeno je najneujednačeniji u opisu oblika, dok VRH stoji negdje između. Ne može se sa sigurnošću reći je li nedosljednost rječnika poput HJP-a posljedica većeg oslanjanja na stvarnu uporabu (odraženu kroz intuiciju izrađivača rječnika) ili je pak stvar manjeg truda oko ujednačavanja. To bi nas moglo dovesti do naizgled paradoksalne situacije u kojoj su dosljedniji rječnici uporabno gledano „umjetniji” od nedosljednih.

6. ZAKLJUČAK

Ovim smo radom nastojali prikazati suvremeni rječnički opis genitiva množine imenica ženskog roda s višesuglasničkim završetkom osnove. Na temelju četiriju izdvojenih rječnika pokazali smo koliko je preobilje u njima zastupljeno, koji oblici prevladavaju i u kojim kombinacijama nastavaka, analizirali smo sličnosti i razlike među njima u navođenju oblika povežavši primijenjenu metodologiju s postojećim gramatičkim opisima i normativnim preporukama te dobivene podatke usporedili s onima u suvremenim jezičnim korpusima. Nastojali smo utvrditi za koliko imenica možemo doista govoriti o preobilju. Pokazalo se da su navedeni rječnici izrazito skloni bilježenju preobilja, ali da se u većoj ili manjoj mjeri razlikuju u dosljednosti provođenja norme u smislu poretka navođenja višestrukih oblika. Višestruki su oblici ipak mnogo manje zastupljeni u stvarnoj uporabi, gdje dominira nastavak *-ī* kod većine pregledanih imenica. To govori u prilog zaključku da su rječnici svojevrsni čuvari preobilja u ovoj kategoriji.

Usporedno s ovim radom u pripremi su radovi koji će se detaljnije baviti analizom korpusnih podataka za ovu kategoriju imenica, uključujući podatke iz hrvatskih dijalekata, te normativnim aspektom preobilja.

IZVORI

- HER = Matasović, Ranko i Ljiljana Jojić (ur.). 2002. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- HJP = *Hrvatski jezični portal*. URL: <https://hjp.znanje.hr/> (6. 5. 2025.).
- HRWAC = *Hrvatski mrežni korpus hrWaC*. URL: <https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=hrwac> (6. 5. 2025.).
- RHJ = Šonje, Jure (ur.). 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Školska knjiga.
- RIZNICA = *Hrvatski jezični korpus Riznica*. URL: <https://www.clarin.si/ske/#dashboard?corpname=riznica> (6. 5. 2025.).
- ŠRHJ = Jozić, Željko, Lana Hudeček i Milica Mihaljević (ur.). 2012. *Školski rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. URL: <http://rjecnik.hr/> (6. 5. 2025.).
- VRH = Jojić, Ljiljana (ur.). 2015. *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

BIBLIOGRAFIJA

- ANIĆ, Vladimir. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. 3. prošireno izd. Zagreb: Novi Liber.
- ANIĆ, Vladimir. 2009. *Naličje kalupa. Izabrani spisi*. Prir. Ivan Marković. Zagreb: Disput.
- ANIĆ, Vladimir i Ljiljana JOJIĆ. 2003. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- ATKINS, Beryl i Michael RUNDSELL. 2008. *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- BABIĆ, Stjepan. 1995. „Sorata, sorta ili sorti”. *Hrvatski jučer i danas*. Zagreb: Školske novine: 172–173.
- BARIC, Eugenija, Lana HUDEČEK, Nebojša KOHAROVIĆ, Mijo LONČARIĆ, Marko LUKENDA, Mile MAMIĆ, Milica MIHALJEVIĆ, Vanja ŠVAČKO, Luka VUKOJEVIĆ, Vesna ZEČEVIĆ i Mateo ŽAGAR. 1999. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Pergamena, Školske novine.
- BERMEL, Neil i Luděk KNITTL. 2012a. „Corpus Frequency and Acceptability Judgments: A Study of Morphosyntactic Variants in Czech”. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 8(2): 241–275.
- BERMEL, Neil i Luděk KNITTL. 2012b. „Morphosyntactic Variation and Syntactic Con-

- structions in Czech Nominal Declension: Corpus Frequency and Native-speaker Judgments". *Russian Linguistics* 36(1): 91–119.
- BERMEL, Neil, Luděk KNITTL i Jean RUSSELL. 2018. „Frequency Data from Corpora Partially Explain Native-speaker Ratings and Choices in Overabundant Paradigm Cells". *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 14(2): 197–231.
- BLAGUS BARTOLEC, Goranka i Ivana MATAS IVANKOVIĆ. 2019. „Korpus umom korisnika (na što treba pripaziti u korpusno utemeljenom istraživanju)". *Jezik i um: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku održanoga od 3. do 5. svibnja 2018.* Ur. Mihaela Matešić i Anastazija Vlastelić. Zagreb: Srednja Europa: 31–42.
- BOŠNJAK BOTICA, Tomislava. 2024. *Preobilje u hrvatskoj morfologiji*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik.
- BOŠNJAK BOTICA, Tomislava, Dario LEČIĆ, Gordana HRŽICA i Jurica BUDJA. 2019. „Baza hrvatskih morfoloških dubleta (DvojBa)". *Suvremena lingvistika* 45: 95–108.
- BOŠNJAK BOTICA, Tomislava i Jurica POLANČEC. 2024. „Gramatički opis preobilja u genitivu množine imenica *e*-sklonidbe ženskoga roda s višesuglasničkim završetkom osnove". *Rasprave* 50(2): 281–302.
- BOŠNJAK BOTICA, Tomislava, Jurica POLANČEC i Robert SVIBEN. 2022. „Korpusno istraživanje hrvatskih imenica s dugom i kratkom množinom". *Jezikoslovlje* 23(1): 35–74.
- ĆAVAR, Damir i Dunja BROZOVIĆ RONČEVIĆ. 2012. „Riznica: The Croatian Language Corpus". *Prace Filologiczne* 63: 51–66.
- FILIPOVIĆ PETROVIĆ, Ivana. 2024. „Što je hrvatskoj leksikografiji korpus". *Zbornik Sedmoga hrvatskoga slavističkoga kongresa održana u Šibeniku od 25. do 28. rujna 2019.* Ur. Ivica Baković, Anđela Frančić, Marija Malnar Jurišić, Lana Molvarec i Bernardina Petrović. Zagreb: FF press – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu: 261–278.
- KAPOVIĆ, Mate, 2018. „Širenje nastavka *-i* u genitivu množine *e*-deklinacije u suvremenoj štokavštini". *Suvremena lingvistika* 44: 39–72.
- KOLAKOVIĆ, Zrinka. 2018. *Dvoaspektni glagoli – razlike između (p)opisa u priručnicima i stanja u korpusu s posebnim osvrtom na uporabu izvornih govornika*. Doktorski rad. Regensburg, Zagreb: Sveučilište u Regensburgu, Sveučilište u Zagrebu. URL: <https://epub.uni-regensburg.de/40661/> (22. 6. 2025.).
- KOLAKOVIĆ, Zrinka, Edyta JURKIEWICZ-ROHRBACHER, Björn HANSEN, Dušica FILIPOVIĆ ĐURĐEVIĆ i Nataša FRITZ. 2022. *Clitics in the Wild: Empirical Studies on the Microvariation of the Pronominal, Reflexive and Verbal Clitics in Bosnian, Croatian and Serbian*. Berlin: Language Science Press.

- LJUBEŠIĆ, Nikola i Filip KLUBIČKA. 2014. „bs,hr,srWaC – Web Corpora of Bosnian, Croatian and Serbian”. *Proceedings of the 9th Web as Corpus Workshop (WaC-9)*. Ur. Felix Bildhauer & Roland Schäfer. Gothenburg, Sweden: Association for Computational Linguistics: 29–35.
- MARKOVIĆ, Ivan. 2012. *Uvod u jezičnu morfologiju*. Zagreb: Disput.
- MARKOVIĆ, Ivan. 2013. *Hrvatska morfonologija*. Zagreb: Disput.
- MARTINOVIĆ, Blaženka. 2011. „Naglasak genitiva množine”. *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli* 9: 114–125.
- MUGGLESTONE, Lynda. 2015. „Description and Prescription in Dictionaries”. *The Oxford Handbook of Lexicography*. Ur. Philip Durkin. Oxford: Oxford University Press: 546–560.
- POLANČEC, Jurica i Tomislava BOŠNJAK BOTICA. 2024. „O širenju preobilja (dubletnosti) u genitivu množine imenica *e*-sklonidbe s višesuglasničkim završetkom osnove”. *FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja* 36(1): 211–243.
- RAGUŽ, Dragutin. 1997. *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada.
- RAGUŽ, Dragutin. 2016. *Hrvatski glagoli*. Zagreb: vlast. nakl.
- TEŽAK, Stjepko. 2005[1980]. „Izbor alomorfa u genitivu množine imenica *e*-sklonidbe”. *Između jezika i stila*. Zagreb: Tipex: 53–73.
- THORNTON, Anna. 2011. „Overabundance (Multiple Forms Realizing the Same Cell): A Non-Canonical Phenomenon in Italian Verb Morphology”. *Morphological Autonomy: Perspectives from Romance Inflectional Morphology*. Ur. Martin Maiden. Oxford: Oxford University Press: 358–381.
- THORNTON, Anna. 2019. „Overabundance: A Canonical Typology”. *Competition in Inflection and Word-Formation*. Ur. Franz Rainer, Francesco Gardani, Wolfgang U. Dressler i Hans Christian Luschützky. Cham: Springer International Publishing: 223–258.
- TURK, Marija. 1992. *Fonologija hrvatskoga jezika: raspodjela fonema*. Rijeka, Varaždin: Izdavački centar Rijeka, Tiskara Varaždin.
- VUKUŠIĆ, Stjepan, Ivan ZORIČIĆ i Marija GRASELLI-VUKUŠIĆ. 2007. *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- ZALIZNJAK, Andrej. 1977. *Grammatičeskij slovar' russkogo jazyka: slovoizmenenie*. Moskva: Russkij jazyk.

DODATAK: UZORAK IMENICA

U tablici se donosi abecednim redom popis 313 imenica iz uzorka za analizu rječnika. Popis je podijeljen u dva retka ovisno o tome jesu li za imenicu prikupljeni korpusni podatci (DA = 239, NE = 74).

korpusni podatci	imenica
DA	alga, ambulanta, autocesta, bačva, bajka, baklja, banda, banka, bengalka, beretka, bilješka, biljka, bitka, blagajna, blizanka, boljka, bomba, borba, breskva, brojka, bunda, burza, cesta, cigla, cisterna, crkva, crpka, čestitka, čimpanza, čistka, čizma, daska, desetinka, dividenda, djevojka, dogma, dojka, dosjetka, dvojba, farma, firma, fojba, forinta, forma, funta, gesta, gradnja, greška, guska, gužva, himna, horda, igla, igra, igračka, instanca, iskra, izložba, iznimka, izvedba, jahta, jakna, japanka, jasje, jedinka, jednadžba, jelka, jetra, jezgra, kanta, karta, katedra, kazna, kocka, kolumna, komponenta, konstanta, kontra, kontroverza, konzerva, kretanja, križaljka, kruška, kugla, kupnja, kurva, legenda, letva, licenca, ličinka, lignja, limenka, lista, litra, lokva, lopta, lutka, ljekarna, ljestve, ljuska, mačka, mahunarka, majka, manekenka, marka, marža, maska, milijarda, molba, molitva, naranča, naredba, narudžba, nastamba, nepravda, nijansa, norma, nošnja, novinarka, novogradnja, nuklearka, odredba, olovka, opaska, optužba, ovca, palma, patka, patnja, perla, petarda, pista, pjesma, plahta, platforma, pljačka, podvrsta, pogreška, postavka, postrojba, pošiljka, praksa, predodžba, prepirka, pretpostavka, prijetnja, prilagodba, primjedba, pripovijetka, priredba, pristojba, pritužba, prostitutka, prosudba, psovka, pumpa, puška, radnja, rampa, rašlje, referenca, reforma, rešetka, rezerva, rublja, runda, seansa, sekta, sekunda, sekvenca, sestra, sjemenka, sjenka, skladba, slutnja, služba, smetnja, smokva, snimka, sorta, spletka, spužva, stanka, stavka, stijenka, stotinka, stranka, suknja, sumnja, supstanca, svjedodžba, svjetiljka, šansa, šetnja, šifra, šipka, školjka, tabla, tajna, terme, težnja, tipka, točka, torba, torta, trešnja (voće), tužba, tvrdnja, tvrtka, uniforma, uredba, usna, usporedba, varijabla, varijanta, višnja, vježba, voćka, vojarna, vojska, vožnja, vrpca, vrsta, zabilješka, zagonetka, zamjerka, zamka, zamolba, zbirka, zemlja, značajka, značka, znamenka, zvijezda, žalba, ženka, žlijezda, žrtva, žudnja
NE	alfa, alijansa, atletičarka, autocisterna, avangarda, bilanca, bolničarka, brazda, break-lopta, brodogradnja, bukva, corsa, čežnja, čipka, dagnja, desetka, dražba, fešta, fiesta, fronta, glazba, izgradnja, juniorka, karmelićanka, kletva, krčma, krivnja, krošnja, mazga, meč-lopta, mržnja, nabavka, nafta, nagodba, ophodnja, oporba, ostavka, paradigma, pasta, performansa, petlja, petorka, političarka, polukontra, popijevka, pošta, povorka, praižvedba, pravda, predradnja, predstavka, preobrazba, pretvorba, proizvodnja, promidžba, provedba, reprezentativka, sablja, seniorka, sintagma, smotra, sonda, stotka, strepnja, suradnja, svojita, šestorka, štednja, tetka, trojka, udaraljke, unca, vatra, zemlja

Zahvala

Ovaj je rad nastao u okviru projekta *Morfološko preobilje u hrvatskom jeziku*, koji financira Europska unija programom Next Generation. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Istraživanje za potrebe rada također je potpomognuto projektom *Feast and Famine: Confronting Overabundance and Defectivity in language* (AH/T002859/1).

GENITIVE PLURAL AS A LEXICOGRAPHIC PROBLEM: THE EXAMPLE OF CROATIAN NOUNS OF THE E-DECLENSION ENDING IN A CONSONANT CLUSTER

JURICA POLANČEC, MAŠA MUSULIN, TOMISLAVA BOŠNJAK BOTICA

ABSTRACT

The paper analyses dictionary descriptions of the genitive plural forms of feminine nouns of the *e*-declension with a stem-final consonant cluster. The analysis is based on four monolingual dictionaries of the contemporary Croatian language. In genitive plural, these nouns are overabundant and may have the formatives *-ā*, *-ī* (*crkvā*, *crkvī* 'church'), or the formative *-ā* with the epenthetic *ā* inserted into the stem final consonant cluster (*crkāvā*). Based on an analysis of approximately 300 most common nouns of this type, we have shown similarities and differences within and between dictionaries in the ways the overabundant forms are attested and presented. The analysis has also shown that the dictionaries are similar in that they list variant forms relatively systematically and in a manner that is in line with the grammatical rules of standard language. This concerns both the choice of combinations of endings (the ending *-ī* is never given as the only ending), as well as the order of variant forms (the ending *-ī* is never listed as the first one). It has also been shown that the dictionaries systematically list forms in *-ī* for most nouns and that in the dictionaries there exists a stable core of nouns that use the formative *-ā-ā*. Dictionaries, however, differ in some details. This concerns, for example, the triple forms, with some dictionaries systematically citing such forms (*crkāvā*, *crkvā*, *crkvī*), whereas others only list the first and third forms (*crkāvā*, *crkvī*) while avoiding the second one (*crkvā*). The greatest dispersion in presentation is found with the ending *-ā* without epenthesis, which is most likely a consequence of its decreasing share in actual use with this subtype of feminine nouns. The paper also provides a comparison with the corpus data from the Riznica and hrWaC corpora (subcorpus forum.hr). This has shown that multiple forms are less commonly attested there than in the dictionaries, with the presence of the ending *-ī* being even more pronounced in corpora, while the core of nouns with the formative *-ā-ā* is somewhat reduced, but still stable.

KEYWORDS:

overabundance, genitive plural, Croatian language, dictionaries, corpora

| **Prikazi / Reviews** |

HRVATSKI ROMANTIČARSKI PUTOPIS IZ POLJSKE PERSPEKTIVE

Krystyna Pieniążek-Marković: *Smak drogi. Podróże chorwackiego romantyzmu (1839-1860)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2023. str. 309.

UDK: 821.163.42-992
DOI: 10.15291/csi.4813

Znanstvena monografija Krystyne Pieniążek-Marković pod poljskim naslovom *Smak drogi. Podróże chorwackiego romantyzmu (1839–1860) / Okus puta. Putovanja hrvatskog romantizma (1839–1860)* pravi je novitet u poljskoj i hrvatskoj književnoj znanosti. Novitet monografije u poljskom kontekstu odnosi se na izbor istraživačkog polja i primijenjenu metodologiju istraživanja. Novitet u hrvatskom kontekstu odnosi se prije svega na metodologiju jer naravno ova monografija nije prva knjiga koja se bavi putopisnom prozom, ali je prva knjiga koja se bavi putopisnom prozom romantizma na taj način. Ima više radova posvećenih putopisu i objavljenih u matičnoj kroatistici. Nezaobilazne su knjige o istoj problematici napisali Ante Franić *Hrvatski putopisi romantizma* (Zadar 1983) i Dean Duda *Hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr* (Zagreb 1998). Postoji niz autora koji su objavili radove o putopisima kraće od knjiga, ali ne manje važne, među njima se nalaze studije koje su potpisali Vlaho Bogišić, Josipa Dragičević, Ivo Frangeš, Ivan Pederin, Božidar Petrač, Mirko Tomasović, Milorad Živančević. Svi radovi nalaze se u predmetnoj literaturi knjige i obilno su u njoj citirani. Za matičnu kroatistiku može se pokazati zanimljivim znanstveni prosek Krystyne Pieniążek-Marković koja u svojim istraživanjima spaja tradicionalno hermeneutičko čitanje s najrecentnijim modusima književnoznanstvenih istraživanja i filološke analize nakon tzv. prostornog obrata (*spatial turn*), naime s *travel studies*, intimistikom, imagologijom, kulturnom geografijom, studijama sjećanja/pamćenja (*memory studies*), s postkolonijalnom kritikom, uzima u obzir unutar-kulturne i međukulturne interakcije, identitetsku problematiku, poseže za radovima istraživača koji se bave antropologijom putovanja i antropologijom turizma. Razvija svoju geopoetičku metodu – a geopoetika je u poljskoj humanistici postala jedna istraživačka orijentacija, skoro poddisciplina književne znanosti – već godinama, i

to se zorno u knjizi vidi. Zato je metodološki i jezično monografija vrlo impresivna. Naravno, nisam dovoljno kompetentan da pišem kakvo će značenje imati monografija za matičnu kroatistiku, ali budući da je prevedena na engleski i uskoro će izaći kod nizozemskog izdavača Brill pod naslovom *The Flavour of the Road Travels in Croatian Romanticism (1839–1860)*, to će sami hrvatski stručnjaci moći procijeniti. Čini se da će to biti ujedno i prva knjiga o hrvatskom putopisu romantizma dostupna na engleskom jeziku. Moja perspektiva i moje čitanje perspektiva je i čitanje inozemnog kroatista.

Krystyna Pieniążek-Marković jedna je od najistaknutijih poljskih kroatistica i kroatista, književna znanstvenica te interpretatorica hrvatske kulture i književnosti, poznata u struci kao autorica važnih znanstvenih monografija posvećenih hrvatskom pjesništvu 20. stoljeća: knjige o Antunu Branku Šimiću – *Twórczość poetycka Antuna Branka Šimicia (Ze studiów nad poezją chorwackiego ekspresjonizmu)*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2000 – koja je prevedena na hrvatski (*Pjesničko stvaralaštvo Antuna Branka Šimicia*, Matica hrvatska, Zagreb 2000) i nagrađena u Hrvatskoj te u poljskoj slavistici, zatim unikatne u poljskoj slavistici monografije o suvremenom hrvatskom pjesništvu („Ja” – *człowiek i świat w najnowszej poezji chorwackiej (1990–2010)* / „Ja” – *čovjek i svijet u najnovijem hrvatskom pjesništvu (1990–2010)*), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2011) – unikatne zato što se nitko u Poljskoj ne bavi pjesništvom na taj način i ne daje sintetičke prikaze lirskog stvaralaštva.

Putopis kao tema novih istraživanja Krystyne Pieniążek-Marković, nakon njezine dosadašnje uže specijalizacije, donekle iznenađuje, odnosno nije nastavak njezina dosadašnjeg puta. Iznenađuje ne samo zbog promjene i žanrovskog i književnopovijesnog konteksta kojim se poljska kroatistica bavi nego i relativno slabe recepcije te skromnog mjesta koje istraživana putopisna proza zauzima u književnoj historiografiji, pogotovo u poljskoj književnoj kroatistici. Poznajući dosadašnji opus autorice, njezin je izbor teme morao buditi čuđenje, međutim čitanje monografije dokazalo je da je taj izbor bio opravdan i takva monografija itekako potrebna. Knjiga može potaknuti daljnja komparatistička istraživanja i važna je ne samo na području kroatistike, slavistike ili književne znanosti. Monografija može zainteresirati druge inozemne filologe, prije svega germaniste i talijaniste, te predstavnike drugih znanstvenih disciplina, povjesničare, politologe, etnografe, sociologe, folkloriste itd. U svojim putopisima hrvatski pisci opisuju različite krajeve, ne samo mjesta na kojima žive južni Slaveni nego i mjesta s kojima su Hrvati bili oduvijek vrlo snažno povezani, naime Italiju i Austriju, tražeći i tamo slavenske tragove. Zanima ih cijela stvarnost s kojom se susreću za vrijeme svojih putovanja. Bave se različitim aspektima promatrane zbilje, pitanjima političke, društvene, vjerske, kulturne, književne naravi, promatraju

svakodnevni život, način života ljudi, što se odražava u analizama, a posebno mjesto Krystyna Pieniążek-Marković posvećuje kulinarstvu, vještini pripremanja jela, njezova konzumiranja, videći u tome snažan nositelj, kôd i znak šire kulture. Knjiga je važna u poljskoj znanosti jer govori o nepoznatim kulturnim fenomenima i na taj način pridonosi poznavanju hrvatske kulturne baštine u Poljskoj, a kako će uskoro izaći na engleskom, bit će zapravo jedini izvor znanja o fenomenu hrvatske putopisne proze u svijetu.

Značenje i uloga putopisa u 19. stoljeću vrlo su važni u procesu razvoja nacionalnih književnosti i kultura. Krystyna Pieniążek-Marković primjećuje da „[p]rocvat hrvatske putopisne proze poklapa se s općeevropskom popularnošću putovanja na koja su išli nemirni pojedinci u doba predromantizma i romantizma (Johann Wolfgang Goethe, George Byron, François-René de Chateaubriand, Stendhal, Victor Hugo, Aleksander Dumas, Alphonse de Lamartine i dr.) te s popularnošću njihovih putopisnih relacija koje su bile poznate također kod Hrvata”. Takva su putovanja imala također za cilj širenje svog kulturnog utjecaja, određivanje granica vlastitog imaginarnog teritorija i bogaćenje vlastite kulture vrijednostima koje su u njoj nedostajale. Na taj aspekt intelektualnih putovanja u druge države skreće se pozornost u postkolonijalnim studijima. Ova funkcija putopisne proze podsjeća na ulogu prijevodne književnosti u doba romantizma i formiranja nacionalnih kultura ne samo kod malih naroda i nacija. No u analiziranim putopisima toga nema. Pogotovo u odnosu na Bosnu kojoj je posvećeno najviše mjesta. Oni više podsjećaju na opis koji tematizira sudar civilizacija i kulturni šok koji doživljava hrvatski putnik, pripadnik zapadnog društva koji dolazi u posjet svom istočnom susjedu.

Hrvatska kultura i književnost mogu se nesumnjivo pohvaliti kulturnom baštinom i postignućima najbogatijim kod južnih Slavena. Romantizam u Europi iznimno je važan jer se u to doba izgrađuju modeli književnosti i nacionalne kulture, definira nacionalni identitet u njegovu današnjem razumijevanju, nacionalna zajednica i njezine granice, koju je u velikoj, možda čak presudnoj mjeri, stvorila književnost, također putopisna proza. Zato je nastao pojam „književne nacije”, ali također „književnog nacionalizma” (tom problematikom bavile su se, među ostalim, Suzana Coha, Marina Protrka-Štimec i Ivana Žužul). Dok nisu opisane u književnosti i uvedene u kulturu, nacija, njezine odrednice i teritorij ne postoje u svijesti određene zajednice, što je bilo jasno već u doba ranog novovjekovlja i što je vidljivo u navedenom u knjizi renesansnom djelu predstavnika hrvatske renesanse, u *Planinama* Petra Zoranića koji je žalio nad rasutom baštinom. Monografija Krystyne Pieniążek-Marković evidentno pokazuje za naciju formativnu ulogu putopisne proze i književnosti uopće koja je u hrvatskom slučaju još evidentnija s obzirom na višestoljetnu ovisnost o drugima, vi-

šestoljetnu podjelu Hrvatske na nekoliko organizama koji su bili dijelovi nekadašnjih imperija i zato književnost i kultura u takvim zajednicama moraju vršiti druge funkcije, netipične za književnost i kulturu, funkcije kojih su oslobođene velike kulture, obično imperijalnih država. Mora, dakle, služiti društvu, mora braniti društvo pred kolonizacijom i osvajanjem. Ovo je dio zajedničke povijesti Poljske i Hrvatske. Obje su zajednice opstale zahvaljujući kulturi. Obje su zajednice imale dovoljno veliku i drukčiju kulturnu baštinu od većih i jačih susjeda, koji su ih fizički osvojili, da bi opstale i pružile otpor. Ewa Thompson u knjizi *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism* (2000) razlikuje dvije vrste nacionalizma: agresivan nacionalizam, koji nameće Drugom identitet i želi zauzeti teritorij Drugog, i obrambeni nacionalizam, koji ima u cilju zaštititi identitet. I hrvatski i poljski nacionalizam u 19. stoljeću, u situaciji u kojoj se nalaze oba naroda, vrši obrambenu funkciju.

Na dosadašnji je slab interes u poljskoj slavistici za istraživanje hrvatske putopisne književnosti utjecala njezina osporavana umjetnička vrijednost (s iznimkama poput Nemčića čije se *Putositnice* smatra najboljim tekstom putopisnog karaktera premda je njegova literarnost upitna i za samog autora). Poljski slavisti više su se zanimali za razdoblja u kojima nastaju umjetnička djela na visokoj estetskoj razini, iz razdoblja renesanse, baroka, moderne, avangarde i naravno suvremene književnosti, dakle iz razdoblja kad je književnost bila u većoj mjeri autonomna, kad nije bila podređena u tolikoj mjeri različitim ideologijama, izvanknjiževnim funkcijama. Današnju znanost o književnosti, nakon kulturnog zaokreta, upravo to zanima. Više se ne misli u kategorijama da nešto ne vrijedi istraživati zbog manje umjetničke vrijednosti. Ideološki naboj, izvanknjiževne funkcije književnosti (i ne samo književnosti jer se pomoću aparata koji je prije služio za interpretaciju i istraživanje tzv. lijepe književnosti, za koju je estetska funkcija bila primarna, danas istražuje sve tipove tekstova) našle su se u fokusu interesa suvremene humanistike.

Krystyna Pieniżek-Marković s jedne strane bira temu knjige u skladu s trenutnim stanjem i aktualnim trendovima u humanističkim znanostima, s druge strane pristupa tomu na klasičan način, provodeći suptilne i detaljne književnoznanstvene analize, lišene vidljive subjektivnosti, ideološke pozadine. Pristupa tekstovima kao književnom djelu. Analizira (ne)postojeće književne vrijednosti, bavi se konstrukcijom tekstova dokazujući posjedovano zavidno umijeće interpretacije, ne prvi put jer je to prije pokazala u monografijama posvećenim Antunu Branku Šimiću i suvremenom hrvatskom pjesništvu. Literarnoj kreaciji krajolika kao i imaginarnoj geografiji u knjizi se pristupa kao kulturnom konstrukt. Prostor nije tretiran kao neutralno tlo, on je aktivna snaga koja uvjetuje i oblikuje kulturu. Zbog analiziranog materijala i ograničenja koja on nameće, jer interpretaciju i metodologiju determinira i uvjetuje sam tekst,

knjiga mjestimično poprima karakter kulturološke studije.

U svome radu autorica uzima u obzir najvažnije predstavnike putopisne proze iz razdoblja romantizma, naime Ivana Trnskog, Matiju Mažuranića, Stanka Vraza, Antuna Nemčića Gostovinskog, Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Adolfa Vebera Tkalčevića te bosanske franjevence Grgu Martića, Ivana Frana Jukića te analizira njihove najvažnije tekstove koje pripadaju toj vrsti književnosti. Nisu svi zastupljeni autori pisci ili književnici, što je simptomatično za cijeli hrvatski romantizam i hrvatski narodni preporod. Književno stvaralaštvo u to vrijeme bilo je podređeno misiji stvaranja zajedničkog književnog jezika, književnosti i kulture, odnosno, kako primjećuje autorica, „rodoljubnim, didaktičkim i prosvjetiteljskim ciljevima” te ispunjeno „arkadijsko-idiličnim slikama složne nacije koja živi u lijepom i plodnom kraju” i, kako istodobno naglašava, imalo je „ideologizirani karakter”. O tome kako su analizirani tekstovi bili ideologizirani rječito svjedoči, među ostalim, definiranje njihova subjekta kao *domorodnog putnika*. Kako ovaj putnik nije morao biti književnik – kao i autori tada pisanih pjesničkih, proznih i dramskih tekstova – estetska funkcija većine djela nije bila primarna. Hrvatska književnost i kultura nisu si mogle dopustiti takav luksuz. Umjetničku vrijednost književnosti razdoblja romantizma s nekoliko iznimaka ne ocjenjuje se previsoko. Antun Nemčić u svojim *Putositnicama*, smatranim najboljim putopisom, autokritički piše „[d]a se naše knjižestvo onako zeleni, kao što na primjer njemačko, to bih ja ovo djelo ili posve vječnim tminam povjerio bio ili izručio ga možebit (...) prijateljskom krugu znanaca”. Za nekoliko istaknutih predstavnika romantizma novi zajednički svima književni jezik nije idiom kojim se služe, a za pisanje književnih djela poznavanje jezika u najsitnije detalje je ključno: Stanko Vraz je Slovenac, Petar Preradović zaboravio je svoj materinji jezik pa mu je bliži na početku njemački u kojem se slobodnije izražava, Dimitrije Demeter je Grk, Ivan i Matija Mažuranić su čakavci koji moraju naučiti štokavsko narječje, a do romantizma tri hrvatska narječja funkcioniraju kao posebni književni idiomi. Zato, na sasvim prirodan i logičan način, dolazi do toga da tekstovi koje je izabrala Krystyna Pieniążek-Marković, njihova umjetnička razina i opseg utječu na karakter monografije, jer one koje su vrijednije pružaju autorici mogućnost da pokaže impozantan dijapazon svojih iznadprosječnih interpretacijskih mogućnosti, iskoristi posjedovanu erudiciju i primijeni u svojim analizama rezultate istraživanja istog tipa pismenosti drugih autora među kojima su poljski, hrvatski i inozemni istraživači u velikom broju te primijeni odgovarajuće istraživačke metode. No primarno u cijeloj knjizi nije pokazivanje i dokazivanje književne kvalitete. Autorica piše da su: „Hrvatska putovanja iz razdoblja od 1836. do 1860. savršen materijal za prezentiranje lokalne varijante romantizma, individualnog subjekta i njegovo doživljavanje sredine u koju dolazi kao i širokog

kulturno-idejnog tla. Kroz analizirane tekstove progovara splet ilirsko-preporodno-romantičarskih tendencija povezanih s prosvjetiteljsko-modernizacijskom misijom”. Samo bih dodao uz to da monografija u velikoj mjeri pomaže bolje razumjeti, čini mi se bolje od „prave” književnosti, logiku razvoja hrvatskog narodnog preporoda. Priказuje ideološku pozadinu hrvatskog romantizma, posredno baca svjetlo na to zašto je toliko velika razlika između programa i postignutih rezultata hrvatskog narodnog preporoda, odnosno ilirizma, pogotovo u kontekstu projicirane, priželjkivane veće južnoslavenske zajednice.

Monografija se sastoji od pet poglavlja. U svakom od njih predmet su analize tekstovi koji opisuju putovanja u određene krajeve, naime: Dalmaciju, Bosnu, Sloveniju, Italiju i u posljednjem poglavlju riječ je o putovanju na Plitvička jezera. Redoslijed je poglavlja u tom smislu kronološki jer prati godine objavljivanja najvažnijih putopisa. Prvi na redu je Ivan Trnski koji odlazi u Dalmaciju i Trst. Moglo bi se reći da putovanje počinje od ključne pokrajine u koju preporodne ideje tek trebaju stići: davno žarište i nukleus starije hrvatske kulture, mediteranska civilizacijska kolijevka hrvatskog identiteta. Zatim čitajući Matiju Mažuranića, Grgu Martića, Ivana Frana Jukića, Ivana Kukuljevića Sakcinskog i Adolfa Vebera Tkalčevića prelazimo u Bosnu, koja zauzima središnju poziciju u knjizi kojoj je posvećeno najviše mjesta i koja je, da podsjetimo na ilirski program, bila također dio zamišljene Velike Ilirije zajedno sa Slovenijom kamo se ide u trećem poglavlju sa Stankom Vrazom (1844). Bosna se pokazuje kulturno drukčija, da ne kažem strana, i to ne samo njezin muslimanski dio. Puno je kulturno bliža u tom kontekstu Italija. Nakon čitanja monografije i hrvatskih putopisa postaje nam jasnije zašto stvaranje veće zajednice južnih Slavena nije bilo moguće.

Hrvatski putopisci kreću na put u potrazi za hrvatskim / ilirskim / slavenskim tragovima. Planiranje svoje budućnosti u 19. stoljeću bilo je pravi izazov za Hrvate. Politički pragmatizam govorio je da je to moguće samo u nekom savezu s drugima. Građenje neke veće zajednice južnih Slavena, koja ne bi bila tako mala i koja je bila u skladu s tada opet popularnim i vladajućim sveslavenskim osjećajem i panslavizmom, čini se logičnim izborom. Iza putopisne književnosti stoji ista intencija kao u drugim djelima razdoblja romantizma – stvaranje zajedničkog prostora, zajedničkog imaginarija, zajedničke književnosti, kulture i jezika, sjedinjenje raspršenih, rastavljenih dijelova hrvatske *domovine*. U doba hrvatskog romantizma u svim književnim vrstama važniji se čini kolektivitet, interesi nacije odnosno zajednice od individualnog što je jedna od bitnijih razlika između hrvatskog i većine drugih europskih romantizama. Krystyna Pieniążek-Marković skreće pozornost na okcidentalizam, čija prisutnost u opisima putovanja ne isključuje istodobnu kritiku zapadne percepcije i predstavljanja prije svega hrvatskih krajeva koje zapadni autori znaju izjednačiti s ostatkom Balkana te u

tom smislu konstatira: „Komplicirane relacije između ovoga što je vlastito i onoga što je strano uzrokuju da istraživana putovanja prezentiraju znatno precizniju i detaljniju sliku hrvatskih krajeva i Balkana od te slike koju nude u svojim radovima Marija Todorova (*Imaginarni Balkan*), Božidar Jezernik (*Divlja Europa*) ili Sanja Lazarević Radak (*Otkrivanje Balkana*), autora koji su se bavili tekstovima putnika sa Zapada.”

Dodatna je vrлина monografije prijevod na poljski svih citiranih ulomaka analiziranih tekstova, kojih ima prilično puno, kao i radova iz predmetne literature koji nisu dosad bili prevedeni. Prijevodi su savršeni što, uzimajući u obzir koliko je to bio zahtjevan zadatak, treba ovom prilikom naglasiti. Tekstovi nisu posve razumljivi ni izvornom govorniku, nastaju u tek kodificiranom i oblikovanom književnom jeziku. Obiluju teško razumljivim neologizmima, sintagmama i konstrukcijama. Prijevodi čine monografiju potpuno dostupnom poljskom recipijentu. Zahvaljujući tomu za knjigom može posegnuti čitatelj koji ne zna hrvatski jezik što stvara i otvara mogućnosti za daljnja komparatistička istraživanja ne samo na području slavistike ili književne znanosti. Treba također pohvaliti izdavača monografije za njezinu likovnu opremu, od naslovnice preko ilustrativnog materijala koji obogaćuje sadržaj knjige, kazala imena, prijeloma, papira i fonta teksta što itekako vrlo pozitivno utječe na doživljaj i čitanje knjige.

Prateći „okuse puta”, znanstvena monografija Krystyne Pieniążek-Marković toliko je bogata perspektivama koje nudi u pogledu na široki opseg zahvaćene građe da će zasigurno svaki čitatelj zainteresiran za temu putovanja i putopisa naći u njoj nešto što će ispuniti njegova očekivanja i ugoditi njegovu ukusu.

Leszek Małczak

**HRVATSKOGLAGOLJSKI ARS BENE MORIENDI:
MEŠTRIJA DOBRA UMRTIJA S RITUALOM
Senj, 1507./1508.**

Meštirija dobra umrtija s ritualom. Senj, 1507./1508. Latinički prijepis glagoljskog izvornika. Uredili: Ivana Eterović i Juraj Matej Kovač. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2024., str. 158 + ilustracija str. 159.

UDK: 821.163.42-1

*821.163.42.09 Marović, T- P.

DOI: 10.15291/csi.4817

Povijest hrvatskoga tiskarstva počinje prije više od 540 godina, i to liturgijskom glagoljskom inkunabulom: *Misalom po zakonu rimskoga dvora* iz 1483. godine. Ovim izdanjem hrvatski glagoljaši pokazali su da nisu zaostala, pasivna sfera izolirana od europske kulture i znanosti, već da prate suvremena kretanja (Hercigonja 1975: 210). Premda nije posve pouzdano utvrđeno mjesto tiskanja ove inkunabule, odnosno ne može se sa sigurnošću tvrditi da je tiskana na hrvatskome tlu, smatra se da je njezin prirodan nastavak senjska, a zatim i riječka glagoljska tiskara. Eduard Hercigonja opisuje teške okolnosti u kojima je počela djelovati senjska tiskara: „Tradicionalno glagoljaška senjska sredina odlučila se na osnivanje tiskare upravo u vremenu sve žešćih turskih akina i krbavske bitke, onda kada na širokom prostoru zaleđa gacko-krbavsko-modruškog prestaje gospodarski i kulturni napredak, a valovi migracija odnose starinačko stanovništvo u relativnu sigurnost sjevernijih oblasti” (1975: 222–223). Početak rada senjske tiskare obilježen je izdanjem *Misala* iz 1494. godine. Senjska glagoljaška tiskara završava svoj rad 1508. godine, a od svih kulturnih radnika: prevoditelja, redaktora, korektora, slagara, slovorezaca i tiskara, očuvalo se ukupno osam imena: ponajprije Blaž Baromić, Silvester Bedričić, Gašpar Turčić, Jakov Blažiolović, Grgur Senjanin, Pero Jakovčić, Tomas Katridarić i Urban iz Otočca. Imena ostalih kulturnih pregalaca nisu se nažalost očuvala zbog srednjovjekovnoga „toposa” poniznosti, tj. *ne izriču se za ukloniti se tašće slave*.

Meštirija dobra umrtija s ritualom jedno je od izdanja prve tiskare za koju se zna da je djelovala na hrvatskome tlu. Do danas je poznato sedam izdanja iz te tiskare, od čega su dvije inkunabule. Za sve je očuvan kolofon i pouzdano se može utvrditi

datum tiskanja, osim za *Meštriju*. Sudeći prema godinama izdanja, ova je tiskara imala dva razdoblja: prvo krajem 15. stoljeća i drugo početkom 16. stoljeća. U prvome razdoblju otisnute su dvije inkunabule: *Misal po zakonu rimskoga dvora* (7. kolovoza 1494.) i *Spovid općena* (25. travnja 1496.). U drugome razdoblju, tj. početkom 16. stoljeća, otisnuta su sljedeća izdanja: *Meštrija dobra umrtija s ritualom* (1507./1508.), *Naručnik plebanušev* (27. kolovoza 1507.), *Transit svetoga Jerolima* (5. svibnja 1508.), *Mirakuli Slavne Deve Marije* (15. lipnja 1508.) i *Korizmenjak* (17. listopada 1508.).

Premda u *Meštriji* nije očuvan kolofon, na temelju tipografskih karakteristika i vodenih znakova može se zaključiti da je ovo djelo tiskano 1507. godine. Prijevod je to moralno-didaktičkoga spisa, latinskoga izdanja *Ars bene moriendi*. Hrvatski naslov: *Meštrija dobra umrtija* djelo je dobilo po sintagmi koja se više puta ponavlja u samome tekstu (Hercigonja 1975: 229; Eterović 2024: 8). *Ars bene moriendi* bilo je iznimno popularno djelo u europskome srednjovjekovlju, što potvrđuje činjenica da je bilo objavljeno u četrdesetak izdanja: 18 latinskih i 13 talijanskih, dva nizozemska i dva engleska te jednom francuskom i jednom španjolskom izdanju. Djelo je koncipirano kao priprema za smrt, tipičan primjer srednjovjekovnoga strukturiranja književnoga teksta (Hercigonja 1975: 228). To je djelo dokaz da se hrvatskologoljska književnost nikada nije ogradila od suvremenih strujanja latinske i zapadnoeuropske književnosti i kulture (Dürriegl 1998: 40–41).

Svrha je toga djela da unaprijed upozna kršćanina s napastima i tjeskobama koje ga očekuju na samrtnom času kada će se odigrati ozbiljna drama pokraj njegove postelje, gdje će stajati anđeo i đavao prepirući se tko će uzeti njegovu dušu. Treba vjernika pripremiti za taj čas i olakšati mu rastanak sa svijetom: protumačiti zašto se ne treba bojati smrti, ohrabriti ga i poučiti kako će pobijediti sve napasti (Nazor 1971: 423).

U novije vrijeme ovim tekstom bavila se Marija Ana Dürriegl koja ga je okarakterizirala kao „poučni tekst, nešto kao kateheza za laike u koju su ušli odzvuci liturgijskoga stila, te poneki narativni dio kao ilustracija pouke ili adhortacije” (2008: 39).

Tekst je očuvan u dva okrnjena primjerka: jedan se čuva u fondu rijetkosti Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, a drugi u Petrogradu u Berčićevoj zbirci rukopisa. *Meštrija* je otisnuta zajedno s malim *Ritualom*, a taj primjerak pronašao je Ivan Berčić u Brbinju na Dugom otoku (Hercigonja 1975: 229).

Ritualu u senjskom izdanju pripada posebno mjesto u hrvatskologoljskoj tradiciji: ne podudara se ni s jednim rukopisnim ritualnom iz misala i brevijara, kao ni s

tiskanim (Nazor 1971: 418 i 421). Osim toga, u hrvatskoglagoljskoj tradiciji ritual se rijetko pojavljuje kao zasebna knjiga – postoje još samo dva nepotpuna rukopisna rituala: *Akademijin sign. HAZU I a 60* i onaj Nacionalne i sveučilišne knjižnice, sign. R6/111968. te nekoliko fragmenata (Hercigonja 1975: 230). Senjski ritual sadrži sljedeće obrede: pričest bolesnika: *Činъ dati bolniku T(ê)lo H(rsto)vo*, bolesničko pomazanje: *Činъ mazati nemoćnie*, preporuka duše na samrti: *Činъ kada duša od tela ishoditъ, I ako oče d(u)ša v teli udržit se rekut sie*, sprovod odraslih i sprovod djece: *Nesući t(ê)lo k cr(ê)kvi pouť an(tifon)ъ, Svršivše mat(uti)nu i misu poidutъ nad mrtvoga, Počine pogr(e)бъ od ditce*, blagoslov vode na Veliku subotu i krštenje: *Činъ krčeniê na Velu sobotu*, molitve prigodom prvoga striženja kose: *Mol(i)tva bl(agoslo)viti vlasi*, blagoslov prstena s misom: *Molitva blagosloviti prstêн, Sada imei popъ rotiti ûnaka i divicu*, blagoslov kuće: *Molitavъ bl(agoslo)viti hramъ*, blagoslov broda: *Ako li bla(gosli)vla plavъ*, blagoslov soli i vode svake nedjelje: *Znamenati solъ i vodu v(ъ)saku nedilû*, uskrсни blagoslovi mlijeka i janjeta: *Bl(agoslo)vъ na Vazam. Molitavъ bl(agoslo)viti mliko*, *Na Vazamъ Molitva bl(agoslo)viti aganca*, blagoslov sočiva na Sv. Barbaru: *Na S(ve)tê Barbarê Molitva bl(agoslo)viti sočivo na danъ svêtê Barbare devê i mučenicê*, blagoslov soli i zobi na Sv. Stjepana: *Na S(vetoga) Stipana d(ъ)êkona bl(agoslo)viti solъ i zobъ*, blagoslov vina na Sv. Ivana: *Na S(veto)ga Ivana. Na d(a)нъ, s(veta)go Iv(a)na ap(usto)la i e(van)j(e)lista po misi bl(agoslo)viti vino*, blagoslov svijeća na Svijećnicu: *Na Očičenie B(ogo)r(od)ice Na Očičenie B(ogo)r(od)ice bl(agoslo)viti sviču*, blagoslov voća na Sv. Blaža: *Na S(ve)tago Blažiê Na danъ s(veta)go Blažiê mol(i)tva bl(agoslo)viti plodъ od sada*, blagoslov vode na Bogojavljenje: *Činъ bl(agoslov)iti vodu na krčenъe G(ospod)ne*, blagoslov zlata i tamjana: *Na Efifaniû. Molitva znamenati zlato i tam'êнъ i muro*, blagoslov grožđa: *Na S(ve)t(a)go Šiksta. Na dan s(ve)t(a)go Šiksta bl(agoslovi)ti grozd* (Tandarić 1993: 216–217). Senjskomu ritualu nije utvrđen neposredni predložak – iako sadrži gotovo iste liturgijske obrede kao i ostali očuvani hrvatskoglagoljski rituali, bilo rukopisni ili oni u zbornicima i tiskanim kodeksima, senjski se nikada posve ne podudara s njima. „Anonimni je autor, dakle, s temelja postojećeg repertorija glagoljaških obrednih tekstova samostalno redigirao senjski *Ritual*” (Hercigonja 1975: 230). Neki od obrednih tekstova u senjskom izdanju iznimno su važni za hrvatsku kulturnu povijest i veze glagoljaških regija, primjerice blagoslov soli i zobi na dan sv. Stjepana. Taj obred može se ubrojiti u vrlo stare obrede, a imaju ga gotovo svi glagoljski misali. Njegova povijest seže duboko u poganska vremena kad se vjerovalo da antikna božanstva noću u zimskom solsticiju dolaze na konjima i blagoslivljaju hranu za životinje. Kršćanstvo prihvaća taj običaj i daje mu oblik kulta (Pantelić 1971: LI).

Ako usporedimo jezik ovih dvaju tekstova, *Meštrije* i *Rituala*, već na prvi pogled vidljivo je da je *Ritual* pisan arhaičnijim, tj. hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom s manje govornih osobina, premda je i ovdje vidljiv utjecaj živa jezika senjske ikavsko-ekavske čakavštine. To je posve razumljivo i zbog različita sadržaja: *Ritual* je liturgijski, a *Meštrija* po svojoj prirodi neliturgijski tekst. U *Meštriji* su govorne osobine prisutne na svim jezičnim razinama, npr. na fonološkoj: *svitovnim*´ 2r, *videlo se* 2r, *procinit* 2r, *veru* 2r, *more* 2r, *verna* 2r, *tela* 2v, *mane* 2v, 9v, *grišnikъ* 3r, *telesno* 3r, *ne moremo* 3v, *va* 4r, 16v, *osuenъ* 4v, 9r, *kripostъ* 4v, *vazmi* 5v, *grihe* 6r, *delo* 13v, *cenu* 14v, morfološkoj: *toga* 2r, *katoličasku* 2r, *od nikoga* 2v, *od´ koga* 3r, *imamo* 3v, a naročito na leksičkoj razini: *vele* 2r, *začъ* 2r, 3r, 4v, *meštrie* 2r, *ke* 2v, *ki* 2v, *kako di* 2v, *ku* 2v, *česa* 2v, *ča* 3r, 3v, *kada* 3v, *kadi* 3v, *ča koli* 5v. U *Meštriji* su posebice brojni romanizmi, npr.: *meštrie* 2r, 13r, *devotim*´ 2r, *pržuna* 3r, *bandižanihъ* 3r, *natura* 3r, *seguro* 3v, 4r, *kašienu* 3v, *kolacionumъ* 3v, *mur´moran´ê* 3v, *devotъ* 4r, *fundamentъ* 4v, *artikule* 5r, *v tentacioni* 5r, *desperacion* 6r, *v dešperacionъ* 6r, *desperati se* 6r, 7r, *dišpirati* 6v, *febra* 7v, *dešpera* 9v, *ot sentencii* 10r, *v artikuli* 10r, *perikula* 10r, *devotimъ* 11v, *kunšienzie* 13r, *verasъ* 16v, *v devocionъ* 15r, *t(e)štamenta* 16r, *perikuli* 16r, 16v, *peniten´ciê* 16r, *dekreti* 16v, *devoto* 16v. Rjeđi su arhaizmi, tj. crkvenoslavizmi, npr.: *pečališi se* 4r, *čisla* 5v, *mitnikovъ* 7r, *pr(e)lûbodeistvi* 7r, *azъ* 9v, *vanmi* 13v, *pročaê* 14r, *hodotainicu* 15r, *edinočed(o)mu* 15r, *obaritelû* 15r, *m(a)zdu* 15v, *napokonna* 17r. Od stilskih postupaka treba izdvojiti kontaktne sinonime, na koje je upozorila M. A. Dürriegl (2008: 42) npr.: *napasti ali tent(a)c(i)oni* 4v, *tentacioni ali napasti* 4v, *tentacionъ ali načinъ od iskušeniê* 6r, *v dešperacionъ ali v netrplen´e* 9r, *ten´tacion´ ali napastъ* 9v, *artikuli ali člени* 11v, *seti i zasedan´i* 15r, *od nauka aliti pokriplen´ê* 15v, *k smrti aliti k umrtiû* 16r, kao i antiteze: *desperacion ka estъ suprotъ ufaniû* 6r.

U *Ritualu* također nalazimo mlađe jezične osobine, ali u znatno manjem obimu, primjerice ekavsko-ikavski odraz *jata* redovito prema pravilu Meyera i Jakubinskoga (s nekoliko iznimaka), npr.: *svičami* 27v, *ispovidъ* 27v, *od mesta* 28v, *otriši* 28r, *grihъ* 28r¹, *delomъ* 28r, *telo* 28r, 29r, 30v, *verno* 28r, *večni* 28r, *od mesta* 28v, *mestihъ* 28v, *grihe* 29r, 30v, *grisi* 30r, *isceli* 30v, *stipane* 31r, *deve* 31v, *gneva* 31v, *verno* 35r, *veka* 35r, *zvezdamъ* 35r te čakavsku punu vokalnost: *vazmetъ* 27v, 28v, 28r, *kadi* 28r. S druge strane, arhaičnost je izražena na leksičkoj razini: *gl(agol)et´* 27v, 28r, *semu* 27v, 28r, *tagda* 27v, *eže koliždo* 27v, 29r, *čisla* 28r, *vsihъ* 28r, *vsemogi* 28r, *v plzu* 28r, *sego* 28r, *sa* 28v, *žitie* 28v, *v sêmb hramê* 28v, *otvečætъ* 29r, *ego* 29r, *vnušeniemb*

¹ Katkad nalazimo ovaj leksem i u ekavskom obliku, tj. ekavizam mimo pravila Meyera i Jakubinskoga, npr. *grehe* 34r.

29v, *zloobonaniemь* 29v, *uhaniem* 29v, *zloglagolaneimь* 29v, *kosnen'em* 29v, *čr(e)sla* 29v, *čresalbь* 29v, *ûnosti* 30r, 33r, *vragь* ‚neprijatelj‘ 30r, *blag(o)dětiû* 30r, *raba* 30v, *priso* 30v, *vplceniê* 31r, *pagubь* 32r, *otroki* 32v, *kromê* 33r, *açe* 33r, *emuže* 33v, *s pročim* 33v, *ocesti* 33v, *lono* 33v, *bal'stvo* 33v, *priležno* 34v, *egda* 35r, *lastiû* 35v, *vaû* 48v, *dečeri* 48v, *hramь* 49r. Romanizmi su uglavnom oni uobičajeni u hrvatskoglagoljskim liturgijskim tekstovima, npr. liturgijski termini: *letenie* 29r, 31r, *mnisi* 31v, *eremiti* 31v, *b(e)r(a)šь* 30r, *or(a)cii* 49v.

Ovo izdanje, tj. latinički prijepis glagoljskoga izvornika, uz *Uvod* (str. 7–15) i *Sadržaj* (str. 19–20) koji potpisuju Ivana Eterović i Juraj Matej Kovač, nadopunjeno je i popisom literature (str. 16–18). U uvodnome dijelu autorica iznosi povijest istraživanja ovoga senjskog izdanja, od samih početaka, tj. od Ivana Berčića do recentnijih istraživanja Eduarda Hercigonje, Anice Nazor, Marije Ane Dürriegl, Vere Blažević Krezić, Dorote Čorak itd. Ističe da je obnova interesa za djelatnost senjske tiskare nastala u okviru institucijskoga istraživačkog projekta *Istraživanje jezika i pisma glagoljskih neliturgijskih tekstova I–III* na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (2021. – 2022.), koje je nastavljeno i 2024. godine. Voditeljica ovih projekata bila je priređivačica ove knjige. U okviru ovoga projekta u prvoj su godini priređena dva latinička prijepisa, također izdanja senjske tiskare: *Mirakuli Slavne Deve Marije* (Crnić Novosel i Eterović 2023) i *Naručnik plebanušev* (Eterović i Kovač 2023).

Kod preslovljavanja ovoga izdanja priređivači su se držali uobičajenih načela preslovljavanja glagoljskih tekstova u latiničku transliteraciju. Nastojali su se voditi načelom „znak za znak”. Izvornik su vjerno slijedili u rasporedu stupaca i redaka, interpunkcije i velikoga početnog slova. Također su vjerno nastojali prenijeti crnu i crvenu boju i ostale znakove koji se nalaze u izvorniku. Poznato je da su u hrvatskoglagoljskim tekstovima rubrike pisane crvenom tintom, a u ovom senjskom izdanju nalazimo ih samo u drugome dijelu, tj. u ritualu. Osim toga, crvenom su tintom pisana i neka početna slova. Rastavljeno i sastavljeno pisanje pojedinih riječi provedeno je prema suvremenim načelima. Kratice su razriješene u oblim zagrada, a u riječima u kojima je pogrešno ispušteno neko slovo, a iznad nema title, rabe se šiljaste zagrade.

Senjski su glagoljaši svojim izdanjima, posebice misalom i ritualom, znatno obogatili fond liturgijske knjige, a osim toga u svoju sredinu sustavno su prenijeli i neke najpopularnije europske spise tiskanoga repertorija neliturgijske književnosti 15. stoljeća. Time su pokazali da su bili u toku s europskim kulturnim i znanstvenim dostignućima.

Još jedno vrijedno izdanje senjske glagoljske tiskare s latiničkom transliteracijom doprinijet će proučavanju hrvatske kulture i religiozne misli 16. stoljeća, olakšati bu-

duća filološka istraživanja teksta na svim razinama, omogućiti usporedbe pojedinih senjskih izdanja i unaprijediti postojeća saznanja o njima. Djelo je dobrodošlo znanstvenicima, ali i širemu krugu čitatelja zainteresiranih za hrvatsko glagoljaštvo. Čitajući *Meštriju*, čitatelj može zorno dočarati sliku umirućega i pred njim popa glagoljaša koji usrdno moli u njegovim posljednjim trenucima.

Lucija Šimić

LITERATURA

- DÜRRIGL, M. A. 1998. „Kasni odjeci vizija u senjskim izdanjima”. *Senjski glagoljaški krug 1248.–1508.* Zagreb: HAZU: 37-42.
- DÜRRIGL, M. A. 2008. „Senjska Meštija od dobra umrtija kao zrcalo svoga vremena”. *Senjski zbornik. prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 35: 27–46.
- HERCIGONJA, E. 1975. *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 2.* Zagreb: Liber i Mladost.
- MEŠTRILJA DOBRA UMRTLJA S RITUALOM. 2024. *Latinički prijepis glagoljskog izvornika Senj, 1507./1508.* Ur. Ivana Eterović, Juraj Matej Kovač. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2024.
- NAZOR, A. 1971. „Kulturnopovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju g. 1494.–1508”. *Slovo: Časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 21: 415–442.
- PANTELIĆ, M. 1971. „Sadržaj i kulturnopovijesna komponenta misalskih tekstova”. *Misal po zakonu rimskoga dvora. Prvotisak: godine 1483. Pretisak: Zagreb 1971.* Zagreb: Liber, Mladost: XLV–LX.
- TANDARIĆ, J. I. 1993. *Hrvatskoglagojska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Provincijalat franjevacu trećoredaca.

VAŽAN DOPRINOS JEZIKOSLOVNE HRVATISTIKE

**Előd Dudás: *Od povijesti jezika do jezične politike*. Budapest: ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék. 2023. ISBN: 978-963-489-642-5**

UDK: 811.163.42(091)

DOI: 10.15291/csi.4814

Knjiga mađarskog jezikoslovca, kroatista te slavista Elóda Dudása objavljena je u uglednoj zbirci knjiga *Opera Slavica Budapestinensia*. Hrvatski jezik Dudás obrađuje u trima poglavljima, a to su povijest jezika, jezici u kontaktu i jezična politika. Svim ovim pitanjima autor se bavi već dugo vremena (str. 7) i dao je znanstvenoj javnosti odgovarajuće rezultate. Izuzetno je specijaliziran za jezičnu situaciju na južnoslavenskom području, o čemu svjedoče i njegove nastavne aktivnosti u Mađarskoj i brojne publikacije posvećene ovoj temi (primjerice, vidi Dudás 2021). Pojedinačna poglavlja knjige sadrže dijelove o različitim temama, ukupno dvanaest, od kojih ćemo se pobliže osvrnuti na nekoliko odabranih.

Nakon predgovora (str. 7) i uvoda (str. 9–13), slijedi prvo poglavlje koje je posvećeno povijesti jezika (str. 17–77). Sadrži šest odjeljaka posvećenih aspektima pisane tradicije na različitim geografskim područjima. Što se tiče pismenosti, iz povijesne perspektive, posebno se ističe raznolikost hrvatskih grafičkih sustava, od kojih se, uz latinicu i ćirilicu (ili bosančicu), posebno ističe glagoljica. O pitanju uloge glagoljice objavljene su i lingvistički obrađene brojne studije. Valja također napomenuti da glagoljske tekstove nalazimo ne samo u Hrvatskoj već i izvan države (Petešić Šušak, Hadžihalilović 2023: 194), pa je ova tema svakako relevantna za europsku kulturnu povijest. Dudás stoga sasvim ispravno piše: „Prvo slavensko pismo stoga ima neizbrisivu važnost u razvoju hrvatske pismenosti i kulture uopće” (str. 18). Uz to se analizira primjerak gradišćanskohrvatskog rukopisa iz Slovačke (str. 55) i bunjevačkih urbara iz sjeverne Bačke (str. 65). Važna komponenta ovih dviju studija njihova je geografska specifičnost, jer je riječ o tekstovima koji nisu nastali na primorju, nego u Slovačkoj i Mađarskoj. To pokazuje koliko je autorov pogled na razvoj južnoslavenskog jezičnog prostora raznolik.

To nas dovodi do pitanja jezičnog kontakta koje se analizira u drugom poglavlju (str. 81–115). Osobito se ističe utjecaj mađarskog na štokavske varijetete koji su u neposrednoj blizini. Hrvatski je bio u najtješnjoj vezi s mađarskim jezikom, jer su Hrvatska i Mađarska bile u personalnoj uniji gotovo 800 godina. Zato su njihovi jezični kontakti bliži nego, na primjer, mađarsko-srpski kontakti (str. 83). Dudás objašnjava semantičke

osobitosti mađarske imenice *varoš* (od mađ. *város*) na južnoslavenskom području (str. 84–89). Zanimljiv je i dio o interferenciji koja se javlja u nastavi hrvatskog kao stranog jezika. Za razliku od prethodnih studija, ovo nije dijakronijsko, već sinkrono i empirijsko promatranje. Određene obrasce u procesu učenja jezika autor objašnjava činjenicom da mađarski učenici imaju posebne zahtjeve za učenjem hrvatskog jezika (str. 105). Očigledno je s čime je to povezano: „Nadalje kontrastivni je prikaz hrvatskoga i mađarskoga jezika posebno zanimljiv jer se radi o dvama genetski i tipološki različitim jezicima” (str. 106). To uključuje, između ostalog, i miješanje kodova, što je ispitivano u različitim didaktičkim konstelacijama u slavistici (primjerice, vidi Dudás 2018, Lisek 2021 i mnoge druge). Pravopisna norma obaju jezika također predstavlja prepreku u procesu učenja, što se pokazalo na primjerima *Nyugat-Európa* vs. *zapadna Europa* i dr. (str. 113).

Treće poglavlje bavi se jezičnom politikom (str. 119–171). U ovom dijelu knjige fokus nije samo na pitanju vođenja jezične politike u Hrvatskoj, već se autor osvrće na cjelokupno štokavsko jezično područje. Oslanja se na činjenicu da je najvažniji jezik Hrvata, Srba, Bošnjaka i Crnogoraca genetska jedinica, ali koja je na različit način kontekstualizirana iz standardološke i sociološke tradicije (str. 119). Stoga slijedi terminološki i povijesni pregled problema jezičnih imena i njihove političke ukorijenjenosti (str. 120–128). Službeni politički status jasno je definiran 1991. godine u Ustavu Republike Hrvatske, kada je hrvatski jezik određen kao državni jezik (str. 131). Nakon toga čitamo o dva primjera koja se, uz hrvatski i srpski, rjeđe razmatraju u međunarodnoj slavistici, a to su normiranje crnogorskog jezika (str. 145) i bosanski jezik i njegovo istraživanje u Mađarskoj (str. 161). Crnogorski se suočava s brojnim izazovima vezanim uz procese standardizacije (str. 156–158). Tu se može dodati i društvena funkcija jezika, jer za većinu stanovništva Crne Gore danas ne postoji stabilna korelacija između oznake vlastite etničke pripadnosti i imenovanja njihova jezika (Henzelmann 2024: 233). To je u suprotnosti s Hrvatskom ili Srbijom, gdje se rečeni standardni varijeteti nedvojbeno nazivaju „hrvatskim” ili „srpskim” jezikom. Vrlo su zanimljiva i zapažanja o bosanskom jeziku u Mađarskoj. Dudás pokazuje kakvu ulogu igra jezik u njegovoj zemlji i kako ga istraživati (str. 164–168).

Publikaciju završava sažetak na mađarskom jeziku (str. 173), nakon toga sažetak na engleskom jeziku (str. 183) te popis literature (str. 193). Čitanjem dobivamo dobar pregled različitih faza u jezičnom razvoju hrvatskoga i ostalih srednjojužnoslavenskih jezika. Uzeta je u obzir i zemljopisna rasprostranjenost ovih jezika. Konkretno, kontakt s mađarskim važna je tema koja se obrađuje u studiji. Stoga je djelo važno za sve koji se zanimaju za povijest hrvatskoga jezika i njegovu geografsku rasprostranjenost. Pomaže i slavistima, ali i hungarolozima da bolje razumiju jezični dodir između južnoslavenskog i mađarskog jezičnog prostora, kao i trenutnu jezičnu politiku štokavskih standardnih jezika. Knjigu stoga bez ikakve dvojbe preporučujemo široj stručnoj javnosti.

BIBLIOGRAFIJA

- DUDÁS, Előd. 2018. „A horvát nyelv oktatása a bolognai szlavisztikai képzésben“. *Szláv Metodika I.: Identitás és jövőkép a hazai nyelvoktatásban, a nemzetiségi nyelvoktatásban és a kultúrában*. Ur. Anna István. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék: 31–42.
- DUDÁS, Előd. 2021. „Južnoslovenski standardni jezici u istorijskom i savremenom kontekstu“. *Lingua Montenegrina* 27(1): 3–19.
- HENZELMANN, Martin. 2024. „Language in post-Yugoslav Montenegro: An Unstable Complex of Contested Values“. *Zeitschrift für Slawistik* 69(2): 229–255.
- LISEK, Grzegorz. 2021. „Code Switching im fachsprachlichen Unterricht der notfallmedizinischen Kommunikation“. *Anuari de filologia. Llengües i literatures modernes* 11: 71–83.
- PETEŠIĆ ŠUŠAK, Ivana; Sandra HADŽIHALILOVIĆ. 2023. „Лингвистический анализ проповеди Govorenije na mladoj misi iz фонда Берчич“. *Croatica et Slavica Iadertina* 19(1): 193–203.

Martin Henzelmann

OVLAĐAVANJE JEZIKOM KAO TEMELJNO LJUDSKO PRAVO

Marko Alerić: *Pravo na jezik*. Zagreb: Školska knjiga. 2024.

ISBN 978-953-0-62342-2

UDK: 811.163.42'26

DOI: 10.15291/csi.4815

Živimo u kaotičnom vremenu u kojemu se svatko poziva na svoja prava, često i da bi izbjegao obveze. Međutim, rijetko će komu pasti na pamet zapitati se ima li pravo na jezik, i kao pojedinac i kao dio zajednice, i što to pravo podrazumijeva. Stoga sveučilišna znanstvena monografija Marka Alerića, zvučnoga naslova *Pravo na jezik*, objedinjuje brojna, gotovo svakodnevna pitanja u vezi s jezikom na koja autor daje argumentirane i izvrsno oprimjerene odgovore. Pravo na jezik podrazumijeva pravo svake uže i šire društvene zajednice na to da svoj komunikacijski sustav oblikuje u skladu sa svojim potrebama, da ga naziva imenom koje mu je nadjenula, bez obzira na sličnosti i/ili razlike u usporedbi s bilo kojim drugim jezičnim sustavom, da njime oblikuje i prenosi vlastiti identitet i vlastite posebnosti te da vlastite jezične sustave mijenja, usklađuje i preoblikuje u skladu s vlastitim komunikacijskim potrebama. Knjiga *Pravo na jezik* objedinjuje i temeljna prava svakoga ljudskog bića, a to su: pravo na usvajanja materinskoga govora (na imanentnu gramatiku), tj. pravo na izloženost komunikacijskom sustavu bliske društvene zajednice i njegovo usvajanje, ali i pravo na ovladavanje drugom jezičnom kompetencijom (normativnom gramatikom), komunikacijskim sustavom šire društvene zajednice ili standardnim jezikom. Upravo se ta dva temeljna pojma međusobno prožimaju, objašnjavaju, uspoređuju i čine okosnicu ovoga djela.

Monografija započinje uvodnim poglavljem o jezičnoj i komunikacijskoj kompetenciji u okviru koje se autor usredotočuje na povezanost nacionalnog i jezičnog identiteta. U središnjem dijelu objašnjavaju se sličnosti između ključnih pojmova koji se navode u ovoj knjizi, između imanentne i normativne gramatike, između prve i druge jezične (lingvističke i komunikacijske) kompetencije, između materinskog jezika u užem i materinskog jezika u širem smislu te nastoji objasniti mehanizme koji dovode do njihova ovladavanja, kao i poteškoće u primjeni normativne gramatike, jezičnog

sustava koji se uči, tj. jezična odstupanja, razloge odstupanja i dr.

Hrvatski jezik, kako autor ističe, nacionalni je jezik hrvatskoga naroda koji danas, kao i u prošlosti, čini velik broj više ili manje različitih organskih govora koji pripadaju trima hrvatskim narječjima, ali i jedan standardni jezik koji je komunikacijski sustav i obilježje šire društvene zajednice. Ono što čini posebnost ove monografije jest to da se jezična raznolikost i dodiri među različitim idiomima posebno proučavaju s obzirom na odnos između imanentne i normativne gramatike. Budući da je hrvatski standardni jezik zajednički komunikacijski sustav najšire hrvatske društvene zajednice, njegova je pravilna primjena u interesu svakoga tko se njime nastoji aktivno, ravnopravno i uspješno koristiti. Stoga će i sama monografija, kako i autor ističe u uvodu, pomoći širokom krugu govornika hrvatskoga jezika, a prije svega onima koji su povezani s formalnim ovladavanjem hrvatskim standardnim jezikom: učiteljima i nastavnicima Hrvatskoga jezika, učenicima, roditeljima, zapravo svima onima koji žele bolje ovladati hrvatskim standardnim jezikom, jezikom šire hrvatske društvene zajednice. Razumijevanjem uloge standardnoga jezika i potrebe za njegovim ovladavanjem značajno bi se smanjila razina „straha od jezika” i „straha od poučavanja”, o čemu se također u knjizi iscrpno govori. Navedeni „strahovi”, iako neutemeljeni, naime, kod učenika dovode do nelagode i straha od učenja i primjene standardnojezične norme u djelatnostima govorenja i pisanja, a nerijetko uzrokuju i strah učitelja / nastavnika od poučavanja standardnog jezika, ispravljanja i uvježbavanja njegove pravilne primjene. Upućujući učenike na to da se odstupanja od standardnojezične norme javljaju prirodno, u govorenoj i u pisanoj standardnojezičnoj komunikaciji, kao i da je nemoguće postići da se standardnim jezikom u potpunosti ovlada, znatno se pospješuje razvoj pozitivnog stava prema ovladavanju standardnim jezikom te svijest o nužnosti njegova cjeloživotnog ovladavanja, što autor posebno ističe.

Objašnjavajući razlike i sličnosti između hrvatskih mjesnih govora i hrvatskoga standardnoga jezika, autor ove monografije omogućuje pomoć prije svega u prihvaćanju mjesnih govora i hrvatskoga standardnog jezika, kao i razumijevanje hrvatskoga jezika kao cjeline koju čine svi hrvatski govori, dijalekti, narječja i standardni jezik. Tim se stavom monografija usmjerava na pravo na jezik koje podrazumijeva pravo uže i šire društvene zajednice da samostalno oblikuje svoj komunikacijski sustav bez obzira na različitosti koje među njima postoje.

U knjizi se, također, ističe i objašnjava pravo hrvatske društvene zajednice na vlastiti jezik bez obzira na njegovu sličnost / različitost u odnosu na druge jezike, a u kontekstu pokušaja izgradnje zajedničkoga hrvatskog, srpskog, bošnjačkog i crnogorskog jezika u jugoslavenskim državnim zajednicama.

Knjiga predstavlja vrijedan doprinos jezikoslovnoj znanosti obogaćujući je teme-

ljitim uvidom u temeljna jezična pitanja, dajući argumentirane odgovore na aktualne pokušaje standardnojezične destabilizacije te ističući da je ovladavanje standardnim jezikom privilegij koji je putem obveznoga formalnog obrazovanja dostupan svim pripadnicima šire društvene zajednice i koji im omogućuje aktivno, ravnopravno i uspješno sudjelovanje u njezinu životu.

Slavica Vrsaljko

ZNANSTVENI DOPRINOS GLOTODIDAKTIČKIM ISTRAŽIVANJIMA HRVATSKOGA JEZIKA

Marijana Bašić, Sanja Baričević: *Ini jezik hrvatski.*

Zadar: Sveučilište u Zadru. 2024. ISBN: 978-953-331-480-S

UDK: 811.163.42*243

DOI: 10.15291/csi.4816

U znanstvenoj i stručnoj literaturi zasada je neznatan broj djela koja se bave inojezičnim hrvatskim, a potrebe za takvim priručnicima sve su veće i uvjetovane raznim globalizacijskim i migracijskim procesima koji su učestali posljednjih 4–5 godina. Stoga su teorijski i praktični glotodidaktički prilozi koji se bave obradom hrvatskoga kao drugoga i stranoga jezika jako korisni. Autorice u predgovoru priručniku tumače da su za pisanje priručnika bile „potaknute brojnim upitima sadašnjih i bivših studenata koji poučavaju inojezične govornike hrvatskomu jeziku” (str. 9).

Najprije valja spomenuti da su se sustavna glotodidaktička istraživanja hrvatskoga jezika počela razvijati tek posljednjih godina. Napominjemo da je poslijediplomski doktorski studij glotodidaktike, koji se bavi hrvatskim kao inim jezikom, utemeljen tek nedavno.¹

Ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju, otvaranjem različitih programa studentske mobilnosti te, s druge strane, novijim promjenama u Hrvatskoj i drugim europskim zemljama, sve više studenata i učenika u osnovnim i srednjim školama treba ovladati hrvatskim kao inim jezikom (napominjem da je među njima i znatan broj mojih sugrađana – Ukrajinaca²). Stoga su porasle potrebe za nastavnim i metodičkim materijalima i teorijskim i znanstveno utemeljenim istraživanjima na području glotodidaktike hrvatskoga jezika.

¹ Vidi na mrežnoj stranici FF u Zagrebu: <https://omp.ffzg.hr/index.php/FFpress/catalog/download/183/306/13652?inline=1> (14. 2. 2025.).

² Na ove novije radove namijenjene Ukrajinacima koji proučavaju hrvatski jezik obratile su pozornost autorice priručnika: *Hrvatsko-ukrajinski piktogrami za djecu i nastavnike*. 2022. Luxembourg: Ured za publikacije Europske unije. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2830/905079> (4. 3. 2025.). *Hrvatsko-ukrajinski rječnik za djecu*. 2022. Zadar: Agencija za razvoj Zadarske županije ZADRA NOVA i Predstavništvo Europske komisije u Republici Hrvatskoj. URL: http://europedirectzadar.hr/modules/mod_flippingbook/assets/samples/hr-uk-rjecnik.pdf (5. 3. 2025.).

Ini jezik hrvatski priručnik je koji odabirom tema i njihovom obradom upravo odgovara tim potrebama. U priručniku su navedena teorijska istraživanja i njihova praktična primjena te je zbog toga vrlo prikladan za nastavnike koji poučavaju hrvatski kao ini jezik i studente na kolegijima posvećenim hrvatskom kao inom jeziku.

Autorice ukazuju na jednu važnu činjenicu o kojoj je prije nekoliko godina pisala Zrinka Jelaska, a koja danas ima odlučujuću ulogu: udžbenik za učenje inojezičnoga hrvatskoga trebao bi jezičnim sadržajem i kompetencijama koje razvija, ali i strategijama učenja odgovarati potrebama korisnika, što se odnosi na samoga učenika, ali i na program poučavanja. To znači da bi trebao poticati najprikladniji jezični razvoj svakog učenika. Kao što je već bilo istaknuto, udžbenici bi trebali sadržavati građu koju je potrebno naučiti na određenome stupnju, a koja je u skladu s njegovim stupnjem jezičnoga razvoja. Drugim riječima, učitelji bi trebali poučavati samo ono što je prikladno za određeni stupanj (Jelaska 2008: 235, vidi o tome i u našem radu Vasiljeva 2022: 385–394).

Priručnik je racionalno metodološki osmišljen. Eklektički pristup primijenjen u ovom priručniku u potpunosti odgovara temama koje se u njemu obrađuju. U prvome poglavlju naslovljenom „Zakonski i programski okviri poučavanja neizvornih govornika hrvatskomu jeziku i kulturi” dan je uvid u dubinu takva načina poučavanja (nastava hrvatskoga jezika za neizvorne govornike, priprema nastava hrvatskoga jezika za učenike osnovnih i srednjih škola koji ne znaju ili nedovoljno znaju hrvatski jezik, priprema nastava za azilante i strance pod supsidijarnom zaštitom, poučavanje prema ZEROJ-u, nastava hrvatskoga jezika u Republici Hrvatskoj i internetsko učenje hrvatskoga jezika za potomke hrvatskih iseljenika te hrvatska nastava u inozemstvu). Naglasak je na tome da „ovladavanje jezikom i upoznavanje kulture može biti uspješnije u okruženju u kojemu se govori jezik kojim se želi ovladati” (str. 32). Sve to studentima omogućavaju programi mobilnosti (European Region Action Scheme for the Mobility of University Students – Erasmus, Central European Exchange Programme for University Studies – CEEPUS).

Drugo poglavlje, „Udžbenici i priručnici za proučavanje hrvatskoga jezika i hrvatske kulture”, donosi pregled udžbenika i priručnika za poučavanje hrvatskoga jezika i hrvatske kulture što daje vrlo koristan uvid u ostale mrežne i tiskane izvore za poučavanje hrvatskoga kao inoga jezika. Poglavlje 2.2.3. posvećeno je udžbenicima inojezičnoga hrvatskoga namijenjenim odraslima, a prilagođeni su različitim razinama učenja jezika.

U trećem poglavlju, „Vrednovanje udžbenika i nastavnih materijala”, predstavljene su rezultati analize i vanjske i unutarnje procjene odabranih udžbenika. Autorice ističu važnu ulogu udžbenika pri proučavanju inoga jezika, smatraju da je važno pri

njihovu odabiru voditi računa ne samo o „kvaliteti već i o ciljnoj skupini” (str. 30). Poboljšanje kvalitete veoma je važno za izvođenje nastave.

Četvrto poglavlje, „Razredni diskurs”, donosi primjer razrednoga diskursa i tumači različite uloge sudionika, nastavnika i učenika, u razrednome okruženju – ulogu nastavnika kao prenositelja obavijesti i znanja, voditelja igre te vrednovatelja, oblike govornoga međudjelovanja te odnos prema jezičnim odstupanjima. Poglavlju je priložen prijepis petnaestominutnoga zvučnog zapisa razrednoga govora na satu inojezičnoga hrvatskoga.

Od velikog su značaja, po našem mišljenju, zadnja tri poglavlja priručnika. Peto poglavlje pod naslovom „Koncept nacionalnoga identiteta u udžbenicima hrvatske nastave u inozemstvu” sadrži raščlambu sastavnica nacionalnoga identiteta (etničke, geografsko-teritorijalne, povijesno-političke, kulturne, jezične i vjerske). Koncept nacije i nacionalnoga identiteta razlikuje se u udžbenicima hrvatske nastave u inozemstvu i u onim namijenjenima poučavanju inojezičnoga hrvatskoga u heterogenim skupinama na tečajevima i na sveučilištima. Jasno se ističe važnost nacionalnoga identiteta predviđena Kurikulumom hrvatske nastave u inozemstvu kao nastave s razlogom te onih u ostalim inojezičnim udžbenicima u kojima je riječ o brendiranju nacionalnih baštinskih (kulturnih, geografskih i povijesnih) posebnosti. Analiza koju autorice navode u objavljenim udžbenicima pokazuje da „[s]vaki udžbenik donosi podatke koji se odnose na administrativno uređenje, broj stanovnika, najduže rijeke, najviše planine, geografski položaj” (str. 123), kao i na građu vezanu „za hrvatska narječja i hrvatski nacionalni identitet” (str. 124), povijesno-politički identitet, znamenitosti, gastronomiju itd. (str. 124–126).

Šesto poglavlje bavi se tekstovnom sastavnicom udžbenika. Određuje se njezina jezična složenost – leksička gustoća i raznolikost te sintaktička složenost. Dan je uvid u najčešće natuknice u priručnicima koje mogu poslužiti kao primjer koliko i koje riječi treba usvojiti na početnim razinama ovladavanja inojezičnim hrvatskim. Takav pristup daje određene smjernice u odabiru tekstova koji se mogu primijeniti u nastavi na početnim razinama učenja.

Sedmo poglavlje, „Tekst u nastavi inojezičnoga hrvatskoga”, bavi se kulturom u inojezičnom diskursu. Dan je pregled istraživanja i pristupa obradi kulturoloških sadržaja. Različitost pristupa u pojedinim poglavljima primjerena je temama koje se obrađuju. Poglavlje 7.2., „Kultura i inojezični hrvatski”, između ostaloga ističe razvoj međukulturne kompetencije u nastavi inojezičnoga hrvatskoga (str. 155), a razmatra se i pitanje jezičnih varijeteta u njegovoj nastavi (poglavlje 7.6.4., str. 172–173). Poglavlje 7.6.6. posvećeno je analizi kvalitete života, terminu koji je sada aktualan u humanističkim znanostima. Prikladno su navedeni podatci istraživanja Instituta druš-

tvenih znanosti „Ivo Pilar” koji omogućuju učenicima / studentima usporedbu kvalitete života u njihovoj vlastitoj kulturi, omogućuju kritičko promatranje polazne i ciljne kulture i oni tako stječu međukulturne kompetencije (str. 177–180).

Sadržaj priručnika *Ini jezik hrvatski* temeljen je na prikladnoj i relevantnoj literaturi navedenoj na kraju knjige, a popis je koristan budućim istraživačima glotodidaktike koji se bave hrvatskim kao inim jezikom ne samo na praktičnoj već i na teorijskoj razini. Nakon popisa literature slijedi i registar imena koji upoznaje čitatelje s istraživačima čije su izvore autorice koristile u svome radu.

Visokoškolski priručnik *Ini jezik hrvatski* namijenjen je prvenstveno nastavnicima koji poučavaju i studentima kroatističkih studija koji će u budućnosti poučavati inojezične govornike hrvatskomu jeziku u Hrvatskoj, ali će sigurno biti od koristi kroatistima, profesorima i studentima-magistrima te doktorandima u inozemstvu, svima koji predaju hrvatski jezik na inozemnim sveučilištima.

BIBLIOGRAFIJA

- DOKTORSKI STUDIJ NA FILOZOFSKOM FAKULTETU. URL: <https://omp.ffzg.hr/index.php/FFpress/catalog/download/183/306/13652?inline=1> (14. 2. 2025.).
- HRVATSKO-UKRAJINSKI PIKTOGRAMI ZA DJECU I NASTAVNIKE. 2022. Luxembourg: Ured za publikacije Europske unije. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2830/905079> (4. 3. 2025.).
- HRVATSKO-UKRAJINSKI RJEČNIK ZA DJECU. 2022. Zadar: Agencija za razvoj Zadarske županije ZADRA NOVA i Predstavništvo Europske komisije u Republici Hrvatskoj. URL: http://europedirect-zadar.hr/modules/mod_flippingbook/assets/samples/hruk-rijecnik.pdf (5. 3. 2025.).
- JELASKA, Zrinka. 2008. „Udžbenici inojezičnoga hrvatskoga”. *Croatian Studies Review* 5(1): 221–238.
- VASILJEVA, Ljudmila. 2022. „Komunikacijska usmjerenost udžbenika i rječnika za p(r)oučavanje hrvatskoga jezika kao stranoga”. *Riječi o riječi i Riječi. Zbornik u znak zahvalnosti Zrinki Jelaska*. Ur. I. Marković, I. Nazalević Čučević i I. M. Gligorić. Zagreb: Disput: 385–394.

Ljudmila Vasiljeva

| **In memoriam** |

FEĐA ŠEHOVIĆ, PISAC NAZBILJ

UDK: 821.163.42.09 Šehović, F.

DOI: 10.15291/csi.4818

Tebi što bezobzirno misliš, što si uvijek u potrazi
za dnom i što si bez straha od poraza.
Tebi, dosljedni bezvjerče...

(Feđa Šehović, *Uvod u tvrđavu*)

Feđa Šehović (Bileća, BiH, 1930. – Dubrovnik, 2025.) „igra se teatra” još od svoje šeste godine, kada ga je otac prvi put odveo u Grad na Držićeva *Dunda Maroja*. Marin Držić postat će trajni Šehovićev suputnik u bogatoj mu književnoj produkciji: „Marine Držiću, po kobi moj brate”, izjavit će lirski subjekt u Šehovićevoj pjesmi „Vidra”.

Nakon studija književnosti u Zagrebu ukorijenio se u Dubrovnik te postao, kako sam kaže, Dubrovčanin po izboru. Dubrovnik postaje njegovo polazište, trajna inspiracija i naposljetku – krajnja točka.

Radio je kao profesor hrvatskoga jezika, bavio se novinarstvom te je djelovao kao svestrani kazališni čovjek. Jedno je vrijeme bio direktor drame Hrvatskoga narodnog kazališta u Splitu (1965. – 1967.). Utemeljitelj je Studentskoga teatra „Lero”, koji igra više od 50 godina. Od 1972. vodi Naučnu biblioteku u Dubrovniku. Prvi je voditelj Doma Marina Držića, od 1989. do umirovljenja 1996. godine. Bio je aktivan član Matice hrvatske, a kraće je vrijeme uređivao časopis *Dubrovnik*.

Dobitnik je nagrade Vladimira Nazora za životno djelo 2017. godine.

Posljednje je svoje godine proveo povučeno, u arkadijskome krajoliku konavoskoga sela Vitaljina (imanje Janino) – na najjužnijoj točki Hrvatske.

Kad bih morala „popisati” književnu ostavštinu Feđe Šehovića, učinila bih to potaknuta početkom/krajem Andrićeve *Proklete avlije*, gdje dvojica fratara „u praznoj ćeliji sastavljaju inventar stvari koje su ostale iza fra Petra” (PA). Riječ je zapravo o popisu fra Petrova alata. I koliko god popisivanje nečijega alata može djelovati čak apsurdno, i ovaj primjer ukazuje na zahtjev za svojevrsnom arhivizacijom onoga što

ostaje od ljudske sudbine, na zahtjev za ostavljanjem određenih tragova prošlosti koji će nam omogućiti da od njih stvaramo povijest.

Pišem, Feđa.

Tridesetak dramskih djela komediografskoga predznaka: *Kurve, Novela od kapetana, Katarina Druga, Kazin...* Neka su objavljena u knjigama *Drame, dramoleti, pučke komedije dubrovačke* (1969) i *Od skerca do fuge: Komedije i kazališne igre* (2010).

Kako si često naglašavao, svoja dramska djela pisao si dubrovačkom varijantom hrvatskoga jezika, a ne dijalektom. I žalostilo te što nisi češće izvođen u svome gradu. Tek ponekad progovorio bi o činjenici da te nema u recentnim antologijama hrvatske drame. Evo, istaknula sam.

Dalje, pišem!

Dvadeset romana. Šest romana *Dubrovačke tralalalogije* (*Kazin, Savršeno umorstvo, Veljun, De bello ragusino, Dogon, Knjiga postanka*), koje si pisao 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća, donose satirični prikaz mentaliteta tvoga grada. *Vidra* (1980), romansirana biografija o Marinu Držiću, književniku koji boravi na svakoj tvojoj napisanoj stranici, ikada.

Romani tzv. dubrovačke trilogije koje si 80-ih godina pisao pod pseudonimom Raul Mitrovich: *Gorak okus duše, Oslobođanje đavola: Kronika, Uvod u tvrđavu: Biblija za nevjernike*.

Roman *Svi kapetanovi brodolomi* (1992), koji ti je donio „Ksavera Šandora Gjalskoga” za književnost.

Ratni roman, mada podnaslovljen kao „povijesni roman”, *Četiri vozača u apokalipsi* (1994).

(Zanimljivo, i u njega si uveo Raula Mitrovicha, ovaj put Juniora, kao potpisnika *Kronike* važnijih događanja do 2049. godine!)

Više od deset godina (1990. – 2001.) radio si na, vjerojatno, svojemu životnom djelu – obimnoj romanesknoj sagi strukturiranoj u pet romana: *Ilijasbegovići: Cronica travuniana (Ilijas-beg, kapetan trebinjski; Inšallah; Begovina; Dubrovački intermezzo; Od Mostara do Haaga)*.

Godine 2006. miješaš povijesne i kriminalističke elemente u romanu *Zločin u samostanu*.

I u *Proklesoj ergeli* (2009) kao i *Ilijasbegovićima: Cronici travuniani* već je u naslovu zamjetan tvoj književni dijalog s Andrićem.

Godinu poslije bit će ti objavljen još jedan roman ratne tematike – *Drž' se (b) Alija*, s podnaslovom *Trebinjski nocturno – balada travuniana* (dokumentarno-

fikcionalni roman).

Pišem dalje, Feđa.

Početakom Domovinskoga rata izlaze tvoji dokumentaristički ratni zapisi u knjizi *Zla kob zaborava* (1992), nazvanoj kasnije *Dubrovački ratni dnevnik*.

Trinaest paraboličnih priča okupio si u zbirci *Priče iz Vitaljine* (1994).

I još nešto.

Danak ljubavi (2014). Zbirka pjesama, jedna.

„I tu je kraj. Nema više ničeg. (...) Nema više ni priče ni pričanja.” (PA)

Slijedi čitanje. Moje...vaše...naše. Feđa Šehović pisac je kojeg nismo (pro)čitali, tek mu moramo posvetiti svoje vrijeme, i kao književni stručnjaci i kao „obični” čitatelji.

Na tome tragu, osjećam dužnost i potrebu progovoriti i ovom prilikom o Feđinu romanesknome stvaralaštvu, kojem je dano premalo književnopovijesnoga značaja.

Tijekom Feđina polustoljetnoga bavljenja književnošću samo je jednom snažnije bačeno svjetlo na njegovu romanesknu produkciju. I to upravo onda kada je pisao pod pseudonimom! Kada u teatarskoj maniri na lice navlači masku Raula Mitrovicha.

Izlaskom romana dubrovačke trilogije *Gorak okus duše*, *Oslobađanje đavola* i *Uvod u tvrđavu*, Feđu Šehovića smješta se u skupinu onih autora hrvatskoga povijesnoga romana (Ivan Aralica, Nedjeljko Fabrio, Ivan Supek, Ivica Ivanac, Stjepan Tomaš itd.) koje obilježava odmak od tradicionalnoga povijesnoga romana šenoinskog tipa. Linearna povijest, koja treba biti *magistra vitae*, zamijenjena je cikličkom vizijom povijesti, koja za maloga čovjeka neminovno donosi samo poraz i zlo.

Šehović se povijesne tematike doticao u svim svojim romanima, ali u okviru žanra povijesnoga romana (u užem smislu) mogu se promatrati romani spomenute dubrovačke trilogije, pet romana sage *Ilijasbegovići* te *Prokleta ergela*. Naime, u tim je romanima problematiziran sam koncept povijesti, povučena je paralela onda – sada, tj. zbivanja se mogu promatrati po principu analogija (stalno mjesto žanra hrvatskoga povijesnoga romana).

Zanimljivo je da, u usporedbi s ostalim autorima hrvatskoga tzv. novopovijesnoga romana, Šehović svoj govor o povijesti kontinuirano i naglašeno narativno temelji na konceptu svjedočenja. Testimonijalnost predstavlja dominantnu poetičku oznaku Šehovićeva romanesknoga opusa. Iako temeljeno na narativnome modelu, svjedočenje nije tek pripovijedanje. Također, istina svjedočenja ne funkcionira na razini faktografije i provjerljivosti. Svjedočenje je tako neodvojivo od kategorija odgovornosti

i povjerenja; svjedokov je govor uvijek apelativan. Glasovi Šehovićevid svjedoka predstavljaju povijest „odozdo”, a naglasak je na iskustvu same povijesti.

Glavni likovi u Šehovićevid povijesnim romanima redovito su žrtve u zamasi povijesne vrtnje, a jedino privilegirano mjesto daje im upravo pozicija svjedoka, odnosno njihova vlastita priča o iskustvu Povijesti, koju su (i doslovno!) osjetili na vlastitoj koži. Riječ je o primarnim, ali i o sekundarnim svjedocima, dakle o onima koji pišu na temelju vlastitoga iskustva, ali i o onima koji su svjedoci tuđega svjedočenja (npr. po načelu govorenja „u pero”). Redovito se testimonijalni zapisi naslanjaju međusobno jedan na drugi, a onda u procesu čitanja i sam čitatelj postaje sudionikom tog neprekidnoga testimonijalnoga lanca.

Imperativ zapisivanja kao topos Šehovićevid romana uklapa se u ideju nužno tekstualizirane dostupnosti prošlosti (L. Hutcheon), a uglavnom je ostvaren motivom pronađenih i/ili sačuvanih zapisa. Može se zamijetiti dosta široka lepeza dokumenata svjedočenja (kronike, dnevници, pisma, poetski zapisi, usmena kazivanja, slikovni zapisi...). Od posebnoga su značaja franjevačke kronike, čime se Šehović, između ostaloga, uklapa u krug pisaca andrićevidske tradicije.

Šehovićevid se romani svojim odnosom prema dokumentu odmiču od uopćene analogije zbilja – tekst i fokusiraju se na odnos tekst – tekst, upućujući i time na pretpostavku kako je prošla zbilja uvijek tekstualno proizvedena. U tom smislu svi se testimonijalni dokumenti ponašaju prvenstveno kao tekstovi – demonstriraju svoju intertekstualnost kao opće obilježje svakoga teksta, kako na unutartekstualnoj razini tako i na razini odnosa dokumenata s tekstovima hrvatske i svjetske književne baštine.

Kako je već spomenuto, Šehovićevid povijesnim romanima kao lajtmotiv provlači se imperativ zapisivanja povijesnoga iskustva (*Verba volant, scripta manent!*), stoga i ne čudi činjenica da su mnogi njegovi likovi pisci, ili barem ljudi koji na bilo koji način dolaze u doticaj s pisanim stvaralaštvom.

Kao jedno od neizostavnih svojstava Šehovićevid protagonista-svjedoka načelo je žrtvenosti. Međutim, ta žrtvenost nije smisljena i uzvišena, kao primjerice kod grčkih junaka ili kršćanskih mučenika. Njihova je žrtva tipična, slučajna, njihov je položaj tzv. žrtvenoga jarca (*pharmakosa*) jobovski položaj... Ta žrtvenost uvijek je povezana s kategorijom ideološkoga nevjerništva/bezvjerništva kao zajedničkim nazivnikom svih Šehovićevid protagonista. Naime, bez obzira na početni stupanj ideološkoga vjervovanja, odnosno ideološke zaslijepljenosti, kakvoga god predznaka, svi se Šehovićevid protagonisti na kraju preobražavaju u ideološkoga nevjernika.

Parafrazirala bih naslov jednoga Šehovićevid romana i konstatirala kako je „gorak okus ideologije” bitan sastojak svih njegovih romana (i ne samo romana). Upravo je odnos čovjek – ideologija značajna Šehovićevid poetska preokupacija. Taj odnos,

možda i više nego neki drugi, razlučuje *ljude nazbilj* od *ljudi nahvao*. Nasuprot ideologiji, kao jednomu zatvorenom sustavu, Šehović postavlja umjetnost, sa svim svojim neograničenjima i prekoračenjima. Upravo umjetnost, na samo sebi svojstven način, nudi mogućnost kazivanja vlastite priče, a samim time i rušenje s pijedestala nekih ideološki uvjetovanih istina. Pokazao je to Šehović ne samo svojim cjelokupnim opusom nego i vlastitom biografijom.

Dijana Mikšić Labura